

A hazardőr, a sakkmeister és az „ártatlanok”

Ungváry Krisztián

DOI: 10.15773/EKKE.HABIL.2026.006

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Habilitációs dolgozat

2026

Előszó

Ez a mű alapvetően Európa nagyhatalmai két világháború közötti történetének megírására vállalkozik. Felmerülhet a kérdés, hogy mi indokolja egy olyan téma feldolgozását, amelyről már eddig is monográfiák tucatjai jelentek meg. Ez azonban csak látszólagos. Olyan feldolgozás ugyanis, amely nemcsak áttekintő jelleggel, hanem mélységében is egyszerre tárgyalta volna a nyugati hatalmak, Németország és a Szovjetunió 1920 és 1941 közötti döntési lehetőségeit, alig született.

A történetíró feladata az, hogy munkája során tényeket rekonstruáljon, és ezek segítségével adjon magyarázatot a történetekre. Ennek kapcsán természetesen interpretációs lehetőségei vannak, azonban ezek korlátozottak. Minél tágabb kontextusban jelenik meg egy dokumentum, annál nehezebb róla eltérő interpretációk alkotása. A téma eddigi szakirodalmának komoly hiányossága, hogy általában csak egy-egy kérdéskör vizsgálatára szorítkozott: azok, akik a nyugati hatalmak ballépéseit elemezték, nem foglalkoztak a Szovjetunióval; azok, akik a Hitler–Sztálin-paktumról írtak, nem vizsgálták mélységében a Szovjetunió és a nyugati hatalmak kapcsolatait; azok pedig, akiket a katonai részletek foglalkoztattak, nem helyezték ezeket az adatokat a politikai események teljes kontextusába. Emellett igen nagy hiányosságnak tekinthető az is, hogy a kutatás alig foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a Szovjetunió mennyire gondolta komolyan a „kollektív biztonság” elvét. Azok a művek, amelyek a kérdéshez tágabb fókusszal közelítettek, mind az 1990 utáni orosz levéltári „forradalom” előtt jelentek meg, így annak eredményeit még nem tudták felhasználni. E kötet viszont a jelenleg ismert összes forrás kiértékelésére vállalkozik.

Természetesen felvethető, vajon felbukkantak-e olyan korábban ismeretlen dokumentumok, amelyek indokolják az itt tárgyalt kérdések átértékelését, vagy csak mások műveinek szintetizálásáról van-e szó.

Ez a munka részben már eddig is ismert forrásokra és feldolgozásokra támaszkodik, azonban minden korábbi műtől eltérő perspektívában vizsgálja azokat. Mindez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük azt a monumentális forrásközlést, amelynek eredményeit eddig még a nemzetközi kutatás is csak részben hasznosíthatta – Szergej Szlucs és Carola Tischler vezetésével egy (2022-ben sajnos orosz részről megszüntetett) német–orosz kutatási projekt keretében 2014 és 2023 között hatalmas munkával sajtó alá rendezték a *Deutschland und die Sowjetunion 1933–1941* című sorozatot, amely az eddig külön megjelent német és szovjet dokumentumokat egyesített, egységesített és a korábbinál sokkal szakszerűbb¹ módon közölte, de mellettük új forrásokat is közzétett. Ez az összes eddigi közlést messze felülmúló vállalkozás valóságos aranybányának tekinthető: az összesen 4955 oldalon közzétett 1855 dokumentum a források páratlan bőségét nyújtja.

Van azonban még egy rendkívül sajnálatos körülmény, ami e kutatás perspektíváját a korábbiakhoz képest radikálisan megváltoztatja – mégpedig a történettudományra több szempontból is forradalmasítóan ható Reinhard Koselleck „tapasztalati tér” és „elvárási horizont” fogalmának alkalmazása.² Esetünkben az elvárási horizont az az új perspektíva, amelyet ez a kutatás is kínál, az ezt meghatározó tapasztalati tér pedig tartalmazza azt is, ami Oroszországban 2014 és 2025 között történt – és amitől nemcsak nem kell, hanem nem is lehet elvonatkoztatni. Azok az érvek, amelyeket az orosz vezetés saját „biztonsági igényei” alátámasztására használ, illetve azok a nyugati válaszok, amelyekkel a problémát sokáig kezelni próbálták, kísértetiesen emlékeztetnek arra, ami 1933 és 1941 között is elhangzott.

Sohasem felesleges, ha a szerző saját érintettségét is megosztja az olvasóval, mert a „szubjektív én” egy tudományos műben is meghatározó.

Bár ennek a kötetnek a gondolata csak 2024-ben született meg, a téma iránti érdeklődésem több évtizedre nyúlik vissza. 1986-ban Kéri Kálmán vezérkari ezredestől, volt recski rabtól kaptam kölcsön a *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* című könyvsorozat 4. kötetét. Akkor 17 éves voltam, de pontosan emlékszem, hogy ezt az 1170 oldalas német nyelvű művet, amelyet a felvidéki cipszer származású és így németül anyanyelvi szinten tudó Kéri ezredes (1990 után vezérezredes és a parlament korelnöke) saját bevallása szerint „német bajtársaitól” kapott, az utolsó betűig elolvastam. Már ekkor tudtam, hogy el kell jutnom oda, ahol ezt a kötetet írták, és ahol mindmáig a német Szövetségi Katonai Levéltár található, azaz Freiburg im Breisgau. 1990-ben ez a vágyam teljesült, és egyszerre két olyan történésszel is találkozhattam, akik kedvesen fogadtak, holott semmit sem tudtak rólam. Wilhelm Deist, a freiburgi Hadtörténeti Kutatóhivatal vezetője és Gottfried Schramm, a freiburgi Ludwig Maximilian Egyetem tanszékvezetője egyaránt jó ajánlólevelet adott, ami lehetővé tette, hogy 1993-ban és 1996-ban a Német Akadémiai Csereszolgálat (Deutscher Akademischer Austauschdienst) ösztöndíjasaként egy-egy félévet Freiburgban tölthessek. Schramm professzor szemináriumai közül az egyik a

¹ A szovjet, illetve posztszovjet forráskiadványok jelentős részében jelzés nélküli kihagyások, csonkítások nehezítették meg a források értékelését. A DuS-kötetek viszont az iratokon látható összes kézírásos megjegyzést is közlik, így képet kapunk arról is, hogy az egyes javaslatokra vagy jelentésekre például Sztálin hogyan reagált.

² Koselleck: „Erfahrungsraum” und „Erwartungshorizont”...

Hitler–Sztálin-paktum történetéről szolt – és az ezzel kapcsolatos órákat egyfajta magánszemináriumként saját lakásán tartotta meg. Az ott készült jegyzeteimet mindmáig külön dossziében őrzöm, annál is inkább, mert azok az élmények, amelyeket ennek során szereztem, meghatározóak voltak. Bár sok minden imponált számomra németországi tanulmányaim során, leginkább talán az a tapasztalat volt meghatározó, hogy olyan emberek segítették munkámat, akik családjukon vagy személyes sorsukon keresztül maguk is igencsak érintettek voltak, ám ennek dacára nagyvonalúan bántak a számukra teljesen ismeretlen magyar diákkal. Nem vártak el tőlem semmit, csak azt, hogy kíváncsi legyek arra, ami Ranke szavaival „wie es eigentlich gewesen”, azaz valójában történt. Emellett pedig arra is képesek voltak, hogy szakítsanak azokkal a meghatározottságokkal, amelyek saját környezetük és személyes élményeik jelentettek számukra.

1996-tól több kisebb-nagyobb tanulmányban és ismeretterjesztő cikkben foglalkoztam a Hitler–Sztálin-paktum bizonyos kérdéseivel, és mindig tudtam, hogy ebből előbb-utóbb önálló monográfiát szeretnék írni.³ Ebben azok a kritikus reakciók, amelyeket írásaim kiváltottak,⁴ csak megerősítettek. A témakör elképesztően kiterjedt nemzetközi irodalma azonban mindig arra vezetett, hogy ezt a munkát inkább félretoljam, és megelégedjek a szakirodalom nyomán követésével.

Az utóbbi évek oroszországi eseményei sajnos jelentős mértékben segítettek, hogy tervem ne merüljön feledésbe. Az utolsó lökést azonban egy véletlen találkozás adta. 2023 nyarán Londonból egy e-mailt kaptam az akkor még számomra ismeretlen Borza Valentintől, aki lelkes olvasóként felajánlotta nekem a segítségét. Először nem tudtam, mit kezdjek ezzel a kedves gesztussal, azonban némi idő múlva eszembe jutott, hogy érdemes lenne körbejárni azt a kérdést, valójában mik is voltak az okai a nyugati szövetségesek tétlenségének és sikertelenségének. A gondolatot tett és egy közösen elindult kutatómunka követte. Művem minden soráért én felelek, de Valentinnek végtelenül hálás vagyok azért, hogy segített beszerezni a Magyarországon el nem érhető szakirodalmat, illetve felhívta a figyelmet olyan szempontokra, amelyek magamtól nem jutottak volna eszembe. Ványai Márton bizonyos orosz nyelvű szövegek értelmezésében segített, Földesi István és apám, Ungváry Rudolf pedig gondos előolvasóként kommentálta a kéziratot. Pozsik László lektorként rendkívül sokat tett azért, hogy ez a szöveg logikusabb és pontosabb formát nyerjen.

Sokáig csak arra gondoltam, hogy a nyugati szövetségesekről szóló részt tanulmány formájában adom közre, és a Hitler–Sztálin-paktumról majd később írok egy külön monográfiát. A munka során azonban rájöttem, hogy ez a két történet nehezen értelmezhető egymás nélkül, s ez vezetett végül ahhoz a döntéshez, hogy mindkettőt egy műben jelentessem meg.

---

³ Ungváry: Sztálin és a háború...

⁴ Lásd Ölvedi: A történész bizonyítson..., illetve az erre adott reakcióm: Mit vétettem én...

A hazardőr és az „ártatlanok”

„Tényleges háborúink tulajdonképpen a katonai cselekmények előtt fognak megtörténni.” (Adolf Hitler)⁵

Az 1933 és 1939 közötti európai politikatörténetet szokás az „appeasementpolitika” kudarcaként jellemezni. Mivel maga a kifejezés nem mindenki számára ismert, talán nem haszontalan, ha ezzel megismertetjük az olvasót. A *Cambridge Dictionary* szerint az appeasement „az a cselekedet, amikor az ellentétes félnek egy vitában vagy háborúban megadják az általuk követelt előnyt annak érdekében, hogy elkerüljék a további nézeteltéréseket.” Hasonló az *Encyclopaedia Britannica* definíciója is: „Sértett ország megnyugtatását célzó külpolitika, amelynek célja a háború megelőzése tárgyalások révén.”

Hermann Rauschning (1887–1982) igen mozgalmas életet élt. Szabadkőművesből 1932-ben az NSDAP tagja, és 1933–1934 között pedig a versailles-i szerződés által létrehozott „Danzig Szabad Város” államfője lett. Egy NSDAP-n belüli intrika miatt azonban erről a pozícióról le kellett mondania, 1936-ban ráadásul a nácizmussal is szakító Rauschning Lengyelországba költözött át, ahonnan jó érzékkel nem sokkal később Svájcba települt. Itt találkozott az Adáról elszármazott Révész Imrével, a közgazdaságtan doktorával (a világhírű karmester, Solti György unokatestvérével), aki karrierjét szövegíróként és az Odol szájvíz reklámszakembereként kezdte, majd sikeres szabadúszó újságíróként folytatta (és nem mellesleg a francia impresszionista festészet egyik legjelentősebb magángyűjtője is volt). Révész rábeszélésére Rauschning 1939-ben Svájcban *Beszélgéseim Hitlerrel* címmel egy könyvet jelentetett meg, amely azonnal bestseller lett. Csak évtizedekkel később derült ki, hogy Rauschning alig találkozott Hitlerrel, és a könyvet döntően összeollózott anyagokból és fantáziájára támaszkodva írta; így az abban foglaltak, amelyeket a Hitlerrel foglalkozó kutatás sokáig a legtöbbet idézett forrásként használt, elvesztették hitelességüket. Ezért azt sem tudhatjuk, hogy a „tényleges háborúink tulajdonképpen a katonai cselekmények előtt fognak megtörténni” mondatot Hitler tényleg mondta-e, de azt, ami 1933 és 1939 között történt, semmi sem adja vissza pontosabban, mint ezek a szavak.

Manapság egyre nagyobb divatja van a „hibrid hadviselés” teóriájának, holott már Carl von Clausewitz német katonai teoretikus is leszögezte 1832-ben megjelent művében, hogy „a háború csupán a politika folytatása más eszközökkel”.⁶ Az idézett mondat pontosan erre vonatkozik – aktualitását pedig igen sajnálatos módon azok a műveletek adják, amelyekkel Oroszország immár évtizedek óta katonai cselekmények nélküli háborút folytat Európával szemben.

Clausewitz műve az egyik legtöbbször kiadott könyv a világon, említett mondata pedig agyonidézettnek számít, azonban 1939 előtt ez nem volt így. A kiváló német katonai teoretikust csak szűkebb körben ismerték, gondolatai pedig elsősorban Marx, Engels és Lenin számára lettek inspirálóak. Lenin a háborúról szóló mű legfontosabb részének az idézett mondatot tartotta. Clausewitz szavai és a Hitlernek tulajdonított idézet egymással szervesen összefüggő gondolatok, ami azért is érdekes, mert nincs bizonyíték arra, hogy Hitler olvasta volna az említett alkotást. Sokkal valószínűbb tehát, hogy magától ismerte fel annak a stratégiának a lényegét, amellyel éveken keresztül sikerrel nyert meg vértelen háborúkat és teremtette meg igazi háborújának, azaz a katonai összecsapásnak az előfeltételeit.

A II. világháború kitörésével összefüggésben sokszor felmerült a nyugati hatalmak szerepe kapcsán, hogy megegyezésre törekvő politikájukkal akaratlanul maguk is támogatták az agresszort. Nagy-Britannia és Franciaország politikai felelőssége a kérdésben tagadhatatlan. A témakör meglehetősen jól kutatott, azt a kérdést azonban, hogy katonailag mennyire lett volna egyszerű feladat 1939 előtt Németország térdre kényszerítése, a történeti irodalom nem túlságosan vizsgálta, mint ahogy azt sem, miként aránylott egymáshoz a német, a francia és a brit haderő ebben az időszakban. Holott a forráshelyzet ideálisnak mondható: a nyugati szövetségesek iratanyaga teljes mértékben rendelkezésre áll, ráadásul Franciaországban 1942 és 1943 között, továbbá 1947 után kiterjedt vizsgálatok folytak az 1940-es katasztrófa okainak megállapítására.

A történetírás korántsem csupán a ténylegesen megtörtént események tárgyalásából áll: a kor politikai döntéshozói által alternatívaként felmerülő lehetőségek is a vizsgálandó kérdések közé tartoznak, annál is inkább, mert csak ezek fényében érthető meg az érintett politikusok mozgástere, és vizsgálható a politikai felelőség kérdése is.

Hitler 1933 és 1939 között újabb és újabb annexióival egyik vértelen háborút nyerte a másik után, és ezek a győzelmek mind elengedhetetlen előfeltételei voltak annak, hogy a „tényleges” háborúját egyáltalán elkezdhesse. Az alábbi tanulmány ezért Hitler „tényleges háborúinak” vizsgálata mellett az érintett hadvezérek és politikusok döntési helyzeteinek rekonstruálására is kísérletet tesz: azt vizsgálja, hogy miért nem vállalták a

⁵ Rauschning: *Gespräche...* 10.

⁶ Clausewitz: *A háborúról...* 31.

fegyveres konfrontációt, és mit tudhattak az ellenfél katonai erejéről; továbbá mi az oka annak, ha e tudásuk jelentősen eltért a valóságtól. Mindezt három sorsdöntő évben vizsgálom: a Rajna-vidék 1936-os visszacsatolása, az 1938-as Anschluss és müncheni krízis, valamint az 1939. szeptemberi hadba lépés egyaránt jó lehetőséget ad arra, hogy az ellenfelek katonai erejének összehasonlításával következtetéseket vonhassunk le az érintett politikusok döntéseiről. Másképp fogalmazva: csak egy ilyen vizsgálat alkalmas arra, hogy eldönthessük, mennyire nevezhetjük kényszerpályának azt, amire ebben az időben Nagy-Britannia és Franciaország döntéshozói jutottak. Mindezt az 1940. május-június folyamán lezajlott franciaországi hadjárat tanulságainak elemzése zárja.

Már Walter Bernhardt is rámutatott arra, hogy bizonyos kérdések a források dacára sem tisztázhatóak. Hiába készültek szakavatott kezek által írt katonai memorandumok egy esetleges háború esélyéről, ha nem bizonyítható az, hogy ezeket a politikai döntéshozók el is olvasták.⁷ Sok jel mutat arra, hogy a legfelső katonai és politikai vezetés mindkét oldalon saját vágyvezérelt gondolkodásának foglya volt, és hiába álltak rendelkezésükre a döntéshozatal megalapozó információk, nem ezekre támaszkodtak, hanem azokra, amelyek elképzeléseiknek jobban megfeleltek. Ez a hozzáállás egy diktatúra esetén nem meglepő, ám elég furcsa, hogy hasonló állapotok meg ott is, ahol elvileg a fékek és ellensúlyok rendszerének biztosítania kellett volna azt, hogy ilyesmi ne történhessen meg.

Egy ilyen vizsgálat annál is inkább indokolt, mert a szakirodalomban az erőviszonyok kapcsán sok esetben teljesen félrevezető adatok szerepelnek, annak dacára, hogy a kérdéses információk legkésőbb az 1970-es évek óta elvileg teljes mértékben hozzáférhetőek, ráadásul nagyrészt már a kor döntéshozóinak is rendelkezésére álltak. Minden jel szerint a történettudományban egészen mostanáig hasonló – az alternatív döntések lehetőségét hamis adatokkal kizáró – mechanizmus érvényesül, mint ami 1936 és 1939 között is bénítóan hatott a brit és francia döntéshozókra.

A statisztikai adatok máig tartó egyoldalú, félrevezető tálalása természetesen nem véletlen. Ezek oka a háború előtti korszakra vezethető vissza. Az, hogy a brit és francia vezérkarok mindig is hajlottak arra, hogy saját erőiket alá-, a németekét pedig túlbecsüljék, abból a pszichológiai sokkból következett, amelyet az I. világháború veszteségei okoztak, nem mellesleg pedig a saját felelősség leplezésére is alkalmas. Az is szerepet játszott, hogy egy demokráciában a döntéshozók erősen függenek a választóktól, ezért döntéseik során óvatosabbaknak kell lenniük. A statisztika torzításaira itt most csak két példát kívánok említeni. Azok az adatok, amelyek csak a hadseregek létszámát adják meg, nem reflektálnak arra a tényre, hogy az egyes haderők felszereltsége között hatalmas lehetett a különbség. Hasonló állapotok meg a páncélosokra vonatkozó adatok kapcsán is: a felületes statisztikák egy halmazban kezelik a csak géppuskával felszerelt és harcoksinak igazából nem is nevezhető eszközöket a nehéz löveggel rendelkező járművekkel. Azok a statisztikai adatsorok, amelyek nem a lényegi kérdésekre koncentrálnak, természetesen arra is alkalmatlanok lesznek, hogy megértsük belőlük a német siker okát. Ez az írás arra is vállalkozik, hogy a szemben álló erők adatait részletesebb bontásban mutassa be, annak érdekében, hogy az adatok ténylegesen is összehasonlíthatóak legyenek, és következtetni lehessen a német győzelem okaira. Ennél is fontosabb viszont az a szempont, hogy a brit és francia döntéshozók vajon tisztában voltak-e azzal, hogy katonai téren mikor milyen kockázatot vállalnak, ha cselekednek.

Németország katonai lehetőségei 1933 után sem voltak ismeretlenek a nyugati szövetségesek előtt (ezt megelőzően pedig a békeszerződés rendelkezései miatt a szövetségesek ellenőrző bizottságai bárhová bejuthattak). Szemben a Szovjetunióval, amely fegyverkezését gyakorlatilag teljesen el tudta rejteni a világ szeme elől, a német katonai vezetés élénk kapcsolatot tartott fenn a brit és a francia vezérkarral. Utóbbiak tisztjei német hadgyakorlatok rendszeres vendégei voltak, s a szövetségesek titkosszolgálati is viszonylag sok és megbízható információval rendelkeztek Németország haderejéről.

A háború utáni békerendszer első megsértései

1933-ban Németország katonai helyzete kétségbeejtő volt. Majdnem minden szomszédja nagyobb haderővel rendelkezett, mint a Reichswehr – utóbbi még a holland vagy dán hadsereget sem tudta volna legyőzni. A német hadsereg benuhátságát leginkább az mutatja, hogy még csak tervek sem léteztek a hadsereg esetleges katonai alkalmazására, sőt a Reichswehr vezetése azt is leszögezte, hogy ilyenek készítése „értelmetlen”.⁸ Ehhez képest hat évnek sem kellett eltelnie ahhoz, hogy a Wehrmacht Európa legütőképesebb hadseregeként kontinentális hegemoniára tegyen szert. Ez az elképesztően gyors siker mindenképp magyarázatot érdemel, és ezt csak abban találhatjuk meg, ha figyelembe vesszük, hogy egy összecsapás sikerének nemcsak katonai, hanem

⁷ Bernhardt: Die deutsche Aufrüstung... 14.

⁸ Bernhardt: Die deutsche Aufrüstung... 35.

külpolitikai előfeltételei is vannak. Utóbbiak valójában jóval fontosabbak, hiszen ezek teremtik meg azokat a stratégiai adottságokat, amelyek egy összecsapás sikerének esélyeit meghatározzák.

A versailles-i békeszerződés V. szakaszából elvileg az következett volna, hogy Németország leszerelése egyúttal annak előfeltétele is, hogy a többi hatalom szintén megtehesse ezt, „avégből, hogy az összes nemzetek fegyverkezésének általános korlátozása előkészíthető legyen”;⁹ ez a nemzetközi leszerelés egyébként 1920 után Franciaország kivételével részben meg is történt. A leszerelés fontossága abból következett, hogy a francia politika felismerte: hosszú távon nem lenne esélye a nagyobb lakossággal és iparral rendelkező Németországgal szemben.

A brit politika koncepciója szerint a katonai elrettentő erő biztosítása Franciaország és a kisantant feladata lett volna. A német újrafelfegyverzés megindulása egyértelművé tette, hogy ez az elképzelés hosszú távon tarthatatlan. A brit és francia politika kiegyezéspártisága azonban nem az újrafegyverzés elvi elutasítását jelentette, a Németországgal kapcsolatos „appeasement” célja az érintettek állítása szerint elvileg az időnyerés lett volna. Azonban épp itt állapítható meg a szövetséges politika alapvető tévedése: a szövetségesek erőviszonyai ugyanis egyáltalán nem tették szükségessé ezt. Éppen fordított volt a helyzet: minél korábban léptek volna fel, annál csekélyebb katonai és gazdasági erőfeszítést jelentett volna Németország megrendszabályozása. Annak, hogy ez hosszú éveken át mégis elmaradt, nem katonai, hanem pszichológiai okai lehettek.

Nagy-Britannia a háború után visszatért az önkéntes haderő koncepciójához. A három fegyvernem közül a szárazföldi erőkre fordították a legkevesebb pénzt, és a szigetországban az 1930-as évek elején mindössze öt hadosztály állomásozott – ez egy 46 milliós országhoz képest elképesztően csekély erő volt, és még annak is kevesebb mint a felét tette ki, amellyel Nagy-Britannia 1914 nyarán rendelkezett;¹⁰ sőt arányaiban még annál is kisebbnek mondható, amit a trianoni békeszerződés Magyarországnak engedélyezett. Helyette viszont a francia hadsereg és a kisantant bőséges biztosítéknak tűnt – legalábbis egy ideig.

A versailles-i békeszerződések betartatása többek között az 1919-ben alapított Népszövetség feladata lett volna. Ennek utódszervezete 1946-ban az ENSZ lett – amely elődjéhez hasonlóan szintén képtelen a világbeke biztosítására.

A háború utáni békeszerződések egyúttal a Népszövetségbe történő belépést is tartalmazták. Az ENSZ alapító okmányával ellentétben a Népszövetség tagjai vállalták, hogy amennyiben egy tagot katonai támadás ér, akkor *azonnal és közvetlenül* kötelesek az érintett országnak katonai segítséget nyújtani. Ez a kitétel hasonló ahhoz, mint amit a jelenleg hatályos NATO-alapszerződés 5. cikkelye tartalmaz. A Népszövetség Tanácsának feladata lett volna a fegyverkezés ellenőrzése, beleértve a békeszerződések korlátozó intézkedéseinek betartását is. Ennek érdekében 1924-től évkönyvekben tették közzé az egyes tagállamok fegyverkezési kiadásait, ami annak ellenére fontos lépés volt, hogy a közölt adatok csak megközelítőnek tekinthetők, ugyanis a nyilvánosság számára ilyen adatok korábban egyáltalán nem álltak rendelkezésre. Az USA azonban nem lépett be a szervezetbe, Németország és Japán 1933-ban, Olaszország pedig 1937-ben kilépett onnan.

Az 1925-ben megkötött locarnói szerződésben Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Belgium és Németország garantálták Franciaország keleti határait, megerősítve a versailles-i szerződésnek a Rajna-vidék demilitarizálására vonatkozó előírásait. A szerződés azonban a nyugati aláírók részéről súlyos hibának bizonyult, ugyanis Csehszlovákia és Lengyelország határait nem garantálta – miközben nyilvánvaló volt, hogy a legfontosabb német határrevíziós követelések épp ebben az irányban vannak. A gyakorlatban ez az érintettek magára hagyását jelentette, amin az sem változtatott érdemben, hogy Franciaország a locarnói szerződéssel párhuzamosan a lengyel határokra is garanciát adott. Ezt a garanciát ugyanis Franciaország a gyakorlatban csak Németország megtámadásával érvényesíthette volna, amivel viszont elvileg kiprovokálta volna Anglia beavatkozását – a szerződések szerint elvileg Németország oldalán. Ebből adódóan a locarnói szerződés végső soron annak kimondását jelentette, hogy Európa biztonságának kérdése nem mindenre vonatkozó kötelező feladat.

A locarnói szerződés megszüntette Németország izoláltságát, ugyanis ezt követően felvették a Népszövetségbe; ráadásul az addigi szigorú hadipari ellenőrzés is megszűnt, mivel ezt a feladatot 1927-től a győztes államoktól a Népszövetség szervezete vette át – amely azonban Németországban csak szimbolikus hatalommal rendelkezett.

További gondot jelentett, hogy a Népszövetségen belül nem alakult ki automatikus mechanizmus arra az esetre, ha valamelyik állam nem tartaná be a békeszerződés rendelkezéseit. 1923-ban, amikor Németország nem teljesítette jóvátételi kötelezettségeit, Franciaország a Népszövetség bevonása nélkül szállta meg a Ruhr-vidéket és kényszerítette ki a további törlesztést. 1931-ben, amikor Japán megtámadta Kínát, a Népszövetség ismét tehetetlen maradt, holott mindkét fél a világszervezet tagja volt. Hiába tudott a Népszövetség több alkalommal is

⁹ Halmosy: Nemzetközi szerződések... 66.

¹⁰ Emellett a brit haderő 14 területvédelmi – azaz nem mozgatható – szárazföldi sereggel is rendelkezett, és jelentősebb szárazföldi kontingensek állomásoztak a gyarmatokon, továbbá a különböző társult országokban (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland).

kezelni lokális konfliktusokat (Åland-szigetek, Korfu, az 1925-ös bolgár–görög konfliktus), ha épp a legsúlyosabb eseteknél rendre csődöt mondott.

A Népszövetség előírásainak megsértésére tehát már Hitler hatalomra jutása előtt is több alkalommal volt precedens, 1933 után pedig a Népszövetség mint szervezet Hitlerrel szemben sorozatosan teljesen impotensnek bizonyult. Ez annyiból nem volt szükségszerű, hogy a szervezet presztízse Nagy-Britanniában sokáig igen magas volt, amit egy 1934-ben a Népszövetség Elveit Támogató Egyesülés által végzett nagyszabású közvélemény-kutatás eredményei is bizonyítanak. Ennek során a „kíván-e ön egy nemzetközi szerződést a nemzeti katonai tengeri és szárazföldi repülőgépflokk teljes megszüntetésére?” kérdésre a 11,6 millió válaszadóból 9,6 millióan igennel szavaztak.

Nem a Führer volt egyébként az egyetlen, aki aktívan aláásta az európai békerendszert. 1933-ban, Hitler hatalomátvétele után olasz kezdeményezésre Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Németország megkötötte az ún. négyhatalmi szerződést, amely gyakorlatilag a locarnói szerződés megerősítését jelentette, azzal kiegészítve, hogy elismerte Németország elvi fegyverkezési egyenjogúságát, amennyiben az részt vesz majd a leszerelési konferencián. Emellett pedig kinyitotta az esetleges területi revíziók kérdését is, utalva arra, hogy a fenntarthatatlan szerződések kapcsán minden javaslatot meg fognak vizsgálni. Ezzel nemcsak az volt a gond, hogy a német–olasz propaganda egyaránt a „nagy béketerv” megvalósításaként állíthatta be a szerződést, hanem az is, hogy indirekt módon megsértette az országok egyenjogúságát, amennyiben a béke fenntartása kapcsán bizonyos hatalmak „különös felelősségére” utalt. Történelmileg ez természetesen értelmezhető, jogilag azonban csak akkor, ha elfogadjuk, hogy az országok nem egyenrangú tárgyalópartnerek. A konkrét esetben ráadásul a szerződés egyértelműen Lengyelország érdekei ellen irányult, mivel rá a locarnói szerződés és így ez a szerződés sem vonatkozott, így épp Lengyelország volt leginkább védtelen egy esetleges revízióval szemben. Nem véletlen, hogy a lengyel politika is így értelmezte ezt a diplomáciai aktust, és 1933 folyamán kétszer is azzal próbálkozott, hogy az 1923-as Ruhr-vidéki francia beavatkozás mintájára Franciaországgal együtt egy preventív „rendőrakciót” indítson Németország ellen, ám a francia fél erre nem volt hajlandó.¹¹

Ezt követően jött csak létre 1934-ben a német–lengyel megneemtámadási egyezmény, ami annak burkolt elismerése is volt, hogy Lengyelországnak sem egy esetleges Anschluss, sem a Szudéta-vidék elcsatolása kapcsán nincsenek kifogásai Németországgal szemben – ugyanis az egyezmény leszögezte, hogy aláíróik „semmilyen körülmények között nem fognak” vitás kérdésekben erőszakhoz folyamodni. Ez egyet jelentett azzal, hogy Varsó felmondta garanciális kötelezettségeit a versailles-i békeszerződéssel kapcsolatban. Eppen ezért helytálló az a történeti értékelés is, amely leszögezi, hogy valójában ez a paktum ágyazott meg az 1938-as müncheni egyezménynek.¹² De nem csak annak. Jean-Baptiste Duroselle francia történész értékelése az 1934-es lengyel–német szerződésről mára sem veszített aktualitásából: „Összefoglalva, Lengyelország lett az első, amely elkezdte a potenciális rossz szándékát rejteni nem is tudó ellenséggel aláírt szerződések ízléstelen játékát, abban a reményben, hogy ezzel elkerülheti a vihart. A lengyel–német szerződéstől egészen a Hitler–Sztálin-paktumig megannyi ország állt be ebbe a sorba, és Franciaország sem volt kivétel.”¹³

Adolf Hitler a versailles-i békeszerződés korlátozásait több lépésben számolta fel. 1933. február 3-án a Reichswehr parancsnokai előtt mondott beszédében bejelentette, hogy szándékában áll az újrafegyverkezés, és a Wehrmacht kiépítése fogja majd megmutatni, hogy Franciaország rendelkezik-e államférfiakkal.¹⁴

1935. március 9-én hivatalosan is bejelentették a légierő megszervezését. Miután a szövetségesek erre gyakorlatilag nem reagáltak, egy héttel később Hitler arra hivatkozva, hogy Franciaországban a sorkatonaság szolgálati idejét két évre emelték fel, a francia, majd a brit követel közölte, hogy ő is be kívánja vezetni a sorkatonaságot. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a német haderő két év után a hivatalosan engedélyezett 100 000 főről (12 hadosztályról) 500 000 főre (36 hadosztályra) nőtt volna. Ekkor a szövetségesek katonai fölénye még olyan nagy volt, hogy amennyiben fellépnek a német akciók ellen, Németországnak esélye sem lett volna az eredményes védekezésre.¹⁵ Arra, hogy ezt miért nem tették meg, csak következtetni tudunk. Minden bizonnyal ők is érezték, hogy a versailles-i békeszerződés előírásai igazságtalanságaik miatt morális alapon fenntarthatatlanok. Ez elsősorban Nagy-Britanniában jelentett komoly politikai problémát, ahol e kérdésben szinte teljes volt a konszenzus az egyébként igencsak különböző nézeteket képviselő politikusok között. A versailles-i békeszerződés kezdettől fogva súlyos feszültségeket okozott Franciaország és Nagy-Britannia között;

¹¹ Hoensch: Geschichte Polens... 271.

¹² Crane: A French Conscience... 59–60.

¹³ Duroselle: La décadence... 101–102., Crane: A French Conscience... 15. lábjegyzet.

¹⁴ Vogelsang: Aufzeichnungen... 434. Lásd még e kötet ??? oldalait. [AHOL AZ ITT IS EMLÍTETT BESZÉDRŐL VAN SZÓ, KURT VON HAMMERSTEIN-EQUORD SZEREPEL ENNEK KAPCSÁN]

¹⁵ A versailles-i békeszerződés értelmében a német hadsereg max. 100 000 főből állhatott, de nem rendelkezhetett nehéztűzérővel és légierővel. Németország ugyan mindent megtett a békeszerződés kijátszására, azonban 1935-ben az addig rejtett erőivel együtt sem lett volna képes ennél nagyságrendekkel nagyobb hadsereget mozgósítani.

Lloyd George miniszterelnök például az ún. fontainebleau-i memorandumban már 1919. március 25-én tiltakozott a Németországgal szemben túl durva francia követelések miatt.¹⁶

Mindenesetre Hitler nem kockáztatott semmit, amikor a reakciók mérlegelése után 1935. május 21-én október 1-jei hatállyal bejelentette az általános védkötelezettség bevezetését. Fontos figyelembe venni ezeket a dátumokat, mivel nagyon is magyarázzák, hogy az eredetileg nem feltétlenül szerencsejátékos alkatú Hitler miért kezdett ezt követően egyre nagyobb tétekben játszani. Döntő szerepe volt ebben annak a tapasztalatának, hogy a nyugatiak döntésképtelenek, és velük szemben minden kockázat megengedhető.

A szövetségesek erőtlenségének bizonyítéka volt az is, hogy képtelenek voltak az együttes fellépésre. 1935 márciusában Nagy-Britannia a francia és az olasz kormány bevonása nélkül úgy adta át a hadkötelezettség bevezetése miatti tiltakozó jegyzékét Berlinnek, hogy abban nemhogy szankciók nem szerepeltek, hanem még azt a kérdést is felvetették, hogy a brit külügyminiszter tervezett látogatása továbbra is aktuális-e. „Mindenre számítottunk, csak arra nem, hogy az angolok azzal a lendülettel, amivel tiltakoztak, egyúttal udvariasan érdeklődnek, hogy jöhetnek-e mégis Berlinbe”¹⁷ – emlékezett erre Hitler frissen kinevezett tolmácsa, Paul Schmidt. Nem sokkal később, 1935. június 1-én megszületett a brit–német flottaegyezmény, amely a német tengerészeti erőket a brit erők 35, tengeralattjárók esetében pedig 45 százalékában maximalta. Hitler nem véletlenül nevezte „élete legszebb napjának” az egyezmény aláírását.¹⁸

Ez a szerződés katasztrofális hatásának bizonyult. A francia és az olasz fél nehezen értelmezhetette másképp, mint árulásként, hogy őket ezekből az egyeztetésekből teljesen kihagyták, annál is inkább, mert nem sokkal korábban, 1935. április 11. és 14. között az olaszországi Stresa városában Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország egy közös konferencián próbált megegyezni a Németországgal szembeni lehetséges politikáról – tehát a kollektív biztonság elvéről. Az április 14-én elfogadott határozatukban elítélték a német fegyverkezést, megerősítették Ausztria önállóságának szükségességét, és egy önálló brit–olasz megállapodással kinyilvánították azt is, hogy a két hatalom továbbra is garantálja a locarnói szerződéseket. A brit–német flottaegyezmény ennek a határozatnak az arculecsapása volt.

Amennyiben pedig azt a stílust is figyelembe vesszük, ahogyan ezt a megegyezést a német diplomácia elérte, akkor különösen egyértelművé válik Nagy-Britannia erőtlensége. Joachim von Ribbentrop ugyanis a „tárgyalást” eleve ellehetetlenítette azzal, hogy első szava az ultimátum volt: csak akkor hajlandó további tárgyalásokra, ha a brit fél elfogadja a német flotta fejlesztését a brit flotta erejének 35 százalékáig. Azt, hogy ilyen stílusban tárgyalhatott, természetesen megalapozta Hitler 1935. március 25-i tárgyalása John Simon brit miniszterelnökkel és Anthony Eden külügyminiszterrel. Ennek során Hitler először majdnem négyórás, dührohammal fűszerezett monológ meghallgatására kényszerítette brit partnerét, majd teljesen elképesztő blöfföt engedve meg magának, megjegyezte, hogy Németország már most elérte a légierő terén a paritást Nagy-Britanniával.¹⁹ Ezt követően közölte, hogy a német flottának el kell tudnia érni a brit flotta erejének 35 százalékát; tárgyalópartnerei pedig – ahelyett hogy kikérték volna maguknak a versailles-i békeszerződés paragrafusainak semmibe vételét – csak hallgattak.

Nehéz magyarázatot találni ezekre a súlyos diplomáciai hibákra, amelyek megágyaztak a később történelemnek is; ám az megállapítható, hogy az érintett brit politikusoknak eszükbe sem jutott érvényesíteni a kollektív biztonság elvét. Feltehetően azért nem tartották ezt fontosnak, mert a nagyobb aktivitásért fizetendő politikai árat többnek tartották, mint a kérdés rövid távú hasznát, hosszabb perspektívákban pedig nem is akartak gondolkodni.

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Németország	13	36	368	1968	3183	5112	5606	5235	8295
Nagy-Britannia	1032	745	867	1108	1807	1830	2218	2828	7940
Franciaország	n. a.	n. a.	n. a.	197	494	570	743	1382	3163

1. táblázat: Németország és Nagy-Britannia repülőgépgyártása (katonai és polgári gépek).²⁰ A számok értelmezéséhez szükséges figyelembe venni, hogy a francia hadsereg az 1930-as évek közepéig rengeteg korábban gyártott gépet tartott rendszerben.

¹⁶ A kérdésre legújabban lásd Leonhard: Der überforderte Frieden...

¹⁷ Schmidt: Statist... 292.

¹⁸ Kershaw: Hitler... 701.

¹⁹ Kershaw: Hitler... 696.

²⁰ Az adatok forrása DRZW... 1. kötet, 491., Richie: Industry... 10 A francia adatok 1934–1936 között csak a hadseregnek le is szállított gépek számát tartalmazzák, a tényleges gyártás ennél kb. 120 százalékkal nagyobb lehetett. 1938-ban például az 1382 gépből csak 533 darabot szállítottak le a hadseregnek.

Természetesen Hitler erőszakossága hosszú távon nem maradt következmények nélkül. A brit kabinet²¹ 1936 elején jóváhagyott egy hosszú távú újrafegyverkezési programot, amely elsősorban a légierő fejlesztését irányozta elő.²² Hasonlóan a német fejlesztésekhez, amelyek esetében a termelés felfuttatása 1-2 évet vett igénybe, a brit és a francia programnak is időre volt szüksége ahhoz, hogy magasabb számokat érjen el. Ami ebben figyelemre méltó körülmény, az elsősorban az, hogy 1936 és 1938 között a német repülőgépgyártás még vissza is esett, elsősorban a hiányzó nyersanyagok miatt, illetve költségvetési okokból. 1939-re a német légierő már nem tudta jelentősen növelni saját gyártási kapacitásait, míg ezzel szemben az első háborús évben a brit gyártás majdnem négyszeresére, a francia pedig kétszeresére pörgött fel, és 1940 során tovább növekedett. Tekintettel arra, hogy az ennek során gyártott gépek már mind modernnek számítottak, a nyugati szövetségesek helyzeti előnye egyértelmű. Ráadásul a brit és a francia ipar teljesítőképessége is jóval nagyobb volt, mint a németé – ami viszont némileg igazolja azokat a tábornokokat, akik egy új háborút is e kapacitásokban bízva kívánták megvívni.

Utólag kiderült: téves volt az a brit feltételezés, hogy Németország a repülőgépek gyors technikai fejlődésére alapozva döntő légitámadást hajthatna végre Nagy-Britannia ellen. A légierő fejlesztése azért is lehetett annyira népszerű, mert megvalósításához továbbra sem volt szükséges nagy létszámú szárazföldi haderő felszerelése és kiképzése. Végso soron tehát a légierőre fókuszáló hadseregfejlesztés kevesebb politikai és gazdasági áldozatot követelt a brit társadalomtól, emellett pedig teljesen illeszkedett abba az ekkoriban nemzetközileg is elismert „a bombázó mindig mindenén átjut” doktrínába, amely Giulio Douhet olasz és Hugh Trenchard brit katonai teoretikusok nyomán döntő fegyvernemnek tekintette a légierőt.

Érdekes módon sem a brit, sem a francia vezetés nem ismerte fel, hogy Németország éppenséggel nem a Douhet-féle, bombázókra fókuszáló légierő-fejlesztést követi, miközben az ezzel kapcsolatos adatok rendelkezésre álltak volna. Hitler a légierőnek alapvetően kiegészítő szerepet szánt, ami abból is látszott, hogy egyáltalán nem foglalkozott a távolsági bombázók fejlesztésével – magyarul a Luftwaffének tulajdonított rettenetes fenyegetésnek kezdettől fogva hiányzott a technikai alapja. Igaz ugyan, hogy a németek 1939–1940-es sikereiket jelentős mértékben a légierőnek köszönhették, de egyáltalán nem abban az értelemben, ahogyan a francia és a brit vezetés ettől előzetesen tartott.²³

Az erőviszonyok tükrében azonban az a brit feltételezés, amely a prognosztizált háborút nem offenzív módon és nem kezdettől fogva a kollektív biztonság doktrínája alapján akarta kezelni, stratégiai tévedésnek bizonyult. Elsősorban azért, mert a légierőre és légvédelemre történő koncentráció csupán a probléma tüneti kezelését jelentette, s azt a problémát, hogy egy esetleges szárazföldi német támadás hogyan védhető ki Európában, egyáltalán nem oldotta meg. Ez persze alapvetően nem is a brit, hanem a francia és a csehszlovák hadsereg feladata lett volna, ám érthetetlen, hogy a brit és a francia vezetés az elmúlt háború tapasztalatainak dacára miért nem volt képes egymás katonai terveinek szoros összehangolására – hiszen 1914–1918 között fájdalmas tapasztalatokat szereztek arról, mennyire kontraproduktív ennek hiánya. A brit légierő fejlesztésének gyümölcsei hosszú távon azonban mégis beértek: 1940 után a brit repülőgépek technikai színvonala már felülmúlta a németekét, s egyes konstrukcióikkal szemben (mint például a Mosquito távolsági bombázó) a Luftwaffe egyáltalán nem tudott hatékony ellenfelet állítani.

Utólag teljesen érthetetlennek tűnik, hogy a rettenetes áron elért győzelem után Nagy-Britannia miért nem volt hajlandó 1920-ban arra, hogy a versailles-i szerződés eredményeit egy szoros brit–francia katonai együttműködést tartalmazó védelmi szerződés aláírásával is biztosítsa. Ez alapvetően azokkal a súlyos frusztrációkkal magyarázható, amelyek a briteket francia részről a versailles-i béketárgyalások során érték – mint például a Lloyd George említett memorandumára adott francia reakció. Ez okozta az angol politikusok gyanakvását, ami miatt egy ilyen szerződés nem tudott létrejönni – holott a békeszerződésből logikusan következett volna.²⁴ A helyzetet leginkább a londoni francia követ egyik, ebből az időszakból származó kijelentése jellemzi, amely szerint „legnagyobb szerencsétlenségünk, hogy a britek nem hiszik el, hogy Napóleon már halott”.²⁵

Nem lehet tehát kellően hangsúlyozni, hogy a brit–francia védelmi szerződés hiánya mekkora öngólnak bizonyult az érintettek számára. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha összevetjük azzal a védelemmel, amelyet

²¹ A kabinet a kormány egy része volt, amely a miniszterelnök által kinevezett legmagasabb rangú miniszterekből állt. Jellemzően a főbb minisztériumok vezetőit foglalta magában, mint például a kincstár, a külügyminisztérium és a belügyminisztérium. A kabinet volt felelős a főbb politikai döntésekért és a stratégiai irányításért; üléseit rendszeresen, gyakran hetente tartották, és ezek titkosak voltak, hogy lehetővé tegyék az őszinte megbeszéléseket.

²² Bouverie: Mit Hitler reden... 68–70.

²³ Erre mutatott rá Bernhard: Die deutsche Aufrüstung... 18.

²⁴ Részletekre lásd Sharp: A Missed Opportunity?...

²⁵ Beauport: Confessions... 536. idézi Sharp: A missed Opportunity?... 4.

1949-től a NATO jelent a szervezet tagállamainak: fennállása óta egyszer sem fordult elő, hogy bármelyiküket katonai támadás érte volna.

Amikor Chamberlain 1937 májusában miniszterelnök lett, az első világháború utáni nemzetközi békerendszer már összeomlóban volt. A szakirodalom és a korabeli sajtó félrevezetően „szombati meglepetések” kifejezéssel írta le azokat az akciókat, amelyekkel Németország kiszabadult a versailles-i szerződés és a locarnói egyezmény által létrehozott korlátok közül. Ám ezek a „meglepetések” valójában előre láthatóak voltak a brit és a francia döntéshozók számára (a Röhmpuccs 1934. június 30-án, a Népszövetségből történő kilépés 1935. október 14-én, a hadkötelezettség újbóli bevezetése 1935. március 16-án vagy a Rajna-vidék remilitarizálása 1936. március 7-én mind szombatra esett). Azt, hogy a Rajna-vidék remilitarizálása Hitler politikai célja, a francia és brit politika már 1935 elejétől fogva folyamatosan regisztrálta, sőt kormányüléseken is foglalkozott vele.²⁶ A francia hadsereg már 1935-ben elkészített egy haditervet arra az esetre, ha ez megtörténne.²⁷ Ugyanígy tudható volt, hogy ezt követően először Ausztria, majd a Szudéta-vidék kerül Hitler étlapjára. Az természetesen igaz, hogy Hitler időzítései nem tették könnyebbé a szövetségesek reakcióit – de csak azért nem, mert az érintettek egyébként is döntésképtelenek voltak.

Az, hogy a szárazföldi haderőt az I. világháború után gyakorlatilag megszüntették, azzal a sokkal magyarázható, amelyet a háború a brit társadalomnak okozott – és nem véletlen, hogy sokáig egyetlen politikus sem mert ezen változtatni. Chamberlain célja ekkoriban még az volt, hogy a francia szövetségre is támaszkodva elidegenítse Németországot Olaszországtól, vagy Olaszországot Németországtól. Úgy gondolta, Nagy-Britannia így talán mindkét országgal szemben felülkerekedhet a fegyverkezési versenyben. Az viszont nem igaz, hogy a fegyverkezést mint olyat elvi alapon elutasította volna. Már 1934-ben is arra figyelmeztetett, hogy „túl sok figyelmet fordítunk a fegyver leszerelés kérdésére, és nem eleget a biztonságra”. Támogatta az 1934-es Védelmi Követelmények Bizottságát (Defence Requirements Committee – DRC), amely azzal érvelt, hogy „a német agresszió elrettentése a legjobb hosszú távú biztosíték” Japán kordában tartásához is. Németországot tartotta a legfontosabb „potenciális ellenségnek”,²⁸ és ajánlásait azokra a feltételezésekre alapozta, amelyek szerint 1939-re mindenképp európai háború lesz. Később, 1935-ben is ellenezte a brit leszerelési egyezményeket, ám ezzel az álláspontjával nem volt túlzottan népszerű.²⁹

1936 – A Rajna-vidék visszacsatolása

Hitler akciói során rendszeresen arra hivatkozott, hogy ő csak a béke biztonsága érdekében, a nyugati szövetségesek katonai fenyegetése miatt kényszerül a szükséges lépésekre. A Rajna-vidék remilitarizálását például azzal indokolta, hogy ezt megelőzően a Szovjetunió és Franciaország katonai segítségnyújtási szerződést kötött egymással. Utólag elképesztő, hogy ezt a szerződést, amely csak akkor léphetett volna életbe, ha valamelyik aláíró felet támadás éri, Hitler Németországot fenyegető katonai akcióként tudta beállítani. A kor francia és brit sajtója azonban, ha nem is vette át teljes mértékben, többnyire ezt a magyarázatot tekintette „realitásnak”, és nem az annak háttérében megbúvó valóságot. Hitler magyarázatának abszurditását leginkább az mutatja, hogy a Szovjetunió közös határok hiányában semmiképpen sem tudott volna segítséget nyújtani Franciaországnak egy német agresszió esetén.

Amikor Hitler 1936. március 7-én nyíltan felrúgta a versailles-i³⁰ és a locarnói szerződést, és bevonult az addig demilitarizált Rajna-vidékre, a szövetségesek passzívok maradtak, holott a francia hadsereg 13 évvel korábban sokkal csekélyebb szerződészegés miatt vonult be a Ruhr-vidékre, kikényszerítve ezzel az addig nem megfelelő összegben törlesztett háborús jóvátétel békeszerződés szerinti folyósítását. Ennek az akciónak a következtében a Rajna-vidék 1929-ig francia ellenőrzés alatt volt, azután pedig demilitarizált zónának számított. Egy ismételt francia beavatkozás egyébként logikusan következett volna abból is, hogy Németország már a Rajna-vidék remilitarizálását megelőzően is megsértette a versailles-i szerződés rendelkezéseit, amikor rendőrségének egy részét nyíltan átsorolta a Wehrmachthoz, illetve a katonai reptereket a megengedettnél nagyobb mértékben építette ki – ám a szövetségesek nem reagáltak érdemben ezekre a nyilvánvaló szerződészegésekre.

Clausewitz másutt már idézett gondolatát helyesen alkalmazva az 1933 és 1939 közötti német területi gyarapodások nemcsak politikai sikerek voltak, hanem német fegyverkezési sikerek is, és pedig két szempontból: egyrészt azért, mert általuk jelentősen nőtt a német ipar gyártási potenciálja, másrészt pedig azért, mert a területi

²⁶ Lásd Giro: Die Remilitarisierung des Rheinlands... 29–39., 60–63.

²⁷ Crane: A French Conscience... 76

²⁸ TNA, CAB 2/6, CID 261st Meeting, 9. November 1933, 52.

²⁹ Feiling: The Life of Neville Chamberlain... 253.

³⁰ A versailles-i szerződés rendelkezései szerint Németország vállalta, hogy a Rajna keleti partjának 50 kilométeres sávján túl semmilyen katonai erődítést nem létesít, és a térségben semmiféle mozgósítási előkészületet nem tesz.

gyarapodások nélkül maga a német fegyverkezés is teljesen értelmetlen lett volna – a Rajna-vidék megszállása nélkül nem lehetett volna végrehajtani az Anschlusst, az Anschluss nélkül nem lehetett volna hatékonyan zsarolni Csehszlovákiát, Csehszlovákia szétverése nélkül pedig fel sem merülhetett volna Lengyelország megtámadása. Ennyiből a német politika mindenképp kényszerpályán haladt, amit más országok vezetőinek sem lett volna nehéz felismerniük.

Felmerül ezért a kérdés: mit gondolt a brit és francia vezérkar 1936 márciusában a német erők nagyságáról? Louis Maurin tábornok, francia hadügyminiszter a francia vezérkar jegyzetére hivatkozva arról tájékoztatta a francia minisztertanácsot, hogy a Reichsheer nem kevesebb mint 300 000 katonával vonulhat be, de összesen kb. 1 200 000 mozgósított katonával rendelkezik.³¹ Ám ezek a számok köszönő viszonyban sem voltak a valósággal – ráadásul az adatok abszurditásának még egy laikus számára is fel kellett volna tűnnie, hiszen Németországban csak egy éve volt hadkötelezettség, magyarán csak egy kiképzett évfolyam állt rendelkezésre az ekkorra 400 000 főre bővített állandó hadsereg mellett.³² Ezt leszámítva az utolsó háborús kiképzést kapott évfolyam az 1900-ban születetteké volt, de őket sem lehetett volna „csak úgy” újra besorozni, mivel az érintettek hadsereggel utoljára 1918-ban találkoztak. Maurin adatai azért is sajtósak, mert nem sokkal korábban a francia kormány katonai kabinetjének előterjesztett, rendkívül pesszimista hangvételű jelentésben a német haderő elméleti összlétszámát „csak” 790 000 főben adták meg – miközben a valós szám ennek fele volt.³³ Maurice Gamelin tábornok, a francia vezérkar főnöke a németek elleni aktív fellépést „agyament ötletnek” tartotta, és kötelességének érezte, hogy megakadályozza.³⁴

Ezekre a számokra hivatkozva tehát a francia kormány úgy látta, hogy vagy tolerálja a német akciót, vagy maga is teljes mozgósítást rendel el. Köztes megoldást, azaz teljes mozgósítás nélküli akciót Gamelin tábornok nem tartott vállalhatónak. Utólag nem állapítható meg, hogy Gamelint ebben a döntésében az is motiválta-e, hogy biztosra vehette: a kormány teljes mozgósítást a hat hét múlva esedékes választások miatt nem fog elrendelni. Formálisan így a felelősség sem Gamelint terhelte, de ha alaposabban megvizsgáljuk azokat az adatokat, amelyek alapján ő úgy döntött, hogy teljes mozgósítás nélkül a német akció nem verhető le, akkor nagyon nehéz a döntését megalapozottnak tartani. Eleve abszurd, hogy a francia számítások mindegyike úgy tett, mintha a francia haderőnek a teljes Wehrmachtal kellene szembeszállnia – miközben a Wehrmacht egyáltalán nem üríthette ki a Csehszlovákiával és Lengyelországgal szembeni határszakaszt, arról nem is beszélve, hogy a kelet-porosországi erők mozgatása sem lett volna egyszerű feladat.

Jó lenne tudni, hogy a francia vezérkar honnan vette azt az adatot, amely a német hadsereg erejét egészen abszurd módon túlbecsülte (ebben az időben ugyanis a Wehrmacht legfeljebb 350 000 katonát tudott volna mozgósítani, de ennek is csak egy részét vethette volna be Franciaországgal szemben).³⁵ Biztosra vehetjük, hogy a francia katonai hírszerzés, a deuxième bureau szakemberei ekkorát nem tévedhettek – ellenkezőleg, a csehszlovák és lengyel hírszerzéssel folytatott folyamatos adatszere miatt viszonylag pontos képpel rendelkeztek. Elsősorban a csehszlovák hírszerzés eredményeit kell itt megemlíteni, amely több rendkívül fontos pozícióban dolgozó német ügynökkel is rendelkezett. Közülük is kiemelendő Paul Thümmel, aki az Abwehr III F osztályának (támadólagos elhárítás) vezetőjeként kulcsfontosságú adatokhoz fért hozzá; neki volt köszönhető az is, hogy a cseh hírszerzés 1939 márciusában még időben megtudta a „maradék Csehország” szétzúzásának tervét, és így a hírszerzés vezetője tíz munkatársával és a legfontosabb dokumentumaikkal még időben el tudott menekülni Prágából. A Reichswehr és utódja, a Wehrmacht ugyanis nem úgy működött, mint a szovjet hadsereg, amely képes volt gyakorlatilag minden mutatóját eltitkolni. Nyugat-Európában a hivatásos tisztek személyi adatai sem voltak titkosak, nyilvános adatnak számított az is, hogy az egyes hadosztályok és ezredek hol állomásoznak, a kaszárnyák pedig szinte kivétel nélkül a városokban helyezkedtek el. A német hadsereggel kapcsolatos becslések 10-20 százalékot természetesen tévedhettek, de ennél többet aligha. Érdekes módon azonban a kérdés szakirodalmában nem különösebben reflektált eddig arra a problémára, hogy mi okozta az az adatok ennyire végletes torzulását. A források közelebbi vizsgálatából azonban kiderül, hogy a megszerzett információk értékelése „házon belül” csúszott félre: az adatokat kiértékelők ugyanis a Wehrmacht erejéhez számolták a készenléti rendőrség és más paramilitáris szervezetek létszámát is, miközben ezek sem felszereltség, sem harcászati képesség tekintetében nem lettek volna idesorolhatók.³⁶ A 790 000 fős Wehrmachtot a deuxième bureau a

³¹ Emmerson: *The Rhineland Crisis...* 106–107., Ben-Arie: *Czechoslovakia...* 434.

³² 1935 végére a Wehrmacht teljes állománya 400 000 főt számlált, egy évvel később ez a hadkötelezettség miatt 800 000-re emelkedett – ám ennek egy része még nem minősült kiképzett katonának, nem beszélve a fegyverzet hiányosságairól. 1936 elején a Wehrmacht teljes mozgósítható állománya sem tett ki többet félmillió katonánál, akik azonban igencsak hiányosan voltak felszerelve.

³³ Giro: *Die Remilitarisierung...* 42.

³⁴ Alexander: *The Republic in Danger...* 258.

³⁵ Bernhardt: *Die deutsche Aufrüstung...* 57.

³⁶ Elég, ha csak arra utalunk, hogy a Reichsarbeitsdienst vagy a Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK) semmilyen lőfegyverrel nem rendelkezett. A német vezérkarnak eszébe sem jutott ezekre az erőkre úgy tekinteni, mint amelyek bevetetők volnának egy reguláris hadsereggel szemben.

következő tételekből rakta össze: 520 000 reguláris katona (a valóságban 350 000-en voltak), 200 000 birodalmi munkaszolgálatos (a szám nagyjából reális volt, azonban ezek az emberek sem fegyverekkel, sem szállító és ellátó részlegekkel, sem katonai képesítéssel nem rendelkeztek), 40 000 SS-tag (a fegyveresen bevethető SS-Verfügungstruppe ennek negyede volt), valamint 30 000 katonai feladatokra átképzett rendőr. Ez a felsorolás is jól mutatja, hogy az információk torzulása már a katonai hírszerzésen belül megtörtént, hiszen nekik kellett volna a legjobban tudniuk, hogy a munkaszolgálatosok harci feladatokra egyáltalán nem bevethetők. Egy másik francia számítás szerint csak a Rajna-vidékre 295 000 „katona” vonult be. Aki ezt a számot leírta, valamennyire tisztában volt a tényekkel, mivel az igazi katonák létszámát ezen belül csak 30 000 főre becsülte, ami teljes mértékben megfelelt a valóságnak; ám mindehhez hozzászámított még 30 000 rendőrt (kétszeres felülbecslés), 150 000 SA-tagot (akik lehet ugyan, hogy helybeli lakosok voltak, csak épp sem érdemi fegyverzettel, sem szállítóeszközökkel nem rendelkeztek), 30 000 birodalmi munkaszolgálatost és 25 000 SS-tagot (ez utóbbi számok fikciónak tekinthetők).³⁷ Gamelin e jegyzet alapján nyomban át is számolta ezt a létszámot seregtestekre, és azzal érvelhetett, hogy a német fél 21-22 hadosztálynyi erőt indított el nyugatra.³⁸

Valójában a Rajna-vidékre összesen 19 zászlóalj és 13 tüzérüteg vonult be (összesen 30 000 fő, ami két hadosztálynak felel meg), de ebből csak három zászlóalj kelt át a folyón, és közelítette meg a francia határt. A francia túlbecslés tehát tízszeres, de a Rajna bal partját illetően már hetvenszeres nagyságrendű volt!

A torz adatértékelésre utal az is, hogy a mozgósítás esetére vélelmezett többmilliós német hadsereg kapcsán nyoma sincs, hogy foglalkoztak volna azzal, ebből mennyi vonultatható fel a német–francia határon. Amennyiben ugyanis ezt teszik, akkor az is nyilvánvaló lett volna, hogy az érintett „csapatok” jelentős része (már amennyiben egyáltalán léteznek) nem vonultatható fel sehová, ugyanis nem rendelkeznek ellátó egységekkel, ezenfelül pedig a német hadsereg jelentős részét biztosítási feladatokkal Csehszlovákiával és Lengyelországgal szemben kell állomásoztatni. Egy haderő összlétszámának eleve jelentős része nem mobilizálható, hanem ún. visszamaradó pótkeret, amelynek feladata a kiképzés fenntartása. Az 1947 után tevékenykedő francia parlamenti vizsgálóbizottság mindenesetre arra a véleményre jutott, hogy 1936-ban a francia haderő minden további nélkül el tudta volna foglalni a Rajna-vidéket, sőt elérhette volna Németország stratégiai fontos pontjait is.³⁹

A német haderő beteges túldimenzionálásának egyébként hagyománya volt. Philippe Pétain marsall már 1934 áprilisában arról számolt be egy francia kormányülésen, hogy Németország 1 000 000 fegyveressel rendelkezik (amiből 2-300 000 fő a Wehrmacht tagja), s ezt a létszámot további 1,4 millió világháborús veterán és 800 000 kiképzés kezdetén, valamint 700 000 kiképzésben lévő katona egészíthette volna ki.

Valójában a Reichswehr 1934. október 1-én összesen 240 000 főt számlált, de ennek fele csak 1934 január és április között kezdte el a kiképzést.⁴⁰ Egy háború kitörésekor a Reichswehr 1934 elején teljes mozgósítás esetén kb. félmillió katonával számolt, akiket 7–800 000 világháborús veterán egészíthetett volna ki,⁴¹ ám ezek csak elvi számok voltak, mert nemcsak fegyver, hanem még ruházat sem állt a szükséges mennyiségben rendelkezésre. Pétain adatai tehát teljesen légből kapottak voltak, és csak úgy keletkezhetek, hogy statisztikai számításaiban a már ekkor is agg marsall a deuxième bureau jóval fiatalabb hírszerző tisztjeivel együtt minden egyenruhát hordó személyt, beleértve a Reichspost és a Reichsbahn alkalmazottait is, a „katona” státusába helyezte.

A francia belpolitikában 1935-től komoly vitát okozott az a felvetés, hogy szükség van-e nagyobb létszámú offenzív seregtestre. Az ekkor még csak ezredesként szolgáló Charles de Gaulle nyomán Paul Reynaud a francia nemzetgyűlésben is javasolta egy hat páncéloshadosztályból álló, gyors bevethetőségű erő felállítását, ám az ötletet különböző okokból a politika majdnem teljes spektrumán elutasítás fogadta.⁴² Ez azonban nem jelenti azt, hogy a francia hadsereg meglévő erői ne lettek volna bőven alkalmasak offenzív akciók végrehajtására.⁴³ Hiszen csak a Rajna-vidékkel szembeni Maginot-vonalban 54 600 francia katona állomásozott.⁴⁴ A franciaországi haderő békelétszáma 651 000 fő volt, akik közül 195 000 lett volna alkalmas frontbevetésre. Ezt a létszámot általános mozgósítás nélkül is négy napon belül 120 000, egy héten belül pedig 1 000 000 tartalékos behívásával tudták volna növelni.⁴⁵

A franciához hasonlóan a brit felső vezetés is messze túlbecsülte Hitler lehetőségeit. Ebben valószínűleg szerepe volt annak a riogatásnak is, amellyel korábban Churchill igyekezett felrázni a brit közvéleményt: ő

³⁷ Giro: Die Remilitarisierung... 112.

³⁸ Parker: The first Capitulation... 364.

³⁹ Shirer: Der Zusammenbruch... 292-294.

⁴⁰ Bernhardt: Die deutsche Aufrüstung... 28., 73.

⁴¹ Bernhardt: Die deutsche Aufrüstung... 39.

⁴² A részletekre lásd Giro: Die Remilitarisierung... 51–54.

⁴³ Tévesen ezt állítja Giro: Die Remilitarisierung... 55., hivatkozva Doughty: The Seeds... 36.

⁴⁴ Giro: Die Remilitarisierung... 106.

⁴⁵ Giro: Die Remilitarisierung... 59., 82.

ugyanis már 1934-ben azzal érvelt, hogy a német légiereő egy év múlva eléri a brit Royal Air Force erejét⁴⁶ – amiből azonban egy szó sem volt igaz. Mindez kifejezetten kontraproduktívna is bizonyult, mivel Churchill politikai ellenfelei tényszerűen alaptalannak minősíthették ezeket az állításokat, és így komolytalannak állíthatták be a legfontosabb brit ellenzéki politikust.

Chamberlain motivációi összhangban álltak a brit katonai hírszerzés jelentéseivel, amelyek tévesen, de következetesen arra figyelmeztettek, hogy a brit újrafelfegyverzés még nem érte el azt a pontot, amikor a kormány megfontolhatná a háborút Németországgal szemben.⁴⁷ Ezek a jelentések azonban teljesen negligálták azt a kérdést, hogy Németország milyen tényleges erőkkel tudna háborúzni. Emellett a brit hadvezetés egyáltalán nem támogatta a Franciaország melletti túlságos elköteleződést sem: expedíciós haderőként először csak három, majd öt hadosztály bevetését tervezték. A brit vezérkar 1936. március 18-i jelentése szerint egy nemzetközi beavatkozás esetén a brit részvétel „teljesen szimbolikus volna. Például nem volnának páncéltörő ágyúk, páncélgépkocsik és tankok, amikre szükségünk lenne egy háborúban. Öt dandárt, húsz zászlóaljot tudnánk küldeni.”⁴⁸

Pedig ez az öt brit dandár önmagában elegendő lett volna a Wehrmacht megállítására.

Figyelemre méltó, hogy mindennek ellenére a francia politikusok esetenként határozottabbak voltak, mint katonai vezetőik. Pierre-Étienne Flandin külügyminiszter és Georges Mandel postaügyi miniszter az 1936. március 8-i francia minisztertanácson katonai fellépést javasolt, majd egy nappal később a locarnói szerződés aláíróival tárgyalva közölte, hogy Franciaország azzal a kéréssel fog a Népszövetséghez fordulni, hogy az állapítsa meg a versailles-i szerződés megsértését, ezt követően pedig a Népszövetség rendelkezésére bocsátja katonai és gazdasági erejét. A belga miniszterelnök csatlakozott ehhez a véleményhez, és kijelentette, hogy együttes fellépés esetén egy háború esélye egy a tízhez, miközben az eset tolerálása hosszú távon biztos háborúval jár.⁴⁹

Így nem meglepő, hogy a Népszövetség 1936. március 12-i londoni konferenciáján Flandin hiába hivatkozott arra, hogy Hitler blöfföl, Chamberlain azon a véleményen volt, hogy egy örült diktátor reakciói kiszámíthatatlanok, és a katonai szembeszegülés nem kockáztatható meg. A Népszövetség Tanácsa március 19-én ugyan megállapította, hogy megsértették a versailles-i szerződést, ám szankciókat nem javasolt, sőt még a német csapatok visszavonását sem követelte.

Mindeközben minden jel arra mutat, hogy a brit kormány bőven elég hírszerzési adattal rendelkezett a német lépés házárdjátékjellegéről. Bizonyos szempontok azonban mégis megbénították őket. A munkáspárti Harold Nicolson⁵⁰ így írta le a helyzetet feleségének: „A legrosszabb az, hogy a franciáknak tulajdonképpen igazuk van. Tudjuk, hogy Hitler ezzel az akcióval házardírozott. Tudjuk, hogy [Hjalmar] Schacht [pénzügyminiszter] azt mondta neki, hogy pénzügyi katasztrófát okoz [amennyiben emiatt háborúra kerül sor], tudjuk, hogy [Konstantin von] Neurath [külügyminiszter] azt mondta neki, hogy veszélyes külpolitikai helyzetet teremt, [tudjuk, hogy] a vezérkar azt mondta, hogy amennyiben Franciaország és Nagy-Britannia közösen lép fel, akkor a védekezés kilátástalan. Amennyiben tehát ultimátumot küldünk Németországnak, annak józan számítás szerint vissza kell vonulnia. Nem vonulnak vissza, és akkor háború lesz. Természetesen megnyerjük, és bevonulunk Berlinbe. Azonban mit segít ez? Csak a kommunistákat segítené Franciaországban és Németországban...”⁵¹

Nicolson felvázolt forgatókönyve téves volt, mert Hitler egy határozott fellépés esetén nem kockáztatta volna meg a háborút. Az is valószínűtlen, hogy esetleges bukása esetén Németországban a kommunisták vették volna át a hatalmat. Az viszont csakugyan igaz, hogy a Rajna-vidék demilitarizált állapotának fenntartása olyan követelés volt, amit hosszú távon nem lehetett fenntartani, mert ez alapjaiban sértette az egyébként gazdasági nagyhatalmi státusát teljesen soha el nem veszítő Németország szuverenitását. Itt bosszulták meg magukat a versailles-i békeszerződés teljesen kontraproduktív – mert fenntarthatatlan – kitételei.

A francia és a brit álláspontot leginkább az jellemzi, hogy egyik kormányban sem merült fel Csehszlovákia és Lengyelország fegyveres erőinek bevonása – holott erre mindkét országban lett volna fogadókészség,⁵² és csak a csehszlovák hadsereg (később részletezendő) ereje legalább akkora volt, mint a

⁴⁶ Bouverie: Mit Hitler reden... 74.

⁴⁷ Barros et al.: Debating british decisionmaking... 197.

⁴⁸ Lamb: The Ghosts of Peace... 42.

⁴⁹ DBFP 2. sorozat 16. kötet, Jelentés a Locarno-államok találkozásjáról, 1936. 03. 10., Nr. 61., 80–81.

⁵⁰ Harold Nicolson (1886–1968) brit diplomata, 1935-től alsóházi képviselő, 1940–1945 között a tájékoztatási miniszter magántitkára. Szerzőként a brit diplomácia történetével is foglalkozott.

⁵¹ Nicolson: Tagebücher und Briefe... 213.

⁵² Crane: A French Conscience... 77.

németé. A lengyel kormány konkrétan proaktív módon felvetette egy Németország elleni preventív csapás megindítását, de javaslata visszhangtalan maradt.⁵³

Az alábbi táblázat összehasonlíja a Wehrmacht és a brit, illetve francia hadsereg 1936 végi legfontosabb katonai adatait. Mivel a Rajna-vidék remilitarizálása 1936. március 7-én történt, az erőviszonyok a németek szempontjából ekkor még ennél is rosszabbak voltak – a német fegyverkezés ugyanis szinte a nulláról indult. Nem véletlenül mondta Hitler az események után bizalmasai körében, hogy életének legfeszültebb időszaka a bevonulást követő 48 óra volt⁵⁴ – ugyanis pontosan tudta, hogy a szövetségeseknek szinte semmiféle katonai kockázatot nem jelentett volna egy ellentámadás. Már az is sokatmondó, hogy a Rajna-vidék annektálásában mindössze 30 000, csupán könnyűfegyverzettel rendelkező német katona és ugyanennyi már ott állomásozó, hivatalosan rendőri egységekben szolgáló hadköteles vett részt – akiket akár egy brit vagy francia páncéloshadosztály is szétszórhatott volna, annál is inkább, mert a Rajna nyugati oldalára a német csapatok közül csak három zászlóalj kelt át.⁵⁵ Werner von Blomberg hadügyminiszter, amint megtudta, hogy Gamelin tábornok 13 francia hadosztállal megerősítette a Maginot-vonalban állomásozó erőket, azonnal vissza akarta vonni a Rajna bal partjára átkelt három zászlóaljat is, és csak Hitler tiltakozására állt el ettől.⁵⁶ Alfred Jodl a nürnbergi perben azt állította, hogy amennyiben a francia fél támadásra szánta volna el magát, akkor már a Maginot-vonalat biztosító csapatok akciója is „elfújta volna” a német erőket, s ugyanezt erősítette meg másutt Heinz Guderian vezérezredes is.⁵⁷

Más kérdés, hogy hosszabb távon a Rajna-vidék szövetségesek által történő katonai megszállása a német lakosság várható ellenállása miatt súlyos politikai problémákat vetett volna fel – ám erre nem lett volna feltétlenül sokáig szükség.

Az itt és később ismertetésre kerülő statisztikai adatok mindenképp magyarázatra szorulnak. A szemben álló felek hadosztályai számának vagy hadseregeik létszámának összehasonlítása önmagában még nem alkalmas arra, hogy az erőviszonyokról pontos képet alkothassunk: egy seregtest harcértékét ugyanis alapvetően nem létszáma, hanem fegyverei mennyisége és minősége határozza meg. Emellett bizonyos szervezési eltérések is félreértésekhez vezethetnek: például a francia hadseregben igen jelentős volt a hadseregek közvetlen egységek száma, így amennyiben csak a hadosztályok számát vennénk alapul, akkor a francia erők 30 százaléka meg sem jelenne a statisztikákban. Pontosabb összehasonlítási adatot kapnánk, ha minden haderő esetében az egységnyi idő alatt kilőhető lövedékek súlyát adnánk meg – de ebben az esetben sem derülne ki az, hogy a felek közül melyik volt jobb minőségű (nagyobb hatótávolságú vagy átütő erejű) fegyverzetének köszönhetően csatanyerési helyzetben. Az alábbi táblázatban a nehéz harckocsi 25 tonnánál nehezebb és 5 centiméteres vagy nagyobb löveggel rendelkező, a közepes 10 tonnánál nehezebb és legalább 3,7 centiméteres löveggel rendelkező, a könnyű pedig 10 tonnánál könnyebb járművet jelent. Az a statisztika, amely csak ezeket a számokat tekinti relevánsnak, a németek javára torzít, ugyanis a csak géppuskával felszerelt járműveiket valójában helytelen a harckocsikhoz számítani: ezek ugyanis semmilyen ellenséges harckocsi leküzdésére nem voltak alkalmasak, és csak gyengén páncélozott géppuskafészeknek tekinthetők – amelyeket egyébként minden ellenséges harckocsi ki tudott lőni. A francia könnyű harckocsik túlnyomó többségét a németekénél lényegesen erősebb fegyverzettel szerelték fel.

Ugyanez igaz a légierő adataira is. Noha számszerűen a német légierő imponálónak tűnhet, a gépek ekkor még teljesen elavult konstrukciók voltak. A bombázóegységek nagy része Ju-52-es repülőgépekből állt, amelyek ugyan kiváló szállítógépek voltak, de 290 kilométeres sebességükkel esélyük sem volt az ellenséges vadászgépekkel szemben. Charles Vane-Tempest-Stewart, brit légügyi miniszter értékelése szerint 1935-ben a Luftwaffe „teljesen másodrendű fegyver, mely 2000 gyorsképzésű pilótájával szinte akcióképtelen állapotban volt”.⁵⁸

1936	összes hadosztály	nehéz harckocsi	közepes harckocsi	könnyű harckocsi	bombázó	vadászgép
Németország	36	0	10	1490	290 ⁵⁹	867 ⁶⁰

⁵³ Roos: Polen zwischen den Weltkriegen... 63.

⁵⁴ Schmidt: Statist... 325.

⁵⁵ Giro: Die Remilitarisierung... 68.

⁵⁶ Giro: Die Remilitarisierung... 75.

⁵⁷ Ursachen und Folgen... 422, Crozier: De Gaulle... 70.

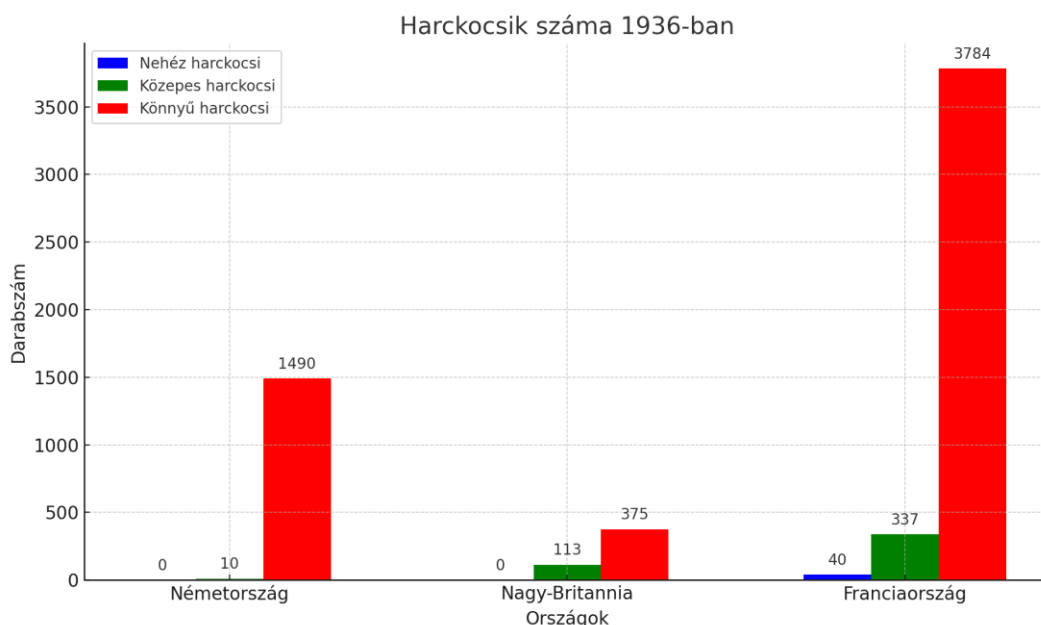
⁵⁸ H. Haraszi: Békéltetők... 234.

⁵⁹ Alapvetően Do-11. A statisztikában nem tüntettem fel az ekkor bombázóként elavult Ju-52 gépeket, amelyekből kb. 350 darab volt.

⁶⁰ Az ekkor már elavult Ar-64, Ar-65, Ar-68, He-51. típusok.

Nagy-Britannia	9	0	113	375	kb. 400 ⁶¹	kb. 200
Franciaország	95 ⁶²	40	337	3784	kb. 600	kb. 1500 ⁶³

2. táblázat: Anglia, Franciaország és Németország katonai ereje 1936 végén.

A következő táblázat az egyes harcokcsitípusokat mutatja be. Ezek részletezése azért is fontos, mert megmutatja, hogy a német harcokcsik korszerűsége csupán mítosz. Páncélzat és fegyverzet szempontjából a legtöbb német járműnek esélye sem lett volna egy összecsapás során a szövetségeseikkel szemben.

	darabszám	súly (tonna)	fegyverzet	páncélvastagság
Renault FT	3499	6,5	37 mm páncéltörő ágyú	6–22 mm
Char 2C	10	68	75 mm löveg, 4 géppuska	22–45 mm
Renault AMR 33	118	5	géppuska	13 mm
Renault AMR 35	167	6,5	13,2 mm nehézpuska	13 mm
Renault 35	37	10,6	37 mm páncéltörő ágyú	14–43 mm
Hotchkiss 35	100	11,4	37 mm páncéltörő ágyú	max. 40 mm
Char D1	160	14	47 mm páncéltörő ágyú	max. 30 mm
Char D2	40	19,7	47 mm páncéltörő ágyú	20–40 mm
B1	30	32	75 mm löveg + 47 mm páncéltörő ágyú	14–60 mm
Vickers Mark I–VI		4,9–5,5	géppuska	4–14 mm

⁶¹ Richards–Saunders: The Royal Air Force... 23–27.

⁶² A francia adatok nem egyszerűen számolhatóak át, mert az összesen 47 hadosztályszintű seregestest mellett 472 önálló zászlóalj és 270 önálló század, valamint kb. 6 hadosztálynyi erődzászlóalj is létezett. Ezek összesítve legalább 49 hadosztálynak felelnek meg. Ezzel szemben a Wehrmacht elhanyagolható számú ilyen önálló egységgel rendelkezett.

⁶³ A francia ipar 1934–1936 között összesen 1261 gépet adott át a hadseregnek, de az állományt ezt megelőzően is jelentős volt.

Medium Mark II.	113	12	47 mm páncéltörő ágyú	6-8 mm
Panzer I.	1405	5,8	géppuska	13 mm
Panzer II.	75	8	20 mm nehézpuska ⁶⁴	14,5 mm
Panzer III.	10	13,2	37 mm páncéltörő ágyú	15 mm

3. táblázat: Az 1936-ban rendszeresített francia, angol és német harckocsitípusok darabszáma és technikai adataik összehasonlítása.⁶⁵

A táblázat adatai kapcsán mindenképp megemlítendő, hogy fegyverzet és páncélozottság szempontjából még a francia könnyű harckocsik is felülmúlták a németeket. Közepes és nehéz harckocsival Németország ekkor még egyáltalán nem rendelkezett, leszámítva tíz darab prototípust. Ekkor még a légierő esetében sem mondható el, hogy a német fegyverzet *minősége* jobb lett volna. Egyetlen olyan körülményt lehet említeni, amiben a németek már ekkor is felülmúlták a szövetségeseket: előbbieket ugyanis minden harckocsit rádióberendezéssel szereltek fel, míg a francia és brit harckocsik nagy részében ez nem lett rendszeresítve. Azt azonban, hogy ez mennyire fontos, ekkor még a szövetségesek nem is sejtették, így hiányából sem vonhattak le következtetéseket.

A számok önmagában nem árulják el az adott harceszköz teljes értékét. Hiába találta el elég pontosan a deuxième bureau a német páncélosok számát (3500–4200 darabot feltételezett⁶⁶ a tényleges 3000-rel szemben), ha egyáltalán nem értékelte ki azokat az adatokat, amelyek a számok mögött rejtőztek. A német Panzer I. csak géppuskával volt felszerelve, a Panzer II. pedig csak egy 20 milliméteres nehézpuskával. Utóbbi fegyverzete a legtöbb ellenséges harckocsi páncélzatát csak közelről tudta átütni, míg a német harckocsik 5–12 milliméteres páncélzata a legtöbb nyugati harckocsi, illetve páncéltörő ágyú ellen már 500 méteres távolságról sem védett – nem véletlenül nevezte a cseh vezérkar főnöke „kvázi rendőrautónak”. Ezzel pedig elvileg a brit vezetés is tisztában volt, mivel az említett kifejezést nem más, mint Stronge ezredes, prágai brit katonai attasé jelentette Londonba.⁶⁷

Churchill és kortársai hajlamosak voltak rendkívül túlbecsülni a Luftwaffe erejét, miközben a német légierő nyílt fejlesztése csak 1935-től kezdődhetett el. Churchill a helyzetet ilyen mondatokkal dramatizálta: „Hatalmas metropoliszunk, az egész világ legnagyobb célpontja úgy fekszik, mint egy nagy, kövér és értékes tehén, amelyet megköltöztek azért, hogy magára vonzza a vadállatot.”⁶⁸ Túlzásaiban az a politikai megfontolás vezette, hogy a német fenyegetés látszatának megteremtése politikailag lehetővé teszi számára a brit fegyveres erők nagyobb arányú fejlesztését is. A valótlán adatokkal való dobálózás azonban annyiból kontraproduktívnak bizonyult, hogy a brit fél sokkal nagyobb erőt tulajdonított a Luftwaffénak, mint amivel az valójában rendelkezett. 1936 végén a Luftwaffénak még egyetlen modern vadászgépe sem volt, a korszerűnek tekinthető bombázókból is csak a két tonna bombát szállítani képes He-111-es sorozatgyártása kezdődött el. Azok az észak-németországi repterek, amelyekről egyáltalán be lehetett volna vetni nagyobb számban gépeket, csak 1938–1939 folyamán épültek meg, de London ezekről is épp csak elérhető volt.⁶⁹ A brit légierő viszont már ekkor elkezdte fejleszteni azokat a prototípusokat, amelyek hat tonna bombával is el tudták érni Németország nagy részét.

A Luftwaffe túlbecsülésében jelentős szerepe volt a német propaganda pszichológiai hadjáratának. Ennek jegyében építették fel Berlinben 1936-ban az addigi legnagyobb középületként az 56 000 négyzetméter hasznos területtel rendelkező Légügyi Minisztériumot, és tartottak számtalan repüléssel kapcsolatos rendezvényt. Tagadhatatlan, hogy a légierő kapta ebben az időszakban a legtöbb forrást: 1935-ben a fegyverkezési kiadások 35 százalékát erre a fegyvernemre költötték.⁷⁰ Eközben a németek ekkoriban még sok mindent tettek a brit légierő vezetőinek megnyugtatására is: 1936 januárjában Hitler engedélyével a RAF két brit tábornoka kereshette fel a Luftwaffe objektumait. Az érintetteknek gyakorlatilag mindent megmutattak, s így az is kiderült, hogy a németek egyáltalán nem rendelkeznek stratégiai nehézbombázókkal. (Ezekből ugyan készültek prototípusok, a fejlesztésüket azonban 1936-ban leállították.) Érdekes, hogy ezt a gesztust a britek teljesen másképp értelmezték, mint ahogy azt a németek szerették volna. A német intenció az volt, hogy egy olyan modern és elrettentő Luftwaffét mutassanak be, amely a britekre taktikai okokból mégsem jelent veszélyt, de alkalmas annak

⁶⁴ A 20 mm-s nehézpuska 100 méterről 60 fokos becsapódásnál 20 mm-es páncélt ütött át, 500 méterről ez 13 mm-re csökkent.

⁶⁵ Az adatok forrásaira lásd Hahn: *Waffen und Geheimwaffen...*

⁶⁶ Gauché: *Le deuxième bureau...* 151.

⁶⁷ Pfaff: *Die Modalitäten...* 43.

⁶⁸ Irving: *Die Tragödie...* 93.

⁶⁹ Bernhardt: *Die deutsche Aufrüstung...* 49.

⁷⁰ A kérdésre lásd Deist: *Die Aufrüstung der Wehrmacht*. In: *DRZW...* 1. kötet, 483–484.

illusztrálására, hogy Németország bárkivel szemben meg tudja magát védeni. Ehelyett a brit hadvezetés túlértékelte a látottakat.

A németek egyébként 1935 februárjában úgy vélték, hogy a tartalék erőkkkel együtt Franciaország 5400, Csehszlovákia 975, Lengyelország 1404, Nagy-Britannia pedig 2190 géppel rendelkezik; eközben a Luftwaffének mindössze nyolc százada volt, 96 géppel (ezenfelül természetesen még számos gyakorló célra használható gépük is volt). Még egy évvel később is úgy gondolták, hogy legfeljebb a csehszlovák vagy a lengyel légierővel tudnák felvenni a versenyt.⁷¹

A Wehrmacht a Rajna-vidék 1936 márciusi remilitarizálásának idején még a gyors bővítés és újrafegyverkezés folyamatában volt. Az a három tucat gyaloghadosztály, amely a Wehrmacht fő erejét képezte, körülbelül 60 százalékos felszereltséggel rendelkezett, tehát messze nem volt teljes értékű.⁷² A jövőbeni villámháborús taktikákhoz kulcsfontosságú páncélosadosztályok is csak árnyékai voltak annak, mint amit ezek a seregtestek nevük alapján jelentettek volna – elsősorban nem azért, mert a felszerelés jelentős része hiányzott, hanem azért is, mert a meglévő is annyira korszerűtlen volt, hogy egy összecsapás esetén esélye sem lett volna a francia hadsereggel szemben. A francia és brit hadosztályok felszereltsége viszont teljes volt.

Nem sokkal azután, hogy 1937-ben miniszterelnök lett – egy évvel a rajnai válságot követően –, Chamberlain közvetlen tárgyalásokat kezdett azzal az Olaszországgal, amelyet a világ kiközösített Abesszínia inváziója és megszállása miatt.⁷³ 1937. szeptember 8-án Chamberlain a kormányülésen kijelentette, hogy szerinte a Nagy-Britannia „és Olaszország közötti feszültség csökkentése nagyon értékes hozzájárulás lenne Európa megbékéltetéséhez”, és ez „gyengítené a Róma–Berlin tengelyt”.⁷⁴ Ez a hozzáállása utólag teljes tévedésnek bizonyult.

A brit miniszterelnök kezdetben aggódott egy esetleges német légi offenzíva miatt, melynek visszaverésére jelentős vadászereő létrehozását szorgalmazta, és felgyorsította a légi termelés ütemterveit is. Fő célja az volt, hogy elrettentse Németországot a háborútól, miközben minimális kötelezettséget vállal az európai ügyekben. 1936 februárjában a következőket írta: „Ha néhány évig kimaradunk a háborúból, akkor olyan légierőre tudunk szert tenni, amelynek csapásmérő ereje akkora lesz, hogy senki sem mer majd kockáztatni [egy támadást] vele szemben. Nem hiszem, hogy a következő háború, ha egyáltalán bekövetkezik, olyan lesz, mint az utolsó, és úgy gondolom, hogy erőforrásainkat hasznosabban lehet majd felhasználni a levegőben és a tengeren, mint nagy hadseregek felépítésére.”⁷⁵

A stratégiai bombázóflotta fejlesztése utólag részben igazolta Chamberlain megfontolásait. A német légvédelem a háború előrehaladtával egyre tehetetlenebbnek bizonyult, és abban a pillanatban, hogy a szövetségesek felismerték a német műbenzinyártás sérülékenységet, és elkezdték bombázni az ebben érintett üzemeket, a Wehrmacht rendkívül súlyos helyzetbe került. Más kérdés, hogy ezt a döntést miért csak 1944 tavaszán hozták meg, és nem korábban.

Chamberlain eszmefuttatásának azonban van egy ennél is fontosabb hiányossága. Azzal, hogy 1939-ig hagyta, hogy Németország fegyverkezzen, sőt a kollektív biztonság elvét semmibe véve újra és újra hatalmas zsákmányokhoz juttatta Hitlert, folyamatosan növelte azt az árat, ami ahhoz volt szükséges, hogy Németország térdre kényszeríthető legyen.

Hitler ugyan minden külföldi partnerét biztosította arról, hogy a Rajna-vidék után már semmilyen követelése sem lesz, de józanul gondolkodó politikusok ezt nem vehették komolyan. Még az olyan, egyébként Hitlerrel egyébként jóhiszemű személyek is, mint IX. Pius pápa, meg voltak győződve arról, hogy a következő áldozat Ausztria, majd Csehszlovákia, majd pedig Lengyelország lesz.⁷⁶ A brit kormány azon gesztusa, hogy elküldték Hitlernek Németország nemzetközi szerződéseinek listáját azzal a kéréssel, hogy jelölje meg, hogy ezekből melyeket nem kívánja a jövőben betartani, csak olaj volt a tűzre.⁷⁷ A német diktátor ugyanis ezt nem értelmezte másképp, csak mint a gyengeség jelét – hiszen az üzenet az volt, hogy Nagy-Britannia hajlandó tolerálni bizonyos szerződések egyoldalú felrúgását, ami sehol sem lehetne tárgyalási alap. Konzekvens módon a német külügyi hivatal meg sem válaszolta ezt a brit kérdést.

Sokak szerint a Rajna-vidék remilitarizálása volt az „utolsó” olyan pont, amikor Hitlert könnyűszerrel meg lehetett volna állítani⁷⁸ – hiszen ehhez ekkor még minimális katonai erő bevetése is elegendő lett volna –, ám ez az állítás a később részletezendő adatok tükrében nem igaz, mert annak lehetősége gyakorlatilag 1939

⁷¹ Bernhardt: Die deutsche Aufrüstung... 47.

⁷² Weinberg: A World at Arms... 69.

⁷³ Self: Neville Chamberlain... 273–274.

⁷⁴ Self: Neville Chamberlain... 274.

⁷⁵ Feiling: The Life of Neville Chamberlain... 314.

⁷⁶ Giro: Die Remilitarisierung... 362.

⁷⁷ Bouverie: Mit Hitler reden... 153.

⁷⁸ Ezt a nézetet elsősorban maguk az appeasementpolitikusok terjesztették, de ők is csak utólag jutottak erre a felismerésre.

márciusáig folyamatosan létezett. Más gond is van azonban ezzel a szemlélettel: mint Ian Kershaw rámutatott, a retorzió elmaradása azért bizonyult végzetesnek, mert ettől kezdve Hitler annyira elbizta magát, hogy saját „Führer-mítoszának” rabja lett.⁷⁹ Jellemző volt rá, hogy a Rajna-vidékről Berlin felé tartva különvonatában lemezzel lejátszatta Richard Wagnertől a *Parsifal*-előjátékot, majd ezt követően társaságának az „alázatszínház nélküli ünnepélyes saját vallás” [sic!] megteremtéséről áradozott⁸⁰ jelezve ezzel, hogy a bűnbánat gesztusát nevésségesnek tartja, miközben fel sem fogta, mekkora blaszfémiát követ el, amikor magát a Szent Grál letéteményeséhez hasonlítja (a Grál-kehely volt ugyanis az, amelyből a legenda szerint Jézus az utolsó vacsorán ivott, illetve keresztre feszítéskor véré is ebben fogták fel). Az a módszer ugyanis, hogy gondolkodás nélkül vállalhatóak olyan kockázatok is, amelyek teljesen aránytalanok az elérhető eredményhez képest, hogy minden további nélkül felrúghatók nemzetközi szerződések, rövid távon sikeresnek tűnhetett. Ám hosszabb távon ezek az akciók garantáltan ahhoz vezettek, hogy Hitler minden hitelességét elvesztette, és a többi nagyhatalom egyre erősebb összetartásra lett hajlandó a náci Németországgal szemben. Ennek tükrében érthetőek meg az eredendően antikommunista Churchill szavai, amelyek szerint ugyan semmit sem von vissza abból, amit korábban a bolsevizmusról mondott, de ez nem változtat azon, hogy egyetlenegy célja van, nevezetesen a náci rendszer elpusztítása. Sztálin talán még jobban gyűlölte Churchillt, mint fordítva, de ebben a kérdésben ő sem gondolkodott másképp. Nem véletlen, hogy azok a fegyverszüneti tapogatózások, amelyeket Németország 1942 után a Szovjetunió irányába kezdeményezett, ott semmilyen visszhangra nem találtak.

Az Anschluss

A következő súlyos európai válságot Chamberlain miniszterelnöksége idején az 1938. március 12-én végrehajtott Anschluss, vagyis Ausztria német annektálása idézte elő. Az Anschluss a népek önrendelkezési jogából is következett volna, csak éppen a győztes hatalmak ezt 1919-ben megtiltották. A tilalom azonban politikailag hosszú távon nem volt fenntartható. A szövetségeseknek nem lett volna elegendő nemzetközi támogatásuk ahhoz, hogy akár csak egy blokádot is érvényesíteni tudjanak Németországgal szemben⁸¹ – arról nem is beszélve, hogy a Szovjetunió egész biztosan nem lett volna hajlandó ebben a kérdésben együttműködni velük.

Chamberlain az alsóház egyik márciusi ülésén azt mondta az „osztrák helyzetről”, hogy „a kemény tény az, hogy semmi sem tudta volna megakadályozni azt, ami történt, hacsak országunk és más országok nem készültek volna fel az erőszak alkalmazására”.⁸²

Furcsa értékelés ez annak fényében, hogy korábban éppenséggel nem más, mint a brit politika volt az, amely Hitler alá adta a lovat. Lord Halifax brit politikus 1937. november 19-én informális látogatást tett Hitlernél, és ennek során leszögezte, hogy „a jelenlegi állapotok megváltoztatásának lehetősége nem zárható ki, de a változások csak észszerű szabályozás alapján történhetnek”.⁸³ Ez egyenértékű volt annak bejelentésével, hogy Nagy-Britannia nem fogja fegyverrel kikényszeríteni a versailles-i rendszer fenntartását.

Az Anschlussnak egyébként nem csak az az olvasata lehetséges, amelyet az út szélén örömeiben zokogó tömeg látványa jelent. A bevonulás ugyanis a Wehrmacht gyengeségét is feltárta: gépjárműveinek majdnem 70 százaléka meghibásodott, igaz, a műszaki problémák könnyen javíthatók voltak.⁸⁴ Mindez egyáltalán nem kerülte el a megfigyelők figyelmét, hiszen a brit és a francia hírszerzés kapcsolatai élőben láthatták a német hadsereg hadgyakorlatát, azaz az út szélén lerobbant járművek tömegét. A tisztek és a katonák késve érkeztek kijelölt állomásaikra, rossz helyre osztották be őket, vagy nem voltak kiképezve feladataik ellátására. A szekerek és a gépjárművek nem voltak megfelelőek feladataik végrehajtására, vagy egyszerűen használhatatlannak bizonyultak. A bevonulásban részt vevő német VII. hadtest gépjárműhelyzetét parancsnokai „katasztrófa közelinek” nevezték, mivel kb. 2800 gépjármű hiányzott vagy használhatatlan volt. „A helyzet a lovak tekintetében sem volt jobb, amelyek akkoriban még mindig a Wehrmacht legfontosabb „mozgatóeszközei” voltak. A fegyelem hiánya, a kiképzetlenség és az nyílt inkompetencia tovább súlyosbította a helyzetet, akárcsak a mechanikai meghibásodások és az üzemanyaghiány. A hadosztályok, ezredek és zászlóaljok teljesen szétszakadtak; megszűntek harci egységek lenni.”⁸⁵

⁷⁹ Kershaw: *Der Hitler-Mythos...* 71. Lásd még Fest: *Hitler...* 682–684.

⁸⁰ Frank: *Im Angesicht des Galgens...* 204.

⁸¹ Overy: *The Road to War...* 142.

⁸² Neville Chamberlain, „Külföldi ügyek (Ausztria), HC Deb 14 március 1938, 333. kötet, 45–169. oszlop” a képviselőház ülésén, online elérhető: https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1938/mar/14/foreign-affairs-austria#S5CV0333P0_19380314_HOC_362, utoljára elérve: 2024. 01. 02.

⁸³ ADAP D sorozat I. kötet, Nr. 31, melléklet, 49.

⁸⁴ Perrett: *German Light Panzers...* 35–37. Bernhardt: *Die deutsche Aufrüstung...* 79. szerint a kiesés csak 30 százalék volt.

⁸⁵ Lassner: *The Invasion of Austria...* 447–487.

Fontos azonban leszögezni, hogy katonai értelemben nem is lett volna szükség arra, hogy a brit–francia szövetségesek együttesen lépjenek fel Németországgal szemben – a francia hadsereg önmagában is elegendő lett volna az invázióhoz.

Azt a problémát viszont, hogy egy újra legyőzött Németországban hogyan teremtsenek egy olyan politikai rendszert, amely hajlandó elfogadni az alávetettség állapotát, politikailag nem lehetett kezelni. Az egyedüli út, ami elvileg lehetőséget biztosíthatott volna erre, az lehetett volna, ha a nyugati hatalmak Ausztria önállóságát komoly elvi támogatásban részesítik. Ennek alapjai azonban nem voltak túl szilárdak. Az osztrák szociáldemokrata párt 1933 után ugyan elutasította az Anschlusst, ezzel a nézetével kisebbségben maradt, és Ausztriában 1934-től alapvetően jobboldali „fasisztakonkurrens” kormányzat működött. Ilyen körülmények között az Anschluss megakadályozása politikai okokból nem volt megoldható. Arra viszont az Anschluss tökéletesen alkalmas lehetett volna, hogy minden politikai döntéshozóban tudatosítsa: a következő célpont Csehszlovákia lesz – egy olyan ország, amely sokkal könnyebben megvédhető, mint Ausztria.

A brit és francia passzivitás ellenére már ekkor sem mindenki gondolta úgy, hogy a Hitler által teremtett tényeket minden további nélkül tudomásul kell venni. Sir Frederic Marquis (a későbbi Lord Woolton), a Lewis áruházak ügyvezetője meg volt győződve róla, hogy a nácik akciója csak bevezetője egy új világháborúnak, ezért arra utasította németországi beszerzőit, hogy könyveiket zárják le, majd 1938. március 23-án Leicesterben egy igencsak kemény hangú beszédben az összes német áru bojkottját is bejelentette. Magát Marquist is meglepték az erre adott messzemenően pozitív és igencsak nagy számban beérkező reakciók. A Downing Street azonban az ügyet teljesen másképp látta: Marquisnak a szőnyeg szélén állva kellett végighallgatnia Sir Horace Wilson – Chamberlain nevében kiadott – dörgedelmeit arról, hogy ne avatkozzon be a brit külpolitikába – a miniszterelnök ekkor még nem akart keményebb hangot használni Hitlerrel szemben.⁸⁶

Maga a brit közvélemény is megosztott volt a kérdésben. Miközben Churchill az alsóházban az elrettentő módszerek teljes tárházának felvonultatását sürgette Németország ellen, addig a brit felsőházban a többség gyakorlatilag ünnepelte az Anschusst, mint olyan eseményt, amely megakadályozott egy új háborút. Cantenbury érseke még arra is képes volt, hogy Ausztria megszűnését, ami nem mellesleg számos kikeresztelkedett osztrák zsidó számára végzetes következményekkel járt, az „Európa szívéből kitörölt fájdalom”-ként értékelje.⁸⁷

A Rajna-vidék annexiója után világossá vált, hogy Ausztria mellett a Szudéta-vidék, azaz Csehszlovákia németek által lakott része lesz Hitler következő célpontja. A kabinet március 22-i ülésén, hat hónappal Chamberlain és Hitler találkozója előtt úgy döntött, hogy legalább addig, amíg a brit légvédelmet ki nem építik, és a RAF-ot további repülőgépekkel meg nem erősítik, nem tudják garantálni Csehszlovákia szuverenitását a német agresszióval szemben, és nem csatlakozhatnak Franciaországhoz egy, a német kihívásra adott erőteljes válasz során.⁸⁸ E mögött a döntés mögött minden bizonnyal a teljesen tévesen értelmezett hírszerzési adatok állhattak: a brit felderítés egy jelentése a német légierő erejét 4210 gépre tette, miközben más számításai szerint a Luftwaffének még 1939 végére sem lett volna 3500-nál több gépe.⁸⁹ A brit döntés több mint sajátos lépés volt, mivel Franciaország 1938. március 14-én megerősítette hajlandóságát arra, hogy az 1925-ben Csehszlovákiával kötött segítségnyújtási szerződést továbbra is érvényesnek tekintse. Természetesen felmerült, hogy Nagy-Britanniának is csatlakoznia kellene ehhez a szerződéshez, ám ez a vélemény a brit alsóházban kisebbségben maradt. Öt nappal az Anschluss után a brit kormány előtt három forgatókönyv feküdt: egy Franciaországra alapozott széles segítségnyújtási szövetség terve, egy franciáknak adandó garanciavállalás katonai segítségnyújtásról abban az esetben, ha Csehszlovákiát német támadás éri, illetve a teljes passzivitás abból a megfontolásból, hogy Csehszlovákia majd valahogy meg tud állapodni Németországgal.⁹⁰ E három lehetőség közül végül az utóbbi kettő kombinációja valósult meg: miközben úgy tettek, mintha hajlandóak lennének a fegyveres segítségnyújtásra, igyekeztek mind a francia, mind a csehszlovák felet lebeszélni a határozott fellépésről.

A brit vonakodás fatális következményekkel járt, mert Franciaország bizonytalanságát is fokozta. A britek által erősített bizonytalanság pedig csak tovább erősítette azokat a hangokat, amelyek a kollektív biztonság elve helyett egy újabb elvtelen kompromisszumot támogattak.

Ahogy korábban a harmincas években, Nagy-Britanniában most is az a téves meggyőződés uralkodott, hogy a kormányzat legkorábban csak az évtized végén tudna bármiféle háborút fontolgatni Németországgal szemben. Erre hivatkozva vetette el a brit kormány a segítségnyújtási opciót, és röviddel a müncheni konferencia előtt Chamberlain ezt a stratégiai logikát ismételte meg Ida nővérének írt levelében: „Soha ne fenyegetőzz, ha nem vagy képes végrehajtani a fenyegetéseidet, és bár ha harcolnunk kellene, remélem, jó számadást tudnánk

⁸⁶ Bouverie: Mit Hitler reden... 288.

⁸⁷ Bouverie: Mit Hitler reden... 291.

⁸⁸ TNA, CAB 23/93, Cabinet 15 (38), 22 March 1938, 33–46.

⁸⁹ TNA, AIR 40/2043, Air Intelligence 3(b) estimates, 3 June 1937., Air 40/2043; DP(P) 12, 1937. október 27., Cab 16/182.

⁹⁰ Bouverie: Mit Hitler reden... 295–298.

adni magunkról, de biztosan nem vagyunk abban a helyzetben, hogy katonai tanácsadóink vállalják a háború megkezdésének ódiáját, ha erre nem kényszerülnénk.”⁹¹

Chamberlain és társai ebbéli meggyőződésükben súlyosan tévedtek, mert túlbecsülték a németek lehetőségeit, és mintha nem is kalkuláltak volna a francia és a csehszlovák haderővel. Teljesen érthetetlen, hogy a politikai döntéshozók miért nem voltak hajlandóak arra, hogy a kérdés katonai vetületét akár csak felületesen is elemezzék.

Kétségtelen, hogy Chamberlaint és a kabinetet is befolyásolta a hírszerzés köreiből származó pesszimizmus. A közeli és középtávú katonai egyensúlyt veszélyesnek ítélték, így ennek a megítélésnek döntő szerepe volt abban, hogy a kabinet meg sem kísérelje az elrettentést, kiváltképp a müncheni válság idején.⁹²

Ugyanakkor Churchill teljesen másképp látta a helyzetet. 1938. március 24-én az alsóházban tartott beszéde plasztikusan fejezte ki gondolatait: „Öt éve... figyelem ezt a híres szigetet, ahogyan inkontinensen és gyengén lépdél lefelé a lépcsőn, amely egy sötét szakadékba vezet. Először egy szép széles lépcső, de egy idő után már nincs szőnyeg rajta. nem sokkal később már csak egyes lelépőfelületek láthatók, majd nem sokkal később ezek is eltörnek a lábaitok alatt. [...] Most a győzők a legyőzöttek, és azok, akik a fronton letették a fegyvert, és fegyverszünetet kértek, világuralomra törnek.”⁹³

A müncheni válság

Az események jobb megértése céljából érdemes részletesen is ismertetni a müncheni válság történetét, amely végül az 1938. szeptember 30-án tető alá hozott egyezményhez vezetett. Ennek eredményeképp Csehszlovákia összeomlott, és ez magával hozta a kisantant végzetes meggyengülését is; ám az események vizsgálata azt mutatja, hogy a történetekben jóval kevesebb a szükségszerűség, mint ahogyan ezt eddig sokan feltételezték.

Nagy-Britanniát és Franciaországot a versailles-i szerződés eleve Csehszlovákia határainak garantálására kötelezte; ezen túlmenően pedig a francia és a csehszlovák kormány 1924. január 25-én barátsági szerződést is kötött egymással, de ellentétben a francia–lengyel egyezménnyel, ezt nem követte katonai megállapodás is.

Maga a müncheni válság egy téves riasztással kezdődött: 1938. május 20-án a csehszlovák külügyminisztérium telefonon tájékoztatta a prágai brit követet arról, hogy a határ menti régiókban német csapatmozgásokat figyeltek meg. A brit fél maga is próbált információkhoz jutni, de a német illetékesek mindent tagadtak, miközben más hírek német katonai készülődésről számoltak be. Ezért aznap este a csehszlovák hadsereg a részleges mozgósítás mellett döntött.⁹⁴

Ebben a helyzetben pattant ki a „különvonatválság”, aminek egyébként teljesen banális okai voltak. A berlini brit tengerészeti attasé ugyanis már korábban megszervezett 21-ére egy családi kirándulást, amihez más diplomaták családjai is csatlakoztak. A kiválasztott vonaton azonban nem volt elég hely, ezért a Reichsbahn felajánlotta, hogy még egy kocsit csatol a szerelvényhez. Erre az attasé még más diplomatákat is rábeszél arra, hogy családjukkal együtt csatlakozzanak hozzájuk. Május 21-én azonban, amikor a szerelvény már indulás előtt állt, az a látszat keletkezett, mintha itt a berlini diplomáciai képviselők családtagjainak menekítéséről lenne szó, ami Londonban, Berlinben és Párizsban is pánikot váltott ki az érdekeltek részéről. Henderson berlini brit követ az utolsó pillanatban még meg tudta akadályozni a tömeges elutazást, ennek ellenére az eset elsősorban a német fél számára súlyos következményekkel járt. Időben ugyanis egybeesett a Csehszlovákiának adott francia biztosítékok megerősítésével, sőt ugyanaznap Henderson is bejelentkezett Ribbentropnál azzal az üzenettel, hogy „nem garantálható, hogy a körülmények ne involválják” Nagy-Britanniát is egy fegyveres konfliktus esetén. Ribbentrop feltehetően nem tudta eldönteni, hogy a megfogalmazás csupán a szokásos brit understatement eredménye-e, mindenesetre szokásával ellentétben csendben hallgatta végig a diplomáciai figyelmeztetést, és csak a végén kezdett el kiabálni.

Valójában a német hadsereg ekkor még semmilyen akciót nem akart indítani Csehszlovákiával szemben, de az ügynek mégis komoly következményei lettek. Chamberlain és társai ugyanis meg voltak győződve arról, hogy megakadályozták egy német agressziót. A brit lapok többsége is ebben szellemben írt az ügyről, ami segítette felkészíteni a közvéleményt a háborúra. Chamberlain viszont úgy ítélte meg, hogy sikere csak a véletlen műve és valójában a szakadék széléről rántotta vissza Nagy-Britanniát, és ez tovább erősítette abbéli meggyőződésében,

⁹¹ Neville Chamberlain Ida Chamberlainnek, 1938. szeptember 11., Birminghami Egyetem Könyvtára, Különgyűjtemények, NC 18/1/1068

⁹² Wark: *The Ultimate Enemy*... 231.

⁹³ Idézi Bouverie: *Mit Hitler reden*... 292.

⁹⁴ Ismeretlen forrásból a csehszlovák titkosszolgálat azt a téves információt szerezte, hogy Németország már májusban csapatokat mozgósít egy esetleges offenzíva céljából. A kérdésre lásd Lukes: *The Czechoslovak Partial Mobilization*... 701. Ezzel ellentétes véleményre jutott Krämer: *Hitlers Kriegskurs*... 19.

hogy Csehszlovákia feláldozásának nincs alternatívája. Másrészt viszont azt is teljesen kétségtelenné tette számára, hogy Németországgal csak az erő nyelvén lehet beszélni.

A májusi krízis további következményének tekinthető, hogy növekedett a brit kötelezettségvállalás hitelessége. Miután a nemzetközi közvélemény jelentős része elhitte, hogy Nagy-Britannia akadályozta meg a háború kitörését, a csehszlovák és a brit diplomácia útjai még jobban összefonódtak.

Ezzel szemben éppen Franciaország passzivitásba menekült, holott épp őt érintette Csehszlovákia kitartásának kérdése a leginkább. Mi sem példázza ezt jobban, mint hogy amikor 1938 májusában Ludvík Krejčí tábornok, a csehszlovák hadsereg főparancsnoka írásban kérte Gamelin tábornoktól a francia és a csehszlovák vezérkarok tevékenységének összehangolását, Gamelin a levelet érdemi válasz helyett politikai felettéseinek továbbította, anélkül, hogy az ügyben bármilyen javaslatot tett volna. Bármennyire is elképesztő, de tény, hogy a két ország vezérkara még csak meg sem kísérelte az együttműködést.⁹⁵

Ausztria annexióját követően Chamberlain már támogatta, hogy felvegyék a kapcsolatot a francia vezérkarral, de a fegyverkezés felgyorsításától elzárkózott. A katonai hírszerzés értékelései az optimizmustól a pesszimizmusig ingadoztak; a sebezhetőség érzete áthatotta a stratégiai tervezést és a diplomáciát is. A 1937. februári COS- (Chief of Staff – vezérkari főnök) albizottság, amely a Németország elleni háborúra való felkészüléssel foglalkozott, azt feltételezte, hogy Németország először légicsapásokat kezdeményez majd, és „kihasználja felkészültségének fölényét azzal, hogy gyorsan kiiktatja Nagy-Britanniát vagy Franciaországot, mivel hosszú háborúra nem áll készen”.⁹⁶ Utóbbi megjegyzés egyébként azért is figyelemre méltó, mert mutatja, hogy az illetékesek mégiscsak pontosan ismerték Németország anyagi gyengeségeit. A Királyi Légierő (RAF) később, 1938 októberében figyelmeztette a kormányt, hogy a német Luftwaffe bombázói valószínűleg áthatolnak a brit légvédelmen: ebből a szempontból „a helyzet... az elkövetkező tizenkét hónapban egyértelműen megoldatlan lesz.”⁹⁷ Hasonló véleményen volt a francia vezérkar is, amely szintén rendkívül túlértékelte a Luftwaffe képességeit. A német légierő ugyanis még nem rendelkezett sem nagyszámú távolsági bombázóval, sem elegendő kísérő vadászgéppel; vezérkara 1938. augusztus 25-én úgy vélekedett, hogy technikai okokból még „nem lehetséges” a brit szigeteken található komolyabb célok ellen sikeres támadásokat folytatni, csak London elleni megtorló akciókra van mód. Felmy tábornok egy 1938. szeptember 22-én kelt memorandumban leszögezte, hogy „a jelenleg rendelkezésre álló eszközökkel kizárható egy Nagy-Britannia elleni megsemmisítő légi háború”.⁹⁸

Hozzá kell tenni, a Luftwaffe vezetése a brit és francia légierőt jelentősen alábecsülte. Ernst Udet vezérezredes a szövetségesek bevethető gépeinek számát 1939. március 1-én csak 2110 darabra tette, miközben a valós szám ennek legalább háromszorosa volt. Mindettől függetlenül a Luftwaffe összes 1938–1939 folyamán megtartott hadgyakorlata arra a következtetésre jutott, hogy Nagy-Britannia légierővel nem győzhető le. Csak a brit repülőgépgyártás jelentős gyengítését tartották lehetségesnek.⁹⁹

Daladier miniszterelnök mégis a vélelmezett német légifőlényre hivatkozott az USA párizsi követének akkor, amikor a francia álláspontot indokolta. A szövetségesek hatalmas szerencsésének mondható, hogy ellentéteiket és elszántságuk hiányát Hitler egyáltalán nem ismerte fel. A brit és a francia diplomácia viszonylag sikeresen tudta fenntartani a határozottság látszatát, és ez a német diktátornak igencsak kellemetlen hónapokat okozott. Hitler és tábornokai egyaránt tisztában voltak ugyanis azzal, hogy kétfrontos háború esetén nincs esélyük a győzelemre.¹⁰⁰

Hitler 1938. május 30-án a katonai vezetők előtt egyértelműen kijelentette, hogy megváltoztathatatlan döntése Csehszlovákia megsemmisítése. Ekkorra a csehszlovák hadsereg létszáma 383 000 főre nőtt, ami már önmagában is impozáns erőt jelentett. Maga a mozgósítás minden várakozást felülmúlóan zökkenőmentes volt, ami arra utalt, hogy a hadkötelesekben megvolt a hajlandóság hazájuk megvédésére – Hitler azonban az eszkalációra játszott, és ebben váratlan támogatást kapott a francia és a brit politikától: Párizsban és Londonban ugyanis egyaránt úgy látták, hogy a csehszlovák félnek kompromisszumokat kell kötnie. Claude Bonnet francia miniszterelnök a párizsi csehszlovák követnek azt is megmondta, hogy a prágai kormánynak semmi esetre sem szabad azt gondolnia, hogy Franciaország a Szudéta-kérdés miatt hajlandó lenne háborút viselni. A nyilvánosság előtt ugyan támogatni fogják a csehszlovák kormányt, de csak azért, hogy az elfogadható kompromisszumot tudjon kötni Németországgal. Mindez részben a brit politika kétarcúságából következett, amely a francia szövetségesnek nem tette egyértelművé, hogy egy Csehszlovákia elleni német agresszió esetén tényleg hajlandó lesz Franciaország mellett az azonnali katonai segítségnyújtásra, illetve a locarnói szerződésből adódó hadba

⁹⁵ Crane: *A French Conscience...* 129.

⁹⁶ Gibbs: *Grand Strategy...* 283–284.

⁹⁷ Gibbs: *Grand Strategy...* 598.

⁹⁸ DRZW... 2. kötet, 59.

⁹⁹ DRZW... 2. kötet, 62–67.

¹⁰⁰ A részletekre lásd DRZW... 1. kötet, 650.

lépési kötelezettségének teljesítésére; de összefüggött azzal is, hogy a francia kormányt szintén érthetetlen benuultság fogta el, amikor aktív lépésekre lett volna szükség. A brit politikát pedig rendkívül megterheltek azok a beavatkozásellenes „hasznos idioták”, akiknek tevékenységét külön fejezetben fogom ismertetni.

Itt is hangsúlyozni kell azonban azt, hogy a brit katonai segítségnyújtásnak valójában csak elvi jelentősége volt. Churchill emlékirataiban úgy vélekedett, hogy az a brit bejelentés, amely egy esetleges konfliktus esetén a brit katonai segítségnyújtás mértékét az első fél évben csupán két hadosztályra és 150 repülőgépre tette, súlyosan demoralizáló volt.¹⁰¹ Valójában azonban Franciaországnak rövid távon semmilyen brit katonai erőre nem lett volna szüksége ahhoz, hogy megsemmisítő vereséget mérhessen Németországra.

Hitler „vabank” politikája a német katonai vezetés egy részét már ekkor arra sarkallta, hogy puccsot készítsenek elő vele szemben. Thomas tábornok, a szárazföldi erők hadtápszolgálatának (Wehrwirtschaftsamt) vezetője az 1938 augusztusában írt beadványában egyenesen katasztrofálisnak nevezte a német hadsereg anyagi helyzetét.¹⁰² Ludwig Beck vezérezredes, a Wehrmacht szárazföldi erőinek vezérkari főnöke parancsnokának azt javasolta, hogy amennyiben támadási parancsot kapnának, akkor mindegyikük adja be felmondását. 1938. augusztus 4-én a Walther von Brauchitsch vezérezredes lakásán összegyűlt 12 legfontosabb német tábornok mindegyike egyetértett azzal, hogy egy Csehszlovákia elleni akció katonailag az öngyilkosságot jelentené Németország számára. Szeptemberben Beck, Hammerstein-Equord¹⁰³ és Adam¹⁰⁴ tábornokok már Hitler letartóztatását szervezték. Az összeesküvők 1938. szeptember 18-án Londonba küldték Ewald von Kleist-Schmenzin pomerániai földbirtokost, hogy tájékoztassa a brit kormányt Hitler háborús céljairól, valamint arról, hogy ezzel a német katonai vezetés nem ért egyet.¹⁰⁵ Szeptember 6-án pedig nem más, mint Theodor Kordt, a londoni német követség tanácsosa volt az, aki titokban bejutott a Downing Street 10-be, ahol arról tájékoztatta lord Halifax külügyminisztert, hogy Hitler a támadás időpontját 19-ére vagy 20-ára tűzte ki, de egy háború esetén a német tábornokok puccsot fognak elkövetni a Führer ellen.¹⁰⁶

Németország esélytelenségéről nem csak a katonák voltak meggyőződve. Ernst von Weizsäcker 1938. augusztus 30-án egy főnökének írt feljegyzésben úgy ítélte meg a helyzetet, hogy „a nyugati hatalmak koalíciója, ha akarja, akkor nagyobb véráldozat nélkül, már a Németországgal szemben alkalmazott ostromzárral is megnyerheti a háborút”.¹⁰⁷ Ezek a kételyek Ribbentropnál is megjelentek. Amikor Kordt a katonai helyzettel kapcsolatos kérdésére csak annyit felelt, hogy Németországnak még időre van szüksége ahhoz, hogy elérje a nyugati hatalmak színvonalát, közölte, hogy „Brauchitsch épp azt mondta, hogy jelenleg még a csehszlovákokkal sem vehetjük fel a harcot. Minden fegyver terén abszolút gyengébbek vagyunk. Amennyiben ezek az adatok valóságok, akkor teljesen hibás politikát követünk...”¹⁰⁸ Weizsäcker magánnaplójában 1938. szeptember 4-én úgy fogalmazott, hogy Ribbentropnak tett kifogásai az érintett „Adolf Hitler tévedhetetlenségébe vetett majdhogynem vallásos hite miatt” nem járnak semmilyen eredménnyel. „Miatán Ribbentrop kifejtette véleményét azokról az alkalmatlan diplomatakról, akiknek minden [nemzetiszocializmusba vetett] hite hiányzik, arra kértem, hogy egy percig se habozzon, amennyiben így ítéli meg, hiszen ismeri a véleményemet. Ribbentrop visszautasította a gondolatot, ami neki nyilvánvalóan unszimpatikus és végrehajthatatlan volt. A szakítást azzal a megjegyzéssel próbálta meg nem történné tenni, hogy a Führer politikájába vetett hitemnek még fejlődnie kell.”¹⁰⁹

Weizsäcker naplójegyzete két szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt arról tanúskodik, hogy a náci rendszer felső szintű vezetőinek jelentős része magát technokratának tekintette, aki ugyan nem azonosult a rendszer ideológiájával, mégis vállalkozott annak kiszolgálására – nem véletlen, hogy 1945 után olyan sokan be tudtak illeszkedni az új Németországban is. Másrészt viszont a nemzetiszocialista és a kommunista rendszer közötti hatalmas különbségről is árulkodik: utóbbiban teljesen elképzelhetetlen lett volna az, hogy egy vezető kétségét vagy akár csak érdektelenségét fejezi ki az eszmével kapcsolatban.

Franz Halder, a német szárazföldi haderő Beck után kinevezett vezérkari főnöke a nürnbergi perben úgy nyilatkozott az összeesküvés lehetőségeiről, hogy „teljesen meg voltunk győződve arról, hogy sikeresek leszünk. Azonban jött Chamberlain úr, és a háborús veszély egy csapásra megszűnt...”¹¹⁰ És csakugyan, ebben a helyzetben politikailag volt már lehetetlen Hitler megbuktatása egy belső puccsal. Ennek tükrében különösen

¹⁰¹ Churchill: A második világháború... 96.

¹⁰² Thomas: Geschichte der deutschen... 8.

¹⁰³ Kurt von Hammerstein-Equord báró (1878–1943) vezérezredes, 1930 és 1933 között a német szárazföldi haderő parancsnoka, ezt követően a Hitler-ellenes katonai ellenállás egyik vezéralakja.

¹⁰⁴ Wilhelm Adam (1877–1949) vezérezredes, a kérdéses időben a 2. hadseregcsoport parancsnoka. Nem azonos a Sztálingrádnál fogságba esett Wilhelm Adam tábornokkal.

¹⁰⁵ Lásd Fest: Staatsstreich... 78. Kleist-Schmenzin azzal érvelt Londonban, hogy az egyetlen ember, aki háborút akar, az Hitler maga.

¹⁰⁶ A részletekre lásd Parssinen: Die vergessene Verschwörung... és Fest: Der Staatsstreich...

¹⁰⁷ Bernhardt: Die deutsche Aufrüstung... 16.

¹⁰⁸ Kordt: Nicht aus den Akten... 226.

¹⁰⁹ Hill (szerk.): Die Weizsäcker-Papiere... 142.

¹¹⁰ Bouverie: Mit Hitler reden... 433.

furcsa az az elképesztő önbizalomhiány, amellyel a brit és francia politikai vezetés az eseményekre reagált – annál is inkább, mert a brit hírszerzés egyébként is tudott arról, hogy a német katonai vezetés ellenezné a háborút. Noel Mason-MacFarlane ezredes, berlini brit katonai attasé épp erre hivatkozva nem tartotta egyértelműnek a német támadási szándékot;¹¹¹ 1938 augusztusában pedig egy bizalmas informátorával, Adolf von Koerberrel¹¹² történt beszélgetésére hivatkozva azt jelentette, hogy Koerber szerint a német hadsereg „teljességgel alkalmatlan” egy háborúra, de ennek ellenére Hitler ragaszkodik Csehszlovákia megtámadásához.¹¹³

Ráadásul már ekkor is szép számmal akadtak olyanok, akik pontosan értették, hogy a „béke érdekében” tett kompromisszumok valójában mit is jelentenek. Josiah Wedgwood alsóházi képviselő, első világháborús veterán így fogalmazott: „Mindig az a kifogás, hogy ez a béke érdekében történik. Kimondom ebben a házban, hogy a háború érdekében történik, egy elkerülhetetlen háború érdekében és egy olyan háború érdekében, amit [így] nem nyerhetünk meg. Minden egyes alkalommal, amikor ezért a szánalmas [béke]vágyért feláldozzuk potenciális szövetségeseink egyikét, csak valószínűbbé és elkerülhetetlenebbé tesszük azt a háborút, amelyet el akarunk kerülni.”¹¹⁴

Megjegyzendő, hogy a brit politikusok ezt követően is sorozatosan kaptak olyan jelzéseket Németországból, amelyek arra utaltak, hogy a német katonai vezetés egyáltalán nem lelkes a háború gondolatától. Mason-MacFarlane brit katonai attasénál először 1938 augusztusában Sylvius von Lancken-Wakenitz-Albedyll őrnagy, a német attasécsoport vezetője jelezte, hogy a náci párt a Wehrmachtot akarata ellenére egyre veszélyesebb vállalkozásokba sorolja, majd a már említett szélsőjobboldali író, von Koerber kereste fel hasonló üzenetekkel. Az attasé meg volt győződve arról, hogy nem agent provocateurs áldozata, így személyesen utazott Londonba ezekkel a hírekkel – ahol azonban nem kívántak foglalkozni az üggyel.

Az egyre fokozódó feszültségek hatására 1938. szeptember 13-án Chamberlain privát találkozót kért Hitlertől, két nappal később pedig már el is indult Berchtesgadenbe, hogy személyesen tárgyaljon a Führerrel. Ezt azért is meglehet, mert tudta, hogy francia partnereire sem kell tekintettel lennie, hisz ők sem akarják megvédeni Csehszlovákia szuverenitását. Csak ezzel magyarázható, hogy nem okozott diplomáciai botrányt, hogy Chamberlain kihagyta francia szövetségeseit ennek az útnak a tervezéséből – holott normális körülmények között már az is teljesen megengedhetetlen gesztus lett volna, hogy egy szövetséges partner egy ennyire fontos ügyben a másik feje fölött tárgyaljon az ellenféllel. Valójában a francia kormánynak ugyanúgy katasztrofális hibaként kellett volna értékelnie ezt a húzást, mint azt a csehszlovák kormány tette.

Az utókor Chamberlain akcióját felesleges kapitulációként értékeli – teljes joggal. Ám az is igaz, hogy jelezte Hitlernek: van egy vörös vonal, amit nem léphet át. Ezzel a gesztusával tulajdonképpen messzebb ment, mint a francia és brit katonai szakértők, akik állandóan csak a hiányosságokra hivatkoztak. 1938. szeptember 28-án a brit parlament alsóházának beszámolt arról, mit mondott a Führernek a müncheni találkozón, amikor az arra panaszkodott, hogy a britek fenyegetik Németországot. „...azt válaszoltam, hogy meg kell különböztetnie a fenyegetést a figyelmeztetéstől, és hogy valóban lehetne oka panaszra abban az esetben, ha hagynám azt hinni, hogy semmilyen körülmények között nem lépnénk háborúba Németországgal, amikor valójában léteznek olyan feltételek, amelyek mellett ez a helyzet [mégis] bekövetkezhet.”¹¹⁵ E kijelentését azonban erősen leértékeli, hogy ugyanebben a beszédben arról áradozott, Hitler milyen szívélyesen és kedvesen fogadta; továbbá kiemelte azt a meggyőződését is, hogy a Führer ígéreteit őszintének tartja.

Az említett vörös vonalat a német követelések aznap majdnem átlépték. Hitler ugyanis ragaszkodott ahhoz, hogy a Szudéta-vidéket bilaterális tárgyalások, valamint az átadást felügyelő nemzetközi bizottság létrehozása és népszavazás nélkül, a csehszlovák kormány „feje fölött” kaphassa meg. Ezenkívül azt is kijelentette, hogy Németország nem mond le a háború lehetőségéről, amíg Lengyelország és Magyarország Csehszlovákiával szembeni területi igényeit nem rendezték.

A csehszlovák haderő

¹¹¹ DBFP 3. sorozat 2. kötet, MacFarlane levele Hendersonnak, 1938. 06. 25., Nr. 533., 2. számú melléklet.

¹¹² Adolf Viktor von Koerber (1891–1969) hivatásos huszártiszt, 1912-től pilóta. Az I. világháború után leszerelt, és az NSDAP aktivistája lett, de összeveszett Hitlerrel. Ezt követően újságíróként tevékenykedett, a II. világháború végén a német hatóságok letartóztatták.

¹¹³ DBFP 3. sorozat 2. kötet, MacFarlane levele Hendersonnak, 1938. 08. 07., Nr. 595., 65–67.

¹¹⁴ Bouverie: Mit Hitler reden... 340.

¹¹⁵ Neville Chamberlain, „A miniszterelnök nyilatkozata, az Alsóház ülése során; online, https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1938/sep/28/prime-ministers-statement#S5CV0339P0_19380928_HOC_13 utoljára elérve 2024. január 2-án.

Csehszlovákia 1938. szeptember 23-án teljes hadseregét mozgósította, így annak létszáma 1,5 millió főre nőtt. A 34 gyalog-, 4 gépesített és 3 egyéb hadosztályba szervezett hadsereg 350 harckocsit, 950 repülőgépet és mintegy 2300 löveget számlált, és felszereltsége egyáltalán nem volt elavult. A cseh erődrendszer áttöréséhez szükséges nehéztüzérség a német oldalon szálanalmasan gyenge volt, míg a csehszlovák erők elsöprő fölényben voltak: a 30 kilométeres lőtávolságú, 21,5 centiméteres lövegekből a német hadseregnek 23 darab áll rendelkezésére, a csehszlováknak pedig 138.¹¹⁶ Ráadásul a csehszlovák hadműveleti tervek sem kizárólag defenzívek voltak: az osztrák határra felvonult erők offenzív akciót terveztek, annak érdekében, hogy a frontot egészen a Duna északi partjáig kitolják, és szétverjék a támadó német csoportosítás egy részét. Olyan villámháborúról, mint amire 1939 szeptemberében Lengyelországban sor került, Csehszlovákia esetében már csak a terepadottságok miatt sem lehetett szó. A német hadsereg élőereje sem volt túl nagy: az összesen 76 német hadosztályból csak kb. 50-et lehetett volna Csehszlovákiával szemben felvonultatni. Mérvadó számítások szerint a csehszlovák haderő hónapokig képes lett volna az ellenállásra, annál is inkább, mert központi elhelyezkedését kihasználva az esetleges offenzíváihoz könnyűszerrel létre tudott volna hozni helyi túlerőt. A prágai brit katonai attasé, Stronge ezredes is erről a meggyőződéséről számolt be feletteseinek.¹¹⁷ Stronge egyébként szintén túlértékelte a németek erejét, amikor 1938. szeptember 9-én írt memorandumában négy és félszeres túlerőről írt.¹¹⁸

A csehszlovák hadsereget kiválóan ismerő Louis-Eugène Faucher tábornok, aki 1919 óta volt prágai francia tanácsadó (1926-tól pedig katonai attasé), szintén optimista értékelést adott. Hogy ezt mennyire komolyan gondolta, leginkább az támasztja alá, hogy 1938. szeptember 23-án lemondott posztjáról, és a csehszlovák haderőnek ajánlotta fel szolgálatait.¹¹⁹ Ezt a véleményt osztotta Victor-Henri Schweisguth altábornagy, a francia vezérkar főnökének helyettese is.¹²⁰ Ennek ellenére a francia politikai döntéshozók a „nicht sein kann was nicht sein darf” elvéből kiindulva Faucher értékeléseit teljesen elfogultnak tartották, anélkül, hogy bármilyen más forrásuk lett volna a csehszlovák haderőről.¹²¹ Ludvík Krejčí hadseregtábornok, a csehszlovák hadsereg főparancsnoka 1938. szeptember 9-i memorandumában arra is rámutatott, hogy a német hadsereg morálját, amely „mesterségesen felpumpálódott a korábbi vértelen győzelmek miatt, az első kudarc, ami az erődítmények megrohanásakor óhatatlanul be fog következni, megtöri majd.”¹²²

A berlini brit katonai attasé, Mason-MacFarlane ezredes egy szubjektív élménye alapján a helyzetet másképp ítélte meg, s a csehszlovák haderő morálját rendkívül alacsonynak tartotta; azonban a kérdésről, ahogyan erre Alexander Cadogan külügyi helyettes államtitkár rá is mutatott, igazából nem rendelkezett mérvadó információkkal.¹²³

A szakirodalom ugyan nem egységes abban, hogy meddig tarthatott volna ki egy elszigetelt csehszlovák ellenállás (a legoptimistább becslés minimum fél évvel, a legpesszimistább pedig három héttel számolt), ám azt minden ezzel foglalkozó munka elismeri, hogy Csehszlovákia lerohanása összehasonlíthatatlanul nagyobb veszteségeket okozott volna Németországnak, mint az 1939-es lengyel hadjárat.¹²⁴

A csehszlovák ellenállás esélyeivel szemben felhozható legúlyosabb érv az ország multietnikus jellege, illetve a magyar revíziós fenyegetés. Ezek tagadhatatlanok, azonban két körülmény is relativizálja az ebből adódó veszélyeket. Az első a csehszlovák mozgósítás rendkívül jó hatékonysága és a Berlinből feltüzelt szudétanémet fegyveres ellenállás kudarca: a szeptember 13-án kirobbantott felkelés néhány nap alatt gyászosan összeomlott. Nem bizonyultak túl sikeresnek az ezt követő magyar diverziós próbálkozások (azaz a Rongyos Gárda akciói) sem, mindez pedig arra utal, hogy a lakosság túlnyomó többségében megvolt a németellenes harcra való hajlandóság, ráadásul a csehszlovák haderőt is igyekeztek úgy megszervezni, hogy abban a német és magyar sorkötelesek sehol sem legyenek kritikus számban jelen. A csehországi németek harmada egyébként minden sérelem dacára 1938-ig nem a Szudétanémet Pártra, hanem náciellenes pártokra szavazott. Szeptember 16-án a hatóságok betiltották a Szudétanémet Pártot, amelynek vezetése Németországba menekült, s az otthon maradt tagság teljesen passzívan fogadta az eseményeket.¹²⁵ A magyar politika pedig ebben az időszakban még tisztában volt azzal, hogy csak egy viszontbiztosított, tehát a nyugati hatalmak által is garantált revízió van értelme, így Hitler határozott kérése ellenére sem volt hajlandó részt venni Csehszlovákia megtámadásában.

¹¹⁶ Nehezebb lövegekkel a német fél nem is rendelkezett. A kérdésre lásd Pfaff: Die Modalitäten... 40–42.

¹¹⁷ Pfaff: Die Modalitäten... 43. Lásd még Murray: The Change... 6–8. fejezet.

¹¹⁸ Stronge katonai attasé jelentése 1938. 09. 09. DBFP 3. sorozat 2. kötet, Nr. 794., 259.

¹¹⁹ Crane: A French Conscience... 134.

¹²⁰ Crane: A French Conscience... 86.

¹²¹ Crane: A French Conscience... 121.

¹²² Crane: A French Conscience... 127–128.

¹²³ Wark: Three military attachés... 605.

¹²⁴ Wegner: Weltkrieg 1938?... 138–139.

¹²⁵ A kérdésre lásd Brandes: „Besinnungsloser Taumel und maßlose Einschüchterung”... 221–240.

A deuxième bureau szerint a Wehrmacht összesen 120 hadosztály mozgósítására lehetett képes. Ebből azt feltételezték, hogy 40 indul Csehszlovákia ellen, 20 biztosítja a lengyel határt, 10 tartalékban marad, és 50 jut a nyugati határ védelmére. Miközben a deuxième bureau hosszabb csehszlovák ellenállást feltételezett, Gamelin (nem tudjuk, miért) „extrém rövid” ideig tartó kitartással számolt, amikor 1938 szeptemberében Londonban tárgyalt.¹²⁶ Érdekes módon a müncheni egyezmény után Gamelin már tagadta, hogy így nyilatkozott volna, és egy ellene irányuló intrikával magyarázta az ügyet. A vonatkozó források alapján úgy tűnik, Gamelin úgy vélte, hogy Csehszlovákia mindössze néhány hétig, de legfeljebb néhány hónapig képes ellenállni – ezt pedig a politikusok annak tükrében, hogy saját országaik mozgósítása eleve 2-3 hetet vett volna igénybe, úgy értékelték, hogy nincs lehetőségük a Németország elleni katonai fellépésre.¹²⁷

Megemlítendő még egy szempont, amely az 1930-as években a Csehszlovákiával kapcsolatos segítségnyújtás tervezése kapcsán rendszeresen felmerült. Pierre Cot (francia légügyi miniszter, 1936–1938) úgy vélte, Csehszlovákia egyfajta anyahajóként alkalmas lehet szinte a teljes német hadiipar megbénítására, hiszen az ottani repterekről a bajor, a bécs-környéki, a szászországi, sőt a berlini ipartelemek is könnyűszerrel elérhetők. Ettől kifejezetten tartott a német vezetés is, amely Csehszlovákia elfoglalása után meglepve tapasztalta, hogy a francia–csehszlovák hadműveleti tervekben csupán négy francia repülőszázad áthelyezésének előkészítése szerepelt.¹²⁸ Tekintettel arra, hogy a francia–brit légi doktrína abból indult ki, hogy „a bombázó mindig mindenent átjut”, érthetetlen, hogy ezt az elvet stratégiai tervezésük során épp ott és akkor nem alkalmazták, ahol és amikor a leginkább indokolt lett volna.

Míndez különösen furcsává teszi a francia és brit katonai vezetés pesszimizmusát. Annál is inkább, mert miközben Londonban nem vették figyelembe a prágai katonai attasé jelentéseit, a prágai brit követ véleményét, amely szerint ez az ország hosszú távon fenntarthatatlan, fontosnak vélték. A brit kormány eleve abból indult ki, hogy Csehszlovákia az Anschluss után védhetetlen: Sir Thomas Inskip, a védelem koordinálásáért felelős miniszter a csehszlovák ellenállás lehetőségeit kevesebb mint egy hétre tette. Ráadásul, ahogyan Sir Alexander Cadogan¹²⁹ feljegyezte, a brit kabinet illetékesei teljesen egységesek voltak abban is, hogy „Csehszlovákia egyetlen brit gránátos csontjait sem éri meg”.¹³⁰ A Brit Nemzetközösségen belül annyira elterjedt volt a beavatkozás elutasítása, hogy az illetékes államtitkár azzal fenyegetőzött, hogy egy esetleges háború a nemzetközösség szétszakadásával is járhat. Maga Chamberlain szintén azon a nézetten volt, hogy Csehszlovákiát fel kell áldozni, mivel „nincs jele annak”, hogy Németországot „belátható időn belül térdre tudjuk kényszeríteni”.¹³¹ Ez a hangulat 1938 szeptemberére ugyan némileg megváltozott, de a kiegyezéspártiak továbbra is jelentős erőt képviseltek, egészen 1938. szeptember 25-éig, amikor a brit kabinet ülésén a miniszterek többsége fellázadt Chamberlain ellen. Duff Cooper hadügyminiszter már egy nappal korábban is úgy fogalmazott, hogy eddig csak két lehetőséget látott: „a szégyen békéjét vagy a háborúét, azonban most már van egy harmadik is, amikor a közvélemény fog majd kényszeríteni bennünket a háborúra, miközben azokat, akikért harcolnunk kellene, már korábba legyőzték.”¹³²

Az appeasementtelenes miniszterek ekkorra már Párizsban is többségbe kerültek, és Daladier 1938. szeptember 25-i londoni tárgyalásainak elején szintén harcias volt. Nem eshetett azonban jól neki, hogy brit partnerei valósággal kihallgatásnak vetették alá, amennyiben folyamatosan a Németországgal szembeni francia offenzíva terveiről és esélyeiről faggatták, és jelezték, hogy a brit kormánynak nem igazán fűlik a fogaegy francia akció támogatásához. Másnap Gamelin tábornok is Londonba érkezett, és előadta terveit, amelyek szerint a háború ötödik napján a francia erők 23 hadosztállal áttörnek az akkor még félkész állapotban lévő, csak nyolc német hadosztály által védett Westwallt.¹³³ A teljes német–francia határszakaszon csupán 13 német hadosztály tudott felsorakozni, míg Csehszlovákiával szemben a Wehrmacht nagyjából annyi erőt vonultatott fel, mint amennyivel a csehszlovák hadsereg is rendelkezett – csak éppen sokkal rosszabb felszereltséggel.

Tény és való, hogy a nyugati nagyhatalmak lakossága háborúellenes volt, elsősorban Franciaországban – de nem volt ez másképp Németországban sem. Amikor Hitler szeptember végén demonstrációs céllal átvonultatott Berlinen egy páncélosegységet, mindenki megdöbbsent a némaságon, amivel ezt a lakosság fogadta. William Shirer amerikai újságíró szerint a jelenet „a legfeltűnőbb háborúellenes megnyilvánulás volt, amivel életemben találkoztam”.¹³⁴

¹²⁶ DBFP 3. sorozat 2. kötet, Viscount Halifax to Sir E. Phipps 27. 9. 1938, Nr. 1143., 575.

¹²⁷ A kérdés dokumentumaira lásd Bernhardt: Die deutsche Aufrüstung... 110–112.

¹²⁸ Hartmann–Slutsch: Franz Halder... 481.

¹²⁹ Alexander Cadogan (1884–1968) a kérdéses időben a brit külügyminisztérium állandó alállamtitkáráként a diplomáciai szolgálat vezetője volt. Ez a beosztás nagyjából megfeleltethető a magyar külügyi államtitkári posztnak.

¹³⁰ Bouverie: Mit Hitler reden... 298.

¹³¹ Chamberlain 1938. 03. 20-án kelt levele hűgának; lásd Self: The Neville Chamberlain Diary Letters... 307.

¹³² Bouverie: Mit Hitler reden... 392.

¹³³ Dilks (szerk.): The Diaries of Sir Alexander Cadogan... 106.

¹³⁴ Shirer: Aufstieg und Fall des Dritten Reiches... 376.

A kérdést végül mégis Chamberlain impotenciája és Hitler ravaszsága döntötte el. Miközben a brit miniszterelnök minden erejét összeszedve, de rendkívül tragikus hangon az alsóházban elkezdett beszélni arról, hogy Nagy-Britannia nem hagyhatja cserben szövetségeseit, Hitler a berlini német követen keresztül meghívta a francia és a brit miniszterelnököt a vitás kérdések rendezésére. A hír nem sokkal később már a Chamberlain mögötti padsorban is ismertté vált. Sir John Simon megrángatta a miniszterelnök zakóját, aki erre hátrafordult. Amint feldolgozta a hírt, minden ránc eltűnt arcáról, megköszörülte a torkát, és mint aki csak erre várt, bejelentette, hogy „Herr Hitler” „Signor Mussolinivel” és „Moniseur Daladier-vel” együtt őt is meghívta Münchenbe egy konferenciára. A bejelentést óriási lelkesedés fogadta, csak Churchill és néhány híve maradt ülve. Azt a kérdést, hogy a csehszlovák kormány miért nem szerepel a meghívottak listáján, senki sem tette fel. Hitler győzött.

A krízis rendezésére Németország, Olaszország, Franciaország és Nagy-Britannia vezetői Münchenben találkoztak – az érintett Csehszlovákia meghívása nélkül. Végül a müncheni egyezményt 1938. szeptember 30-án Benito Mussolini, Édouard Daladier, Neville Chamberlain és Adolf Hitler írta alá. A német hadseregnek október 10-ig be kellett fejeznie a Szudéta-vidék megszállását, és egy nemzetközi bizottságnak kellett eldöntenie, hogy mi lesz a többi vitatott terület sorsa.¹³⁵

Amikor (még aznap) visszatért Nagy-Britanniába, Chamberlain meglepetett egy papírdarabot a lelkes közönség előtt a Heston repülőtéren, s közölte: ez egy kötelezettségvállalás, amelyen mind Hitler, mind az ő aláírása szerepel; majd hozzátette, hogy „hiszem, hogy ez korunk békéje”.¹³⁶ Kijelentésének botrányosságát leginkább az mutatja, hogy képes volt ebben a beszédében Csehszlovákiát úgy emlegetni, mint egy „távoli országot”, amelynek „népéről semmit sem tudunk” – miközben épp Nagy-Britannia volt az, amely ezt a „távoli országot” Franciaországgal együtt 1918–1920 között megteremtette, arról nem is szólva, hogy épp Nagy-Britannia rendelkezett a világon a legnagyobb portfólióval távoli országokból, amelyekről az átlag brit szintén alig tudott valamit; ám azok esetében a területek átengedése mégsem merült fel. Tévedés lenne azt gondolni, hogy Chamberlain egyszerűen csak cinikus lett volna – sokkal inkább arról van szó, hogy végtelenül naivan állt hozzá az eseményekhez. Hogy álláspontja ekkoriban mennyire népszerű volt, leginkább talán az mutatja, hogy tízen is jelölték a Nobel-békedíjra, sőt René de Mallemann francia fizikus az 1940-es fizikai Nobel-díjat is Chamberlainnek akarta adni, arra hivatkozva, hogy saját tudományterületén nem született abban az évben erre méltó felfedezés.¹³⁷

Abból viszont, amit egy másik alkalommal a kérdésről mondott, arra kell következtetnünk, hogy bár naiv volt, de nem gondolhatott arra, hogy további engedmények szükségesek. Leszögezte ugyanis, hogy biztos abban: a brit újrafegyverkezés segít majd „meggyőzni a világot arról, hogy a nézeteltéréseket tárgyalások útján kell rendezni, nem erőszakkal”.¹³⁸ Egy 1938-as parlamenti vita során világossá is tette a véleményét Németország megbékítéséről: „A megbékítési politikánk nem azt jelenti, hogy a régiek rovására fogunk új barátokat keresni, sőt egyáltalán más nemzetek kárára... Célunk az összes nemzet együttműködésének elérése a tartós béke kiépítésében Európában, a totalitárius államok kizárása nélkül.”¹³⁹ Chamberlain tehát egyfajta elrettentésben is gondolkodott – érthetetlen azonban, hogy miért becsülte végzetesen alul saját lehetőségeit, mint ahogyan az is érthetetlen, hogy miért látta lehetségesnek hosszú távon is a „totalitárius államok”-kal való békés együttélést.

Churchill mindenesetre pontosabban tudta értékelné a történeteket, amikor azt írta, hogy a müncheni egyezmény igazi botránya abban áll, hogy „egyvalamiben volt teljes az egyetértés: a csehekkel nem szabad konzultálni. Ráérnek a végén megtudni, hogyan döntöttek a védnökeik. Jancsival és Juliskával sem bántak rosszabbul az erdei boszorkány házában.”¹⁴⁰

Csehszlovákia stratégiai helyzete kapcsán figyelembe kell venni az ország hadiiparát, amely igen jelentős kapacitásokkal rendelkezett, és élvonalbeli fegyverzetet gyártott. Ez csak 1939 márciusától, a „maradék Csehország” szétverése után vált részben német hadizsákmánnyá,¹⁴¹ és tette lehetővé három páncélos és kb. tizenöt gyaloghadosztály teljes felfegyverzését.¹⁴² Azoknak az ágyúval rendelkező harcokocsiknak, amelyek 1940-ben a francia hadsereget legyőzték, egyharmada csehszlovák gyártmány volt.

Arra, hogy a brit–francia koncepció mennyire hibás volt, a „maradék Csehország” szétzúzására adott reakció is példa. A müncheni egyezmény után vagy azzal párhuzamosan Chamberlain és Daladier megtehették volna, hogy Csehszlovákia maradék területeire olyan garanciát adnak, amely annak megsértőit azonnali hadüzenettel szankcionálja – sőt ez erkölcsi kötelességük is lett volna, hiszen az ország megszületésénél és

¹³⁵ Bindoff Butterworth: Daladier and the Munchen Crisis... 191–216.

¹³⁶ Goddard: When Right Makes Might... 118.

¹³⁷ https://www.nobelprize.org/nomination/archive/show_people.php?id=2262

¹³⁸ Neville Chamberlain, beszéd az Albert Hallban. London Times, 1937. július 9.

¹³⁹ Neville Chamberlain, Parlamenti Viták, Ötödik Sorozat, Alsóház, Hivatalos Jelentés, 1938. október 6., 339. kötet, 552. oszlop.

¹⁴⁰ Churchill: A második világháború... 99.

¹⁴¹ A felszerelés nem jelentéktelen része Szlovákiához került.

¹⁴² Pfaff: Die Modalitäten... 44.

megcsonkításánál egyaránt ők bábáskodtak. Ez a szerződéses kötelezettségvállalás azonban elmaradt – pontosabban az egyezmény kiegészítő mellékletében úgy lett megfogalmazva, hogy az nem kötelező érvényű. Mindez azért is rendkívül furcsa, mert eredetileg nem ez volt a terv. Amikor Chamberlain Berchtesgadenből Londonba hazatérve, 1938. szeptember 18-án Daladier-vel és külügyminiszterével tárgyalt, akkor Daladier az ebéd után ugyan elfogadta azt az ötletet, hogy Benešnek fel kell adnia a Szudéta-vidéket, de ragaszkodott ahhoz, hogy a maradék csehszlovák állam kapjon brit–francia területi garanciát – miközben a későbbi események azt bizonyították, hogy ezt sem gondolta komolyan. Rövid távon persze úgy tűnhetett, hogy egy ilyen szerződés értelmetlen, mert a védhetetlen határok közé szorított Csehszlovákiának már semmi esélye sincs a védekezésre. Mégis több mint furcsa, hogy a szerződés a területi garancia kérdését gyakorlatilag kikerülte. Annál is inkább, mert 1939. március 15-én, amikor a német csapatok bevonultak Prágába, Nagy-Britannia és Franciaország mégis arra kényszerült, hogy megadja ezt a területi garanciát – de már csak a következő potenciális áldozatnak, azaz Lengyelországnak. A katonai erőviszonyok szempontjából egyértelműen sokkal jobban jártak volna, ha ezt a garanciát már 1938 októberében megadják Csehszlovákia maradék területének is. Ebben az esetben Németország, amennyiben 1939. március 15-én kockáztatott volna egy világháborút, akkor ugyan feltehetően néhány nap alatt fel tudta volna számolni a cseh ellenállást, azonban egy együttes brit–francia támadást akkor sem tudott volna elhárítani, ha Lengyelország teljesen passzív marad, és teljes hadseregét a nyugati frontra és Csehszlovákia ellen vetheti be. Eleve eltartott volna egy ideig, amíg a csehszlovák hadsereg fegyverkészletét adaptálni tudják, arról nem is beszélve, hogy a német tartalékok elégtelenek voltak egy hosszabb háborúhoz: csak az 1939 augusztusában megkötött Hitler–Sztálin-paktum tette lehetővé, hogy a Wehrmacht akadálytalanul feltölthesse készleteit, ehhez viszont Lengyelország eltiprására is szükség volt.¹⁴³ Csehszlovákia szétzúzása akkor viszont még nem létezett közös német–szovjet határ. Arra pedig, hogy Németország 1938 márciusában egyszerre támadja meg Lengyelországot és Csehszlovákiát, és váltsa ki a nyugati hatalmak beavatkozását, még a folyamatosan blöffölő Hitler sem lett volna képes. Ráadásul a „maradék Csehország” szétzúzása nemcsak előre látható elvi lehetőség volt, hanem a francia titkosszolgálat tudomást is szerzett róla, tíz nappal az akció végrehajtása előtt¹⁴⁴ – tehát lett volna rá mód, hogy az ügyben valamilyen preventív lépést tegyenek.

Mindez egyébként nem utólagos okoskodás, hanem már 1939 tavaszán is nyilvánvaló volt. Mason-MacFarlane berlini brit katonai attasé épp ezekkel az indokokkal javasolta kormányának több rendkívül adatgazdag memorandumában már ekkor (igaz, csak a német bevonulás után) egy preventív háború megindítását Németországgal szemben. Ahogy zárómondatában is írta: „Nagy-Britannia vonakodása sokkal nagyobb kockázatot jelent, mint egy gyors és határozott akció.”¹⁴⁵ Alexander Cadogan külügyi helyettes államtitkár azonban javaslatait „hisztérikus ömlengésnek” nevezte,¹⁴⁶ és MacFarlane-t nem sokkal később Koppenhágába helyezték át.

Chamberlain cinizmusát jól mutatja, hogy az alsóházban arra hivatkozott: Nagy-Britanniának azért nincs kötelezettsége Csehszlovákiával szemben, mert időközben ez az állam szétesett.¹⁴⁷ Ez az indoklás megfordította az okot és az okozatot, arról nem is beszélve, hogy elvileg Csehország Csehszlovákia jogutódja volt.

Legfurcsább azonban Lengyelország álláspontja. A lengyel kormány semmilyen segítséget nem nyújtott Csehszlovákiának. 1939 márciusa előtt a lengyel politikai vezetésben fel sem merült, hogy a nyugati hatalmakkal közös, kötelező érvényű területi garanciát szorgalmazzon, holott pontosan tudni lehetett, hogy Hitler következő célpontja Lengyelország lesz. Sőt Lengyelország maga is szerepet vállalt Csehszlovákia szétverésében, amikor 1938. október 2-án bevonult a sziléziai Český Těšín (Teschen) városába. Ez a külpolitikai rövidlátás és a kollektív biztonság elvének elvetése nem sokkal később kegyetlenül megbosszulta magát. Hozzá kell tenni, hogy a lengyel álláspontot már 1933-ban az határozta meg, hogy kételkedtek a multietnikus Csehszlovákia fenntarthatóságában. 1938 folyamán a lengyel diplomácia Prágával szemben még arra is képes volt, hogy a szlovák függetlenségi mozgalmat támogassa. A lengyel vezérkar és politika rövidlátása egészen elképesztő. Amennyiben ugyanis a müncheni egyezményt nem kötik meg, akkor minden jel szerint Lengyelország is belépett volna a második világháborúba – Németország oldalán!¹⁴⁸

Megemlíthető még a Memel-vidék sorsa, ami jól példa a versailles-i békeszerződés Bibó István által találóan „sárkányfogveteménynek” nevezett következményeire. A Kelet-Poroszország keleti részéhez tartozó Memel-vidéket azért választották le 1919-ben Németországról, hogy Litvánia tengeri kikötőhöz jusson. A

¹⁴³ Németország fegyverzet- és lőszerhiánya mellett alapvető élelmiszerekből is jelentős importra szorult és ellátási mérlegét még Kelet-Európa megvásárolható élelmiszer-feleslegével sem tudta nullszaldóssá tenni. Az élelmiszerexport fontosságát mutatják a szovjet szállítások: a Szovjetunió 1939–1941 között éves szinten majdnem egymillió tonna gabonát szállított Németországnak. A részletekre lásd DRZW... 1. kötet, 358.

¹⁴⁴ Gauché: *Le deuxième bureau*... 85.

¹⁴⁵ DBFP 3. sorozat 4. kötet, 393–394, 505., 623–627., valamint Bernhardt: *Die deutsche Aufrüstung*... 136–138.

¹⁴⁶ Wark: *Three military attachés*... 607.

¹⁴⁷ Bouverie: *Mit Hitler reden*... 475.

¹⁴⁸ Tomaszewski: *The Aims of Polish*... 115., 121., 127.

területet, melynek népessége döntően német identitású volt, a versailles-i békeszerződés eredetileg a Saar-vidékhez és Danzighoz hasonlóan a Népszövetség mandátuma alá sorolta. 1923-ban azonban Litvánia szabadcsapatokkal elfoglalta a területet, és ezt a versailles-i békeszerződés betartásáért felelős párizsi nagyköveti konferencia is jóváhagyta. Az akció háttérben teljesen eltérő koncepciók álltak: Németország az „ellenségem ellensége a barátom” elve alapján támogatta Litvániát, de csak azért, mert ezt megelőzően Litvánia és Lengyelország között fegyveres konfliktus is kirobbant, és Németország számára egészen 1933-ig Lengyelország gyengítése prioritást élvezett. A lengyel–litván ellentét a későbbiekben lehetetlenné tett bármilyen közös fellépést a külső agresszióval szemben, csakúgy, mint az előbbieken említett lengyel–cseh konfliktus. 1939. március 20-án, öt nappal azt követően, hogy Németország a „maradék Csehországot” is szétverte, Litvánia következett. Ribbentrop ultimátumot adott a litván külügyminiszternek a terület átadásáról, ami ellen már nem volt apelláta. Az is igaz viszont, hogy cserébe Litvánia Memel városában szabadkereskedelmi jogosultságot kapott, és ehhez Németország korridort is biztosított – pontosan úgy, ahogyan azt Danzig esetében nem sokkal később Lengyelországtól saját magának követelte.

A nyugati hatalmaknak ekkor már esélyük sem volt arra, hogy ezt az újabb agressziót bárhogyan is szankcionálják, holott elvileg ez kötelességük lett volna, hiszen a németek ismét megszegték a versailles-i szerződést. Kézenfekvő, hogy nem is tehettek másképp, hiszen a szerződészegést már 1923-ban is tolerálták, ráadásul a terület lakosainak túlnyomó többsége egyébként is Németországhoz akart tartozni. Máshonnan nézve viszont, ha a szerződéseket korábban betartják, akkor Németország sem mert volna vállalkozni erre az akcióra.

A Szovjetunió szerepe a brit–francia szövetségben

Szót kell ejtenünk a Szovjetunió szerepéről is, főleg mert sokan úgy vélik, hogy ez volt az egyedüli ország, amely felismerte a kollektív biztonság elvének fontosságát.¹⁴⁹ Első látásra ez csakugyan így tűnhet, s elvileg az 1935-ös francia–szovjet segítségnyújtási szerződés is erről szólt volna. Formálisan a szovjet politika Hitler hatalomra jutásától egészen 1939 augusztusáig az antifasiszta propagandáról szólt. A gyakorlat azonban teljesen mást mutatott, és ezzel az európai politika összes szereplője tisztában volt. Sztálin végig a versailles-i békerendszer szétzilálásán dolgozott, épp ezért támogatta az NSDAP hatalomra kerülését is Németországban. A Komintern vezetői még 1933 áprilisában is meg voltak győződve arról, hogy az NSDAP hatalma rendkívül törekeny, és „a nyílt fasiszta diktatúra meggyorsítja Németország haladását a proletárforradalom felé”.¹⁵⁰ Az a gondolat, hogy a nácizmus bukása után Németországban kívánatos volna a parlamentáris rendszer visszaállítása, fel sem merült.

A Szovjetunió külpolitikai céljai között szerepelt Besszarábia, Kelet-Galícia, Bukovina és Kárpátalja elcsatolása a győztes országoktól, és ezt nem is titkolta különösebben.¹⁵¹ A Franciaországgal 1935-ben kötött „segítségnyújtási szerződés” ötlete mögött is az a felismerése állt, hogy a szerződéses kötelezettségek a gyakorlatban nem érvényesíthetők, mert egyrészt (ekkor még) nem létezett közös német–szovjet határ, másrészt a szerződés kötelezettségeit gyakorlatilag megszüntette az a kitétel, hogy csak akkor kellett volna katonai segítséget nyújtaniuk egymásnak, ha azt a locarnói szerződés garanciáját nyújtó további két hatalom, azaz az egymással egyébként mindenben ellenérdekelt Olaszország és Nagy-Britannia is jóváhagyja.

Így amikor 1936 tavaszán Makszim Litvinov szovjet külügyi népbiztos álszent módon azonnali katonai beavatkozást követelt Németország ellen, pontosan tudhatta, hogy ez nemcsak azért nem jelent semmilyen tényleges kötelezettséget, mert ebben egyedüli országgént épp a Szovjetunió nem tudott volna részt venni, hanem azért is, mert (és ezt is pontosan tudta) Olaszország egy ilyen akciót úgysem fog megszavazni. Amennyiben a Szovjetuniónak tényleg a kollektív biztonság lett volna fontos, akkor például a spanyolországi polgárháborúban nem az anarchisták üldözésére helyezte volna prioritásait.

Az európai politikusok előtt ezek a körülmények egyáltalán nem maradtak titokban, ezért a Szovjetunió antifasizmusát kezdettől fogva nem vették komolyan. Schweisguth tábornoknak, a francia vezérkari főnök helyettesének véleménye ezért meglehetősen általánosítható. Schweisguth szerint a Szovjetunió „nem akar bevonódni az európai konfliktusokba. Az 1918-as USA-hoz hasonlóan a könnyörtelen háborútól kimerült Európa döntőbírája kíván lenni.”¹⁵² Ez az értékelés egyébként teljesen megfelel annak, amit Sztálin maga is mondott a párt különböző fórumain.

¹⁴⁹ Lásd pl. Székely: Hitler – Sztálin...

¹⁵⁰ Pirker: Utopie und Mythos... 180.

¹⁵¹ Pfaff: Stalins Strategie... 543–544.

¹⁵² Bonnet: Vor der Katastrophe... 35.

1938 végén a francia–brit kapcsolatok szorosabbá váltak, részben azért is, mert a britek felismerték, hogy egy magára hagyott Franciaország kiegyezhet Németországgal. A brit–francia katonai egyeztetések azonban még ekkor sem voltak túlságosan mélyek, és a brit védelmi kiadások sem növekedtek különösebben. Ez utóbbi körülmény azért is különösen érdekes, mert Chamberlain épp azzal indokolta müncheni kompromisszumkészségét, hogy Nagy-Britanniának időre van szüksége a katonai felkészüléshez. Ehhez képest München tapasztalatait egyáltalán nem követték nagyobb volumenű fegyverrendelések, s magát az általános hadkötelezettséget is csak 1939 márciusa után vezették be. Az egyedüli pozitívum, amellyel azonban Chamberlain nem kalkulálhatott, az volt, hogy a brit gyárak termelési kapacitásai viszonylag nagyok voltak, és határidő előtt le tudták gyártani a megrendelt repülőgépeket. Ez azt bizonyítja, hogy amennyiben lett volna rá politikai akarat, akkor Nagy-Britannia jóval hamarabb fel tudja porgetni hadiiparát. Ebből a szempontból a München utáni első hat hónap eltékozolt időnek bizonyult.¹⁵³

Hitler már a Rajna-vidék megszállása után felháborodott azon, hogy Franciaország, Nagy-Britannia és Belgium válaszlépésként katonai egyeztetéseket helyezett kilátásba; ezek során azonban nem történt semmi érdemleges. A brit fél eleve csak arra kapott mandátumot, hogy partnereivel saját felkészületlenségének mértékét közölje, arra már nem, hogy ígéreteket tegyen a háború esetén bevethető egységek nagysága, illetve a közös hadműveleti tervek vonatkozásában. Valójában már ekkor ki kellett volna törnie a botránynak, ha a francia és a belga hadsereg nem teljesen defenzív szemléletű.¹⁵⁴

A Szovjetunió Csehszlovákia kapcsán rendkívül ambivalens politikai magatartását e kötet „A müncheni konferencia és a Szovjetunió” című fejezetében részletesebben is ismertetem. Itt elég csak arra utalni, hogy a Nyugatnak semmi oka sem volt arra, hogy egy olyan országot vonjon be a rendezés feladatába, amely addig folyamatosan destabilizáló szerepet játszott a nemzetközi kapcsolatokban. Lehetséges ugyan, hogy Makszim Litvinov komolyan vette a kollektív biztonság elvét, Sztálin számára azonban ez csak propagandaszólam volt.

Chamberlain sok hibája mellett azon kevesek közé tartozott, akik felismerték a Szovjetunió motívumait. „Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy ők [azaz a szovjet vezetés] csak azt fontolgatják, hogy a kapitalista országok hogyan szaggathatják szét egymást, miközben ők ebből kimaradnak.”¹⁵⁵ Ez a megállapítása pontos volt, azonban nem menthette fel a tétlenség felelőssége alól. Azokkal az eszközökkel ugyanis, amelyekkel Nagy-Britannia és szövetségesei rendelkeztek, még 1939 tavaszán is könnyen mattot tudtak volna adni Hitlernek, akkor is, ha ebben a Szovjetunió semmilyen támogatást sem nyújt.

1939. január elején a brit vezérkar egy német támadás esetén abból indult ki, hogy amennyiben ez a Maginot-vonal ellen történik, akkor az ellen tud állni, de ha Belgiumon keresztül, akkor egy teljesen magára hagyott Franciaország védekezési lehetőségei kérdésesek.¹⁵⁶ Ebből azonban ekkor már azt a következtetést vonták le, hogy ki kell állni Franciaország mellett, sőt a brit diplomácia azt is tudatta francia szövetségeseivel, hogy amennyiben a Wehrmacht megtámadná Svájcot, és Franciaország ezt a lépést hadüzenetnek tekintené, akkor számíthat Nagy-Britannia részvételére is. Fölmerül a kérdés, hogy ha ezt így gondolták, akkor miért nem tekintették casus bellinek a „maradék Csehország” megszállását? Minden bizonnyal a francia politika habozásának is szerepe lehetett abban, hogy ez így történt.

Churchill találónan írta barátjának, lord Moyne-nak, hogy a „védekezőképességünk terén történt mulasztásaink és a német probléma utóbbi öt évben történt helytelen kezelése miatt nagyon közel vagyunk a háború és a szegény közötti örömtelen választáshoz. Az az érzésem, hogy a szegényt fogjuk választani, és nem sokkal később utolér minket a háború – még rosszabb körülmények között, mint most.”¹⁵⁷

1938 – az „újralfegyverzett” Wehrmacht?

A brit és francia vezetés következetesen túlbecsülte a német Wehrmacht méretét és erejét a második világháború előtti években. A brit becslések és a tényleges számok közötti eltérések nem hírszerzési hiányosságra utalnak: az egyes német harcokcsípusokkal és a gyártási kapacitásokkal az MI6 és a deuxième bureau viszonylag tisztában volt, annál is inkább, mert ezen a területen szorosan együttműködtek a csehszlovák hírszerzéssel is. Igazából az az érdekes, hogyan és milyen szinten történhetett meg az információk súlyos torzulása, ami a német erők krónikus túlbecsléséhez vezetett. Vajon a hírszerzésen belüli értékelő-elemző szint torzította el az információkat, vagy a politikai döntéshozók voltak azok, akik a kapott adatokat tévesen értelmezték?

A valós számok egyáltalán nem azt mutatják, hogy Németország túlerőben lett volna. Ráadásul a német haderő ebben az időszakban még nem rendelkezett komolyabb tartalékokkal, a versailles-i békeszerződés

¹⁵³ Murray: Munich and its Alternative... 162.

¹⁵⁴ Steiner: The Triumph of the dark... 151, idézi Bouverie: Mit Hitler reden... 153.

¹⁵⁵ Bouverie: Mit Hitler reden... 492.

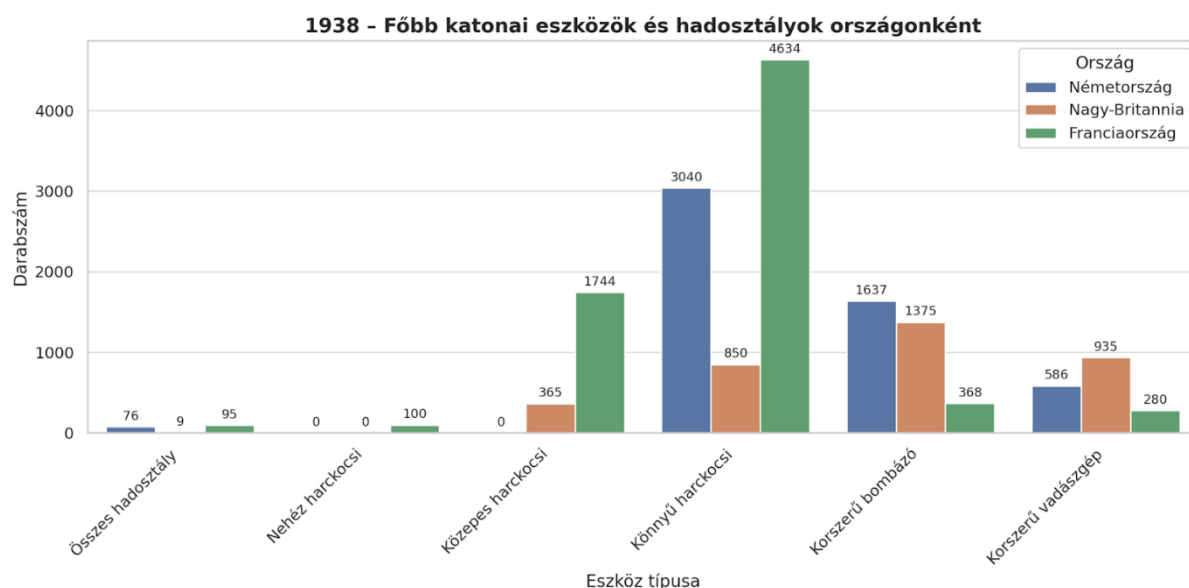
¹⁵⁶ Gibbs: Strategy... 498

¹⁵⁷ Gilbert: Winston Churchill... 1155.

sorkatonaságot tiltó határozatai miatt ugyanis az 1920 és 1935 közötti évfolyamok katonai kiképzése nem történt meg, és ezt 1938-ra sem sikerült pótolni. Ezzel szemben a francia haderő igen jelentős számú tartalékos behívásával is számolhatott.

1938	összes hadosztály	nehéz harckocsi	közepes harckocsi	könnyű harckocsi	korszerű bombázó	korszerű vadászgép
Németország	76	0	0	3040	1637	586
Nagy-Britannia	9	0	365	850	1375	935
Franciaország	95 ¹⁵⁸	100	1744	4634	368	280

4. táblázat: Németország, Franciaország és Nagy-Britannia fegyveres erejének fontosabb mutatói 1938 végén.¹⁵⁹

Tény, hogy a francia hírszerzés hajlott a német erő némi túlértékelésére, ez azonban nem jelentett végzetes torzítást. Kenneth Strong alezredes, aki a háború kitöréséig katonai attaséhelyettesként szolgált Berlinben, majd a brit hírszerzés német részlegénél dolgozott, visszaemlékezett arra, hogy a francia becslések néha 20 százalékkal magasabbak voltak, mint a brit adatok.¹⁶⁰ Az is igaz, hogy a brit hírszerzés sem állt a helyzet magaslatán; a spanyol polgárháború alatt például nem tudtak mérvadó információkat szerezni az ott bevetett modern német fegyverzetről.¹⁶¹ Másrészt viszont az is igaz, hogy a német légielő fontos géptípusaival és a harckocsik technikai adataival tisztában voltak, mivel ezeket a hadgyakorlatok során is megsejlelhetők.

Mindenesetre a brit hírszerzés eredetileg feltehetően pontos adataiból a döntéshozók már azt szűrték le, hogy a németek 2500 különféle harckocsival rendelkeznek,¹⁶² miközben a német Panzer I. valójában nem is volt harckocsinak tekinthető. A katonai felső vezetők hasonló, a valóságtól teljesen elrugaszkodott számokkal kalkuláltak a német szárazföldi haderő nagysága kapcsán is. Lord Edmund Ironside 1938 augusztusában azt jegyezte fel a naplójába, hogy a németeknek mozgósítás esetén 104 hadosztályuk lehet, 1938. március 10-én Gamelin tábornok pedig egy memorandumot intézett a kormányhoz, amiben a német katonai erőt mozgósítás esetén 120 hadosztályra becsülte, amely azonban rövid időn belül további 180, sőt 200 hadosztályra növelhető.¹⁶³ Gamelin mozgósítás nélkül is 900 000 fős német hadsereget feltételezett.¹⁶⁴ Mindeközben Németország ekkoriban teljes mozgósítás esetén sem tudott volna 76 hadosztálynál többet felsorakoztatni, ráadásul még ennek az erőnek sem jutott volna elegendő nehézfegyverzet.

¹⁵⁸ Mivel a francia erők jelentős része hadseregközvetlen zászlóaljából állt, hadosztályokra átszámítva a tényleges szám ennél is nagyobb lenne.

¹⁵⁹ A táblázat nem tartalmazza a Szudéta-vidék megszállása után felállított német hadosztályokat.

¹⁶⁰ Jeffery: MI6... 293

¹⁶¹ Jeffrey: MI6... 287.

¹⁶² Bond: British Military Policy... 178.

¹⁶³ Ben-Arie: Czechoslovakia... 433.

¹⁶⁴ Crane: A French Conscience... 109.

Valójában az 1938-as német mozgósítási tervekben a francia határra csak 13 hadosztály felvonultatását tervezték, ami nevetségesen kevés volt – annyira, hogy egy nem mozgósított francia hadsereg is elsöpörte volna. A német–francia határra épülő Siegfried-vonal ekkor még nem volt kész, arról nem is beszélve, hogy az erődítmények mit sem értek volna, ha nincs elég katona a falaikon belül.

Teljesen aszimmetrikusak voltak az erőviszonyok a harckocsik terén. Ez leginkább akkor látható, ha az egyes típusok paramétereit hasonlítjuk össze.

	darabszám 1938 végén	súly (tonna)	fegyverzet	páncélvastagság
Renault FT	3499	6,5	37 mm páncéltörő ágyú	6–22 mm
Char 2C	10	68	75 mm löveg, 4 géppuska	22–45 mm
Renault AMR 33	118	5	géppuska	13 mm
Renault AMR 35	167	6,5	13,2 mm nehézpuska	13 mm
Char Léger FCM 36	89	12,2	37 mm löveg, géppuska	14–40 mm
Renault R 35	745	10,6	37 mm páncéltörő ágyú	14–43 mm
Hotchkiss 35	400	11,4	37 mm páncéltörő ágyú	max. 40 mm
Somua S35	200	20	47 mm páncéltörő ágyú	20–45 mm
Char D1	160	14	47 mm páncéltörőágyú	max. 30 mm
Char D2	50	19,7	47 mm páncéltörő ágyú	20–40 mm
B1	90	32	75 mm löveg + 47 mm páncéltörő ágyú	14–60 mm
Vickers Mark I–VI	850	4,9–5,5	géppuska	4–14 mm
Medium Mark II.	100	12	47 mm páncéltörő ágyú	6–8 mm
Cruiser Mk I.	125	12,7	40 vagy 97 mm löveg, géppuska	6–14 mm
Cruiser Mk II.	75	14,4	40 mm löveg, géppuska	8–30 mm
Panzer I.	2057	5,8	géppuska	13 mm
Panzer II.	983	7–9,4	20 mm nehézpuska	14,5 mm
Panzer III. ¹⁶⁵	62	13,9–18	37 mm löveg	10–30 mm

5. táblázat: Angol, francia és német harckocsiállomány 1938 végén, a legfontosabb technikai adatokkal. A táblázat kapcsán megjegyzendő, hogy abban korántsem szerepel minden brit és francia jármű. Az összesítésbe csak a fontosabbakat vettem bele, de így is látható, hogy a brit és francia erők 100 nehéz, 1944 közepes és 4634 könnyű harckocsijával szemben német részről 0 nehéz, 62 közepes és 3040 könnyű harckocsi állt – de ha a kérdést nem a járművek neve, hanem felszereltsége alapján ítéljük meg, akkor a német könnyű harckocsik száma csak 983.

A légierővel kapcsolatos statisztikai adatok értelmezését több körülmény is megnehezíti. Az első az, hogy a szakirodalomban két eltérő kategória is szerepel: az adott időpontban rendelkezésre álló összes gép száma, illetve a légierő első vonalbeli alakulatainál rendelkezésre álló gépek száma. E két kategória azonban egyáltalán

¹⁶⁵ Készült továbbá 30 darab löveg nélküli, csak géppuskával felfegyverzett parancsnoki változat is.

nem azonos, mert szemben a harcokcsikkal, amelyeket a legyártásuk után általában szinte teljes egészében ki is utaltak az azzal felszerelt egységeknek, a repülőgépekből az egyes hadseregek komolyabb tartalékokat is képeztek, amelyek nem jelennek meg a fegyvernemi statisztikákban. A német ipar például 1939 folyamán összesen 8295 repülőgépet gyártott (az előző három évben pedig kb. 13 ezret), de 1939. szeptember 1-én a Luftwaffe egységeinél csak 4303 gép volt. Emellett egyáltalán nem mindegy, hogy egy légierő pontosan milyen gépekből áll: szemben a páncélozott járművekkel, ahol a gyakorló jármű a harci járművel azonos lehetett, a légierő jelentős számú csak kiképzésre alkalmas gépet tartott rendszerben; emellett a gépek nagy része szállító- vagy futárgép volt. Ezért sokkal helyesebb, ha nem az egyes országok összes repülőgépének számát, hanem csak a harci feladatra felhasználható gépek mennyiségét hasonlítjuk össze.

További gondot okoz, hogy a légierő esetében igen jelentős volt az amortizáció is. A brit légierő 1938-as terve például évi 2000 darab gép amortizációjával számolt, miközben évi 6000 repülőgép legyártását tervezte.¹⁶⁶ A francia gyártási adatokkal együtt ez is arra utal, hogy a német fél ekkor már nem rendelkezett sem minőségi, sem mennyiségi fölényel.

A légierő kapcsán megemlítendő még egy fontos körülmény, nevezetesen a rendelkezésre álló eszközök bevetetősége. A müncheni válság időszakában a Luftwaffe üzemkésztségi arányai meglepően alacsonyak voltak. 1938. augusztus 1-jén a bombázók üzemkésztségi aránya 49, a vadászrepülőgépeké 70, míg az egész légierőé 57 százalék volt. Csak a repülési és kiképzési idő drasztikus csökkentésével sikerült a Luftwaffénak szeptember végére, nem sokkal a Csehszlovákia elleni tervezett invázió megkezdése előtt elfogadható szintre hoznia az üzemkésztségi arányt.¹⁶⁷

A német „rizikó-Luftwaffe” doktrína, azaz a fegyvernem-kiképzési szempontokat is figyelmen kívül hagyó, a potenciális ellenfeleket elrettenteni kívánó, elképesztő gyorsaságú bővítés még az akkori mércével mérve is szörnyű baleseti arányokat okozott a német pilóták között. Ráadásul ennek ellenére sem sikerült elérni, hogy a legyártott gépekre legyen személyzet. A válság lezárása után a Luftwaffe ellátási főnöke megjegyezte, hogy a túlhajtott fejlesztés a következőkhöz vezetett: „a) folyamatos és az első vonalbeli repülőgépek esetében teljes tartalékhány mind a baleseti pótlásokhoz, mind a mozgósításhoz; b) a repülőiskolák gépkészletének gyengítése a reguláris egységek javára; c) a szükséges tartalék motorok és felszerelések, valamint a repterek, ellátási szolgáltatások és raktárak felszereléséhez szükséges anyagok hiánya mind békeidőben, mind mozgósítás esetén.”¹⁶⁸

Repülőgép típusa	Hány gépre áll rendelkezésre kiképzett személyzet	Teljes mértékben bevethető gépek száma	Részlegesen bevethető gépek száma
Stratégiai felderítő	228	84	57
Taktikai felderítő	297	183	128
Vadászgép	938	537	364
Bombázó	1409	378	411
Zuhanóbombázó	300	80	123
Csatarepülő	195	89	11
Szállítógép	117	10	17

¹⁶⁶ Gibbs: Grand Strategy... 541.

¹⁶⁷ Részletekre lásd BA-MA RL 7/164, Der Kommandierende General and Befehlshaber der Luftwaffengruppe 3., 1. 12 38., „Erfahrungsbericht über die Spannungszeit 1938”: Teil II.

¹⁶⁸ Imperial War Museum, Milch Collection Reel 55, vol. 57, Der Chef des Nachschubamts, Nr. 3365/38, 3 November 1938.

Parti és haditengerészeti	230	71	34
ÖSSZESEN	3714	1432	1145

6. táblázat: A német légierő pilótaállományának bevethetősége 1938 augusztusában.¹⁶⁹

Az egyedüli terület, ahol a német fél 1938-ban némi helyzeti előnnyel rendelkezett a franciával szemben, a légierő volt. Az 1938-ban sorozatgyártott német gépek a kor legmagasabb technikai színvonalát képviselték, míg a francia hadiipar ebben az időben alapvetően 1928 és 1933 között kifejlesztett típusokat gyártott. Ennek az előnynek az értékét azonban a nem túl nagy német kapacitások, illetve az 1939-től sorozatgyártásba kerülő, igencsak modern francia géptípusok igencsak relativizálták.

A német félnek is csak hozzávetőleges becslései voltak az ellenfeleiről: Schmidt alezredes, a Luftwaffe idegen hadseregekkel foglalkozó osztályának vezetője 1938. április 23-án a brit légierő erejét 1000 bombázóra, 400 vadász- és 250-300 egyéb repülőgépre becsülte, amit további 1500 idősebb és tartalék repülőgép, valamint a gyarmatokon állomásoztatott kb. 300 gép egészített ki.¹⁷⁰ Ugyanez az elemzés a teljes francia légierőt 3200 gépre becsülte. Ehhez képest ebben az időszakban a RAF 4500 újabb géppel rendelkezett.¹⁷¹

A briteket is a német légierő aggasztotta leginkább; Chamberlain és Churchill egyaránt erre hivatkoztak, mint legnagyobb fenyegetésre. Ezeket a nyilatkozatokat támasztotta alá Charles Lindbergh amerikai ezredes is, aki egy német útja után azt állította, hogy Németországnak 8000 repülőgépe van, és havi 1500 gyártására is képes. Ehhez képest a valós adatok ennek felét sem tették ki, ráadásul távolsági nehézbombázókat a német hadiipar nem gyártott, az ezzel kapcsolatos prototípusok fejlesztését 1937–1938-ban leállították. A brit szigeteket csak a Ju-88 és a He-111 típusú bombázók érthették volna el, azonban előbbi szériagyártása csupán 1939 nyarán kezdődött, utóbbinak pedig az ekkoriban rendszeresített típusai még csak 1200 kilométeres hatósugárral rendelkeztek – és nem is tudtak két tonnánál több bombát szállítani. Ehhez képest az Armstrong Whitworth bombázók ezer kilométeres akciórádiusszal 3,1, a Vickers Wellington bombázók pedig kétezer kilométeres hatótávolsággal 2,1 tonna bombát tudtak szállítani. A legkorszerűbb német vadászgépek akciórádusza még Franciaországból is csak alig érte el Londont – 1940 folyamán a brit főváros felett gyakorlatilag már nem került sor német vadászgépek akcióiira. Magyarán nem a német légierő volt az, amely stratégiai fenyegetést jelentett Nagy-Britanniának, hanem éppen fordítva. Mindezt a brit katonai hírszerzésnek is pontosan tudnia kellett, már csak azért is, mert a német vezérkar rendszeresen meghívta a RAF képviselőit, és épp a britek jóindulatának elnyerése érdekében viszonylag részletes tájékoztatást is adott a német gépek technikai színvonaláról. A brit hírszerzés német légierővel kapcsolatos becslései nem is voltak pontatlanok az összes gép vonatkozásában: 1939 elején például azt feltételezték, hogy az év végére a Luftwaffe 3700 géppel fog rendelkezni,¹⁷² miközben a tényleges szám 4303 lett (de ebből csak 2735 repülőgép bírt fegyverzettel, és ennek is csak töredéke volt távolsági bombázó).¹⁷³ Minden jel arra mutat, hogy itt is az a probléma ismétlődött meg, mint a harcok esetében: hiába tudták viszonylag pontosan megállapítani a harceszközök összesített számát, ha arra nem voltak képesek, hogy az egyes fegyverzettípusok között differenciáljanak. Azt, hogy miképpen torzulhattak az ezzel kapcsolatos információk a brit felső vezetésen belül annyira, hogy ott német oldalon 1233 első vonalbeli bombázót és összesen 4142 repülőgépet feltételeztek,¹⁷⁴ további kutatásoknak kellene feltárnia. Richard Overy, az ismert brit hadtörténész nem túlzott, amikor megállapította, hogy „a levegőben hatalmasnak hitt erők egyenlőtlensége csak egy mítosz volt”.¹⁷⁵

Ugyanez a torzítás volt megfigyelhető a francia döntéshozók esetében is. Itt Bonnet külügyminisztert például a már említett Lindbergh német légierőről szóló beszámolója döntötte a szó szoros értelmében depresszióba. Lindbergh sokkal kevésbé tudott ugyan közel kerülni a tényekhez, mint a Deuxième Bureau, Bonnet mégis neki akart hinni, és nem saját munkatársainak. Mindebben az sem zavarta, hogy Lindberghről már

¹⁶⁹ Murray: Strategy for Defeat... 17.

¹⁷⁰ DRZW... 2. kötet, 55.

¹⁷¹ Bouverie: Mit Hitler reden... 167

¹⁷² Wark: The Ultimate Enemy... 59.

¹⁷³ DRZW... 2. kötet, 68.

¹⁷⁴ TNA, Kew. Fond: FO 371.Goddard (AI3) to Cresswell (FO), 23 September 1938, C10025/1425/18, FO 371/21710.

¹⁷⁵ Overy: Air War... 23.

ekkor is tudhatóak voltak nácibarát és antiszemita nézetei, valamint izolacionalista beállítottsága.¹⁷⁶ Innen nézve teljesen megérdemelt volt, hogy Göring nem sokkal később a Német Sas Érdemrend Nagykeresztjével tüntette ki – a nácik hasznos idiótájaként ezt maximálisan kiérdemelte.

A téves kalkulációkra jó példa az a számítás is, amely egy feltételezett német bombázás potenciális kárait mérte fel. A brit légierő hírszerzési főosztálya abból indult ki, hogy a Luftwaffe egy nap 720 bevetéssel 945 tonna bombát tudna ledobni Nagy-Britannia felett, és egy tonna ledobott bomba átlagosan 50 ember halálához vezethet.¹⁷⁷ Egy másik számítás a háború első két hónapjában napi 500-600 tonna ledobott bombával számolt.¹⁷⁸ Ezek a számítások nem csak azért voltak tévesek, mert a Luftwaffe csak akkor lett volna képes ennyi bevetést indítani, ha sem Franciaország, sem Csehszlovákia ellen nem indít egyetlen repülőt sem – és nem szenved veszteségeket. Ennél is nagyobb tévedés volt az áldozatok becslése: az angliai légi csata hat hónapja során a Luftwaffe 29 867 tonna robbanó- és 1754 tonna gyújtóbombát dobott le, ami 23 002 halott és 32 138 sebesült polgári áldozatot követelt – a brit kalkuláció tehát a halottak számát ötszörösen túlbecsülte, s még ennél is sokkal jobban túlbecsülte a németek által ledobható bombamennyiséget, ami végül a töredékének bizonyult annak, mint amire számítottak.

A hasznos idióták

A címben szereplő kifejezést, amely arra utal, amikor valaki kihasználja egy másik személy következményeiben önpusztító tudatlanságát, tévesen Leninnek tulajdonítják. Egy elterjedt legenda szerint Lenin jellemezte így azokat a nyugati értelmiségieket, akik baloldaliságukkal azt az ágat fűrészelték, amelyen ők is ültek.

A náci Németország politikai sikereiben rendkívül jelentős volt azoknak a politikusoknak és közéleti személyiségeknek a szerepe, akik tevékenységükkel épp azt a rendszert gyengítették meg, amelynek létezésüket köszönhették.

Ezen a területen sajnos igen nagy volt a verseny, de elsőként a belga kormányzat tevékenységét kell megemlíteni. Nekik köszönhető ugyanis, hogy a francia védelmi stratégia összeomlott. Belgium ugyanis 1936-ban felmondta az 1920-ban Franciaországgal kötött szoros katonai együttműködést tartalmazó védelmi szerződést. A belga fél egyfajta angyali ártatlanságban leledzett, amikor azt gondolta, hogy a meghirdetett semlegesség (mai szóval „konnektivitás”) feszültségcsökkentő hatással lesz az európai politikára. Első látásra az ügynek nem is volt nagy jelentősége, hiszen remélni lehetett, hogy egy német támadás esetén úgymint megismétlődik az első világháborús forgatókönyv, a belga hadsereg pedig szorosan együttműködik majd a franciával. Pszichológiai szempontból azonban a belga kormány döntése rendkívül károsnak bizonyult, mert annak bizonyítéka volt, hogy a status quo fenntartására szerződött koalíció valójában impotens, sőt nagyrészt nem is létezik, mint ahogyan az ötlet egyúttal a kollektív biztonság elvének szembeköppése is volt. Ennek jegyében a belga vezérkar a holland hadsereggel történő bármilyen egyeztetéstől is elzárkózott, sőt a belga kormány az uralkodó ötletét átvéve 1939. június 23-án még azt is bejelentette, hogy elvi szintű vezérkari tárgyalásokra sem hajlandó Franciaországgal. Ez nemcsak azért bizonyult fatális hibának, mert gyakorlati problémákat okozott az 1940. májusi támadás elleni védekezés során, hanem elsősorban azért, mert egyoldalúan kedvezett a német agresszornak, amely ennek megfelelően tervezhette meg a Belgium elleni csapást. Ráadásul a belga haderő egyáltalán nem volt jelentéktelen: 22 hadosztály, 1338 löveg és 250 különféle repülőgép.¹⁷⁹

Legalább ennyire katasztrófálisnak bizonyultak a belga döntés katonai következményei is. Hiába volt elvileg egyértelmű, hogy német támadás esetén a belga csapatok úgymint szorosan együttműködnek majd a franciákkal, ha a kooperáció alapjait nem készítették elő a csapatok szintjén. Így 1940-ben éppen a helyi katonai koordináció szinte teljes hiánya miatt a belga hadsereg megtette a németeknek azt a szívességet, hogy kiürítette az Ardennek területét, éppen ott, ahol a legkönnyebben fel lehetett volna tartóztatni a német páncélos csapatokat, miközben a területet elvileg biztosítani hivatott francia erők nem tudtak előrenyomulni azért, mert a belga visszavonulás egyúttal helyenként az utak blokkolásával is járt.

Akkor lehet látni legjobban a belga semlegesség kárát, ha összevetjük azzal a helyzettel, amelyet egy szoros belga–francia együttműködés eredményezett volna 1939 szeptemberében. Ez annyit jelentett volna Németország számára, hogy egy még jóval hosszabb és nehezebben is védhető határszakaszon kell védelemre

¹⁷⁶ Részletekre lásd Wallace: *The American Axis...*

¹⁷⁷ Wark, *The Ultimate Enemy...* 66–67.

¹⁷⁸ TNA, FO 371/21710, Goddard (AI3) to Cresswell (FO), 23 September 1938, valamint Bouverie: *Mit Hitler reden...* 371.

¹⁷⁹ DRZW... 2. kötet, 282.

berendezkednie. 1939 őszén a németek megelégedtek 29 hadosztály felvonultatásával a francia határon. Belgium részvétele esetén alsó hangon további tizenöt lett volna szükséges ahhoz, hogy fel lehessen tartóztatni egy gyengébb francia–belga támadást. Ez azonban azt is jelentette volna, hogy a német fél a Lengyelország ellen bevetni tervezett 59 hadosztály helyett legfeljebb 44-cel indulhatott volna el, ami katonailag igen nagy kockázatot jelentett volna, és esélyes az is, hogy egy belső katonai puccskísérletet váltott volna ki Hitler ellen – hiszen a német tábornokok már jóval csekélyebb kockázatot jelentő akciók esetében is foglalkoztak az ötlettel.

A belga politikai elit mellett jelentős azoknak a brit és francia politikusoknak a száma is, akik akarva-akaratlanul a németek malmára hajtották a vizet. 1940 júliusában Londonban egy sokatmondó című, álnéven kiadott kötet jelent meg, *Guilty Men* (Bűnös emberek) címmel. A kötet a Chamberlain-kormány tizenöt legfontosabb politikusának közéletből való távozására szólított fel, és igen nagy hatást gyakorolt a brit belpolitikára (az év végéig a mű 22 kiadást ért meg). Az ebben megfogalmazott kritika sokszor igazságtalan és részben pártpolitikailag motivált volt, mert az érintettek felelősége egyáltalán nem volt egységes, ráadásul a felelősök közül több baloldali személy hiányzott. A közvélemény szemében utólag Chamberlain lett az első számú felelős, ami méltánytalanság vele szemben: miként azt ebben a tanulmányban másutt is jeleztük, naivitása nem volt végtelen, s azt szintén figyelembe kell venni, hogy politikai szocializációját nem a nemzetközi porondon, hanem a kiszámíthatóan működő birminghami önkormányzatnál szerezte. Hitler módszereit és stílusát minden bizonnyal jobban tudta volna kezelni egy olyan politikus, akinek másféle tapasztalatai vannak. Chamberlain azt szokta meg, hogy politikai ellenfelei is alapvetően hozzá hasonlóak, és feltételezte róluk az észszerű gondolkodást.

Sokkal nagyobb a felelőssége azoknak a politikusoknak, akik nyíltan tagadták a kollektív biztonság elvét, és ezzel szabad utat nyitottak az agresszornak. Példa erre az 1922 és 1940 között különböző miniszteri posztokat is betöltő konzervatív George Tyron, aki szerint egyenesen nevetséges „egy olyan ország függetlenségének garantálása, amit [légierőnkkel] el sem érünk, és ki sem tudjuk betűzni a nevét.”¹⁸⁰ Mindez annak tükrében, hogy a Brit Birodalomnak Szingapúrtól a Falkland-szigetekig minden kontinensen voltak érdekeltségei, meglehetősen következetlen érvelés.

Alan Lennox-Boyd, konzervatív politikus és a munkaügyi miniszter titkára választói előtt nyíltan kijelentette, hogy Németország lenyelheti Csehszlovákiát, és Nagy-Britannia biztonságban maradhat.¹⁸¹ Lord Harold Sidney Harmsworth Rothermere, a magyar revíziós igények lelkes támogatója egyúttal Hitler híve is volt; 1938 őszén gratuláló táviratot küldött neki, de emellett egy ideig a brit fasiszta pártot is reklámozta újságjaiban – miközben egyébként helyeselte az újrafegyverkezést is. A brit arisztokrácia tagjai közül sokan a kisebbik rossznak vélték Hitlert, mert azt hitték, hogy a náciizmus legalább megvéd a kommunista veszélytől. A walesi herceg és 1936-ban egy évig uralkodó VIII. Edward a nemzetiszocializmust „az egyedül helyes” gondolatnak nevezte, és egyébként is szimpatizált Hitlerrel – ami aztán a lemondatásában is szerepet játszott.¹⁸²

Ez az elképesztő naivitás azonban nem csupán a konzervatívok privilégiuma volt – a Munkáspárt képviselői között is bőven akadtak erre példák. George Lansburyt, aki 1932–1935 között a párt vezetője volt, 1937-ben Hitlert is meglátogatta, és arra jutott, hogy a német diktátor biztos nem fog háborút kirobbantani, „hacsak nem kényszerítik rá”.¹⁸³ Lloyd George pedig az 1936-ban Hitlerrel történt találkozója után azt nyilatkozta a *Daily Express*-nek, hogy egy európai német hegemonia ötlete „a nemzetiszocializmusnak még csak a horizontján sem tűnik fel”.¹⁸⁴

Emellett igen nagy volt azok száma is, akik egyszerűen nem értették a kollektív biztonság elvének fontosságát, arról nem is beszélve, hogy „elfeledtek” azokról a nemzetközi szerződésekről, amelyeket országuk korábban aláírt. A *Daily Express* 1938. szeptember 22-i számának címlapján Lord William Maxwell Beaverbrook¹⁸⁵ tollából szó szerint az szerepelt, hogy „Nagy-Britannia soha nem tett ígéretet Csehszlovákia határainak megvédésére. Kétszer is megkérték rá, és kétszer is visszautasította. Nagy-Britanniának semmiféle kötelessége vagy felelősége nincs e közép-európai állam védelmére vonatkozóan.”¹⁸⁶

Fontos azonban leszögezni, hogy az appeasement lelkes híveinek jelentős része képes volt revidálni álláspontját. Douglas Douglas-Hamilton herceg például a müncheni krízis után azt írta egy levélben, hogy

¹⁸⁰ Bouverie: Mit Hitler reden... 296.

¹⁸¹ Bouverie: Mit Hitler reden... 296.

¹⁸² Ziegler: King Edward VIII... 273.

¹⁸³ Bouverie: Mit Hitler reden... 180.

¹⁸⁴ Daily Express, 1936. 04. 17.

¹⁸⁵ William Beaverbrook (1879–1964) kanadai–brit politikus, sajtókonzern-tulajdonos. 1917-től a lordok házának tagja, és a háborús propagandáért felelős tájékoztatási miniszter (Minister of Information). 1940 és 1942 között repülőgépgyártásért, illetve utánpótlásért felelős miniszter.

¹⁸⁶ Beaverbrook: This is the Truth... 1.

„vonakodva ugyan, de be kell látnom, hogy a nemzetiszocializmus nem kevesebbet akar, mint a világhuralmat”.¹⁸⁷ Lord Lothian elismerte, hogy Hitler „valójában egy fanatikus gengszter, aki semmi előtt nem áll meg”.¹⁸⁸ Müncheni tapasztalatai után lord Halifax is képes volt álláspontjának módosítására. A nációkkal korábban szimpatizáló lord Londonderry egy ismerősének azt mondta, hogy „a német kancellár sajnos minden akceptálható határon túlment, és nem látok lehetőséget arra, hogy valaha is megbízzak kijelentéseiben”.¹⁸⁹ Még a *Daily Mail* tulajdonosa, a diktátorokkal szemben (pozitív értelemben) rendkívül elfogult George Ward Price is eljutott odáig, hogy kimondja: „A Németország és Nagy-Britannia közti szívélyes viszony lehetősége meghalt.”¹⁹⁰

Mások azonban kezdettől fogva egyértelműen látták az appeasementpolitika következményeit. Sir Warren Fischer, brit pénzügyminisztériumi államtitkár 1948-ban így értékelte a brit külpolitikát: „1935-ben Olaszországnak morális közhelyeket küldtünk Abesszínia integritásáról – ami utóbbinak semmilyen előnnyel sem járt –, és az olaszokat ezzel csak a németek karjaiba hajtottuk. 1936-ban a németeknek számos kérdőívet küldtünk a Rajna-vidék megszállásáról, egyiket a másik után. Amikor a spanyol polgárháború kitört, tessék-lássék hoztunk egy be nem avatkozási egyezményt, amelyet rajtunk kívül senki sem tartott be. 1938-ban pedig felosztottuk Csehszlovákiát.

Ez a rövid vázlat sok mindent nem tartalmaz, így a mi ostoba fellépésünket, pontosabban fel nem lépésünket Japánnal szemben Mandzsúria kapcsán. Ám a jövőre vonatkozó konzekvenciái kézenfekvőek. Amennyiben a Brit Birodalom, az Egyesült Államok és Franciaország együttesen nézett volna szembe a tényekkel, akkor azok a szörnyűségek, amelyek Mandzsúria megerősökölésével kezdődtek, a felháborító abesszin eseményekkel és Kína megtámadásával, Ausztria és Csehszlovákia bekebelezésével folytatódtak, és az 1939-es év eseményeiben csúcsosodtak ki, megakadályozhatók lettek volna, ezért egyik ország sem vitathatja el a saját felelősségét, és nem menekülhet el ez elől.”¹⁹¹

Hailé Szelasszié abesszin uralkodó a Népszövetség genfi ülésén, 1936-ban a következőképp mutatott rá arra, hogy miért is fontos a nemzetközi szerződések betartása és betartatása: „Arról a bizalomról van szó, amelyet minden államnak tanúsítania kell a nemzetközi szerződések iránt. A kis országokkal szembeni ígéretek értékéről van szó, ami szerint integritásukat és függetlenségüket tiszteletben tartják és biztosítják. Arról van szó, hogy vagy érvényes az országok egyenrangúsága, vagy pedig a kis államok kötelessége felvenni a vazallusi státusz bilincseit. Röviden: a nemzetközi erkölcsről van szó.”¹⁹²

1939 – az utolsó percig folytatott blöffök és tárgyalások

A Lengyelországnak 1939. március 31-én adott brit–francia garancia bizonyos szempontból politikai hibát jelentett. Eleve sokatmondó, hogy Chamberlain a kérdésről sem a Foreign Office (Külügyi Hivatal, megfelel a Külügyminisztériumnak) illetékeseivel, sem saját tanácsadóival nem konzultált,¹⁹³ és valószínűleg ugyanígy tett a francia miniszterelnök is. Hiába szánták ezt a deklarációt nemes gesztusnak, a hatása éppen ellenkező volt. Igaz ugyan, hogy Chamberlain és Daladier végre húzott egy át nem léphető vörös vonalat, másrészt viszont teljesen tönkretette saját tárgyalási pozícióit a Szovjetunióval szemben, amely így a „nevető harmadik” szerepébe kerülhetett. Ráadásul a meghúzott vörös vonal nem volt sem elég vastag, sem elég elrettentően ríktó: a garancia ugyanis nem Lengyelország határaitra, hanem csak állami létének biztosítására szólt, és nem követték azonnali katonai megállapodások sem. Chamberlain a *Times* hasábjain nyilvánosságra is hozta, hogy a garancia sem a határokra, sem az addigi status quo „feltételek nélküli fenntartására” szól.¹⁹⁴ Valójában ezek a megfogalmazások csak olajat öntöttek a tűzre, hiszen Chamberlain azzal, hogy kifejezetten jelezte: nem akarja fenntartani feltételek nélkül a status quót, arra sarkallta Hitlert, hogy megint akcióba lépjen.

A britek mentségére legyen mondva, hogy így is ez volt az első alkalom az egyébként igencsak rezervált brit politika történetében, hogy ennyire erőteljes diplomáciai garaciavállalásra került sor más országok határai érdekében (1939. április 13-án Nagy-Britannia és Franciaország garantálta Románia és Görögország függetlenségét is).

¹⁸⁷ Bouverie: Mit Hitler reden... 483.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ Watt: Personalities and Policies... 105.

¹⁹² Selected Speeches... 313–314.

¹⁹³ Gorodetsky: Die grosse Täuschung... 23.

¹⁹⁴ TNA, CAB 23/98, Cab. 13 (39)

Hitler addigi tapasztalatai alapján viszont teljesen megalapozottan gondolta, hogy a francia és a brit kormány ezúttal is be fogja adni a derekát. A megelőző három évben bőséges tapasztalatot szerezhettek a nyugati hatalmak döntésképtelenségéről és elvtelenségéről, és valójában most ismét engedékenységet tapasztalt. Ebben csak erősíthette, hogy brit részről még ekkor is olyan ajánlatokat kapott, amelyek arra utaltak, hogy ellenfelei még mindig nem fogták fel, mire megy ki a játék. Chamberlain ugyanis Sir Horace Wilsonon keresztül augusztus 21-én felvetette Fritz Hesse londoni német diplomatának, hogy Nagy-Britannia hajlandó volna egy 25 éves szövetségi szerződést kötni,¹⁹⁵ valamint fokozatosan visszaadni a német gyarmatokat, ha Hitler lemond európai agresszív terveiről, és ennek megfelelően leszereli hadseregét. Bármennyire jó szándékú is volt ez a javaslat, kifejezetten szerencsétlennek bizonyult, ugyanis csak erősítette azt a német taktikát, amely más országok felett tárgyalt őket is érintő ügyekről – Franciaországot ugyanis Chamberlain ezekbe a szondázásokba nem vonta be, mert egyébként biztosra vehette azt, hogy terveivel a francia kormány is egyetért. Hatásában azonban ez a tárgyalási mód mégis kontraproduktív volt, mert magát az eljárást is legitímálta.

Jellemző azonban Hitler instabil lelkiállapotára, hogy valójában maga sem tudta eldönteni, Lengyelország megszarolása megúszható-e háború nélkül. Néha úgy vélte, hogy a csehszlovák forgatókönyv megismétlése nem valószínű, és háború lesz,¹⁹⁶ de általában abban reménykedett, hogy a nyugati hatalmak megint beadják a derekukat.

Hitler augusztus 11-én titokban magához rendelte a Népszövetség danzigi főmegbízottját, Carl Burckhardt. Ekkor még egyáltalán nem volt biztos abban, hogy meg tud állapodni a Szovjetunióval.

A Berghofban megrendezett találkozón Hitler azt próbálta bizonygatni Burckhardtnak, hogy tettei egyáltalán nem a nyugati szövetségesek ellen irányulnak. Bízhatott abban, hogy Burckhardt ezt az üzenetet pontosan át fogja adni az illetékeseknek. Erre annál is inkább szüksége volt, mert másnap Ciano is a Berghofba érkezett, és közölte Hitlerrel, hogy Mussolini nem támogatja a katonai akciót.

A Lengyelország elleni támadást a Führer eredetileg 1939. augusztus 26-án akarta megkezdeni. Az ezt megelőző napon azonban maga is meglepődött azon, hogy a brit sajtó egységesen Chamberlain mellett állt ki. A brit miniszterelnök ugyanis 24-én beszédet mondott az alsóházban, és ebben egyértelmű elvi kérdésnek nevezte a danzigi konfliktust, illetve Lengyelország területének garantálását. Hitler erre nem számított; arra pedig különösen nem, hogy a nyugati hatalmak sajtójából ilyen gyorsan eltűnik az appeasement iránti vágy. Miután pedig Mussolini közölte vele, hogy nem látja lehetségesnek Olaszország részvételét a kialakuló konfliktusban, ráadásul arról is értesült, hogy aznap a britek katonai szövetséget kötöttek Lengyelországgal, teljesen elbizonytalanodott, sőt pánikba esett, és leállította a katonai akciót.

Nemcsak Hitler, hanem a vezérkar is abból indult ki, hogy Lengyelország megtámadása nem vezet szükségszerűen a nyugati hatalmak beavatkozásához. A Luftwaffe hadinaplójába 1939. augusztus 15-én azt jegyezték be, hogy a Lengyelország elleni hadjárat előkészületei az OKW azon utasításának megfelelően készültek, amely szerint „mint valószínűtlennek, nem számolnak a konfliktus nyugati eszkalációjával”.¹⁹⁷ A nyugati frontra felvonult 25 német hadosztály csak három csatanapra elegendő lőszerrel rendelkezett.¹⁹⁸ Mindezek miatt a német vezetés meg volt győződve arról, hogy egy szövetséges offenzíva 14 nap alatt elérheti a Rajna vonalát.

Hogy a német félnek mennyire nem volt oka optimizmusra, azt leginkább talán a Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt 1939. szeptember 1-jei kimutatása igazolja. Ezek szerint a tervezett négy hónapra elegendő lőszerkészletből *százalékban kifejezve* a következő mennyiségek hiányoztak: pisztolytöltény 70, puskatöltény 60, 2 cm nehézpuska, ill. harcokocsiágyú 95, gránátvetőtöltény 88, aknavetőtöltény 90, könnyű gyalogsági ágyúlőszer 75, nehéz gyalogsági ágyúlőszer 65, hegyiágyú-lőszer 85, könnyűtarack-lőszer 60, nehéztarack-lőszer 45, nehéztüzérségi lőszer 75.

A legjobban még a Luftwaffe állt, mert raktáraiban háromhavi javadalmazásnak megfelelő bombalőszeret tároltak.¹⁹⁹ Míg Németország 118-ban havi 14 000 tonna, az antanthatalmak pedig 40 000 tonna robbanóanyagot gyártottak, addig 1939 februárjában a német gyártás csak 7 ezer tonnát tett ki, miközben Nagy-Britannia már ekkor is 21 000 tonna gyártására volt képes.²⁰⁰

Nem csoda, hogy Hitler és a náci hatalmi elit pánikba esett, amikor egyre világosabbá vált számukra, hogy a blöffölés taktikája ezúttal nem biztos, hogy beválik. Amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy a Hitler–Sztálin-paktum megkötése előtt Németország abban sem lehetett biztos, hogy tud-e egyáltalán gabonát, olajat és egyéb nyersanyagokat vásárolni más országoktól, akkor különösen szembeűnő a hitleri politika felelőtlensége.²⁰¹

¹⁹⁵ Ez brit katonai segítségnyújtást is tartalmazott volna egy esetleges szovjet támadás esetére.

¹⁹⁶ Pl. 1939. május 23-án a Wehrmacht tábornokai előtt, lásd Fleischhauer: Der Pakt... 98, 129., 199.

¹⁹⁷ Prien: Der „Sitzkrieg”... 1.

¹⁹⁸ Horne: Der Frankreichfeldzug... 94.

¹⁹⁹ Thomas: Geschichte der deutschen... 149–150.

²⁰⁰ Irving: Die Tragödie... 137.

²⁰¹ **Lásd e kötet ??? oldalát.** [ahová az 528. lábjegyzet esik!]

Ezekből a svédországi vasérc kivételével a nyugati szövetségesek blokádja majdnem minden egyéb behozatalt blokkolni tudott – ráadásul a hiányzó nyersanyagok beszerzésében Olaszország sem tudott volna segíteni, mivel mindezekből szintén behozatalra szorult. Egy szovjet segítség nélkül harcoló Németországban legkésőbb 1940 első felére éhínség tört volna ki, arról nem is beszélve, hogy a fegyvergyártási programok végrehajtása sem lett volna lehetséges.

Fontos leszögezni, hogy Németország gazdasági helyzetét nagy vonalakban minden ellenérdekelte országnak, így a Szovjetunióknak is ismernie kellett. A brit hírszerzés 1939. nyári értékelése rá is mutatott arra, hogy Hitler csak rövid háborúk megvívására képes, és csupán olyan helyeken ahol nemcsak elhasználna, hanem szerez is ehhez szükséges nyersanyagokat.²⁰² Jellemző azonban, hogy Halifax a jelentés olvastán csodálkozott azon, hogy Németországot hiányzó nyersanyagai dacára „a bolond diktátor örült kalandokba” („the mad dictator to insane adventures”) kergetheti.²⁰³

Hitler 1939. augusztus 23-án a Berghofban kétszer is tárgyalt Neville Henderson brit követtel. Azzal vádolta Nagy-Britanniát, hogy Németország megsemmisítésére törekszik. Miután Henderson távozott tőle, nevetve az egyik fotelba vetette magát, és azt mondta a jelen lévő Weizsäckernek, aki a tárgyalás alatti dührohamát igazinak hitte, hogy „ezt a beszélgetést Chamberlain nem éli túl, kormánya még ma este megbukik”.²⁰⁴

Ebben azonban mégsem volt annyira biztos – a szűkebb környezete pedig még kevésbé. Erre utal, hogy Hitler jóváhagyásával Hermann Göring már aznap felhívta korábban is közvetítőként használt barátját, Birger Dahlerus svéd üzletembert. Göring arra kérte Dahlerust, hogy üzenje meg a brit kormánynak a németek megegyezési szándékát. Lord Halifax másnap, azaz augusztus 25-én Londonban fogadta is Dahlerust, de csak azt tudta közölni vele, hogy a német félnek a hagyományos diplomáciai csatornákon keresztül kell tárgyalnia. Dahlerus azonban arra rá tudta venni Halifaxot, hogy egy személyesen Göringnek címzett levélben jelezze tárgyalási hajlandóságát. Ezzel a levéllel jelent meg Dahlerus augusztus 26-án az éjfél utáni órákban Berlinben a Birodalmi Kancellárián, ahol Hitler és Göring fogadta. A német diktátor meglehetősen zavartnak tűnt, és hosszasan monologizált arról, hogy tengeralattjárókat és repülőket fog építeni, amelyekkel mindenkit szétzúz. A szózuhatag után Göring kitépett egy atlaszból egy oldalt, amelyre berajzolta a német területi követeléseket. Nem sokkal aznap déli 12 után Dahlerus ismét Londonban volt, ahol Chamberlain és lord Halifax is fogadta. Arra kérdésre, hogy mi a véleménye Hitlerről, csak azt tudta válaszolni, hogy nem szeretné, ha üzleti partnere lenne.²⁰⁵ Mindenesetre a britek visszaküldték a svéd üzletembert Berlinbe, ahová Dahlerus estére meg is érkezett.

Miközben ezek az informális tárgyalások zajlottak, a hivatalos diplomáciai csatornák is működtek. Augusztus 25-én 13.30-kor Hitler újra magához kérte Hendersont. Először békülékenyebb hangot ütött meg, de ez nem sokáig tartott. „Határainkon makedón állapotok uralkodnak”,²⁰⁶ kiabálta, és ismét háborúval fenyegetődött. Henderson higgadtan megismételte, hogy a brit kormánynak nincsen lehetősége a Lengyelországnak adott szava megszegésére. Hitler erre összeszedte magát, és megismételte azt az ajánlatot, amelyet korábban Hesse is tett, azaz egy brit–német kölcsönös katonai segítségnyújtási szerződést. Henderson erre nem reagált, távozása után pedig Hitler kiadta a parancsot a lengyelországi offenzíva másnapi megindítására.

Estére azonban Hitler eredeti terve összeomlani látszott. Egyrészt megérkezett Mussolini üzenete, amelyben kizárta országa részvételét Németország oldalán, másrészt 17.30-kor a berlini francia követ, Robert Coulondre is egyértelművé tette, hogy Franciaország teljesíteni fogja szövetségesi kötelezettségeit, végül pedig arról is értesült, hogy aznap Nagy-Britannia ratifikálta a Lengyelországgal formálisan már 1939. április 6-án megkötött kölcsönös segítségnyújtási szerződést. Annak ellenére, hogy ez elvileg nem jelentett semmi újat – hiszen a brit politika 1939. március 31-én írásban és azt követően több alkalommal szóban is egyértelművé tette Lengyelországgal kapcsolatos álláspontját –, Hitler csak ekkor kezdett rájönni arra, hogy a blöff nem válik be. Szabályosan pánikba esett, és a másnapra tervezett támadás elhalasztásáról döntött. Gerhard Engel őrnagy, Hitler egyik szárnysegédje emlékei szerint főnökét még soha nem látta ennyire fejvesztettnek.²⁰⁷ Ugyanezt regisztrálta Franz Halder, a Wehrmacht szárazföldi erőinek vezérkari főnöke: „A Führer meglehetősen összeroppant” – írta a naplójába.²⁰⁸

Augusztus 28-án Sir Neville Henderson is visszaérkezett kormánya hivatalos válaszával Londonból. Aznap kétszer is találkozott Hitlerrel. Utolsó megbeszélése rendkívül negatív hangulatban zajlott le. Hitler azt

²⁰² Hinsley: British Intelligence I. kötet 67-69.

²⁰³ Kotkin: Stalin... 653.

²⁰⁴ Toland: Hitler... 666.

²⁰⁵ Toland: Hitler... 679.

²⁰⁶ Ez a fordulata aztán a Daladiernek 1939. augusztus 27-én írt levelében is visszaköszön. Feltehetően arra utalt vele, hogy Macedóniát 1913-ban az etnikai szempontok teljes negligálása mellett osztották fel. A levelet lásd Deutsches Weißbuch... Dokument Nr. 461., 320.

²⁰⁷ Kotze (szerk.): Heeresadjutant... 60.

²⁰⁸ Halder: Kriegstagebuch... 1. kötet, 34.

követelte, hogy augusztus 30-ig érkezzen meg egy minden meghatalmazással rendelkező lengyel küldött. Különösen cinikus volt részéről az arra való hivatkozás, hogy tábornokai nyomása alatt áll – ami éppen fordítva volt. Az ultimátum elfogadására Henderson természetesen nem tudott és nem is akart ígéretet tenni. A beszélgetés végül kölcsönös ordítózásig fajult. Hitler mindenesetre még egyszer megkísérelt Lengyelország feje felett megállapodni Nagy-Britanniával, ugyanis aznap este magához hívatta Dahlerust, és rajta keresztül azt az írásos választ küldte Londonba, hogy a lengyeleknek olyan ajánlatot fog tenni, amit ők biztos elfogadnak majd, és továbbra is kész arra, hogy hosszú távú baráti megállapodást kössön Nagy-Britanniával. Dahlerus ismét magával vihetett egy térképfüzetből kitépelt lapot, amire Göring zöld ceruzával rárajzolta azokat a területeket, ahol népszavazást követel, és pirossal azokat, amelyeknél ezt nem látja szükségesnek. Hitler szélsőséges hangulatára jellemző, hogy katonáit is vádakkal illette, mondván, „egyszerűen nem érti a német katonákat, akik félnek a fegyveres mérközéstől; Nagy Frigyes forogna a sírjában, ha látná a mai tábornokokat”,²⁰⁹ – miközben épp ő volt az, aki nem tudta eldönteni, hogy mit is teyen.

Augusztus 29-én Dahlerus megérkezett Londonba az új ajánlatokkal. Bár Chamberlain nem túlságosan hitt küldetése komolyságában, mégis fogadta. A német feltételek nem tűntek rettenetesnek, azonban mind a 24 órás ultimátum, mind a kijelölt berlini tárgyalási helyszín elfogadhatatlan volt. Dahlerus az ülésről fel is hívta Göringet, aki közölte, hogy a német feltételek még kedvezőbbek, mint amiről eddig szó volt: a nemzetközi ellenőrzés mellett lebonyolított népszavazáson kívül benne volt az az ígéret is, hogy a lengyel fél kap egy korridort a tengerhez.

Augusztus 30-án reggel öt órakor Göring kérésére Dahlerus újra Londonba repült Hitler azon üzenetével, hogy járuljanak hozzá a korridorban egy népszavazás megtartásához. Éjfélkor pedig Berlinben Henderson jelent meg Ribbentrop külügyminiszternél. Miután a brit követ felolvasta kormánya válaszát, és hozzátette, hogy a német fél további javaslatait a berlini lengyel követségen keresztül Varsóba küldje meg, Ribbentrop felugrott, és ordítani kezdett. Henderson ríposztzott, és a két fél között ülve maradó Paul Schmidt tolmács attól tartott, hogy fizikailag is kárt tesznek egymásban. Ezt követően a felek némileg megnyugodtak, a brit követnek pedig végig kellett hallgatnia Ribbentrop emelt hangú szózuhatagát a tizenhat pontban összefoglalt új német feltételekről, amiből szinte semmit sem értett. Amikor végre szóhoz jutott, és a feltételeket írásban kérte, Ribbentrop csak annyit mondott, hogy ez már tárgytalan, mert az ultimátum ideje lejárt, és a lengyel tárgyalófél nem jelentkezett. Másnap azonban Göring mégis átadta neki írásban ezt a 16 pontot.

Dahlerus úgy vélte, hogy missziójának valós esélye lehet a háború megakadályozására. Valójában azonban ő csak egy eszköz volt Hitler és Göring kezében, akik abban reménykedtek, hogy zavart tudnak kelteni vele. Az, hogy a brit kormányzat egyáltalán szóba állt Dahlerusszal, súlyos hibának bizonyult, ugyanis csak növelte Hitlernek azt a reményét, hogy a brit fél ezúttal is beadja majd a derekát.

A Dahlerus-misszió más szempontból is súlyos kárt okozott. Az a módszer ugyanis, hogy egy érintett ország problémáiról úgy történik tárgyalás, hogy magát az érintettet a kérdés rendezésébe be sem vonják, már a csehszlovák esetben is öngólnak bizonyult – morálisan és katonailag egyaránt. Nemzeti szuverenitás nem létezik akkor, ha egy hatalom akceptálhatónak tartja az érintett ország kihagyását a róla folytatott tárgyalásokból. Az a hatalom, amelyik ezt elfogadja, egyúttal nem létezőnek tekinti a nemzetközi jogrendszer. Ebből viszont az is következik, hogy a nemzetközi diplomácia egyedüli rendező elve valójában nem más lenne, mint a nyers erőszak. Érdeemes elképzelni, hogy mit jelentene ennek az elvnek az alkalmazása a mindennapokban. Hiszen az, hogy az erőszak szabályozása és mérséklése érdekében már több ezer évvel ezelőtt társadalmak jöttek létre, komoly civilizációs előnyöket hozott magával. A fejlett ipari társadalmak minden korábbinál magasabb XX. századi életszínvonala éppen abból adódott, hogy az erőszak mérséklése egyúttal a rendelkezésre álló források jóléti felhasználását is lehetővé tette. Hitler politikája következményeiben a jóléti társadalomnak adott nyílt hadüzenet is volt.

Nem állítható, hogy a Dahlerus-misszió elmaradása esetén Hitler nem, vagy csak később támadta volna meg Lengyelországot. A lehetséges mozgásterek 1939. augusztus végére már rendkívül leszűkültek. Dahlerus tevékenységének akceptálása inkább csak az appeasementpolitika legutolsó rezdülésének tekinthető, és csak azért érdekes, mert jól mutatja Hitler korábbi sikereinek okait. 1938-ban egy háború esetén Németországon belülről is jó eséllyel megdöntötték volna Hitler uralmát. 1939. augusztus végén a német legfelső vezetés majdnem annyira rettegett egy háborútól, mint egy évvel korábban, azonban épp Hitler korábbi vértelen győzelmei és az ebből adódó jelentős erőttöbblet megbénította az ellenállást.

Az egyre borúsabb helyzetben az úgy német szereplői közül is mind többen úgy érezték, hogy tenniük kell valamit. A Hitler-ellenessége miatt a vezérkari testületből nem sokkal korábban eltávolított Gerhard Graf von Schwerin alezredes 1939. július elején titokban Londonba utazott, hogy megmagyarázza partnereinek: Hitler csak az elrettentésből ért. Azonban sokáig még csak azt sem tudta elérni, hogy komoly emberek meghallgassák.

²⁰⁹ Kotze (szerk.): Heeresadjutant... 60.

A brit katonai titkosszolgálat egy illetékes „pofátlan szemtelenségnek” nevezte Schwerin ötletét.²¹⁰ A német ellenálláshoz tartozó Erich Kordt (Theodor Kordt testvére és Ribbentrop hivatalvezetője) 1939. júniusában Londonba utazott, hogy figyelmeztesse a briteket: a német–szovjet tárgyalások már folyamatban vannak.²¹¹ Egyik próbálkozást sem vették komolyan.

Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkár, aki maga is azt szeretne volna, hogy a brit fél valahogy rábírja Lengyelországot a kompromisszumra, 1939. augusztus 31-én a berlini olasz követen keresztül informálta a brit követet, hogy a Lengyelország elleni német támadás órákon belül bekövetkezik.²¹² Weizsäckernek erre nem volt felhatalmazása, sőt konkrétan a hűtlenség büntetést követte el, ám brit partnere bajosan tudta megítélni, hogy ennek az indiszkréciónak vajon mi az oka.

Ewald von Kleist-Schmenzin 30-án különböző katonai titkokat adott át a berlini brit katonai attasénak, és arról is informálta, hogy vezérkar puccsot készít elő az állítólag ideg-összeroppanáson átesett Hitler ellen.²¹³ Nem tudni, hogy mire alapozta ezt a kijelentését, de tény, hogy még Hitler legszűkebb katonai környezete sem volt optimista. Nicolaus von Below légügyi szárnysegéd szerint „Hitler környezetében teljesen nyíltan beszéltünk a kiúttalan helyzetről. Ehhez a körhöz tartozott Hewel, Bodenschatz, Schundt, Puttkamer és dr. Brand. [...] Hipotézis marad, hogy mekkora hatása lehetett volna annak, ha Göring, Ribbentrop, Raeder és Brauchitsch együttesen fellépve mondják el véleményüket a politikai helyzetről. Hitler ezzel nem szegülhetett volna szembe.”²¹⁴

A brit hírszerzésnek tehát legalábbis sejtenie kellett, hogy a német vezetés egyáltalán nem annyira biztos a dolgában, mint amennyire azt elhítenni szeretné...

Hitler blöffjeinek legjobb bizonyítéka egyébként épp az a reakció, ahogyan környezete a hadüzenet hírére reagált. Göring már augusztus 31-én magából kikelve ordított Ribbentroppal: „Most megkapta a háborúját! Ön az egyedüli felelős!”²¹⁵

Szeptember 1-jén Berlin utcáin temetői csend uralkodott. Semmi, de semmi nem emlékeztetett 1914 augusztusának napjaira.

Hitler aznap délután megint hívatta Dahlerust. Közölte vele, hogy továbbra is hajlandó kiegyezni Nagy-Britanniával. Göring közbevetette, hogy erre már nincsen remény, mire Hitler ordítani kezdett: „Ha Anglia egy évig harcol, akkor én is egy évig harcolok, ha Anglia két évig harcol, akkor én is két évig harcolok...”, és így tovább. Nem sokkal később megjelent Ribbentrop, és vele együtt Otto Abetz, aki a francia ügyek egyik szakértője volt. Hitler először rendkívül lelkendezett az előrenyomulás sebességén, és azt mondta, hogy az egész hadjáratnak vége lesz, mire a nyugatiak egyáltalán a tiltakozó jegyzékeiket elkészítik. Abetz erre közbevetette, hogy Franciaország hadat fog üzeni, mire Hitler megjátszott kétségbeeséssel felemelte karjait, és azt mondta: „Kíméljen meg szakértői ítéletétől.” Aztán szidni kezdte a szerinte túlfizetett és kiváló forrásaik ellenére folyamatosan téves híreket szállító német diplomatákat. Hiszen állandóan csak a háborúval riogattak, a Rajna-vidék megszállása, az Anschluss, a Szudéta-krízis és Prága megszállása alkalmával is. „Meg kell értenie, Ribbentrop, hogy kénytelen vagyok lemondani azoknak a tanácsairól, akik féltucatnyi alkalommal félreinformáltak, hogy azt ne mondjam, becsaptak, és saját ítélőképességemre bíznom magam, ami minden alkalommal jobban bevált, mint az illetékes szakembereké.”²¹⁶

Ebből következett az az akció, amelyet nem sokkal később szeptember 2-án Ribbentrop indított. Felhívatta Fritz Hesse londoni diplomatát, és közölte vele, hogy tudassa kapcsolatával, Sir Horace Wilsonnal: Németország hajlandó kivonulni Lengyelországból, és kártérítést fizetni a történekekért, amennyiben megkapja Danzigot és a korridort, továbbá Nagy-Britannia vállalkozik a közvetítő szerepre.²¹⁷ Ez azonban ekkor szerencsére már az egyébként appeasementpárti Sir Horace Wilson számára is túl sok volt, ezért megtagadta az ajánlat továbbítását. Hozzá kell tennünk: helyesen cselekedett. Ha Chamberlain ezzel szembesült volna, csak elbizonytalanodik, miközben minden tétlenséggel töltött óra a lengyel állam bukását siettetette.

Amikor Hitler szeptember 3-án hajnali két órakor megtudta, hogy a Hessén keresztül tervezett akció kudarcba fulladt, dührohamot kapott. Mindenért Ribbentropot hibáztatta.²¹⁸

Aznap reggel kilenckor Henderson átadta Nagy-Britannia ultimátumát. Ribbentrop el akarta kerülni a találkozást, ezért az átvételt Paul Schmidtre bízta. Miután ez megtörtént, Schmidt a Birodalmi Kancelláriára

²¹⁰ Bouverie: Mit Hitler reden... 497.

²¹¹ Fest: Staatsstreich... 78–79.

²¹² Bouverie: Mit Hitler reden... 541.

²¹³ Toland: Hitler... 685

²¹⁴ Below: Als Hitlers Adjutant... 194.

²¹⁵ Toland: Hitler... 690.

²¹⁶ Kleist: European Tragedy... 48.

²¹⁷ Toland: Hitler... 695.

²¹⁸ Toland: Hitler... 697.

sietett. Hitler dolgozószobájába érkezve elkezdte lassan lefordítani a brit ultimátumot. „Hitler megkövülten ült, és maga elé bámult. Nem vesztette el az önuralmát, mint ahogyan ezt később állították, nem is tombolt, mint ahogyan erre mások emlékezni akarnak. Teljesen csendben és mozdulatlanul ült a helyén. Egy idő után, ami nekem végtelenül hosszúnak tűnt, Ribbentrophoz fordult, aki mintha megkövült volna, úgy állt az ablaknál. »Mi legyen?« – kérdezte dühös pillantással a külügyminisztert, úgy, mintha azt akarná kifejezni, hogy Ribbentrop félretájékoztatta a britek reakciójáról. [...] Az előtérben is halálos csend fogadta a bejelentést. Göring hozzám fordult, és azt mondta: »Ha ezt a háborút elveszítjük, az ég legyen hozzánk irgalmas.« Goebbels az egyik sarokban állt, leverten és önmagába fordulva, és szó szerint úgy nézett ki, mint egy vízzel leöntött uszár.»²¹⁹

Azért tartottam szükségesnek a háború előtti utolsó tíz nap ennyire részletes bemutatását, mert csak ennek tükrében ítéltető meg az a kérdés, hogy mi lett volna akkor, ha a nyugati szövetségesek 1914-hez hasonlóan most is haladéktalanul megkezdik hadműveleteiket (akkor a francia hadsereg már a háború ötödik napján offenzív műveletekbe fogott Elzászban). 1939-ben a francia hadsereg mozgósítása jóval előrehaladottabb volt, mégsem csinált semmit. A fentiek fényében eléggé valószínű, hogy ha egy komoly offenzívát indítanak, az nem pusztán katonai sikerrel járt volna. Minden jel arra utal, hogy egy erélyes francia–brit akció politikai következményei kezelhetetlen krízisbe sodorták volna Hitler rendszerét.

Lengyelország szerepe

A kép akkor teljes, ha a lengyel döntéshozók dilemmáit is megemlítjük. Utólag ugyanis nehezen érthető a lengyel koncepció, amely figyelmen kívül hagyta egy szovjet–német megállapodás lehetőségét és amelyben fel sem merült az a lehetőség, hogy valamilyen területi engedménnyel elodázza a katasztrófát. Figyelembe kell azonban venni, hogy a lengyel félnek a Szovjetunióval szemben gyakorlatilag csak rossz tapasztalatai voltak, arról viszont, hogy mennyire bízhatnak meg a francia–brit segítségnyújtásban, nem voltak érdemi ismeretei. Nem maradt rejtve előttük, hogy a Rapallo óta 1934-ig töretlen német–szovjet katonai együttműködés alapvetően ellenük irányul. Ezt egyébként szovjet oldalról nyíltan ki is mondták német partnereiknek. A szovjet fegyverkezésért felelős Jeronim Uborevics tábornok a német Rheinmetall fegyvergyárral 1930-ban kötött szerződés aláírásakor feltette a kérdést: „Két év múlva abban a helyzetben leszünk, hogy határkiigazítást foganatosíthassunk, és agyonverhetjük a lengyeleket? Mert Lengyelországot ismét fel kell osztanunk.»²²⁰

Hitler 1938 őszén megkísérelte Lengyelország bevonását saját terveibe. 25 éves barátsági szerződést ajánlott fel, azzal a feltétellel, hogy Lengyelország visszaadja Danzigot, biztosít egy korridort Kelet-Poroszország és a német magterület között, valamint belép az antikomintern paktumba. A beszélgetések során felmerült Ukrajna egy részének Lengyelországhoz csatolása is, egy esetleges későbbi német–szovjet összecsapás esetén. A lengyel vezetés azonban ennek a „junior partneri” szerepnek az elfogadására nem volt hajlandó. Tegyük hozzá, hogy amennyiben csak a szinte teljesen németek lakta Danzig lett volna a kérdés, azt a lengyel politika talán „elengedte” volna. Amikor Lord William Edmund Ironside tábornok a lengyel hadsereg ütőképességének felmérésére 1939 júliusában Varsóba utazott, arra is rákérdezett, mi lenne a lengyel válasz arra, ha a danzigi szenátus úgy döntene, hogy minden további akció nélkül csatlakozik Németországhoz. József Beck külügyminiszter azt válaszolta, hogy „eljönne az ideje egy Berlinnek és Danzignak címzett kemény tiltakozásnak (démarche), amit Nagy-Britannia és Franciaország is támogat” – egy német területenkívülséget jelentő korridor követelése azonban a lengyeleknek teljesen elfogadhatatlan volt.

Beck úgy döntött a német ajánlat visszautasítása mellett, hogy maga sem volt biztos abban, hogy a szövetségesek segítsége időben érkezik majd. A szövetségesek Szovjetunióval folytatott tárgyalásaitól a lengyel vezetés semmi jót nem várt: a szovjetekről eleve rosszhiszeműséget feltételeztek, biztosra vették ugyanis, hogy ahová beteszik a lábukat, onnan nem fognak kivonulni; azt viszont, hogy részt vesznek-e majd a németek elleni harcokban is, eleve kérdésesnek tartották.²²¹

A lengyel vezetés ugyan egyáltalán nem volt biztos abban, hogy országuk huzamosabb ideig ellen tud majd állni egy német támadásnak, de bízott a szövetségesek hosszú távon kibontakozó katonai túlerejében. Csehszlovákia sorsa – amelynek megsemmisítésében egyébként maguk is részt vettek – annyira elrettentően hatott, hogy a harc nélküli kapituláció ötlete fel sem merülhetett. Beck 1939. május 5-én egy nyilvános beszédben a Szejm előtt kijelentette, hogy „számunkra, lengyelek számára a mindenáron való béke fogalma nem létezik. Csak egy dolog van az emberek és népek életében, aminek nincs ára, és ez a becsület.»²²²

²¹⁹ Schmidt: Statist... 464.

²²⁰ Groehler: Selbstmörderische Allianz... 63.

²²¹ Kornat: Sehenden Auges... 58–60.

²²² Hory: Bukaresttől Varsóig... 256.

Emellett szerepet kapott az a megfontolás is, amely a szövetségi betagozódás helyett a „konnektivitás” ötletével rokonszenvezett; attól tartottak ugyanis, hogy amennyiben bármelyik szövetségi rendszerhez csatlakoznak, azzal provokálni fogják a másik felet.

A lengyel álláspontra sajátos fényt vet, hogy 1939 nyarától egyre több aggasztó hír érkezett egy esetleges német–szovjet megállapodás lehetőségéről. A német–szovjet közeledést a francia diplomácia először 1939. május 7-én regisztrálta.²²³ Karl Bodenschatz, Göring szárnysegédje 1939. május elején Berlinben a francia és a lengyel katonai attasé is figyelmeztette arra, hogy Hitler meg akar egyezni a Szovjetunióval.²²⁴ Ezeket a híreket a német fél minden bizonnyal nyomásgyakorlási szándékkal terjesztette, mivel Hitler ekkor még nem szánta el magát a megegyezésre; tarthatatlan azonban az a feltételezés, hogy egy német–szovjet megegyezés lehetőségével az érintett országoknak ne kellett volna már ekkor számolniuk.

Sokáig azonban úgy tűnhetett, hogy ez csupán szovjet semlegességet jelent majd. A lengyelek ennek megfelelően úgy értékelték a Hitler–Sztálin-paktumot, hogy annak célja egy olyan háború kirobbantása, amelyben a Szovjetunió a „nevető harmadik” szerepét játssza. Ezzel függött össze az a feltételezésük is, hogy a Szovjetunió csak akkor lép majd akcióba, ha a háborúzó felek mindegyike kimerült, ezért nem tartottak a közvetlen szovjet támadástól. Különböző forrásokból a szövetségesek augusztus 25-én tudomást szereztek a titkos záradék tartalmáról,²²⁵ de ezt az információt a lengyel kormány előtt mind a franciák, mind az angolok eltitkolták. Csak feltételezés, hogy akik erről döntöttek, ezt azért tették, mert belátva az appeasementpolitika csődjét, el voltak szánva a háborúra, és nem akarták, hogy Lengyelország önként teljesítse a német követeléseket, ami azt is jelentette volna, hogy versailles-i békemű újabb országa áll át a németek táborába – de legalábbis a német háborús potenciál megint háború nélkül növekszik. A kétségbeesett német diplomaták így hiába próbálták megakadályozni a katasztrófát azzal, hogy több helyen is szivárogtattak adatokat. Hans-Heinrich von Herwarth moszkvai német attasé még a titkos kiegészítő záradék szövegét is átadta az USA diplomatáinak,²²⁶ s ezzel teljesen egybecsengően augusztus 25-én a londoni török ügyvivő is erről a kiegészítő záradékról tájékoztatta az USA londoni nagykövetét.²²⁷ Washingtonban viszont hosszas mérlegelés után úgy döntöttek, hogy ezt az információt nem osztják meg másokkal, mert attól tartottak, hogy ezzel az appeasement híveit erősítenék.

Arról, hogy Németország Lengyelország elleni támadása hamarosan megkezdődik, a nyugati szövetségesek más forrásból is értesültek – Ribbentrop külügyminiszter augusztus 25-én kikotyogta ezt Augusto Rosso moszkvai olasz követnek. De a képet egyébként sem volt nehéz összerakni azokból az adatokból, amelyek nyilvánosan és titkosszolgálati úton hozzáférhetőek voltak.

A lengyel diplomácia és titkosszolgálat tehát nem tudta megszerezni a titkos záradék részleteit. Nyitott kérdés, hogy ennek ismeretében vajon megfontolta volna-e a lengyel vezetés, hogy mégis felajánljon egy korridort a németeknek, és elfogadja Danzig önálló státusának megszűnését? Amennyiben a „népek önrendelkezési joga” elvből indulunk ki, szólhattak volna érvek emellett is. Ám ismerve Hitler politikai koncepcióját, előbb-utóbb keresett volna valamilyen újabb ürügyet arra, hogy kibővítsa a német „életter” határait. Amennyiben ezt a szempontot figyelembe vesszük, akkor az az állítás, hogy Lengyelország is felelős a háború kitöréséért – amit régebben a német szélsőjobboldal hangoztatott, mostanában pedig Oroszország terjeszt – teljesen megalapozatlan.

1939. szeptember – a szemben álló haderők számokban

Amikor Németország agressziója miatt kitört a háború, a katonai helyzet még mindig a szövetségeseknek kedvezett. Ez akkor is így van, ha figyelembe vesszük, hogy a német gazdaság nyersanyaghiányát a Szovjetunió minden területen pótolni tudta. A szovjet szállítások ugyanis csak 1939 őszen indultak meg, úgyhogy a német hadsereg gyakorlatilag üres raktárakkal kezdte el a lengyelországi hadjáratot, és lőszerkészletei hamarosan annyira kimerültek, hogy egy francia offenzíva már csak ezért is Németország gyors bukását eredményezte volna.²²⁸

Az 1939. március 19-én kötött francia–lengyel katonai megállapodásban Franciaország vállalta, hogy német támadás esetén „azonnal előre eltervezett módon” légi csapást mér Németországra, a támadás harmadik napjától korlátozott támadó hadműveleteket, tizenötödik napján pedig csapatai nagy részével offenzívát indít Németország ellen. 1939. március 31-én ehhez a szövetséghez Nagy-Britannia is csatlakozott. Maurice Gamelin,

²²³ Churchill: A második világháború... 129.

²²⁴ Kotkin: Stalin... 631.

²²⁵ Schickel: 1939. Schickschalsjahr... 334–335., Kornat: Sehenden Auges... 63.

²²⁶ Herwarth: Zwischen Hitler und Stalin... 188–189.

²²⁷ Schickel: 1939. Schickschalsjahr... 334–335.

²²⁸ Hillgruber: Hitlers Strategie... 34.

a francia vezérkar főnöke 1939. március végén ki is dolgoztatott egy, a Rajna és a Mosel folyók között Lotaringiából induló korlátozott támadási tervet. Már ez sem volt túl ambíciózus vállalás, de Gamelin nem akart sietni: hiába állt rendelkezésére ehhez a támadó hadművelethez 1939. szeptember elején 65 hadosztálynyi erő, még ezt a hadműveletet sem indította el, annak dacára, hogy vele szemben csak 23 német hadosztály vonult fel (és ennek is egy része a Rajna folyamvédelmében vett részt).

Az 1939. május elejétől zajló brit–francia vezérkari tárgyalások a bekövetkező háborút három évre tervezték. Az ekkor elfogadott koncepció abból indult ki, hogy Lengyelország valójában nem védhető meg, azonban a lengyel ellenállás lehetőségeit fél évre tették. Utólag vizsgálva egészen elképesztő az a katonai tervezés, amely egyrészt azt gondolta, hogy ez az idő lehetőséget nyújt a saját erők jobb felfegyverzésére, másrészt viszont ezt követően sem tervezett konkrét offenzív hadműveletet.²²⁹ A francia stratégák abban reménykedtek, hogy két éven át védekezni tudnak majd a Maginot-vonalban, ezután pedig az addigra felpörgött brit és esetleg USA-haderő segítségével felmorzsolják a német hadsereget. Nem nehéz észrevenni ebben a tervben a fantázia teljes hiányát, hiszen nem más, mint az antant 1917–1918-as terveinek szolgálai másolata.²³⁰ Ebből a teljesen defenzív tervből indult ki az a haditanács is, amelyet Párizsban Daladier vezetésével tartottak 1939. augusztus 23-án, már annak feltételezésével, hogy a Szovjetunió nem fog szövetséget kötni a nyugatiakkal.²³¹ Azok a haditervek, amelyeket előkészítettek, kizárólag a Belgiumba történő bevonulásról szóltak. Gamelin tehát úgy képzelte, hogy a háború alapvetően egy modernizált Somme-típusú öldöklő anyagcsata lesz, amiben az a fél áll majd nyeresre, amelyik nagyobb mennyiségű harceszközzel tudja telíteni a csatateret.²³²

A francia tervek ismét végzetesen túlbecsülték a német hadi potenciált. A deuxième bureau arra ugyan még képes volt, hogy az aktuálisan rendelkezésre álló német erő nagyságát megközelítőleg eltalálja, prognózisai azonban teljesen tévesek voltak. Egy katonai konfliktus esetén Gauché legalább 280 elvileg felállítható német hadosztályt feltételezett, és ezt az érvét azzal támasztotta alá, hogy 1917-ben a császári haderő 242 hadosztályt számlált.²³³ Ezzel a becslésével Gauché súlyosan tévedett. A német hadosztályok száma 1939 szeptemberében csak 106 volt, az addig kiképzetlen évfolyamok bevonásával ez a szám 1940 májusára 160-ra, 1941 júniusára pedig 209-re nőtt, ám a csúcst 228 hadosztállyal csak 1944-re érték el (azon az áron, hogy majdnem négyszázezer kelet-európai németet és egymillió szovjet állampolgárt is besoroztak, a hadkötelezettség alsó korhatárát 17 évre, a hadosztályok élőerejét pedig 30 százalékkal csökkentették). Azt is figyelembe kell venni, hogy az 1941-es növekedés csak az óriási mennyiségben zsákmányolt francia, brit és lengyel hadianyagnak volt köszönhető. A Gauché által feltételezett 280 hadosztályt a Wehrmacht az 1939-es határokon belüli népességből egyrészt akkor sem tudta volna felállítani, ha a katonák kiképzésére van elég idő, mert ehhez nem volt elegendő számú hadköteles, másrészt pedig a német ipar az ehhez szükséges fegyverzetet a zsákmányanyag figyelembevétele nélkül csak 1943-ra gyártotta volna le.

A francia terveknek volt egy hatalmas belső ellentmondása is. Miközben arra törekedtek, hogy a legyártott fegyverzet jelentős részét (elsősorban a repülőgépeket) tartalékolják a feltételezett felörlő háború megvívásához, addig a szárazföldi erőkből semmilyen stratégiai tartalékot sem képeztek. A francia hadsereg gyakorlatilag teljes erejével, azt nagyjából egyenlő mértékben elosztva felvonult a német és belga határra. Mindez következményeiben akkor vált végzetessé, amikor a német csapatok Belgium déli csücskénél, illetve Sedannál váratlanul áttörték a frontot, és nagyszabású bekerítő hadműveletükkel szemben a franciák nem tudtak érdemi erőket átcsoportosítani.

A háború kitörése után Gamelin csak arra volt hajlandó, hogy szeptember 9-én korlátozott támadást indítson: ennek során kb. 8 kilométer mélységben benyomultak német területre, de a támadást nem folytatták. Mindeközben egyáltalán nem használták fel a hatalmas túlerőben lévő francia nehéztüzérséget sem. Az óvatosságban nagy szerepe volt a német Westwall (más néven Siegfried-vonal) vélelmezett erősségével kapcsolatos félelmeknek, nem beszélve arról, hogy Gamelin nem tartotta lehetségesnek csapatai átkelését a Rajnán. Sem a brit, sem a francia légierő parancsnokaiban nem merült fel a Ruhr-vidék bombázásának ötlete, holott korábbi légi doktrínájuk alapján épp ez lett volna a légierő feladata. Tartottak azonban attól, hogy egy ilyen bombázás civil célpontokkal szembeni német válaszcsepásokat eredményezne, és saját légvédelmüket nem tartották elég erősnek. A német tábornokok a Westwall ellenálló képességében viszont egyáltalán nem bíztak, mivel tisztában voltak az erődrendszer gyengeségeivel.²³⁴

A brit katonai politika természetesen a francia tervek függvénye volt, de nincs arra adat, hogy a brit vezérkar bármilyen módon követelte volna francia partnerétől egy nagyszabású offenzíva elindítását, holott az

²²⁹ Kornat: Die politische Krise... 135.

²³⁰ Soutou: Die Politik Frankreichs... 68.

²³¹ Bonnet: Vor der Katastrophe... 2. kötet, 305–307.

²³² Parker: The Shadow... 214

²³³ Bernhardt: Die deutsche Aufrüstung... 140–142.

²³⁴ Meyer: Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter... 462–465.

1939. márciusi, a lengyel határokat garantáló nyilatkozatot követően 1939. augusztus 25-én a brit kormány segítségnyújtási szerződést is kötött Lengyelországgal.

1939. szeptember 12-én a francia és brit politikai vezetők Abbeville-ben találkozáva ugyanarra jutottak, mint korábbi megállapodásaik során. Egy Németország elleni hadművelet lehetőségét elvetették, és ezért továbbra is a három évig tartó háború ötletét támogatták.²³⁵ Döntésükben nagy szerepe volt annak, hogy úgy vélekedtek: a lengyel hadsereg összeomlása a vártnál sokkal gyorsabban be fog következni, így egy esetleges offenzíva már nem segítené a lengyeleket. Az a szemrehányás, hogy a szövetségesek becsapták a lengyeleket, formálisan igaznak tűnhet, hiszen elvileg csakugyan létezett egy szerződéses kötelezettség, amely szerint a háború 15. napján általános offenzívát kell indítani – ami a francia és brit hadüzenetre tekintettel szeptember 18. lett volna. Az is igaz, hogy meglehetősen furcsa, hogy a szövetségesek első érdemi háborús politikai egyeztetésére (és a brit–francia legfelső haditanács létrehozására) csak 12-én került sor, miközben ezt már kilenc nappal korábban is megtehették volna. E késlekedés mögött a német hadsereg erejének túlbecsülése állt.

Az ügy megítélése kapcsán azonban érdemes megvizsgálni azt is, hogy mi történt volna akkor, ha a brit és francia vezérkarok arról tájékoztatják lengyel partnerüket, hogy nem áll módjukban érdemi katonai segítséget nyújtani. Ez a lépés a helyzeten semmit sem javított volna, viszont felvetette volna annak esélyét, hogy a lengyel vezetés mégis meggondolja magát, és teljesíti Hitler követeléseit. Ahogyan azt már korábban is több alkalommal bizonyítottam, elvileg a francia haderő képes lehetett volna az offenzív hadviselésre, azonban szubjektív okokból ennek lehetőségét az illetékesek mégsem ismerték fel. Ezek a körülmények valamennyire enyhítik a nyugatiak felelősségét. A tervezés során nem kalkulálhattak a Hitler–Sztálin-paktummal, viszont abból indulhattak ki, hogy Lengyelország esetleges elfoglalása a német hadiipar számára nem biztosít érdemi előnyöket ahhoz képest, mint amennyi gondot a terület pacifikálása jelent – hosszú távon pedig biztosak voltak abban, hogy felpörgő iparuknak köszönhetően térdre tudják kényszeríteni a nyersanyagok terén sokkal kiszolgáltatottabb Németországot.

Érdekes módon 1939 szeptemberében még a németeknek sem volt semmilyen haditerve a francia–brit csapatokkal szemben. A Wehrmacht csak Lengyelországra dolgozott ki támadási tervet, aminek csupán egyetlen oka lehet: a német hadvezetés egészen 1939 augusztusáig el sem tudott képzelni egy ilyen scenáriót, ezért értelmetlennek tartotta az ezzel kapcsolatos tervezést is. Hitler pedig – a szokásos módon – megint vabankot játszott, sőt még ezen is túlment: 1939. május 23-i, legfontosabb bizalmasai előtt elmondott beszédében (ami később Schmundt-protokoll néven került be a nürnbergi per bizonyítékai közé) egyszerre tudta kizárni a kétfrontos háborút és leszögezni azt, hogy ha az mégis bekövetkezik, akkor nyugati irányba kell mérni a fő csapást.²³⁶ Ez a teljes gondolati kuszaság jól illusztrálja Hitler beszámíthatatlanságát. A német szárazföldi haderő vezetése egyáltalán nem lelkesedett a feladatért, ami újabb feszültségekhez vezetett a Führer és a tábornoki kar között. Wilhelm Ritter von Leeb vezérezredes, az Elzász-Lotaringiával szemben felvonult C hadseregcsoport parancsnoka még azzal is megpróbálkozott, hogy kollektív lemondásra beszélje rá a két másik hadseregcsoport parancsnokát. Hasonlóan gondolkodott Halder és Brauchitsch is, akik újra államcsíny szervezésén törték a fejüket. Hitler 1939. október 9-én úgy adott utasítást egy hadművelet tervezésére, hogy még saját hadseregének a tényleges erejével és a lengyelországi hadjárat veszteségeivel sem volt tisztában. Mindeközben Thomas tábornok, a OKW hadigazdasági törzsének vezetője úgy ítélte meg, hogy Németország sem katonai, sem gazdasági szempontból nem képes egy hosszabb háború megvívására. Miután az első haditervek október végére elkészültek, csak az mentette meg az OKH-t a rémálomnak tartott támadástól, hogy folyamatosan a tényleg rendkívül rossz időjárásra hivatkozhattak. Emiatt Hitler az először november 12-re elrendelt támadást 1940. május 10-ig *huszonkilenc alkalommal* fújta le – ami elég sajátos fényt vet a német diktátor lelkiállapotára is. 1939. november 5-én Brauchitsch megpróbálta előadni aggodalmait Hitlernek, ám ezzel csak annak dühkitörését érte el, amelynek során a vezérkar törzsszállásának helyére célozva „Zossen szellemének kiirtásáról” üvöltözött vele. Nem sokkal később beadott lemondását mégsem volt hajlandó elfogadni.

A brit vezérkar is tartotta magát ahhoz az elképzeléshez, hogy fő stratégiájuk a védekezés. 1938 nyarán úgy értékelték, hogy „nyilvánvaló, hogy bár a politikai kezdeményezés a mi részünkről lesz [a háborúba való beavatkozás időpontjában – U. K.], a katonai kezdeményezés akkor Németországnál fog maradni. Nagy-Britanniának tehát stratégiai védekezésre kell berendezkednie, amíg a kezdeti német támadást sikerül visszaszorítani.”²³⁷ Később sem látták másképp: „Ezt követő politikánknak arra kell irányulnia, hogy gazdasági nyomásgyakorlással és kiterjedt propagandával gyengítsük Németországot és Olaszországot, ugyanakkor fejlesszük katonai erőnket mindaddig, amíg el nem tudunk fogadni egy offenzív fő stratégiát.”²³⁸

Mivel a hadseregek erőviszonyai egyáltalán nem indokolták ezt a pesszimizmust, valószínűleg inkább pszichológiai okai lehettek annak, hogy ezt így látták. Ennek egyik forrása pedig bizonyára az a tapasztalat volt,

²³⁵ Részleteket lásd Young: *La guerre du long durée...*

²³⁶ <https://www.ns-archiv.de/krieg/1939/schmundt/23-05-1939-schmundt.php>

²³⁷ TNA, CAB 53/40, Chiefs of Staff Committee, document no. 747, 25 July 1938.

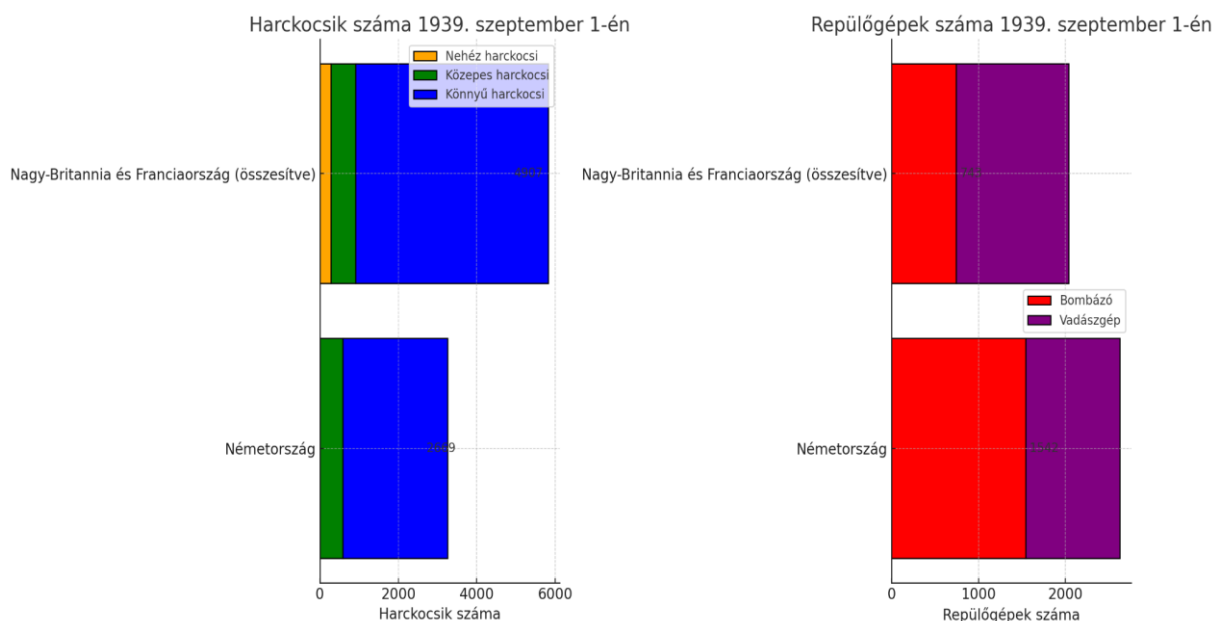
²³⁸ TNA, CAB 53/45, Chiefs of Staff Committee, document no. 843, 20 February 1939.

hogyan az antant végső soron az I. világháborút sem zseniálisan tervezett katonai műveletekkel, hanem hatalmas gazdasági túlsúlyával nyerte meg.

Az, hogy Hollandia nem kívánta feladni semleges státusát, annyiból érthető, hogy az I. világháborúból is ki tudott maradni. Belgium esetében azonban teljesen nyilvánvaló volt, hogy ez a kimaradás már csak földrajzi okokból is lehetetlen lesz. Ennek ellenére a belga kormány elutasította a kollektív biztonság elvét, és semmilyen formában sem járult hozzá ahhoz, hogy francia csapatok a területén keresztül támadó hadműveleteket indítsanak Németország ellen, holott ezt a verziót a francia vezérkar az offenzív hadviselés egyedül lehetséges változatának tartotta. Elméletileg Belgium megtehetette volna azt is, hogy 1939. augusztus végén deklarálja annak elvi lehetőségét, hogy egy háború kitörése esetén francia–brit csapatokat enged be országába – Alfred Jodl szerint ebben az esetben nem is kerülhetett volna sor Lengyelország megtámadására.²³⁹

1939. 09. 01.	összes hadosztály	nehéz harckocsi	közepes harckocsi	könnyű harckocsi	bombázó	vadászgép
Németország	87	0	588	2669	1542	1084
Ebből Lengyelországgal szemben felvonultatva	54	0	588	2669	1190	554
Nagy-Britannia ²⁴⁰	12	142	365	1002	536	608
Franciaország	95	139	268	3905	463	1144

7. táblázat: Németország, Franciaország és Nagy-Britannia katonai potenciálja a háború kitörésekor.²⁴¹

Érdekes összehasonlítani Franciaország és Németország kumulált harckocsigyártási potenciálját. Amennyiben ehhez a brit gyártás adatait is hozzáadjuk, akkor még inkább egyértelművé válik a szövetségesek ipari kapacitásának fölénye.

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940 ²⁴²
Németország	0	54	905	1794	1851	2663	3025	3694
Franciaország	172	238	379	997	1584	2111	3261	4222

²³⁹ Spears: Assignment to Catastrophe... 36.

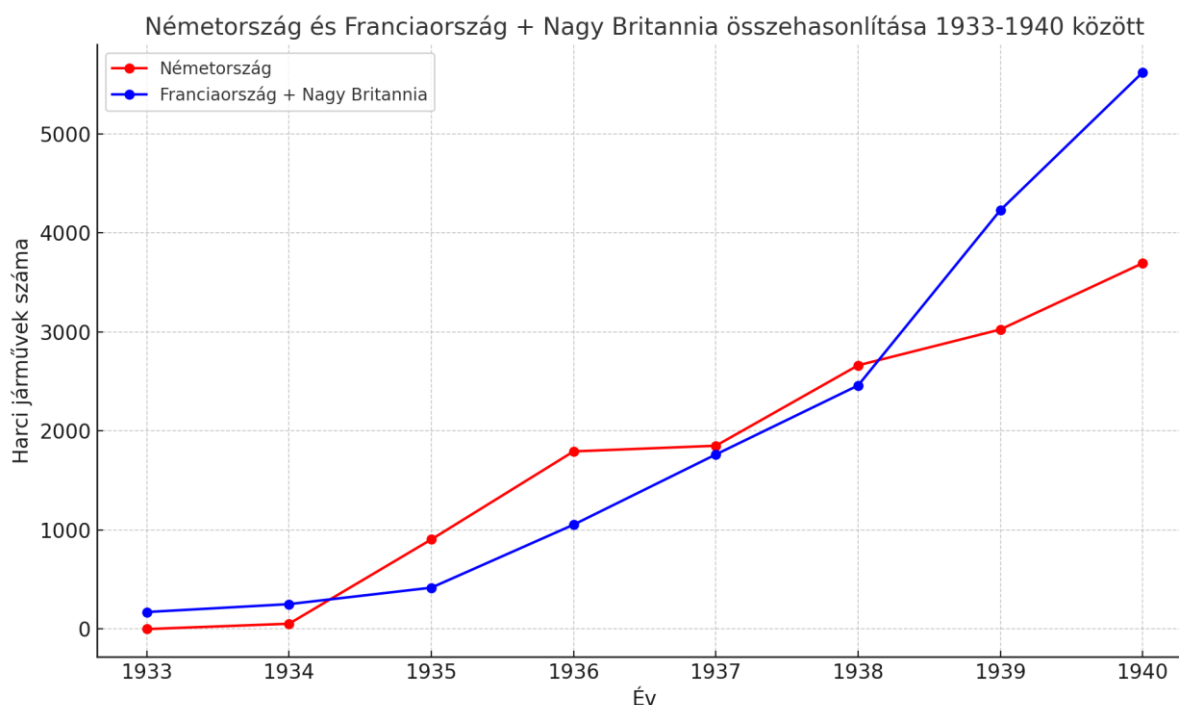
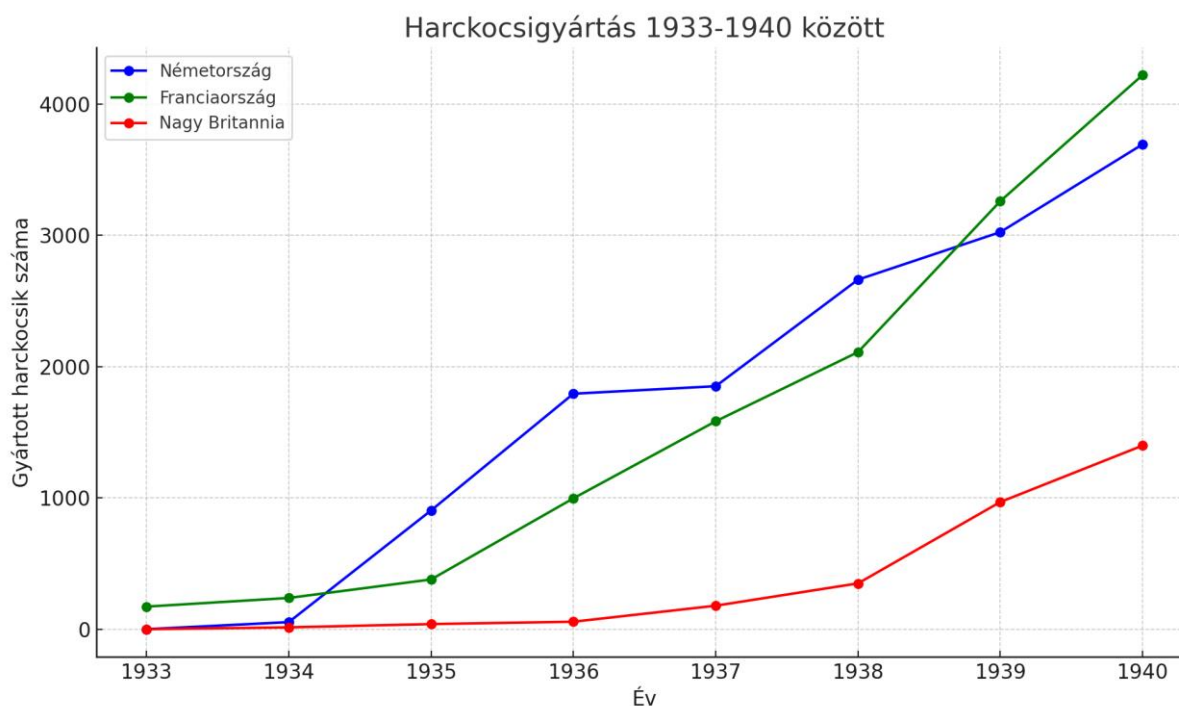
²⁴⁰ Csak a francia hadszíntéren elvileg bevezethető egységek száma.

²⁴¹ Az adatok forrásai DRZW... 2. kötet, 268., DRZW... 1. kötet 496., Prien: Der „Sitzkrieg”... 7., valamint <https://www.britannica.com/event/World-War-II/Forces-and-resources-of-the-European-combatants-1939>

²⁴² 1940. június 1-ig.

Nagy-Britannia	0	14	39	57	179	349	969	1399 ²⁴³
----------------	---	----	----	----	-----	-----	-----	---------------------

8. táblázat: Németország és Franciaország kumulált harckocsigyártása.²⁴⁴

Hasonló adatokhoz jutunk a repülőgépgyártás adatainak vizsgálata során. A brit ipar 1939 első hat hónapja alatt 3753 repülőgépet gyártott; szeptemberre a havi gyártás 780 darabra emelkedett, és innen még jelentősen tovább tudott nőni, úgyhogy az angliai légi csata végén a RAF több géppel rendelkezett, mint előtte. Mindez a Luftwafféről nem mondható el. 1939-ben a német gyárak havonta átlagosan 217 bombázót és 133 vadászgépet szállítottak le; 1941 közepére e számok csak 336-ra, illetve 244-re emelkedtek.²⁴⁵ Ezek az adatok is azt mutatják, hogy a német ipar sokkal lassabban tudott felpörögni, mint az angol.

Szükséges megemlíteni, hogy Lengyelország lerohanása nem teremtett azonnal kész helyzetet. Az a brit ultimátum, amelyet a berlini brit követ szeptember 1-én délután átadott Ribbentropnak, nem tartalmazott határidőt

²⁴³ Ellis: World War II... 97–99.

²⁴⁴ Zaloga: French Tanks... 38.

²⁴⁵ Lepage: Aircraft of the Luftwaffe... 32.

(!). Másnap este a brit alsóházban Chamberlain még mindig kitartott amellett, hogy a helyzet megoldható, amennyiben Németország hajlandó visszavonni a csapatait. Franciaország még inkább vonakodott attól, hogy ultimátumot intézzen Hitlerhez azelőtt, hogy befejezi csapatai teljes mozgósítását. Chamberlain habozó magatartása hatalmas botrányt okozott az alsóházban, nemcsak az ellenzéki, hanem a kormánypárti képviselők soraiban is. Annál is inkább, mert a brit kabinet a délután folyamán egyszer már döntött arról, az olasz békekonferencia-javaslatot vissza kell utasítani, és a franciák döntésétől függetlenül (!) legkésőbb éjféle határidővel lejárató ultimátumot kell intézni Németországhoz. A kabinet tizenkét tagja szabályosan fellázadt, és közölte, hogy nem hajlandók elhagyni a Westminster-palotát addig, amíg nem kerül sor egy újabb kormányülés összehívására – amelyen visszavonhatatlanul és azonnali hatállyal döntenek a hadba lépésről. Végül a brit miniszterelnök nagy nehezen rászánta magát arra, hogy másnap 11 órai határidővel elküldje az ultimátumot Berlinbe. Az időpontnak azért volt fontos szerepe, mert a brit alsóház aznapi ülése 12 órakor kezdődött, és Chamberlain is tudta, hogy ha még ekkor sem áll elő kész tényekkel, akkor kormánya megbukik – az előző napon az alsóházban lezajlott viharos jelenetek ezt egyértelművé tették.

Mindezt azért érdemes megemlíteni, mert jól mutatja, hogy a brit kormány ekkor már régen a politikai közhangulat mögött kullogott. Ennek pedig fatális következményei voltak. Hitler ugyanis a hivatalos brit (és francia) reakciókból azt szűrhetette le, hogy ismét következmények nélkül blöffölhet.

1940. május–június – a haderők főpróbája

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a francia hadjárat eseményei mégis azokat igazolták, akik korábban is túlbecsülték a Wehrmacht képességeit, hiszen a szövetségesek Franciaországban a német Sichelschnitt hadműveletben kiütéses vereséget szenvedtek. Az események részletesebb vizsgálatával azonban más képet kapunk.

Karl-Heinz Frieser mutatott rá először arra, hogy a német villámháborús terveket tévedés úgy értelmezni, mintha ezek a német vezérkar részéről tudatos választás eredményeként jöttek volna létre. A „Blitzkrieg” sokkal inkább kényszerből tervezett improvizációk gyűjteménye volt, és azért került rá sor, mert a Wehrmacht vezetői egyszerűen nem láttak más esélyt arra, hogy legyőzzék ellenfelüket. Mindezt azért is fontos leszögezni, mert ebből az is következik, hogy a Blitzkrieg elakadása óhatatlanul a teljes hadjárat bukását jelentette volna, ráadásul nem abban az értelemben, ahogyan 1914-ben a német Schlieffen-tervvel történt. Akkor ugyanis a német vezetésnek még voltak stratégiai tartalékai, és a szövetségesek hadiipara sem pörgött fel. 1940-ben viszont egy sikertelen villámháború egyúttal azt is jelentette volna, hogy a nyugati szövetségesek nyomasztó anyagi fölénye és a totális szovjet gazdasági függés mellett kell folytatni a háborút.

A vizsgálatot nem könnyíti meg, hogy a szemben álló felekkel kapcsolatos statisztikákat sokszor még komoly szakmunkák is tévesen közlik. A *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* című 12 kötetes monográfia például a légierők összehasonlításánál az *első vonalbeli* francia és brit repülőgép-állományt hasonlítja össze a *teljes* némettel, és így arra a következtetésre jut, hogy 3909 szövetséges gép állt szemben 5446 német repülővel. Ehhez érdemes még hozzátenni, hogy a teljes német állomány egy része nem harci gép volt, és a harci gépekből csak 2589 volt bevethető.²⁴⁶

Azért is érdemes részletesebben foglalkozni a légierő kérdésével, mert ez volt az a pont, ahol a brit és francia politikusok (és nagyrészt katonai tanácsadók is) teljesen túlértékelték a németek lehetőségeit. Ezt a lengyel hadjárat tapasztalatai alátámasztani látszottak. Daladier 11 nappal a háború kitörése után már annyira pesszimista volt, hogy azt mondta az USA párizsi követének: majd őt fogják hibáztatni a várható német légitámadások szörnyűségeiért, és könnyen lehet, hogy a felháborodott tömeg meg is fogja ölni, pedig nem ő a felelős. Chamberlain pedig katonai tanácsadóit okolta, amiért nem hívták fel figyelmét arra, hogy a levegőből teljesen meg lehet bénítani a szárazföldi csapatokat.²⁴⁷

A francia repülőgépek száma kapcsán fontos megemlíteni, hogy a francia ipar 1939. szeptember 1. és 1940. június 12. között nem kevesebb mint 2863 harci gépet gyártott le – amelyek minden jel szerint nem is szerepelnek a legtöbb statisztikákban (a francia gyártás csak vadászgépből elérte 1940 júniusára a havi 350 darabot²⁴⁸). Ez azért fordulhat elő, mert a francia katonai doktrína elhúzódó háborúval számolt, és a legyártott hadianyag jelentős részét át sem adta a csapatoknak. Később a Vichy-kormányzat egyik vizsgálóbizottsága azt állapította meg, hogy Franciaország el nem foglalt területein 4268 katonai repülőgép található, további 1800 pedig Észak-Afrikában állomásozik.²⁴⁹ Amennyiben azt hasonlítanánk össze, hogy a szemben álló erők hány bevethető

²⁴⁶ Frieser: *Blitzkrieg-Legende*... 53.

²⁴⁷ Parker: *The Shadow*... 201., lásd még Harvey: *The French Armée de l’Air*... 447–465.

²⁴⁸ Kirkland: *French Air Strength*... 31.

²⁴⁹ Frieser: *Blitzkrieg-Legende*... 55.

és a hadseregnek ki is szállított katonai géppel rendelkeztek, akkor 4469 : 3578 az arány a szövetségesek javára – nem beszélve arról, hogy míg utóbbiak több ezer tartalék géppel rendelkeztek, addig a németek egyetleneggyel sem!²⁵⁰ Más kérdés, hogy amennyiben azt hasonlítjuk össze, hogyan aránylottak egymáshoz a francia légtérben bevetett erők, akkor 1 : 12 az arány a németek javára, mégpedig elsősorban a német hadvezetés összefegyvernemi szemlélete miatt. A szárazföldi csapatok kéréseire a Luftwaffe adott esetben 45 percen belül reagálni tudott, mivel a vezetés minden szintjén működtek az ehhez szükséges kommunikációs csatornák. Ezzel szemben a francia és brit légierő úgy működött, mint egy önálló hivatal, amelyben a bürokratikus akadályok leküzdése után, egy-két napos késéssel reagáltak a hozzájuk érkező kérésekre. Valójában a gépek nagy része a háború teljes időtartama alatt tétlenül állt a reptereken vagy a raktárakban. Ennek számos, egymástól független oka is volt: a kommunikációs nehézségek és az infrastruktúra kiépíttlensége mellett elsősorban az jelentette az, hogy a francia légierő nem képzett ki megfelelő számú pilótát, így a rendelkezésre álló harceszközöket személyzet hiányában nem tudták használni.²⁵¹ Ezenkívül Franciaországban a légierő társadalmi presztízse sem volt olyan nagy, mint Németországban, ami visszaköszött a pilótaképzésre jelentkezők létszámában is. Faris R. Kirkland alezredes találó megállapítása szerint a franciaországi légi háborút a szövetségesek vezetői inkább fejben veszítették el, mintsem a repülőgépgyárak csarnokaiban.²⁵²

A francia légierő minőségét leginkább az mutatja, hogy légi harcban mekkora veszteségeket tudott okozni a Luftwaffénak. Az USA-tól exportált Curtiss Hawk vadászgéppel 230 igazolt légi győzelmet arattak, 29 saját veszteség mellett.²⁵³ A Devoitine–520 vadászgép 114, a Morane-Saulnier 175 igazolt győzelmet ért el. A francia légierő a hadjáratban 892 gépet veszített, de ebből csak 306-ot a levegőben. Ezzel szemben 733 saját légi győzelmet értek el a Luftwaffével szemben (más adatok szerint 410 gépet veszítettek harc közben, 692 igazolt győzelem mellett).²⁵⁴ A RAF 1029 gépet veszített, de a Wehrmacht is 1559 gépet kényszerült veszteségként leírni (ebből 323 javítható volt).²⁵⁵ A Messerschmitt Bf–190 D–1 és korábbi szériái ráadásul rendkívül korszerűtlennek bizonyultak. 1940 májusa előtt a német Luftwaffénak 36 vadászgépet teljesen le kellett írnia, további 31 gép pedig 10 és 60 százalék közötti károsodást szenvedett.²⁵⁶ Sokat elárul a német légierő kiképzési módszereiről, hogy ugyanebben az időben a kiképzés során 46 pilóta meghalt, 30 megsebesült, 147 gép totálkáros lett, 218 pedig javításra szorult.²⁵⁷ Harckocsik terén a Wehrmacht 714 darabot veszített. Ezek a veszteségek ráadásul zömmel a hadjárat első három hetében keletkeztek. Hiába hozott tehát a nyugati hadjárat fényes német katonai győzelmet, amennyiben a szövetségesek nem követik el súlyos stratégiai hibáikat, a Wehrmacht támadása kifulladt volna. Az idő pedig egyértelműen a szövetségeseknek dolgozott, ugyanis 1940 folyamán csak Nagy-Britannia kétszer annyit tudott előállítani harckocsikból és repülőgépekből, mint Németország.²⁵⁸ A tüzérségi eszközök terén szintén elsöprő volt a szövetségesek fölénye: kb. 14 000 francia, brit, belga és holland löveggel szemben csak 7378 német állt.²⁵⁹ Ugyanez igaz a páncéltörő tüzérség eszközeire is: míg a német 37 milliméteres páncéltörő ágyú az ellenséges nehéz harckocsik ellen teljesen és a közepes harckocsik ellen is nagyrészt hatástalan volt, addig az összesen 1268 példányban legyártott francia 47 mm-es páncéltörő ágyú 30 fokos becsapódásnál is át tudta ütni 1500 méterről az összes német harckocsi páncélzatát.²⁶⁰ Nem véletlenül rendszeresítette a Wehrmacht is ezt az ágyút, a Barbarossa hadművelet idején 24 hadosztályt szereltek fel ezekkel a lövegekkel.²⁶¹ A német hadsereget ebben a hadjáratban csak a 88 milliméteres légvédelmi ágyúk páncéltörésre történt átállítása mentette meg, mert ez az eszköz minden páncélt át tudott ütni.

Természetesen igaz az az állítás, hogy a nyugati hadjárat megnyerésében a Luftwaffénak döntő szerep jutott. A német légierő az első napokban szinte totális légi fölényre tett szert. Ennek azonban nem a repülőgépek minősége, hanem a teljesen eltérő katonai doktrína volt az oka. A németek esetében különösen nagy hangsúlyt helyeztek a földi erők támogatására, továbbá az információk továbbítására, mégpedig nemcsak felső, hanem alsó szinten is. A francia vadászgépek napi átlagban 0,9, a bombázók 0,28 bevetésen vettek részt; ezzel szemben a német vadászgépek naponta négy bevetést is teljesítettek.

²⁵⁰ Frieser: Blitzkrieg-Legende... 57.

²⁵¹ A francia légierőnek 1933-ban 1804, 1939-ben 1939 pilótakiképzést kapott aktív tisztje volt – vagyis a légierő eszközeinek bővülését egyáltalán nem követte a személyzet bővítése.

²⁵² Kirkland: French Air Strength... 34.

²⁵³ Brindley: French Fighters... 52., Kirkland: French Air Strength... 25.

²⁵⁴ Kirkland: French Air Strength... 25., lásd még Parker: The Shadow... 290–293.

²⁵⁵ Frieser: Blitzkrieg-Legende... 59., Harvey: French Armée de l'air... 455., Kirkland: French Air Strength... 25.

²⁵⁶ Prien: Der „Sitzkrieg“... 9.

²⁵⁷ Uo. 11.

²⁵⁸ Overy: Air War... 23.

²⁵⁹ Frieser: Blitzkrieg-Legende... 65.

²⁶⁰ Special Bulletin... 7.

²⁶¹ DRZW... 4. kötet, 186–187.

A német légi főlény azonban csak relatívnak volt mondható. A Belgiumba bevonuló francia 1. hadsereg és a Brit Expedíciós Haderő vezetése eleinte attól tartott, hogy csak éjjel tudnak majd mozogni, ehhez képest május 10. és 16. között minden nehézség nélkül haladhattak előre Belgium területén, a francia vadászvédelmet ugyanis erre a területre koncentrálták. Mindez azért is lényeges, mert Gamelin azért döntött úgy, hogy nem képez nagyobb mögöttes tartalékokat, hanem mindent egy lapra feltéve a határ mellett vonultatja fel erői, mert a lengyelországi hadjáratot elemezve abból indult ki, hogy a túlerejűnek feltételezett Luftwaffe amúgy képes volna minden egység mozgását megakadályozni.²⁶² Ezért az eredetileg tartalékba helyezett francia 7. hadsereget teljes egészében a front északnyugati részére helyezte át, és ezzel megfosztotta magát attól a lehetőségtől, hogy egy másutt történő német támadásra nagyobb erőkkel reagálni tudjon.

A lengyel hadjárat első két hetében részt vevő francia összekötő tisztek pontos megfigyeléseket szereztek a német villámháborús taktikáról, és ezzel kapcsolatos észrevételeiket Párizsban igen alaposan ki is elemezték. Ők a németek sikereit döntően a Luftwaffe működésére vezették vissza, és ezzel csak tovább erősítették azt a mítoszt, ami a német légierőhöz kapcsolódott. Lengyelországban ugyanis a Luftwaffénak könnyű dolga volt, mert nem állt vele szemben érdemi lengyel légierő; így az a lengyel elképzelés, amely nagyobb tartalék egységek manővereztetésével akarta megoldani a német támadó csoportosítás átkarolását, kudarcra volt ítélve. A megfigyelők észrevételeiből azonban nem minden hasznosult. Hiába jelentették a francia tisztek, hogy a német harckocsik igencsak sérülékenyek – a lengyel hadjáratban legalább 300 német páncélos került veszteséglistára – , ebből nem vonták le a szükséges következtetéseket.

A szövetségesek 1939 szeptemberétől elvileg minden további nélkül megtehették volna, hogy bombázóikkal csapásokat mérnek német katonai célokra. Ez azonban egészen 1941-ig elmaradt, aminek két oka volt. Az egyik az a tévedés, amely abból indult ki, hogy a brit és francia légierő még nem elég erős, a másik pedig az a megfontolás, hogy a háborús propaganda, de különösen az USA közvéleménye szempontjából szerencsétlen volna, ha a háború első tömeges áldozatai német civilek közül kerülnének ki. Churchill ezt szó szerint ki is mondta: „Ha lehet, akkor biztosítsuk, hogy az első eltalált nők és gyerekek britek legyenek, és ne németek.”²⁶³

Annak tükrében, hogy a brit nehézbombázók 1943-ig milyen súlyos veszteségeket szenvedtek el Németország felett, az a brit és francia döntés, amely lemondott ezek 1939 és 1940 közötti alkalmazásáról, akár bölcsnek is tűnhetne. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy szemben az 1940 utáni időszakokkal, amikor a brit bombázóknak gyakorlatilag vadászvédelem nélkül kellett német célokat bombáznuk, a háború első szakaszában a francia és brit vadászok kényelmesen elérhették volna a Ruhr-vidéket. A francia nehéz- és közepes bombázók a korszak legjobb gépei voltak: a Farman F.222 4,5, a Lioré et Olivier 2,5 tonnányi bombaterhet tudott szállítani. Ezzel szemben a németeknek jóval lassabb bombázóik voltak, amelyek csak 2 tonna bomba szállítására voltak képesek.

A francia légi doktrína és légierő szervezése is azon alapult, hogy a légierő önálló fegyvernem, amelynek a stratégiai csapásmérés – azaz az ellenséges hadiipar megbénítása – a feladata. Ehhez képest épp ez volt az a feladat, amelynek végrehajtását meg sem kísérelték.

Volt még egy fontos tapasztalat, amit a francia fél nem értékelt ki kellően. Elvileg a lengyel hadsereg kétmillió főt is mozgósíthatott volna, ám a szövetségesek diplomáciai nyomása miatt²⁶⁴ a lengyel mozgósításra csak késve került sor. Emögött francia részről az a megfontolás állt, hogy egy túl korai lengyel mozgósítás provokálhatja a németeket, hasonlóan ahhoz, mint amikor 1914-ben a cári Oroszország mozgósítása indította el Németország válaszlépéseit. Az 1939-es esetben azonban ez az önkorlátozás teljesen értelmetlennek bizonyult, mivel a francia és brit politikai vezetés már eldöntötte, hogy felveszi a kesztyűt. Azok a figurák, amelyek a nyitó lépésnél nem kerülnek fel a sakktáblára, utána már nem vehetnek részt a mérkőzésen – ezt a szabályt a franciák teljesen figyelmen kívül hagyták.

	élőerő
Németország	3 300 000
Franciaország	2 330 000
Brit Expedíciós Haderő	394 165 ²⁶⁵
Belga hadsereg	700 000
Holland hadsereg	350 000

²⁶² Parker: The Shadow... 280–282.

²⁶³ Bouverie: Mit Hitler reden... 551.

²⁶⁴ Kornat: Sommer 1939... 238.

²⁶⁵ Ellis: The War in France... 19.

9. táblázat: az egymással szemben felvonult hadseregek élőereje 1940. május 10-én (csak a nyugati fronton).

Németország 1940. május 10-én összesen 3505 harckocsival rendelkezett, amelyekből 2439 vonult fel Franciaország ellen.²⁶⁶ Ezzel szemben a francia hadsereg Európában 4111 harckocsit tartott rendszerben,²⁶⁷ amelyek közül 3254 vonult fel Németország ellen. Ezt egészítette ki 310 már Franciaországba érkezett és további 330 behajózás alatt álló brit harckocsi. A belga és holland erők 310 harckocsival rendelkeztek, és ezek sem voltak gyengébben felszerelve, mint a német Pz. I és II típusok. Mindez egyáltalán nem német fölényről tanúskodik. Hozzá kell tennünk, hogy a harckocsikkal kapcsolatos statisztika torzít: ugyanis míg a német oldalon gyakorlatilag minden legyártott jármű azonnal a csapatokhoz került, és a veszteségek pótlására nem tartottak raktáron harceszközöket, addig a francia harckocsik jelentős része nem szerepel a statisztikákban, mert raktárakban és stratégiai tartalékban volt. Elvileg a francia hadiipar saját hadseregének 1940 májusáig 4237 darab különböző típusú harckocsit gyártott le, ha ebbe az 1917–1919 között gyártott, 3499 elavult Renault FT harckocsit nem számoljuk be (amelyekből 1940 májusában még 800 volt a csapatoknál). A teljes francia harckocsiállomány tehát valójában 5000 körül lehetett, ám ennek egy részét a háború alatt a repülőgépekhez hasonlóan be sem vetették. 1940. június 17–18-án a német csapatok Párizstól 200 kilométerre délre nem kevesebb mint 800, részben gyári új harckocsit zsákmányolhattak, miközben az azt megelőző hetekben ezekre égető szükség lett volna a fronton.²⁶⁸

1940	összes hadosztály	nehéz harckocsi	közepes harckocsi	könnyű harckocsi	bombázó	vadász- és csatarepülő
Németország	135 ²⁶⁹	0	961	1478	1406	1183
Nagy-Britannia	13 ²⁷⁰	0	135	331	224	160
Franciaország	104	274	2215	765	1160, más adat szerint 1059 ²⁷¹	2402, más adat szerint 2517 ²⁷²

10. táblázat: A szemben álló erők fontosabb katonai adatai 1940. május 10-én.²⁷³

A táblázat adatai annyiból félrevezetőek, hogy a brit légierő jelentős része Nagy-Britannia területéről is el tudta érni a német csapatokat, de ebben a kimutatásban nem szerepel. Az észak-franciaországi fronton bevetett gépek jelentős része az anyaországból indult, s amennyiben ezeket is figyelembe vesszük, akkor a brit légierő legalább további ezer vadászgéppel és bombázóval vett részt a harcokban. A táblázatban csak azok a francia repülőgépek szerepelnek, amelyek ténylegesen bevetettek is voltak – a teljes francia légierő 3562 harci repülővel rendelkezett, továbbá több ezer tartalék géppel.

Figyelemre méltó az is, hogy a francia és a brit repülőgépgyártás 1939-től több gépet tudott gyártani, mint a német. A brit gyártás 1940 első hónapjaiban a német duplájára emelkedett, és ezt a szintet a későbbiekben is tartani tudta.²⁷⁴ Ráadásul a brit Spitfire és Hurricane vadászgépek golyóbiztos üvegezése és páncélzata, valamint nyolc (!) géppuskája komoly taktikai előnyt jelentett a német vadászokkal szemben – amelyeknek csak négy géppuskája volt. Ugyanez állapítható meg a harckocsik tekintetében is. A francia ipar 1940-ben már egyedül a B1 nehéz harckocsiból havonta 32 darabot is tudott gyártani, miközben Németország teljes gyártókapacitása az összes típusból sem tett ki többet 150 darabnál.

²⁶⁶ DRZW... 2. kötet, 268.

²⁶⁷ További 250 darab állomásozott az afrikai gyarmatokon.

²⁶⁸ Schramm (főszerk.): Geschichte... 401.

²⁶⁹ Ebből a számból a hadművelet elején csak 93 állt rendelkezésre, a többi tartalékban volt. A teljes rendelkezésre álló erő élelmezési létszáma mintegy hárommillió főt tett ki.

²⁷⁰ Az 1940 júniusáig mozgósított brit erők létszáma 1 650 000 fő volt; ebből 394 000 tartozott a Franciaországba küldött Brit Expedíciós Haderőhöz.

²⁷¹ Kirkland: French Air Strength... 23.

²⁷² Kirkland: French Air Strength... 23.

²⁷³ Az adatok forrása Frieser: Blitzkrieg-Legende... 52–54. Elvileg a szövetségesekhez kellene számolni az összesen 1 050 000 mozgósított belga és holland katonát is.

²⁷⁴ Overy: Air War... 23.

Az alábbi táblázat a szemben álló légierők értékeléséhez biztosít szempontokat. Az összes olyan harci repülőgéptípus szerepel benne, amelyet nagyobb számban gyártottak 1936 és 1940 között. A számok az adott időszakban összesen legyártott eszközökre vonatkoznak, nem csak azokra, amelyeket a hadsereg ténylegesen rendszerben is tartott. Nyilván a hadseregek mellett rengeteg korszerűtlen géppel is rendelkeztek, amelyek ebben a statisztikában nem tűnnek fel. Ahhoz azonban, hogy a másik fél légierője általi fenyegetettség reális mértéke megítélhető legyen, ezek adataira nincs is szükség. Azt is fontos megemlíteni, hogy a francia légierő igen sikeres prototípusokkal is rendelkezett: az Arsenal VG 33 vadászgépet, amely 560 km/órás végsebességével a legkorszerűbb német gépekkel is felvehette a versenyt, például épp 1940 elején rendszeresítették.

	1936	1938	1939	1940. 06. 01-ig
Brit bombázók				
Fairey Battle ²⁷⁵	-	462	kb. 570	kb. 300
Armstrong Whitworth Whitley	-	132	156	kb. 150
Handley Page Hampden	-	37	333	kb.200
Vickers Wellington	-	180	kb. 300	550 ²⁷⁶
Bristol Blenheim ²⁷⁷	-	564	1077	kb. 700
Brit vadász- és csatarepülőgépek				
Hawker Hurricane ²⁷⁸	-	221	570	kb. 1200
Gloster Gladiator	-	746 ²⁷⁹		
Spitfire Supermarine	-	-	432	kb. 600
Boulton Paul Defiant	-	-	18	kb. 150
Bristol Beaufighter	-	-	-	kb. 50
Francia bombázók				
Potez 630	-	-	180	520
Bloch 210	298	-	-	-
Lioré et Olivier (közepes)	-	-	452	
Martin 167 ²⁸⁰	-	-	258	
Douglas DB 7	-	-	-	70
Farman F.222 (nehéz)	70	-	-	-
Amiot 351/4 (közepes)	-	-	-	80
Brequet 691 és 693	-	-	211	
Francia vadászgépek				
Devoitine D 520	-	-	-	437
Curtiss Hawk 75 ²⁸¹	-	-	316	128
Morane-Saulnier MS 406	-	-	-	1000
Caudron 714	-	-	-	90
Potez 631	-	280	381	320
Német bombázók				
Ju-86 ²⁸²	819			
Ju-87		360	143	kb. 200
Ju-88	-	-	100	1100
Do-17	-	580	kb. 1100	kb. 375
He-111	-	kb. 500	808	kb. 400

²⁷⁵ Az összesen gyártott 2196 gépből 1167-et exportáltak.

²⁷⁶ Napier: Vickers Wellington...

²⁷⁷ Az 1940 nyaráig gyártott mennyiségből 273-at exportáltak.

²⁷⁸ Az 1940 nyaráig gyártott mennyiségből 240-et exportáltak.

²⁷⁹ Az 1940 nyaráig gyártott mennyiségből 198-at exportáltak

²⁸⁰ USA-import.

²⁸¹ USA-import.

²⁸² A gép már 1937-ben is elavultnak számított, és 1939 nyarán kivonták a harcoló csapatok állományából. A gyártott mennyiség egy részét exportálták.

Hs-123	-	237	-	-
Német vadászgépek				
Me-109	-	583	449	kb. 700
Me-110	-	-	156	kb. 400

11. táblázat: A legfontosabb francia, angol és német repülőgép típusok gyártási adatai 1936 és 1940 között.

A fenti adatsor természetesen nem azonos az 1940. május 10-én elvileg rendelkezésre álló repülőgépek számával, hiszen az az időközben fellépő amortizáció és a háborús veszteségek miatt kisebb volt. A tendenciák érzékeltetésére azonban ezek az adatok is alkalmasak. Amennyiben a franciaországi csata első napján elvileg rendelkezésre álló légierőt hasonlítanánk össze, akkor csak a francia légierő 2517 vadász-, 1059 bombázó és 746 felderítőgépet tudott felvonultatni

Végzetes következményei lettek annak, hogy a brit, a francia és a belga vezérkar nem egyezett meg a mélységben saját hadműveleti terveit. Így például a belga hadsereg Belgium teljes délnyugati részét kiürítette, beleértve az Ardennek viszonylag nehezen járható térségét is, ahonnan azonban nem a franciák felé, hanem északnyugatra vonult vissza; ily módon épp azt a területet tették könnyű prédává, ahol aztán a német fő előretörés történt (amelyet nem túl nagy erővel jó néhány napig feltarthattak volna, és ezzel a német offenzív szándékok iránya is idejekorán lelepleződött volna). Ráadásul a franciák azt hitték, hogy a térség védelméért a belgák felelnek, utóbbiak pedig azt, hogy majd a franciák veszik át az útzárak őrzését – ám alsóbb szinteken erről semmilyen egyeztetés sem történt, olyannyira, hogy például a belga hegyivadászok előbb kezdték el a belga–francia határ térségében az utak eltorlaszolását, mintsem a francia csapatok megindulhattak volna, így az útzárak nem a német, hanem a francia csapatoknak jelentettek igazi akadályokat.

Azt, hogy az Ardennek egyáltalán nem egy olyan terület, amely áthatolhatatlan páncélosok számára, brit és francia szakemberek már az 1930-as években felismerték, véleményüknek azonban még saját vezetőik sem adtak hitelt. André Prételat tábornok, a francia 2. hadsereg parancsnoka 1938 május–júniusában egy hadijátékon arra a következtetésre jutott, hogy a német csapatok elvileg 60 óra alatt el tudják érni a Maas folyót, és egy nap alatt át is tudnak kelni rajta. Amikor Gamelin tábornok értesült a hadijáték eredményéről, azt pánikkeltésnek minősítette, és elrendelte az eredmények titkosítását – holott Prételat csak három órát tévedett, mert Guderian csapatainak 57 óra kellett ahhoz, hogy elérjék a Maast.

Utólag a francia hadjárat német szempontból egyfajta sétagaloppnak tűnhet, ám annak első hetei egyáltalán nem erről tanúskodnak. Mindezt leginkább az a két ütközet bizonyítja, amelynek során a mozgásban lévő német XVI. hadtest és Henri Prioux tábornok gépesített hadteste csapott össze, 600–600 harckocsival. 1940. május 12–15. között a Belgium középső részén található Hannut és Gembloux térségében két ilyen ütközet is lezajlott. Ahhoz képest, hogy az itt bevetett francia erők állományában nem is voltak nehéz harckocsik, és teljesen hiányzott a légi támogatás, az összecsapás eredményei nem a francia fegyverzet gyengeségét bizonyítják. Hannutnál a franciák 160 német harckocsit lőttek ki, 105 saját veszteség mellett;²⁸³ Gembloux-nál pedig Prioux hadteste sikerrel akadályozta meg a XVI. páncéloshadtest áttörését, s a harcokban a két német páncélosadosztály harckocsijainak harmadát elvesztette.²⁸⁴ A két összecsapás csak azért nem tekinthető teljes értékű francia győzelemnek, mert az ettől délre történt német áttörés miatt a csatateret fel kellett adni, annyiból azonban mégis döntő eseménynek bizonyult, hogy az 1. francia hadsereg meg tudta őrizni ütőképességét, és Lille mellett május 31-ig fel tudta tartóztatni a németeket, ami lehetővé tette a dunkerque-i evakuálást. Amennyiben a francia fél nem kényszerül a csatater feladására, akkor ráadásul a sérült harckocsik jelentős részét javítani is tudta volna. Így viszont nemcsak ezek veszték oda, hanem a visszavonulás során más járművek is üzemzavar és üzemanyaghiány miatt kerültek veszteséglistára – de nem azért, mert német harckocsik lőtték ki őket. 1940. május 21-én Arras mellett a brit páncélosok korlátozott támadása is elég volt ahhoz, hogy súlyos zavart okozzon a német vezetésnek, amely attól tartott, hogy a dél felé támadó brit csoportosítás elvágja saját bekerítő erőit a főerőktől. Csak azért nem következett be katasztrófa, mert a francia hadseregnek nem voltak stratégiai tartalékai, és délről nem tudta támogatni ezt az akciót. Mindez azért lényeges, mert ha csak *egyetlen* francia páncélosadosztály is rendelkezésre állt volna egy ilyen műveletre, az a Sichelschnitt összeomlását eredményezte.

A francia ellenállás lehetőségeit jól érzékeltetik a stratégiaiag fontos Stonne városa körüli harcok is. A település május 13–17. között *tizenhét* alkalommal cserélt gazdát. A harcok hevességére jellemző, ami Pierre Armand Billotte százados támadó B1 páncélosával történt. Ez a jármű május 16-án legalább 140 találatot kapott, de ebből egy sem ütötte át a páncélzatát – ugyanakkor Billotte 13 német tankot és két páncéltörő ágyút is elpusztított.

²⁸³ Gunsburg: The Battle of the Belgian Plain... 242.

²⁸⁴ Gunsburg: The Battle of Gembloux... 97–140.

A B1 harckocsi alapvető problémáját az okozta, hogy 60 liter/órás fogyasztásával csak négy órát tudott működni tankolás nélkül, ami azzal járt, hogy legfeljebb 2-2,5 órás előrenyomulásokat lehetett tervezni vele anélkül, hogy kockázatosnak kelljen az értékes harceszköz (amely úton 180, terepen 100 kilométert tudott megtenni) üzemképtelenné válását. Ezek az adatok a német harckocsik esetében sem voltak sokkal jobbak, ám azokat kannából is lehetett tölteni, míg a franciákat csak különleges (páncélozott) töltőkocsikról – és egy harckocsi feltöltése két órát vett igénybe!

A francia hadsereg 1940-ben három teljesen megszervezett páncélos hadosztállal (hivatalos nevén tartalék dragonyoshadosztállal) rendelkezett. Ebből az 1. hadosztály úgy keveredett három másik német páncélos hadosztállal ütközetbe, hogy nem rendelkezett elegendő üzemanyaggal, mert elvágták ellátó oszlopaitól. A 2. hadosztályt május 15–16-án annak vonatáról történő kirakodása közben négy német páncélos hadosztály támadta meg és verte szét, annak köszönhetően, hogy a francia harckocsik nem tudtak egyszerre ütközetbe lépni, és nekik sem volt elég üzemanyaguk. Flavigny tábornok Sedan melletti 3. páncélos hadosztályát (amelyhez az említett Billotte százados egysége is tartozott) defenzív feladatokkal megbízott kis egységekre forgácsolta szét – miközben vele szemben épp az északnyugatra fordult német páncélosegységek ellátó osztagai álltak, amelyeket egy támadással könnyűszerrel szétverhetett volna.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a francia és a brit haderőnek ne lettek volna súlyos strukturális problémái, amelyek felsorolása meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit. Arra azonban mégis jó példa, hogy az 1940-es hadjárat német sikerét alapvetően nem a nagyobb katonai erő vagy a jobb technikai felszereltség okozta. A hadjárat menete más tanulságokkal is szolgál. A nehéztüzérséggel csak szűkösen ellátott Wehrmacht a legtöbb helyen különösebb gond nélkül át tudta törni a belga és francia erődvonalakat, és ehhez csak a belga Eben-Emael erőd esetében kellett unortodox módszerekhez folyamodnia (ejtőernyősök bevetése). Ennek tükrében a nehéztüzérséggel bőségesen felszerelt francia erőknek még ennél is kisebb feladatot jelentett volna a gyenge Siegfried-vonal áttörése 1939 szeptemberében – ha vállalkoztak volna rá.

Azok az okok, amelyek miatt az angol–francia hadsereg kudarcra volt ítélve, esetenként meglehetősen banálisak. Például a mozgósítás után a Párizsból Briarie városába települt francia főparancsnokságnak csak egyetlen telefonvonala volt, amit ráadásul 12–14 óra között, amikor annak egyetlen kezelője ebédszüneten tartózkodott, nem lehetett elérni.²⁸⁵

Német szempontból, ahogyan arra az előzőekben rámutattunk, a „Blitzkrieg” tehát valójában nem választási lehetőség, hanem kényszermegoldás volt. Más típusú hadviselésre ugyanis a német gazdaság nem lett volna alkalmas. 1940. április 1-jén a teljes német üzemanyag-tartalék 110 000 tonnát tett ki, hadműveleti használatnál havi 134 000 tonnás fogyasztás mellett – miközben a belföldi előállítás csak a szükségletek töredékét fedezte. Dízelolajból és repülőbenzinből az arányok még ennél is rosszabbak voltak.²⁸⁶ Amennyiben az 1940-es hadjáratot nem nyerték volna meg hat hét alatt, akkor csak a szovjet szállítások határozták volna meg, hogy üzemanyag hiányában leáll-e a német hadigépezet.

Az 1940. február 11-én megkötött gazdasági szerződésben a Szovjetunió 12 hónap alatt 1 000 000 tonna olaj, 1 000 000 tonna gabona, 800 000 tonna vas, 500 000 tonna foszfát, 100 000 tonna pamut, 100 000 tonna króm, 80 000 tonna mangán, 10 800 tonna réz, 1575 tonna nikkel, 985 tonna cink és 1300 tonna kaucsuk szállítását vállalta. Ezeket az óriási mennyiségeket a Szovjetunió is csak úgy tudta előteremteni, hogy részben importálta a nyersanyagokat.²⁸⁷ 1941. január 10-én egy második gazdasági szerződést is kötöttek, amely Németország történetének legnagyobb volumenű szerződése lett. Karl Ritter rendkívüli követ értékelése szerint ez a brit blokádteljes összeomlását jelentette – és a szovjet szállítmányok a német ellentételezések akadozása dacára egészen 1941. június 22-ig pontosan meg is érkeztek.²⁸⁸

Konkluzió

Az appeasementpolitika kudarcának számos tanulsága van. Ezekből a legfontosabb minden bizonnyal az, hogy a biztonság oszthatatlan, és csak szoros együttműködéssel és a nemzeti szuverenitás bizonyos elemeinek nemzetközi szervezetekre átruházásával biztosítható. Erre azért van elengedhetetlenül szükség, mert csak szélesebb összefogás képes megteremteni azokat a szankciókat, amelyek a potenciális agresszort elrettenthetik. Európában 1920 után ennek épp az ellenkezője történt: amint tényleges áldozathozatalra és jövőbe fordított befektetésre lett volna szükség, az érintett országok vélt nemzeti érdekeikre hivatkozva azonnal elzárkóztak attól, hogy másnak segítsenek – vagy mint 1938-ban Lengyelország, maguk is részt vettek a hullarablásban. Az az önző

²⁸⁵ Fest: Hitler... 860. Hasonló állapotokról számoltak be maguk az érintett francia parancsnokok is, lásd Gauché: Le deuxième bureau... 201.

²⁸⁶ DRZW... 2. kötet, 267.

²⁸⁷ DRZW... 4. kötet, 95.

²⁸⁸ DRZW... 4. kötet, 96.

szemléletmód, amely a nemzeti öncélúságra hivatkozva elzárkózott az együttműködéstől és a nemzetközi békerendszer fenntartásától (ami a kötelezettségvállalások miatt természetesen saját szuverenitásának korlátozását is jelentette volna), minden esetben keservesen megbosszulta magát. Amennyiben a költség oldaláról nézzük a kérdést, látható, hogy a késve végrehajtott intézkedések költsége több százszorosa volt annak, mint amennyibe egy idejében kivitelezett akció került volna; ha pedig a humán szempontokat vizsgáljuk, akkor a mérleg egyik serpenyőjében csak az európai hadszíntéren mintegy harmincötmillió halott található – miközben egy időben történő beavatkozás esetében az áldozatok száma ennek töredéke lehetett volna.

Az utókor hajlamos arra, hogy a megtörtént eseményekből visszatekintve értékelje a német hadsereg erejét. 1939. szeptember 1. előtt azonban senki sem tudhatta, hogy a német hadsereg tényleges erejét nem páncélosainak és repülőgépeinek minősége, hanem az ezeket a harc eszközeit bevető összefgyvernemi szemlélet adja. A brit és francia titkosszolgálatoknak azokból az információkból kellett kiindulniuk, amelyeket addig szerezhettek, és a Blitzkrieg sikerei előtt például nem volt egyértelmű, hogy mennyivel fontosabb, hogy minden harcokcsiban legyen rádiókészülék, mint az, hogy milyen vastag a páncélzata; miként azt sem volt egyértelmű, hogy a légi erőt milyen doktrína mellett lehet sikeresen alkalmazni. A német győzelemben tehát csupa olyan körülmény játszott döntő szerepet, aminek fontossága a szövetségesek számára előzetesen egyáltalán nem volt nyilvánvaló, így nem is kalkulálhattak vele akkor, amikor a jövőre vonatkozó kellett forgatókönyveket készíteniük. E tudás hiányában viszont még inkább érthetetlen, hogy miért nem bíztak saját anyagi fölényükben.

Azt, hogy maguknak a német döntéshozóknak sem volt egyértelmű a siker lehetősége, leginkább az az elképesztő mértékű illojalitás mutatja, amelyet a vezető német tábornokok Hitlerrel szemben tanúsítottak. Aligha volt még egy európai ország ebben az időszakban, ahol a katonai elit olyan szinten szervezkedett a politikai vezetéssel szemben, mint Németország. Hogy a Hitler megbuktatását célzó kísérleteik kudarcot vallottak, az jelentős részben az appeasementpolitika támogatóin múlott – hiszen minden alkalommal, amikor az érintetteknek akcióba kellett volna lépniük, a szövetségesek engedményeikkel Hitler politikáját igazolták vissza. Sovány történelmi vigasz, hogy az 1944. július 20-i Hitler elleni merénylet idejére már a németek jelentős része felismerte, hogy akkor is lázadniuk kell, ha esélyük sincs a sikerre. Ahogyan az összeesküvők egyike, Henning von Tresckow 1944-ben fogalmazott: „A merényletet végre kell hajtani, kerül, amibe kerül. Berlinben akkor is cselekedni kell, ha ez sikertelen. Ugyanis nem a gyakorlati haszon a kérdés, hanem az, hogy a német ellenállás a világ és a történelem előtt élete árán vállalta a döntő lépést [„den entscheidenden Wurf gewagt”]. Minden egyéb emellett közömbös.”²⁸⁹ Ezzel a nézetével egyáltalán nem volt egyedül. A Hitler-ellenes összeesküvés kiterjedtségét mutatja, hogy a Gestapo több mint 7000 embert tartóztatott le, akik közül 4980-at ki is végeztek. Ezek a számok már önmagában is azt mutatják, hogy Hitler egyáltalán nem lett volna megbuktathatatlan. A brit és francia hírszerzés bőségesen kapott információkat arról, hogy a német katonai elit egyáltalán nem osztja Hitler háborús terveit, de képtelenek bizonyult arra, hogy ezt a tudást kamatoztassa.

Azt viszont, hogy a támadó hadműveletek sokkal nagyobb áldozatokat követelnek, mint a védekezés, a brit és a francia vezérkar az I. világháború csatáiban túlságosan is megtanulta (Franciaország például a háború első 15 hónapjában, amikor ellenoffenzívák sorozatát indította, több embert veszített, mint az azt követő három évben összesen). Németország térdre kényszerítése az I. világháború végén alapvetően nem egy átütő vereséget okozó szövetséges offenzíva, hanem a lassú felörlő stratégia eredménye volt. Nem csoda, ha a francia és brit tábornokok ezt követően is abból indultak ki, hogy a német fél ezzel a módszerrel győzhető csak le – hiszen azok a kísérletek, amelyek ún. stratégiai áttörésekkel akarták kivívni a győzelmet, óriási veszteségekkel jártak. Végző soron egyébként a francia és brit taktika a második világháborúban is bevált, hiszen idővel a nagy számok törvénye érvényesült – csak éppen annak az árának a sokszorosáért, mint amennyibe egy időben végrehajtott beavatkozás kerülhetett volna. A szövetségesek magatartását leginkább saját közvéleményük bénultsága motiválta. Hitler álságos békeszólamai Párizsban és Londonban is termékeny talajra hullottak. A választópolgárok nagy része egész egyszerűen nem akarta tudomásul venni a német fenyegetés nagyságát. Érdekes módon épp a baloldali francia kormány volt az, amelyik leginkább elutasította a fegyveres beavatkozást, és már-már rögeszmésen hitt az általános leszerelésben – ezért aztán saját hadserege fejlesztésével sem foglalkozott különösebben.

A szövetségesek előbbieken bemutatott anyagi túlerejének fényében érthető és értékelhető igazán a német hadsereg számos hadművészeti innovációja. Amennyiben ugyanazokkal az elvekkkel vonul harcba, mint ellenfelei, semmi esélye sem lett volna a győzelemre – sőt már az első napok során csúfos kudarcot vallott volna. A szövetséges politikusok és hadvezérek természetesen nem tudhatták előre, hogy ezek az innovációk milyen döntőnek bizonyulnak majd – ám azt tudniuk kellett volna, hogy az ellenséges haderő milyen paraméterekkel rendelkezik. Saját felelősségét azonban egyikük sem ismerte el. Chamberlain 1940 szeptemberében azt írta: „Eljön majd az a nap, amikor az annyit szidott müncheni megállapodás értelmet nyer. Sem mi, sem a franciák nem voltunk felkészülve a háborúra... Ha van még egy évünk erre, sokkal erősebb pozícióban lettünk volna, és

²⁸⁹ Schlabrendorff: Offiziere gegen Hitler... 175.

a franciák is. De bármi is legyen a kimenetel, világos, mint a nap, hogy ha 1938-ban kellett volna harcolnunk, az eredmény sokkal rosszabb lett volna.”²⁹⁰ Néhány nappal halála előtt pedig így fogalmazott: „Ami a személyes hírnevem etti, egyáltalán nem vagyok miatta nyugtalan. Azok a levelek, amelyeket még mindig ilyen hatalmas számban kapok, kivétel nélkül ugyanazt hangsúlyozzák, nevezetesen, hogy München nélkül a háború elveszett volna, és a [Brit] Birodalom 1938-ban megsemmisül.”²⁹¹

Ezekben a megállapításaiban Chamberlein egészen biztosan tévedett.

---

²⁹⁰ Self: The Neville Chamberlain Diary Letters... 44.

²⁹¹ Self: Neville Chamberlain... 449.

A hazardőr és a sakkmester

Bevezető

Németország és a Szovjetunió viszonya meghatározóan alakította a XX. század első felének nemzetközi politikai eseményeit. Mindkét ország az I. világháborús békerendszer vesztese volt, emellett más szempontok is egymásra utalták őket. Hitler és Sztálin, csakúgy, mint rendszereik, hivatalosan egymás antagonisztikus ellentétei voltak, miközben a két diktátor számos kérdésben imponált egymásnak. Ellentétük, majd rövid szövetségük, végül pedig összecsapásuk következtében csak Európában mintegy 35 millió ember vesztette életét. A két tömeggyilkos szellemi öröksége máig nem tűnt el, sőt Sztáliné Oroszországban reneszánszát éli. Ettől eltekintve nyugaton és keleten egyaránt számos legenda és tévhit övezi Sztálin és a Szovjetunió szándékait, ami elsősorban azzal függ össze, hogy a Hitler-centrikus történelemszemléletben mindenki másra csak a kisebb rossz szerepe juthat.

Ezen érdemben az a diskurzus sem tudott sokat változtatni, amely a totalitarizmuselmélet segítségével feltárta a hitleri és a sztálini diktatúra rokon vonásait. A Szovjetunió nélkül lehetetlen lett volna a náci Németország fölötti győzelem, az antifasizmus pedig sokáig a nagyhatalmak hivatalos ideológiájának is számított – igaz, ezt másképp értelmezték Nyugat-, mint Kelet-Európában.

Mivel az „antifasizmus” a nemzetközi politikában ma is legitimáló funkcióval bír, ezért különösen fontos feltenni azt a kérdést, hogy tényleg antifasiszta hatalom volt-e a Szovjetunió. Ez azért sem kerülhető meg, mert a Szovjetunió 1945 előtti történetének nagyobb részében nem Hitler volt a legfőbb politikai ellenfele. Ezzel függ össze az a kérdés is, hogy mi volt Sztálin koncepciója Európa kollektív biztonsága szempontjából. Miért rúgta fel Hitler a Sztálinnal kötött paktumot? Miért kötötték meg egyáltalán ezt a paktumot? Nevezhető-e meglepetésszerű lerohanásnak a német támadás? Mit tudtak a felek egymás szándékairól a támadást megelőzően? Létezett-e szovjet támadási terv és szándék? A vitás kérdések sora hosszan folytatható.

Itt is szeretnék visszautalni a kötet mottójául szolgáló idézetre, amely e fejezet szempontjából is releváns. Azt ugyanis, ami 1941. június 22-én kezdődött, teljes mértékben meghatározták azok a körülmények, amelyek már jóval korábban Hitler és Sztálin együttes vagy egymást keresztező döntései alapján jöttek létre. Ebből a szempontból a cselekményeknek ekkor már nem volt reális alternatívája. Legalább ennyire fontos azonban az a felismerés, hogy egy háborús konfliktus valójában sok szempontból hasonlít a bridzsre: ebben a kártyajátékban ugyanis elsősorban nem a lapok kijátszása a lényeg, hanem az ezt megelőző licitálás, ami döntően meghatározza a későbbieket. Ugyanez állapítható meg a német–szovjet kapcsolatokról is: a Szovjetunió megtámadása utáni események csak a végjátéknak tekinthetők, mert tulajdonképpen már a támadás napján is sejteni lehetett, hogy a támadásnak nincs esélye sikerre. Ennyiből az, ami 1941. június 22. után történt, súlyosan determinált. Ezzel szemben viszont az előző húsz év során Sztálin és mindenkori német tárgyalópartnerei között olyan kártyajáték zajlott, amelyben számos licitre, ellenajánlatra és passzra került sor. A német–szovjet kapcsolatok története 1939-ig egyáltalán nem volt előre meghatározott.

A Hitler–Sztálin-paktummal (amit a magyar szakirodalom némileg félrevezetően az abban csak végrehajtóként szereplő külügyminiszterekről nevezett el) és a Barbarossa tervvel kapcsolatos német szándékok viszonylag ismertek, ám a szovjet fél szempontjairól a történészek között máig vita folyik. Közkeletű vélemények szerint Sztálin eredetileg a békés egymás mellett élés koncepciójában gondolkodott, s csak azért kényszerült szövetségkötésre Hitlerrel, mert egyébként – a nyugati hatalmak passzív magatartása miatt – kitette volna magát Németország agressziójának. Ez az írás a következő állítások bizonyítását kísérli meg:

1. A Szovjetunió politikai programja 1919 és 1939 között mindvégig a versailles-i békerendszer szétzúzása volt. Hitler hatalomra kerülése ezen csak formálisan változtatott. Sztálin soha nem gondolta komolyan a kollektív biztonság elvének érvényesítését, és ezért nem kötött érdemi szövetséget a nyugati hatalmakkal. Ezzel szemben messzemenően érdekelt volt abban, hogy olyan háborút robbantson ki, amiben rajta kívül minden szomszédja érintett, és ezért kötött szövetséget 1939 augusztusában Németországgal.

2. A Szovjetunió hadiipara és hadserege a minőségi és mennyiségi paramétereket tekintve a világ élvonalába tartozott – 1941-es összeomlásának nem technikai, hanem taktikai és politikai okai voltak.

3. A Szovjetunió katonai felkészülése csak az offenzív hadviselésre terjedt ki.

4. Sztálin a Barbarossa hadművelet tényéről, annak feltételezett időpontjáról nagy vonalakban már előzetesen informálva volt – sem a támadás ténye, sem annak időpontja nem érte meglepetésként.

5. 1941 májusától a szovjet fél is az elkerülhetetlennek látszó és hamarosan bekövetkezőnek ítélt összecsapásra készült.

6. Sztálin alapvetően reálpolitikus volt, aki ugyan nem adta fel teljesen kommunizmus elterjesztésének terveit, de ennek megvalósításáért 1923 után nem akart kockázatot vállalni, és a folyamatot nem a „proletár-világforradalomként” képzelte el.

Ahhoz, hogy ez a történet, amely számos ponton összefonódik a nyugati hatalmak diplomáciai erőfeszítéseivel, érthető legyen, szükséges az előzmények bemutatása, egészen az I. világháború végétől. Annál is inkább, mert a szovjet külpolitika belső logikája csak egy ilyen időtávlatban érthető meg.

A téma szakirodalma még a szakértők számára is nehezen áttekinthető. Kötetem végén ezért külön fejezetet kapott a Barbarossa hadművelettel és a paktummal kapcsolatos nemzetközi vita. A kurrens kutatási eredmények ismeretéhez a német, az orosz és az angol nyelv ismerete is szükséges. Számomra szerencsés módon a legfontosabb szakirodalmat, valamint a korszak dokumentumainak igen jelentős részét lefordították németre vagy angolra, s emellett természetesen jelentős azon orosz nyelvű forráskiadványok száma is, amelyek idegen nyelven nem jelentek meg. Fontosnak tartottam egyúttal azt is, hogy bizonyítsam az olvasónak azt a gondolatot, amelyet Kosáry Domokos úgy fogalmazott meg, hogy „a történelemben csak egy objektív valóság van, és ez megfelelő szakmai előfeltételek mellett kielégítően megismerhető”. Manapság, amikor gyakran felmerül, hogy a történelem alapvetően nem tényekről, hanem értelmezésekről szól, amiből mindenki politikai ízlése alapján választhat magának, érdemes leszögezni, hogy ez nem igaz. Az interpretációk ugyanis szorosan kötődnek a tényekhez, számuk egyáltalában nem végtelen, és a különböző interpretációk sem egyenrangúak. Értéküket azzal mérhetjük, hogy milyen szorosan kapcsolódnak magukhoz a tényekhez. Szerencsére a komolyan vehető szerzők betartják azt a szabályt, amit a referencialitás elvével írhatunk le. Egy történeti munkának alapvető feladata, hogy saját kutatási eredményeit elhelyezze a korábban megjelent munkákhoz képest. Erre nem csak a korábbi szerzőkkel szembeni tisztelet miatt van szükség. A kutatástörténet ismerete azért is hasznos, mert egyfajta validálási lehetőséget is ad a témakörben a szerzőnél általában kevésbé otthonosan mozgó olvasó számára a tudományos mű állításairól. Ennek a kötetnek az írása során azzal a megnyugtató tapasztalattal szembesültem, hogy az egymással vitatkozó szerzők messze túlnyomó többsége képes volt arra, hogy konszenzussal fogadjon el tényeket. Még megnyugtatóbb volt az a tapasztalat, hogy azon szerzők is bőven szolgáltattak bizonyítékot e kötet téziseinek alátámasztására, akik amúgy ennek ellenkezőjét szerették volna bizonyítani. Éppen ezért fontosnak tartottam, hogy ezeket a műveket kiemelten idézzem munkám során.

A szovjet és a német külpolitikai koncepció 1920 és 1933 között

A Szovjetunió a Versailles-ben létrehozott, Lenin által „rablóbékének” titulált békerendszert kezdettől fogva elutasította, ezért alapvetően arra törekedett, hogy Németországgal viszonylag jó kapcsolatokat építsen ki, továbbá hogy megossza a győztes hatalmakat.

Lenin eredeti elképzelései szerint a proletárforradalomnak már 1917–1920 között át kellett volna terjednie Németországra is: a bolsevik vezetés ugyanis komolyan vette azt a marxista felfogást, amely szerint a forradalomnak elsősorban a jelentős munkássággal rendelkező országokban kellene kirobbannia. Lenin azonban ettől függetlenül is úgy gondolta, hogy a Németországgal köthető gazdasági szerződések rendkívül fontosak, és ezért a szovjet külpolitika alapvető céljaként jelölte meg egy közös szovjet–német határ létrehozását. Ezzel az ötlettel ráadásul nyitott kapukat döngetett Berlinben, hiszen a németeknek területi követeléseik voltak Lengyelországgal szemben, és Hans von Seeckt tábornok, a német szárazföldi haderő parancsnoka 1920 elején egy memorandumban szintén a német–szovjet együttműködést javasolta. Mindeközben a Vörös Hadsereg lendületesen nyomult előre Lengyelország területén, és a nyár folyamán elérte a Visztulát.

Ezeknek az ötleteknek azonban halálos dőfést adott a szovjet hadsereg összeomlása a visztulai csatában, 1920. augusztus 16-án. A vereség megsemmisítő volt, és ennek köszönhetően Lengyelország stabilizálni tudta keleti határait. Az érem másik oldalának viszont az tekinthető, hogy a kommunista vezetésben ettől fogva alakult ki az a „lengyelkomplexus”, ami szerint Lengyelország alapvetően a versailles-i szerződés szándékosan létrehozott pufferállama, amely elválasztja a Szovjetuniót legtermészetesebb szövetségeseitől, az erőteljes proletariátussal rendelkező Németországtól. Dmitrij Manuilszkij, aki nemcsak az SZK(b)P tagja, hanem a Komintern második számú vezetője is volt, jellemzően fogalmazta meg 1925-ben a szovjet álláspontot a Lengyel Kommunista Párt 1925. január 30-i kongresszusán: „Jelenleg az imperialista Lengyelország egy gennyes kelés keleten, egy olyan állam, amelynek célja az orosz és a német proletariátus elválasztása egymástól, és a forradalom feltartóztatása a Berezinánál.”²⁹²

Teljesen eltérő megfontolásokból tehát, de mindkét ország vezetése felismerte az együttműködés szükségességét, és katonai területen az ezzel kapcsolatos egyeztetések már 1920 végén megindultak. Ez a folyamat vezetett az 1922-es rapallói szerződés megkötéséhez: a két ország felvette egymással a diplomáciai kapcsolatot, és lemondott az egymással szembeni kártérítési igényekről.

Már itt megemlítenő az a komoly különbség, amely a szerződéskötés kapcsán a két országban kialakult. A német politikai elit egyáltalán nem volt egységes abban, hogy a szovjetekkel való kapcsolatfelvétel vállalható

²⁹² Musial: Kampflplatz... 59.

opció, a szovjet oldal viszont nagyon is tudatos volt: a szovjet tárgyalók először blöfföltek annak kapcsán, hogy a nyugatiakkal ezt megelőzően Genovában folytatott tárgyalások előrehaladott állapotban vannak – ami azt is jelenthette volna, hogy a Szovjetunió a békeszerződés alapján elvileg neki, mint Oroszország jogutódjának járó háborús kártérítés beszédését átadja a nyugatiaknak.²⁹³

Ezt követően komoly katonai és gazdasági együttműködés is kialakult a szerződő felek között. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Szovjetuniót csak 1924-ben kezdték a nagyhatalmak diplomáciailag elismerni, érthetővé válik a Németországgal kötött szerződés jelentősége. Anglia, Lengyelország és Franciaország jól sejtette, hogy a szerződés valójában ellenük irányul. Nemcsak Németországgal szemben voltak ellenségesek, hanem gyanakodva fogadták a Szovjetunió békeszólamait is, és hiteltelennek tartották Lenin és Sztálin külpolitikáját; a nyugat-európai kommunista pártok tevékenysége (és távirányításuk módja) pedig csak fokozta a gyanakvásukat. Másrészt persze Lenin és Sztálin szintén gyanakodott a kapitalista nagyhatalmakra, amelyek a polgárháború alatt egyébként is a bolsevikokkal szembeni erőket támogatták. A kommunista logika filozófiailag sem feltételezhette a tőkés rendszerekkel történő hosszú és békés egymás mellett élést, hiszen szerintük az emberiség és az osztálytudat fejlődése, a monopolizáció koncentrációja, valamint a növekvő osztályellentétek miatt a tőkés országok elvileg a Szovjetunió halálos ellenségei voltak, és folyamatosan radikalizálódtak – ebből adódóan pedig a Szovjetuniónak fel kellett készülnie a védekezésre.

A rapallói szerződés időszakának sajátossága, hogy a Szovjetunió a Kominternen keresztül még ebben a „barátságos” időszakban is megpróbálta megdönteni a német politikai rendszert. Az 1923. októberi puccskísérlet során a Német Kommunista Párt Hamburgban és Szászország több városában is fegyveres zavargásokat robbantott ki, de ez végül nem okozott fennakadást a két ország kapcsolataiban. Ennek feltehetően az volt az oka, hogy ezeket a puccskísérleteket a német állam hivatalosságai nem érezték túl fenyegetőnek, és nem tárták fel az ezzel kapcsolatos moszkvai aknamunka minden részletét sem. A szovjet–német kapcsolatoknak a versailles-i béke miatt német szempontból egyszerűen nem volt alternatívájuk. Szovjet oldalról pedig feltehetően saját politikai előítéleteik rabjai voltak akkor, amikor ezeket a teljesen felelőtlen és rosszul megszervezett akciókat megindították. Azt a hitet, hogy a munkásosztály osztályöntudattól vezérelve mindenütt ki fogja robbantani a proletárforradalmat, 1917-ben az összes bolsevik osztotta, és minden jel szerint ettől a rögeszméjüktől, amely a marxista üdvönytáncban gyökeredzett, még 1923-ban sem tudtak teljesen megszabadulni.

A szovjet–német közeledés egyik sokatmondó dokumentuma az 1923. december 14-én Moszkvában kelt német feljegyzés Ulrich von Brockdorff-Rantzau gróf német követ, Georgij Csicserin külügyi népbiztos és Karl Radek KB-tag néhány nappal korábbi villásreggelijéről, amelyen szovjet részről mások is részt vettek. Különleges jelentőséget adott a találkozásnak, hogy mindössze néhány hónappal a németországi kommunista puccskísérlet után történt. A beszélgetés során Radek „kifejtette, hogy biztos abban, hogy a Szovjetunió jól együtt tud majd működni a reakciós német kormánnyal. Ez Seeckt német tábornok kívánsága is, aki kijelentette, hogy a kommunistáknak Németországban el kell szorítani a torkát, de a Szovjetunióval együtt kell működni. Itt Csicserin közbevetette: »Mussolini most legjobb barátunk.« Excellenciás úr [Brockdorff-Rantzau] megjegyzésére, mely szerint már minden belátó politikus számára nyilvánvaló, hogy a szovjet vezetés nem akar olyan felszabadító hadjáratot folytatni, mint 1812-ben, és ezt bizonyára Radek Úr is elismeri, utóbbi vállát megrántva csak annyit válaszolt, hogy »ezt nem tudom.«²⁹⁴ Nehéz elhessegetni a gyanút, hogy a két fél közül e tárgyalások során a német oldal légvárat épített, miközben a szovjet fél nagyon is tudatosan készítette elő a terepet későbbi politikai céljaihoz.

Sztálin, mint említettem, alapvetően reálpolitikus volt, s bár világforradalmi terveit nem adta fel teljesen, de legkésőbb 1925-től módosította az ezzel kapcsolatos elképzeléseit – sőt már 1923-ban is ellenezte a németországi kommunista felkelés kirobbantását. Ő ugyanis a Szovjetunió stabilizálását tartotta a legfontosabbnak, és minden olyan olyan akciót, ami ronthatna volna országa politikai helyzetét, kockázatosnak tartott; emellett úgy vélte, a Szovjetunió hatalmának növelésével nő a világforradalom esélye is. A „szocializmus egy országban” és a „békés egymás mellett élés” meghirdetett elveit a szovjet vezetés tehát semmiképp sem tartotta örök érvényűnek, csupán eszköznek, melynek segítségével katonailag és gazdaságilag is fel tud készülni az elkerülhetetlennek tartott végső összecsapásra.²⁹⁵

Lenin és Sztálin nézeteinek közös pontja, hogy a Szovjetunó számára mindketten a „nevető harmadik” szerepét tartották ideálisnak, és fel sem merült bennük az, hogy bármilyen módon segítsék a Nyugat politikai viszonyainak konszolidálását. Lenin az OK(b)P 1920. december 6-i aktívagylésén alapvetésnek tartotta, hogy „jelenleg két ellenség között állunk. Ha mindkettőt nem lehet legyőzni, értenünk kell ahhoz, hogy úgy csoportosítsuk erőinket, hogy a két ellenség egymásnak essen; mint ahogy mindig, amikor két tolvaj marakodik, ezen a becsületes ember

²⁹³ Schramm: Grundmuster... 6–7.

²⁹⁴ Brügel: Stalin und Hitler... 35.

²⁹⁵ Pietrow-Encker: Stalinismus... 27–28.

nyer: mihelyt azonban annyira erősek leszünk, hogy el tudjuk söpörni az egész kapitalizmust, azonnal galléron ragadjuk.”²⁹⁶ Lenin ezt követően meg is nevezte azokat az ellentéteket, amelyek kihasználása a szovjet politika feladata: a Japán és az USA, az USA és a többi kapitalista állam, valamint az antant és Németország közötti feszültség. „Amennyiben arra kényszerülünk, hogy elviseljük a kapitalista tolvaj gazembereket, akik közül mindegyik ellenünk feni a kést, egyenesen kötelességünk elérni, hogy ezeket a késeket egymás ellen fordítsák.”²⁹⁷ A világpolitikai helyzet 1920 és 1939 között rengeteget változott, ám ahogyan ezt a későbbiekben is látni fogjuk, a szovjet külpolitikának ez az alapelve minden propaganda dacára változatlan maradt.

A nyugati szövetségesek erőtlenségét jelentette az 1925-ben a nyugati hatalmak és Németország között kötött, egy évvel később életbe lépő locarnói egyezmény, amely alapvetően Németország nyugati határait garantálta, de a keletieket nem. Nagy-Britannia támogatásával Németország azt is elérte, hogy Csehszlovákiával és Lengyelországgal bilaterális garanciális szerződéseket se kelljen kötnie; velük csak választott bírósági szerződéseket kötöttek, de ezeket sem helyezték a négy nyugati hatalom²⁹⁸ garanciája alá. A locarnói egyezményben tehát Németország lemondott nyugati szomszédaival szemben minden területi követelésről, vállalta a Rajna bal partjának demilitarizálását, Németország keleti határai esetében pedig elfogadta a döntőbíráskodás intézményét – ami a szövetségesek részéről annak első elismerése volt, hogy a versailles-i béke döntései nem örök életűek. A szerződés (melynek aláírása volt annak feltétele, hogy Németországot felvegyék a Népszövetségbe) következtében azonban még inkább felértékelődött a szovjet kapcsolat, hiszen a Lengyelországgal szembeni területi követelésekben ettől az országtól volt várható támogatás.

A szovjet külpolitika igyekezett megakadályozni Németország részvételét a tárgyalásokon – Csicserin külügyi népbiztos személyesen próbálta meg lebeszélni Stresemannt erről. Szovjet szempontból viszont kárpótlást jelentett, hogy a kancellár egy évvel később Csicserinnel német–szovjet barátsági szerződést is aláírt Berlinben.

A német határok kapcsán szükséges egy rövid kitérő. A versailles-i szerződés Németország területét is megcsonkította, igaz, jóval kisebb mértékben, mint Magyarországot (és Ausztriát). Német szempontból elsősorban a Lengyelországgal szembeni területi veszteségek voltak a legfájóbbak. Nyugat-Poroszország nagy részének Lengyelországhoz csatolása nemcsak egymillió német lakost juttatott idegen uralom alá, de legalább ennyire problematikus volt a „Danzigi Szabad Város” ügye, amely 98 százalékban németek lakta terület volt, és függetlenségét mesterségesen kellett fenntartani, illetve a Kelet-Poroszországgal kapcsolatos összeköttetés, amely szárazföldön csak egy lengyel korridoron át volt lehetséges. Nem kellett sok időnek elteltie ahhoz, hogy a világháború békecsinálói felismerjék: az általuk kialakított konstrukció hosszú távon aligha lesz fenntartható. A precendenstől való rettegés és egyéb szempontok azonban lehetetlenné tették, hogy mindezt nyíltan is tárgyalni lehessen, így az elintézetlen „németkérdés” a versailles-i békemű Damoklész-kardja maradt.

A Szovjetunió nemcsak a békerendszernek, hanem a stabilitást garantálni hivatott Népszövetségnek (az ENSZ elődjének) is ellensége volt. Sztálin leginkább amiatt aggódott, hogy Németország belép e szervezetbe, amelyet szerinte „csak a hazug szociáldemokrata propaganda [...] kísérel meg hamis módon a béke biztosítása intézményének beállítani”.²⁹⁹ Sztálin szerint ugyanis a Népszövetség valójában Anglia és Franciaország hatalmi instrumentuma volt, amely a Szovjetunió ellen (is) irányult. Itt érhető egyébként tetten az a tipikusan szovjet-orosz gondolkodásmód, amely még a kizárólag defenzív jellegű szövetségi rendszerekben is fenyegetést lát. A szovjet diplomácia számára ugyanis a külpolitika nem a win-win helyzetek kialakításáról, hanem a partnerek minden eszközzel történő gyengítéséről szólt; emögött pedig feltehetően az a felismerés állt, hogy egy kompetitív felületeket is biztosító békés kapcsolatban a Szovjetunió egyszerűen nem versenyképes.

1925-ben tehát Németország minden szovjet tiltakozás dacára belépett a Népszövetségbe, de szívós diplomáciai munkával Sztálin elérte, hogy ne legyen teljes értékű tag. A Népszövetség tagjainak elvileg kötelességük volt bármely tagállam megtámadása esetén magukat is hadiállapotban lévőnek tekinteni és az áldozat segítségére sietni (16.§. és 17.§.). Ezek a paragrafusok jelentették a kollektív biztonság doktrínáját, vagyis azt, hogy az összes szerződő félnek aktívan részt kell vennie a status quo biztosításában, akár háború árán is. Egyértelmű, hogy ez a rendelkezés a versailles-i békerendszer stabilizálását szolgálta. Németország azonban azzal a kitéttel lépett be a Népszövetségbe, hogy segítségnyújtási kötelezettségeit csak nem provokált támadás esetén tekinti érvényesnek³⁰⁰ – a Szovjetunió pedig ezzel úgy érezhette, hogy az általa esetlegesen indított akciókra mindez nem lesz vonatkoztatható, hiszen saját támadásaira (amint azt a későbbiekben látni is fogjuk) csakis az érintett országok dolgozóinak „kérésére” kerülhetett sor. Ennek szellemében kötötték meg 1926-ban a német–szovjet barátsági szerződést is. Az ehhez fűzött jegyzékek egyértelművé tették, hogy a Népszövetség

²⁹⁶ Lenin művei... 31. kötet, 455.

²⁹⁷ Uo.

²⁹⁸ Értve alatta Németországot, Belgiumot, Olaszországot, Franciaországot és Nagy-Britanniát.

²⁹⁹ Allard: Stalin und Hitler... 9.

³⁰⁰ Lásd a locarnói szerződés, A melléklet 2. cikk. Halmosy: Nemzetközi szerződések... 229.

esetleges szankciós eljárásához Németország csak akkor csatlakozik, ha a német kormány is úgy ítéli meg, hogy a Szovjetunió korábban agressziót követett el; önmagában a Népszövetség ezzel kapcsolatos deklarációi Németországot még semmire sem kötelezik.³⁰¹ Teljesen nyilvánvaló, hogy az itt ismertetett diplomáciai játszma alapvetően Lengyelország ellen irányult, amellyel szemben mind a Szovjetunió, mind Németországnak területi követelései voltak.

Ezzel párhuzamosan a Szovjetunió a népszövetségi rendszer és a kollektív biztonság doktrínájának megbénítására 1934-ig majdnem minden európai országgal külön-külön kölcsönös semlegességi és megnevezési szerződéseket kötött. Ezek mindig magukban foglalták annak vállalását is, hogy a szerződő felek tartózkodnak minden olyan szövetkezéstől, amely a szerződő felek valamelyike ellen irányul. Mindez ellentétben állt a kollektív biztonság elvével, amely a béke oszthatatlanságának elvéből indult ki, és ezért minden szerződő felet aktív lépésekre kényszerített egy agresszorral szemben. A Szovjetunióval szerződő fél ugyanis gyakorlatilag felfüggesztette ezzel korábbi szerződési kötelezettségeit, ha egyébként a Népszövetség tagja, illetve a locarnói szerződés aláírója is volt. Abban az esetben, ha a Szovjetunió hadiállapotba kerülne harmadik országgal, és emiatt az említett paktumok aláírói szankciókat határoznak el, a szerződő fél csak két szerződészegés között választhatott: vagy nem vesz részt a szankciók alkalmazásában, vagy megszegi a Szovjetunióval kötött megállapodást.

Sztálin nemcsak politikai taktikusnak, hanem Lenin politikai örökösének is tekintette magát. Bár meg volt győződve arról, hogy a „szocializmus egy országban” elv gazdagította a leninizmus koncepcióját, valójában sohasem tett le a világkommunizmus forradalmi ügyéről.³⁰² Másrészt viszont a különböző, a Szovjetunió által kirobbantott kommunista felkelések elbukása után (1923 – Németország, 1927 – Kína) biztos volt abban, hogy a Szovjetunió egyedül egy ideig még nem lesz abban a helyzetben, hogy kirobbanthassa a világforradalmat. 1925 és 1930 között, a XIV., XV. és XVI. pártkongresszuson mondott beszédeiben két helyzetet jelölt meg, amely ezt lehetségessé tehetné: a kapitalizmus világméretű válsága által keletkező tömeges nyomor, illetve az újabb világháború.

Az a gondolat, amit Sztálin 1925 januárjában a KB plénumán mondott, amikor a szovjet hadsereg fejlesztéséről beszélt, a későbbiekben egyfajta sorvezetőként szolgált: „Ha a háború elkezdődik, nem ülhetünk ölbe tett kézzel, hanem nekünk is be kell lépünk, de utolsóként. És azért lépünk be, hogy a döntő súlyt dobjuk a mérleg serpenyőjébe, amely átbillentheti annak nyelvét.”³⁰³

A szovjet külpolitikát ettől kezdve leginkább a „zavarosban halászás” elve vezette: ennek jegyében támogatta például a Lengyel Kommunista Párt 1926-ban Józef Piłsudski marsall államcsínyét. Moszkvában ugyanis ettől azt remélték, hogy polgárháborúba taszítja Lengyelországot. Miután ez elmaradt, a kommunista propaganda 180 fokos fordulattal Piłsudskit a fasizmus szövetségeseinek nevezte, és „leleplező kampányt” indított ellene – nem sok sikerrel.³⁰⁴

Németország gazdasági és politikai pozíciójának felértékelődése egyre nagyobb aggodalommal töltötte el a francia diplomáciát, amely különösen veszélyesnek látta az USA és a weimari köztársaság között kialakuló mind jobb viszonyt. Aristide Briand francia külügyminiszter ezért be kívánta vonni az USA-t Franciaország integritásának védelmébe, és ennek érdekében olyan szerződés megkötését javasolta, amely a francia határok garantálását is jelentené. Mivel erre az USA részéről Frank Billings Kellogg külügyminiszter nem lett volna hajlandó, ezért a szerződést úgy szövegezték, hogy az aláíró felek lemondanak az erőszak alkalmazásáról, azaz a háború eszközéről: ez az egyezmény lett a Briand–Kellogg-paktum. A versailles-i győzteseknek nem is esett nehezükre aláírniuk ezt a szerződést. Annak érdekében, hogy ez ne vezessen a vesztesek elszigeteléséhez, Stresemann német miniszterelnök maga is bejelentette csatlakozását, és hasonló okból jelentős aktivitást mutatott a Szovjetunió is. Az 1928-ban kötött Briand–Kellogg-paktumra sokszor hivatkoztak a későbbiekben a kollektív biztonság doktrínája kapcsán, miközben maga a paktum nem volt több egy szándéknyilatkozatnál, amelyhez szankciók nem társultak (egyedüli jelentősége abban állt, hogy 1945 után elsősorban ennek a paktumnak a megsértésére hivatkozva lehetett nemzetközi bíróság elé állítani a német háborús főbűnösöket).

Elfogadva a kész helyzetet, 1928. október 6-án Makszim Litvinov külügyi népbiztoshelyettes (1930-tól népbiztos) bejelentette, hogy a Szovjetunió is hajlandó a Briand–Kellogg-paktum aláírására. Ez volt az első alkalom, amikor a Szovjetunió legalább formálisan késznek mutatkozott részt venni nemzetközi szervezetek munkájában. Erre készítette a Kreml vezetőit az ekkoriban a japán agresszió miatt kiéleződő távol-keleti helyzet is. Litvinov egyúttal preventív lépésként maga is szervezni kezdte a kelet-európai országok megállapodását, ami 1929. február 9-én a róla elnevezett protokoll aláírásával a Briand–Kellogg-paktum jelentős kiterjesztését jelentette. Finnország kivételével egy idő után a Szovjetunió összes nyugati szomszédja csatlakozott ehhez a

³⁰¹ Halmosy: Nemzetközi szerződések... 247–251.

³⁰² Pietrow-Ennker: Stalinistische Außenpolitik... 24.

³⁰³ Idézi Kolontári: Adalékok... 53.

³⁰⁴ Musial: Kampfplatz... 138.

szerződéshez. Pro forma tehát Európa államainak túlnyomó része elvileg vállalta azt, hogy nem indít támadó háborút.

Az 1929-ben bekövetkezett és hatásaiban minden elképzelhető felülmúló világgazdasági válság igazolni látszott Sztálin elképzelését, amely szerint a háború utáni kapitalizmus permanens válságba került. Az imperializmusnak ebben a válságos formájában világméretű háborúkat provokálva kellett volna eltussolnia növekvő krízisét, és ezek kivédése, illetve az 1917 után éveken keresztül jóslt permanens világforradalom elősegítése volt a szovjet politika fő feladata. Sztálin valószínűleg 1927. december 12-i beszédében említette először azt a később is sokszor hangoztatott feltételezést, hogy a világháború néhány éven belül kitör, és ez meg fogja érlelni a proletár-világforradalmat. A Szovjetunió feladata a konfliktus elodázása addig az időpontig, amíg utóbbira a helyzet meg nem érik.³⁰⁵ Sztálin természetesen azt is kifejtette, hogy nem tartja lehetetlennek a két rendszer egymás melletti létezését, és persze azt is leszögezte, hogy a kapitalisták a Szovjetuniót biztosan meg fogják támadni. Hozzá kell tenni: egyetlen forrás sem bizonyítja, hogy Sztálin reális és aktuális forgatókönyvnek tartott volna egy Szovjetunió ellen szervezett kapitalista egységfrontot. Ez számára csupán elvi kérdés volt. Véleménye szerint országának el kell odáznia a háborút a kapitalistákkal „addig az időpontig, amikor megéri az európai proletárforradalom, [...] vagy amikor a kapitalisták a gyarmatokon való osztozkodás miatt hajba nem kapnak egymással.”³⁰⁶

Sztálin gondolatmenete paranoiás volt. A nyugati hatalmak (leszámítva természetesen a náci Németországot), alapvetően defenzív magatartást tanúsítottak, és a kommunista diktatúra rabjainak legnagyobb bánatára 1989-ig (!) egyetlen esetben sem terveztek a Szovjetunió, illetve érdekszférái ellen felszabadító hadműveleteket. Bizonyos periférikus konfliktusokat leszámítva (pl. Afganisztán, Nicaragua, Kuba) a nyugati hatalmak (az 1939 előtti és az 1945 utáni szövetségi rendszerek egyaránt) még attól is tartózkodtak, hogy közvetett úton támogatást nyújtsanak az antikommunista erőknek. Ennek sok oka volt, de a legfontosabbnak minden bizonnyal az a szempont nevezhető, hogy a nyugati választópolgárok ilyen akciókat egyáltalán nem támogattak volna, amire kormányaiknak is tekintettel kellett lenniük.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a Szovjetunió lerohanása földrajzi okokból nem volt kivitelezhető. Az Oroszország uralta területek nagysága minden támadót súlyos logisztikai kihívások elé állított. Sem XI. Károly svéd, sem Napóleon nemzetközi hadereje nem volt képes Oroszország elfoglalására, mint ahogyan a központi hatalmak sem tudták teljesen kihasználni a cárizmus megdőlése után kialakult helyzetet, továbbá a nyugati intervenciók csapatai sem tudták érdemben veszélyeztetni a Szovjetuniót 1918–1922 között. Mivel a szovjet titkosszolgálat egyre hatékonyabban be tudott épülni a nyugati államok politikai döntéshozatali központjaiba, ezért biztosan állíthatjuk, hogy a szovjet vezetésnek többé-kevésbé naprakész információi voltak azok politikai szándékairól. Maga a villámháború mint háborús stratégia 1939-ig egyébként is ismeretlen volt, nem beszélve arról, hogy a Wehrmacht egészen Csehszlovákia bekebelezéséig nem rendelkezett érdemi gyorsan mozgó seregtestekkel. Az a tizenegy időzónára kiterjedő Szovjetunió létrejöttére törő kapitalista vagy náci támadási forgatókönyv tehát, amelyre a kommunista, illetve a nyugati szovjetbarát történetírás 1945 után előszeretettel hivatkozott, mint ami magyarázza Sztálin „aggodalmaival”, egész egyszerűen nem létezett. Sztálin természetesen paranoid volt, de nem szakadt el a valóságtól, és egyetlen olyan korabeli, tehát 1939 előtti forrás sem ismert, ami azt igazolná, hogy a szovjet vezetés tartott volna egy Szovjetunió elleni nyugati inváziótól (akár a győztes hatalmak, akár Németország részéről).

Sztálin taktikai okokból sohasem a Szovjetuniót nevezte meg a proletár-világforradalom elindítójának, mivel a marxizmus logikája szerint annak alulról, a helyes osztálytudattal rendelkező tömegek irányából kellett bekövetkeznie. Példa erre 1931. február 4-i kijelentése, amikor azt mondta, hogy feladatának tekinti az egész világ felforgatását, a forradalom „lángra lobbantását” és a teljes munkásosztály felszabadítását. Ahogy megfogalmazta: az a cél, hogy „a világ munkásosztálya reánk tekintve azt mondhasse: ez az én élcsapatom, ez az én rohambrigád, ez az én munkáshatalmam, ez az én hazám – jól csinálják a maguk dolgát, a mi dolgunkat –, támogassuk hát őket a kapitalisták ellen, és lobbantsuk lángra a világforradalmat”.³⁰⁷ Naivitás volna ezeket a gondolatokat úgy olvasni, mintha Sztálin komolyan az imperialisták által elnyomott proletariátustól kívánta volna meg, hogy minden segítség nélkül megdöntse a tőkés uralmat, és csak ezután csatlakozzon az eseményeket lábhoz tett fegyverrel szemlélő Szovjetunióhoz.

Bár a szovjet külpolitika ebben az időszakban is tett látványos békegesztusokat, így 1929-ben Moszkvában szerződést kötött Lengyelország, Románia, Észtország és Lettország képviselőivel a Briand–Kellogg-paktum elismeréséről – az egyezményhez később Törökország, Litvánia és Irán is csatlakozott –, mindez azonban teljesen alkalmatlan volt arra, hogy egy esetleges agresszió ellen bármilyen eszközként szolgálhasson, hiszen a megállapodás még csak a segítségnyújtást sem helyezte kilátásba. 1932-ben a Szovjetunió ugyan kötött

³⁰⁵ Sztálin művei... 10. kötet, 305.

³⁰⁶ Uo. 310.

³⁰⁷ Sztálin művei... 13. kötet, 43. (A gazdasági vezetők feladatairól.)

szerződést Franciaországgal, amelyben kölcsönös katonai segítségnyújtásról harmadik fél agressziója esetére, de ebből elsősorban a kommunista rezsim profitált, hiszen a szerződés egyértelműen Németország ellen irányult, amellyel viszont csak Franciaország volt határos. Magyarán: egy német támadás esetén a Szovjetunió nem tudta volna földrajzilag teljesíteni a segítségnyújtást, csak úgy, ha lerohanja Lengyelországot, amit viszont a szerződés ekkor még nem engedélyezett. Ezzel szemben, ha egy olyan szövetségi rendszer támadta volna meg a Szovjetuniót, amelynek Németország is tagja, akkor Franciaországnak be kellett volna avatkoznia.

A weimari köztársaság megsemmisítésére használt szociálfasizmus-doktrína

Sztálin fentiekben interpretált forradalomkoncepciójának bizonyítéka a szociálfasizmus-teória alkalmazása is, amely uralma idején egymás után háromszor is meghatározó volt: 1924 és 1934, 1939 és 1941 és bizonyos mértékig 1948 és 1953 között.³⁰⁸ A szociálfasizmus-teóriát, vagyis azt az állítást, hogy a szociáldemokrata pártok valójában a fasizmus szálláscsinálói, és megosztó tevékenységük miatt még a fasisztáknál is veszélyesebbek, Sztálin már az 1920-as évek elején megalkotta (pontosabban átvette Zinovjevétől). Sztálin megfogalmazásában: „A fasizmus a burzsoázia harci szervezete, amely a szociáldemokrácia aktív segítségére támaszkodik. A szociáldemokrácia objektív értelemben a fasizmus mérsékelt szárnya. [...] Ezek a szervezetek nem tagadják, hanem kiegészítik egymást. Nem ellenlábasai egymásnak, hanem ikrek.”³⁰⁹

A szociálfasizmus-doktrína népszerűségében természetesen szerepet játszott, hogy az 1923-as németországi kommunista puccskísérlet épp a munkásság passzivitása miatt omlott össze – így kézenfekvő volt ráfogni a kudarcot a szociáldemokrata pártra.

A Komintern 1924. június 17. és július 8. között megtartott V. kongresszusa számos szempontból jelentett fordulatot. Sztálin ennek során vette át teljes mértékben a hatalmat a Komintern szervezetein belül, és szorította ki Trockijt. Mindez abban is megnyilvánult, hogy utóbbi permanens forradalom elmélete helyett Sztálinnak az egy országon belül felépítendő szocializmus teóriája vált hivatalossá. Ez persze nem jelentette a proletárvilágforradalom teljes feladását, csupán arról volt szó, hogy az aktív puccskísérletek helyett a megfelelő időpontban kívánták exportálni a bolsevizmust. Az antifasiszta harc szempontjából a kiindulópont – az általános koncepciónak megfelelően – valamennyi nem forradalmi párt fasizálódásának feltételezése, amelyből már egyértelműen következik a lehetséges szövetségesek körének leszűkülése és a fasizmus átértékelése is. A Komintern határozata szerint: „A fasizmus és a szociáldemokrácia a nagytőke diktatúráját szolgáló egy és ugyanazon fegyver két vége. Ezért a szociáldemokrácia sohasem lehet a proletariátus megbízható szövetségese a fasizmus elleni harcában.”³¹⁰ 1927 novemberében Sztálin a nemzetközi helyzetet elemző igen jelentős cikkében így fogalmazott: „Nem lehet a kapitalizmussal végezni, ha nem végzünk a szociáldemokratizmussal a munkásmozgalomban.”³¹¹ Hasonló megjegyzései vörös vonalként húzódnak végig munkásságán. A posztkommunista történetírás által képviselt vád,³¹² amely szerint sem Olaszországban, sem Németországban, sem pedig Bulgáriában nem sikerült a szociáldemokrata pártokat megnyerni az antifasiszta egységfrontnak, sőt e pártok egyezkedni próbáltak a fasizmussal, a tények megerősölkölése. Valójában ugyanis pont fordítva történt: kezdettől fogva a kommunisták zárkóztak el az együttműködéstől, estélyt sem adva a demokrácia híveinek.

Magát a „szociálfasizmus” szót Ernst Thälmann, a Német Kommunista Párt vezetője is használta, sőt ebben az összetételben valószínűleg ő használta először, mégpedig 1926-ban: „A szociáldemokrácia egységesen ellenforradalmi mozgalom, szociálfasizmus.”³¹³ A kifejezést a Komintern 1928-as VI. kongresszusa hivatalosan is elfogadta, s ennek megfelelően a Német Kommunista Párt azt az iránymutatást kapta Moszkvából, hogy harcát elsősorban a szociáldemokrácia ellen kell folytatnia. A Komintern ugyanis abból indult ki, hogy a fasizmus a kapitalizmus végső válságának terméke, ahol tehát erős vagy erősödik a fasiszta párt és mozgalom, ott küszöbön áll a kommunisták hatalomátvétele. E sajátos sztálini dialektikus logika terméke volt az „Üsd a hozzád legközelebb eső baloldali szociáldemokratát!” jelszó is, amelyet a Német Kommunista Párt is kénytelen volt elfogadni és alkalmazni. Hitler hatalomra jutása ebből a szempontból nézve valójában kifejezetten kívánatos volt

³⁰⁸ A kérdésre lásd Dömötörfi: A KPD a weimari... 50–62.; Luks: Entstehung der kommunistischen... 137–139.; Weber: Hauptfeind Sozialdemokratie... 13.

³⁰⁹ Sztálin művei... 6. kötet, 312–313. (A nemzetközi helyzethez.)

³¹⁰ A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai... 196.

³¹¹ Sztálin: A leninizmus kérdései... 229.

³¹² Székely (szerk.): A Komintern... 219.

³¹³ Székely (szerk.): A Komintern... 242–423.

a kommunista vezetés számára. Heinz Neumann a Komintern Végrehajtó Bizottságával összhangban Hitlert a forradalom jégtörőjének nevezte.³¹⁴

Ezért történhetett, hogy Ernst Thälmann és társai mindenkit árulónak kiáltottak ki, aki a kommunisták és szociáldemokraták közös, antifasiszta munkásegységfrontját javasolta. Míg a nácik ellen csak „eszmei síkon” kellett harcolni, addig a szociáldemokraták elpusztítása prioritást kapott. A poroszországi szociáldemokrata kormányt nácik és kommunisták közösen döntötték meg, csak a nácik „barna”, a kommunisták meg „vörös” népszavazásnak nevezték akciójukat. 1930 elején a Komintern megszüntette szervezetén belül az Antifasiszta Bizottságot, helyette a „fasizmus és szociálfasizmus” elleni küzdelemre hoztak létre bizottságot.

A *Pravda* Hitler hatalomra jutását is úgy kommentálta, hogy a fasizmus az imperialista rendszer mélyülő válságának terméke, a nácik pedig csak siettetik a tőkés rendszerek összeomlását. Mivel a versailles-i békemű szétzúzása Hitler választási propagandájának sarkalatos pontja volt, logikailag a *Pravda* bizonyos értelemben nem is tévedett. Ezzel függött össze az is, hogy 1930-ban a Szovjetunió nem Németországot, hanem Franciaországot nevezte a „világ agresszív és militarista országainak legagresszívabb és legmilitaristább” hatalmának.³¹⁵

Ezzel szemben Sztálin arról panaszkodott Erich Wollenberg német kommunista vezetőnek, hogy a weimari köztársaság képtelen „Versailles bilincseinek lerázására”, mivel nem volt meg a bátorsága ahhoz, hogy felvállalja a Franciaországgal történő összecsapást.³¹⁶ Heinz Neumann-nak, a Komintern Németország-politikája ellenzőjének pedig azt mondta: „Nem gondolja, Neumann, hogy amennyiben Németországban a nemzetiszocialisták kerülnének hatalomra, akkor kivétel nélkül a Nyugattal foglalkoznának, mi pedig közben nyugodtan építhetnénk a szocializmust a Szovjetunióban?”³¹⁷

Ez érhető tetten abban is, ahogyan Molotov kilenc nappal Hitler hatalomra jutása előtt a nemzetközi helyzetről szóló előadásában Németországot értékelte: „Németországgal folytatott kereskedelmi kapcsolatunk példa arra, hogy a Szovjetunió gazdasági kapcsolatai egy kapitalista országgal pozitívan fejlődhetnek, ha a két ország érdekeit helyesen értelmezve a két nép kölcsönös hasznára fordítják.”³¹⁸ Csakugyan: 1932-re a német export 11,9 százaléka a Szovjetunióba irányult, és ez alapvetően fejlett műszaki technológiát takart.

Az, hogy a szovjet külpolitika kifejezetten kívánatosnak tartotta Hitler hatalomra jutását minden más alternatívával szemben, a korszak követségi dokumentumaiból is látszik. Amikor 1933. február 22-én a Német Szociáldemokrata Párt vezetése a szovjet követséghez fordult védelemért, Borisz Vinogradov, a követség sajtóosztályának vezetője megtagadta azt a kérést, hogy a Komintern a szociáldemokratákkal együtt lépjen fel a nácikkal szemben. Pedig a tét nem volt csekély, hiszen ekkor már folyamatosan tartóztatták le és hurcolták koncentrációs táborokba a baloldali politikusokat. A kétségbeesett szociáldemokratáknak Vinogradov mégis azt felelte, hogy a kommunisták önállóan kívánják vívni az antifasiszta harcot, és a nácik hatalomra jutása amúgy is csak sietteti a német kapitalizmus bukását. A két szociáldemokrata politikus erre azt felelte, hogy most, amikor a nácik a kommunista pártot is betiltották, és megválasztott képviselőik mandátumait megsemmisítették, legalább az elvárható volna, hogy a legfontosabb szovjet lapok cáfolják azokat a németországi véleményeket, amelyek szerint a Szovjetuniónak teljesen mindegy, hogy mi történik a német kommunistákkal. Ám Vinogradov erre csak annyit mondott, hogy a Szovjetunió „még a látszatát is kerülni akarja annak, hogy beavatkozik más országok belügyeibe”.³¹⁹

Sztálin hozzáállása az adott esetben kontraproduktívnak tűnhetett, hiszen feláldozta a Német Kommunista Pártot. Ennek egyébként maximálisan tudatában is volt, amit legjobban Litvinov elképesztően cinikus szavai bizonyítanak, aki 1932 decemberében Konstantin von Neurath külügyminiszternek azt mondta, hogy „a német–szovjet kapcsolatokban semmilyen szerepe sincs a német kormány kommunista párttal szemben folytatott politikájának”.³²⁰ Ezt ugyanis Litvinov csakis Sztálin pontos eligazítása alapján mondhatta.

Saját hatalmi szempontjai alapján Sztálin döntése logikus volt. 1932-re épp csak be tudta fejezni pártjában a riválisok eltakarítását. Egy túl erős és tőle adott esetben függetlenedő Német Kommunista Párt semmiképp sem lett volna kívánatos számára, arról nem is beszélve, hogy egy kommunista Németországot az általános európai proletárforradalom nélkül nem is tartott volna sokáig életképesnek. Ezzel szemben Hitler személyében olyan politikust tudott támogatni, aki garanciának tűnt a versailles-i rendszer szétrombolására.

³¹⁴ Rauch: Stalin und die Machtergreifung Hitlers... 41. lábjegyzet.

³¹⁵ Sztálin művei. 12. kötet... 276. (A KB politikai beszámolója a XVI. pártkongresszusnak).

³¹⁶ Possony: Jahrhundert des Aufbruchs... 225.

³¹⁷ Buber-Neumann: Von Postdam nach Moskau... 283.

³¹⁸ Musial: Kampfplatz... 379

³¹⁹ Weber: Deutschland, Russland... 934.

³²⁰ DuS 1933–1934, 4.

Intermezzo: a forradalom jégtörője hatalomra kerül

Hitler hatalomra jutása annyiból nem a várt eredménnyel járt, hogy a német belső viszonyok a további bomlás helyett megszilárdultak; sőt ez nemcsak a belpolitika, hanem Németország és szomszédai kapcsolatai terén is tapasztalható volt: például 1934-ben megneemtámadási szerződést kötött Lengyelországgal, amivel komoly meglepetést okozott, hiszen korábban Hitler egyáltalán nem fengetett békülékeny húrokat nyugati szomszédjával kapcsolatban, és mindenki a német–lengyel viszony kiéleződésére számított. Hitler viszont a Szovjetunióval nem kívánt szorosabb kapcsolatba kerülni, annak ellenére, hogy Molotov, Litvinov és más diplomaták is hangsúlyozták a moszkvai német nagykövet előtt, hogy a korábbi szoros együttműködésen az NSDAP hatalomra jutását követően sem szeretnék változtatni. Ennek ellenére a német–szovjet viszony egy ideig kiválóan alakult: Hitler 1933. március 23-i beszédében kifejtette, hogy „A birodalmi kormány a Szovjetunióval szemben hajlandó baráti, mindkét fél számára hasznos kapcsolatok fenntartására. Épp a nemzeti forradalom kormánya [sic!] tartja magát alkalmasnak Szovjet-Oroszországgal szemben a pozitív politikára. A kommunizmus elleni németországi harc belső ügyünk, amelybe nem tűrünk beleszólást kívülről. Állampolitikai viszonyainkat más hatalmak felé ez nem érinti.”³²¹ Ha figyelembe vesszük, hogy mindezt alig egy hónappal a Reichstag felgyújtása után mondta – amivel viszont épp a kommunista pártot gyanúsították –, akkor nem értékelhető eléggé túl a kijelentés barátságossága. Már korábban, 1933. február 25-én aláírták a német–szovjet hitel-megállapodást, 105 millió birodalmi márka folyósításáról – erről korábban egyetlen német kormánynak sem sikerült a Szovjetunióval egyezsége jutnia. Ugyanez történt az 1926-os berlini szerződés (ennek lényege a kölcsönös semlegesség vállalása volt háború esetén) meghosszabbítása ügyében is, amelyet a korábbi német kormányok egyike sem vállalt fel, Hitler viszont maga javasolta a kérdés rendezését – nyilván azért, mert ekkor érdekében állt Lengyelország elszigetelése. Egy szovjet–lengyel háború esetén ugyanis Franciaország csak német beleegyezéssel tudott volna szövetségesi kötelezettségeinek eleget tenni. Tehát úgy tűnt, Hitler komolyan veszi fent idézett kijelentését, a Szovjetunió pedig nem látta szükségesnek, hogy fellépjen a Németországon belüli terror ellen. A „kollektív biztonság” doktrínáját talán a leggyakrabban emlegető Litvinov 1933 elején még ugyanazon a véleményen volt, mint Hitler: „Németországgal való kapcsolatunkat nem belpolitikája, hanem külpolitikája határozza meg. [...] Biztos együtt érzünk német elvtársainkkal, de legkevésbé nekünk, marxistáknak lehet mondani, hogy érzelmeink uralkodnak politikánk felett. Az egész világ tudja, milyen jó kapcsolatokat ápolhatunk és ápolunk is a kapitalista államokkal, függetlenül attól – beleértve a fasisztákat is –, milyen rezsimek uralkodnak ott.”³²² Litvinov ennél is tovább ment, amikor 1933 április 1-én azt írta Sztálinnak, hogy „a Külügyi Népbiztosság véleménye szerint a jelenlegi németországi politikai helyzetben nem célszerű, hogy a kereskedelmi képviselő vezetése csak egy fajtól [sic!] áll”³²³ – ezzel arra célzott, hogy a berlini kirendeltség minden tagja zsidó volt.

A német–szovjet gazdasági kapcsolatok fontosságát jelzi, hogy ennek volumene 1929 és 1932 között 353 millió birodalmi márkáról 626 millióra nőtt. 1932-ben már a német gépexport 43 százaléka a szovjet piacra ment.

Mindenképp megemlítendő egy mozzanat, ami nemcsak Hitler tervei, hanem az ezzel kapcsolatos szovjet informáltság szempontjából is sokatmondó. Hitler 1933. február 3-án, három nappal a hatalomátvétel után Kurt von Hammerstein-Equord tábornok, a Reichswehr vezérkari főnökének magánlakására kapott meghívást. Ennek előzménye az volt, hogy a tábornoki kart némileg nyugtalanította, hogy a frissen kinevezett kancellár mindenféle egyeztetés nélkül több kaszárnyát is meglátogatott, és ott politikai beszédeket tartott. A vacsorán két tucat vezető beosztású tábornok és néhány politikus vett részt. Ennek során egy hosszabb beszédben kifejtette, hogy a német nép életterét keleten fegyverrel kell majd megszerezni, és a marxizmust következményeivel együtt teljesen „ki kell irtani”. A lakosság germanizálása azonban nem lesz lehetséges, ezért több millió embert kíméletlenül ki kell majd telepíteni.

Ebben a gondolatmenetben sok kutató Hitler „Lebensraum”, azaz élettér-ideológiájának megfogalmazását látja. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy Hitler ígéretet tett arra, hogy csak a Reichswehrt tekinti legitim fegyveres erőnek – ez azoknak a félelmeknek az eloszlatására szolgált, amelyeket az SA akciói okoztak. A mi szempontunkból azonban ennél sokkal fontosabb a beszéd utóélete.

A mintegy kétórás beszédről Raeder admirális segédtisztje egy függöny mögött már a helyszínen jegyzeteket készített, s a szöveg, amelyet a szovjet titkosszolgálat Hammerstein-Equord egyik lányának köszönhetően három nappal később megszerzett, február 14-én már Moszkvában volt, ahol minden bizonnyal Sztálin is olvasta. Mindez nemcsak azt bizonyítja, hogy a szovjetek pontosan tisztában voltak Hitler terveivel, hanem egyúttal azt a korszakban végig tetten érhető hihetetlen információs aszimmetriát is jól mutatja, ami a német és a szovjet

³²¹ Fabry: Die Sowjetunion... 39.

³²² Fabry: Die Sowjetunion... 41.

³²³ Slutsch: Stalin und Hitler... 64.

döntéshozók között az utóbbiak javára végig tapasztalható volt.³²⁴ Hitler szavai azonban egyáltalán nem töltötték el aggodalommal Sztálint, akinek nyilvános beszédeit tanulmányozva megállapítható, hogy már 1939 előtt is több alkalommal intézett kirohanást Churchill és más nyugati politikusok ellen, mint ahányszor Hitlert bírálta.

1933 nyarán Avel Jenukidze, aki még a mozgalmi időkből Sztálin elvtársa és nem melleleg első feleségének keresztapja is volt, meghívta Moszkva melletti dácsájába Herbert von Dirksen moszkvai követet és helyettesét, Fritz von Twardowski első tanácsost. A találkozón jelen volt Nyikolaj Kresztyinszkij külügyi népbiztoshelyettes, korábbi berlini nagykövet is. Jenukidze pontos utasításokat kapott Sztálintól, hogy tolmácsolja a „Szovjetunió vezetésének a németországi fejlemények iránti teljes megértését”.³²⁵ Az üzenet lényege egyértelmű volt: Sztálin a korábbiaknak megfelelően továbbra is azt gondolja, hogy érdemes azt az országot támogatnia, amely Versailles revíziójára törekszik.

Ám az a remény, hogy Hitler hatalomra jutása a kapitalizmus mélyülő válságához vezet, továbbá hozzájárul az új világháború kirobbantásához, ekkor még nem látszott teljesülni. Sztálinnak, aki 1934 elején még szirénhangokkal közeledett Hitler felé („a Szovjetunió továbbra is a versailles-i szerződés ellensége”³²⁶), elutasítást kellett tapasztalnia, és ezért kénytelen volt új, a régivel teljesen ellentétes taktikát választani. Ebben erősítették azok az információk, amelyek Hitler keleti léttérelméletével voltak kapcsolatosak, valamint az az állítólagos félelme, hogy Németország és Japán egyszerre támadhatják meg a Szovjetuniót. Hozzá kell tenni, hogy ez csakis távlati veszélyként szerepelhetett, mivel 1933-ban még nem létezett komolyan vehető német hadsereg, és Németország nem is volt határos a Szovjetunióval – de ha határos lett volna, a szovjet hadsereg sokkal jobb felszereltségével napok alatt elsöpörte volna a német ellenállást. A német–szovjet viszony végső megromlását azonban elsősorban az 1934. január 26-án a világ közvéleménye számára teljesen váratlanul megkötött német–lengyel megnemtámadási és konzultációs szerződés okozta.

A szerződésről mit sem tudván, Sztálin még épp aznap az SZKP XVII. kongresszusán tartott beszédében igyekezett félreérthetetlenül jelezni Hitler felé együttműködési készségét. Tévesnek nevezte azt a nézetet, amely szerint a Szovjetunió Franciaország és Lengyelország felé orientálna.³²⁷ Azt a mondatát, amely szerint „mi csak azzal nem értünk egyet, hogy e szerződés miatt a világot újabb háború örvényébe döntsek”, nyugodtan nevezhetjük propaganda fogásnak, hiszen azt mégsem mondhatta ki nyíltan, hogy a háború a Szovjetunió számára kívánatos dolog. Amennyiben ismerte volna, akkor minden bizonnyal Sztálin is a „konnektivitás” kifejezést használja arra, hogy mit gondol erről, hiszen azzal is érvelt, hogy „kiváló” kapcsolatokat tud fenntartani a fasiszta Olaszországgal.

Ebbe a felkínálkozásba csapott bele az ugyanaznap megkötött német–lengyel egyezmény. Franciaország számára is meglepő volt ez a fordulat, amiről a lengyel fél előzetesen nem tájékoztatta legfontosabb szövetségesét. Hitler részéről mindenki ennek ellenkezőjére számított, mivel ő mindig is a versailles-i bilincsek széttöréséről szónokolt, és területi követeléseket hangoztatott Lengyelországgal szemben. Hitler azonban reálpolitikai vénával is rendelkezett, és felismerte, hogy a Lengyelországgal történő kiegyezés rövid távon komoly külpolitikai mozgástérhez juttatja. Így is történt. A szerződés komoly diplomáciai vereséget jelentett Franciaország számára, és rést ütött a versailles-i békemű fenntartását garantáló kollektív biztonság rendszerén. A szovjet diplomácia mindent megtett annak érdekében, hogy a feleket visszatartsa a megállapodástól: Berlinbe több jelzés is érkezett, hogy a német tartózkodás fejében a Szovjetunió komoly árat hajlandó fizetni. A szovjet sajtó egyúttal heves náciellenes kampányt indított, ám közölték Twardowski ügyvivővel, hogy ettől elállhatnak, ha Németország hajlandó valamilyen ellenszolgáltatásra. A Kreml még azzal is megpróbálkozott, hogy Mussolinin keresztül gyakoroljon nyomást Hitlerre, közben pedig a varsói szovjet nagykövet, Vlagyimir Antonov-Ovszejenko (aki 1917-ben még a Téli Palota ostromát vezette, ám később egy koncepció perben elítélték, majd kivégezték) arról igyekezett meggyőzni a lengyel külügyminisztériumot, hogy Hitler szándékai nem tisztességesek, és jobb lenne, ha Lengyelország a Szovjetunióval közösen garantálna a balti országok integritását. Litvinov az egyezmény megkötése után is próbálkozott annak hatástalanításával: 1934 márciusában felajánlotta Németországnak, hogy közösen garantálják a balti államok integritását, ám Hitler ezt nem engedhette meg magának, mert az ajánlat elfogadása sértette volna a nemrég Lengyelországgal megkötött szerződés szellemét – ezzel viszont arra kényszerítette a szovjet diplomáciát, hogy a német helyett a francia opciót részesítse előnyben. Franciaország részéről erre nagy hajlandóság mutatkozott, mivel egyrészt sokkolta őket a német újrafegyverkezés lehetősége, másrészt pedig úgy látták, Lengyelország kiesett a „cordon sanitaire” övezetből. 1935. május 2-án Franciaország és a Szovjetunió kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött egymással. A megállapodás fontos hiányossága volt, hogy a segítségnyújtás részleteiről nem születtek kiegészítő katonai szerződések, ráadásul a szovjet–francia

³²⁴ A beszédre lásd Wirsching: „Man kann nur Boden...”

³²⁵ Besymenski: Stalin und Hitler... 62., 69.

³²⁶ E gondolatát a XVII. pártkongresszuson a nyilvánosság előtt is kifejtette, lásd Sztálin: A leninizmus kérdései... 553.

³²⁷ Uo.

közeledést illuzórikussá tette, hogy a kisantant országai – Csehszlovákia kivételével – épp a Szovjetunió elleni védelmet várták el Franciaországtól.

Ezt megelőzően azonban Sztálin tett még egy kísérletet. A *Pravda* 1935. március 31-i számában megjelent egy „leleplező” cikk, *Németország aktuális haditervei* címmel, Mihail Tuhacsevszkij marsall tollából. Valójában a szöveget Sztálinnal együtt írta, és a diktátor az eredeti verziót jelentősen enyhítette azzal, hogy kiemelte Németország Nyugattal szembeni agresszív terveit is. Bezimenszkij értékelésében ez a cikk is „mézeskalács és korbács” politikájának része volt, és arra szolgált, hogy a német fél értésére adja együttműködési készségét.³²⁸

Hasonlóan elvetélt próbálkozásnak bizonyult az I. világháború győzteseinek 1935. április 14-én a Lago Maggiore partján fekvő Stresa városában kötött megállapodása. A stresai front néven elhíresült egyezmény – melyben Anglia, Franciaország és Olaszország megállapodtak arról, hogy szükség esetén fegyverrel is fenntartják a locarnói szerződésben lefektetett elveket, azaz Franciaország területi integritását – válasz volt Hitler bejelentésére, amely szerint nem tekinti magára nézve kötelezőnek a versailles-i szerződés fegyverkezési korlátozásait. A megállapodás azonban egy hónapon belül „gellert kapott”, mivel Nagy-Britannia a szövetségeseivel történő egyeztetés nélkül flottaegyezményt kötött Németországgal, amelyben elfogadta, hogy Németország a brit flotta erejének 35 százalékáig építhet felszíni egységeket, valamint azt is, hogy Németország tengeralattjárókat is rendszerbe állíthat. Ezzel Nagy-Britannia hivatalosan is elfogadta a versailles-i szerződés megsértését. A végső csapást a megállapodásra Olaszország 1935. október 3-án megkezdett, Abesszínia elleni háborúja jelentette, amelynek következtében Mussolini az összes nyugati országgal súlyos konfliktusba, Németországhoz viszont egyre közelebb került. Aki csak egy kicsit is figyelmesen követte az európai eseményeket, annak nyilvánvalóvá vált, hogy a versailles-i békemű fenntartására a győztesek már nem képesek.

Változik a „vonal”: a kollektív biztonság elve és a Szovjetunió

1934 után a Kominternben is vita indult el arról, helyes volt-e a kommunistáknak Németországban az azonnali proletárdiktatúrát követelni. A szerzők szerint taktikailag jobb lett volna, ha a kommunista mozgalmak népfrontot alkotnak a haladó szociáldemokrata és baloldali erővel. A bolgár kommunisták vezetőjét, Georgi Dimitrovot 1934. április 7-én választották be a Komintern Végrehajtó Bizottságába. Neki köszönhető a szociálfasizmus doktrínájának felülvizsgálata, amiről Sztálinnak korábban írt levele is tanúskodik. Jellemző egyébként, hogy ebben is csak kérdések formájában vetette fel az ellentmondást nem tűrő diktátorral szemben a különvéleményét: „1. Helyes-e a szociáldemokráciát minden esetben úgy jellemezni, mint szociálfasizmust? [Sztálin széljegyzete: A vezetést illetően igen – de nem válogatás nélkül.] Ezzel az állásponttal gyakran állítottunk akadályt a szociáldemokrata munkásokhoz vezető úton [Sztálin széljegyzete: Természetesen Perzsiában: nem.] 2. Helyes-e a szociáldemokráciát mindenütt és minden körülmények között a burzsoázia legfőbb társadalmi bázisának tekinteni? [Sztálin széljegyzete: A nagy kapitalista államokban: igen.] 3. Helyes-e valamennyi baloldali szociáldemokrata csoportot, bármely körülmények között, a legfőbb veszélynek ítélni? [Sztálin széljegyzete: Objektíve: igen, tudatosan: részben.]”³²⁹

Amint a széljegyzetekből is látható, Sztálin itt csak taktikai engedményekre volt hajlandó, de úgy tűnik, valamit megfontolt az idézett felvetésekből. Már kinevezésének napján közölte Dimitrovval, hogy a nyugati országok kommunista pártjainak csökkentenie kell a parlamentáris demokráciával kapcsolatos kritikájukat, s egyúttal azt is megjegyezte, hogy a fasizmus előbb-utóbb minden kapitalista országban győzni fog.³³⁰

A Komintern fasizmusdefiníciója kezdettől fogva az volt, hogy az a fináncióke legreakciósbab köreinek nyílt diktatúrája. Ezt a meghatározást – immár a szociálfasizmusra történő utalás elhagyásával – 1935-ben a Komintern VII. kongresszusán Dimitrov fejtette ki részletesebben. A szociálfasizmus-teória ideiglenes felfüggesztése új külpolitikai koncepciót is szükségessé tett.

A kollektív biztonság elve alatt közismertté vált külpolitikai koncepció a nemzetközi status quo megőrzésén alapult, mivel abból indult ki, hogy minden nemzetközi konfliktus csak gyengíti a Szovjetunió erejét – ily módon a bolsevik állam Versailles ellenségéből hirtelen annak védelmezőjévé vált. Az a Franciaország, amely 1930-ban Sztálin szerint még a „világ agresszív és militarista országainak legagresszívabb és legmilitaristább országa” volt,³³¹ hirtelen a béke öre lett, s ugyanez történt a népszövetséggel is, amely 1930-ban Sztálin számára még a kapitalisták szovjetellenes blokkja volt, és ami „elevenen rothad”.³³²

³²⁸ Besymenski: Stalin und Hitler... 75.

³²⁹ Dallin–Firsov: Dimitrov and Stalin... 13–16.

³³⁰ Bayerlein (szerk.): Dimitroff... 1. kötet, 97.

³³¹ Sztálin művei. 12. kötet... 276. (A KB politikai beszámolója a XVI. pártkongresszusnak).

³³² Sztálin művei. 12. kötet... 269. (A KB politikai beszámolója a XVI. pártkongresszusnak).

A kollektív biztonság ötletének felértékelődése 1933 végén, a XVII. pártkongresszuson kezdődött, és összefüggött azzal az elutasítással, amellyel Hitler a szovjet közeledési kísérletekre reagált. Amiközben Litvinov a szovjet–francia közeledést és a Szovjetunió nemzetközi elkötelezettségét dicsérte, Sztálin továbbra is azon a véleményen volt, hogy a Szovjetunióknak nem célszerű elköteleződni, viszont egy fasiszta rezsim létezése önmagában még nem ok arra, hogy meg kellene szüntetni a bilaterális kapcsolatokat.³³³

Fontos leszögezni, hogy Sztálin számára Chamberlain és Hitler egyaránt alapvetően kapitalistának számított, akik között kommunista szempontból csak elhanyagolható különbség volt.³³⁴ A szovjet diktátor ezért a kollektív biztonság elvét csupán egy stratégiai manővernek tartotta,³³⁵ a versailles-i békemű védelmezését pedig diplomáciai egyeztetések alkalmával már nemhogy nem vállalta fel, hanem még provokálta is partnereit. Így 1935. március 29-én a Moszkvába látogató Anthony Eden brit külügyminiszternek is leszögezte, hogy nem törekednek Németország elszigetelésére, és azt „nem lehet tartósan a versailles-i szerződés láncain tartani”; majd azt is hozzátette, hogy egy hitelkonstrukció keretében épp a napokban fognak fegyvereket és vegyszereket vásárolni Németországtól.³³⁶

Sztálinnak ez a kijelentése ugyan minden bizonnyal alaptalan volt, mert nincs nyoma annak, hogy egy ilyen beszerzés napirenden lett volna – azt azonban tökéletesen illusztrálta, hogy a szovjet fél egyáltalán nem kívánja befogni magát az angol érdekek elé, és esze ágában sincs gyengíteni Németországot. Kiemelendő, hogy Eden látogatása volt az első alkalom, hogy Sztálin egy külföldi nagyhatalom vezetőjével tárgyalhatott, úgyhogy minden szavát alaposan végiggondolta. Eden teljesen meg is döbbsent, mert erre a látogatásra épp Berlinből érkezett, ahol német partnerei egy szóval sem árulták el, hogy üzletelnek a Szovjetunióval – ellenkezőleg, a legsötétebb színekkel festették le előtte a bolsevik veszélyt.

A szovjet külpolitika teljes kétszínűségét mutatja, hogy amikor Litvinov 1933 októberében annyira lelkesedett azon, hogy Németország kilépett a leszerelési konferenciából és a Népszövetségből, akkor partnere, Twardowski moszkvai nagykövet sajnálkozását fejezte ki neki azért, hogy ez a vélemény egyáltalán nem jelenik meg a szovjet sajtóban – amely ekkor még alapvetően a „fasizmust” gyalázta.³³⁷

1934-re Sztálin azzal érvelhetett, hogy Németország és Japán kilépett a Népszövetségből, amely ezzel elvesztette szocialistaellenes jellegét. Valójában azonban arról volt csak szó, hogy a szovjet politika felismerte: mindent érdemes megtennie annak érdekében, hogy erősítse Franciaország hajlandóságát keleti szövetségesei megvédésére – ezzel ugyanis borítékolhatóvá vált egy előbb-utóbb kirobbanó francia–német konfliktus, amelyben a Szovjetunió lehet a nevető harmadik.

Ennek jegyében kötötte meg a Szovjetunió Franciaországgal 1935. május 2-án az előbb már említett kölcsönös segítségnyújtásról szóló szerződést (amely egyúttal Csehszlovákia területi integritását is garantálta). A Szovjetunióknak azonban csak akkor kellett katonai segítséget nyújtania Csehszlovákia számára, ha ezt megelőzően Franciaország is hadat üzent Németországnak – ami igazából egyoldalú diplomáciai előnyt jelentett, hiszen Franciaország kötelezettsége nem azon múlt, hogy a Szovjetunió hadat üzent-e Németországnak. A szovjet politika azonban mindig is két vasat tartott a tűzben: erre példa, amikor Litvinov 1935. november 7-én az állami fogadás alkalmával az asztalához hívta Schulenburg német követe, és ott hangosan tósztot mondott „barátságunk megújítására”.³³⁸ Még szemléletesebb példa a kétszínűségre, hogy miközben a Szovjetunió a „béke mellett” kötelezte el magát, megakadályozta, hogy a Népszövetségnek az Abesszínia megtámadása miatt Olaszország ellen hozott szankciói hatékonyak lehessenek, mivel maga is szállított olajat Mussolininek. Ez Sztálin kifejezett utasítására történt. Amikor a „vonalat” nem teljesen értő külügyi népbiztosság először kételyeit fejezte ki annak kapcsán, hogy helyes-e Olaszországba exportálni, ezt írta Kaganovicsnak és Molotovnak: „A Külügyi Népbiztosság aggodalmai abból adódnak, hogy nem értik a nemzetközi helyzetet. Nemcsak Olaszország és Abesszínia között van konfliktus, hanem az egyik oldalon Olaszország és Franciaország, illetve a másik oldalon Anglia között is. A régi antant már nem létezik. Helyette két antant van: az olasz–francia és az angol–német antant. Minél nagyobb a veszekedés közöttük, annál jobb a Szovjetunióknak. Az egyiknek és a másiknak is eladhatunk gabonát, hogy dulakodhassanak egymással. Nekünk nem előnyös, ha már most szétveri az egyik fél a másikat. Az az előnyös számunkra, ha a dulakodás a lehető legtovább tart, anélkül, hogy bárki legyőzné a másikat.”³³⁹

³³³ Pietrow-Ennker: Stalinismus... 37.

³³⁴ Ulam: Stalin... 513.

³³⁵ Белоусова: СССР в контексте международных... 141., idézi Kolontári: Adalékok... 47.

³³⁶ Sztálin művei. 18. kötet. Magyarul nem jelent meg, internetes közlése Сталин И. В. Сочинения. – Т. 18. – Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. 86–91., idézi Kotkin: Stalin... 244.

³³⁷ DuS 1933–1934, Nr. 253., 746.

³³⁸ Allard: Stalin und Hitler... 55.

³³⁹ DuS 1935–1937, Nr. 223., 690–691.

Hitler elvileg már a *Mein Kampf*ban nyilvánvalóvá tette keleti céljait, és úgy tűnt, hatalomra jutása utáni verbális antikommunizmusa is ennek jegyében fogant. Sztálin azonban ezt nem így látta. Értékelése szerint mindez Hitler részéről alapvetően a franciák megtévesztésére szolgált. Sztálin ugyanis biztosra vette, hogy Hitler először a nyugati hatalmakkal akar leszámolni. Ahogyan ezt a német veszélyt emlegető Tuhecsevszkij egyik Németország feltételezett hadműveleti terveit tárgyaló memorandumába bele is írta: az antikommunista „él csak ürügy a nyugati (Belgium, Franciaország) és a déli (Posen, Csehszlovákia, Ausztria) revansista tervek leplezésére”.³⁴⁰ Sztálin tehát egyáltalán nem tartott egy esetleges német támadástól.

Nem meglepő tehát, hogy az sem igaz, hogy a Szovjetunió csak végső kétségbeesésében kereste a nációkkal a kapcsolatot. Ez épp fordítva történt. Sztálin 1934. szeptember 15-i üzenete a németországi szovjet kereskedelmi kirendeltség vezetőjének pontosan visszatükrözi teljes politikai agendáját: „Azt tanácsolom, hogy ne siessen a németekkel. A németek nem tudnak elfutni előlünk, mivel nagyobb szükségük van a szerződésre, mint nekünk.”³⁴¹ A német politikusok szondázása ugyanis 1935 és 1939 között az elutasító válaszok ellenére folyamatosan zajlott.³⁴² Molotov például 1935. január 28-án az SZKP VII. kongresszusán leszögezte, hogy az SZK(b)P vezetése sohasem akart mást, mint a német–szovjet kapcsolatok ápolását. Nincs jelentősége annak, hogy jelenleg Németországban fasiszta rendszer van hatalmon, majd számonkérte azt, hogy érvényesek-e még a *Mein Kampf* alapelvei – mert ha igen, akkor természetesen a Szovjetunió levonja a szükséges konzekvenciákat.³⁴³ Egyértelmű tehát, hogy Sztálin részéről a kollektív biztonság doktrínájának meghirdetése csupán propagandafogás volt. Valter Krivickij, a szovjet katonai hírszerzés nyugat-európai részlegének 1937-ben átállt és 1941-ben a szovjet titkosszolgálat által meggyilkolt vezetője szerint Sztálin 1934 és 1939 között teljes politikáját a Hitlerrel való megegyezés elősegítésére építette.³⁴⁴

Hogy a Szovjetuniót nem a versailles-i békemű megőrzése, hanem más szempontok vezették, arra bizonyíték Rozenbergnek, a párizsi szovjet követség ideiglenes ügyvivőjének 1934. áprilisi jelentése is. Rozenberg ebben óvott attól, hogy a kisantant testületileg csatlakozzon a francia–szovjet paktumhoz, mivel a szovjet garancia megadásába így „belekevernék Magyarországot és Olaszországot is, amelyek számunkra semmiféle fenyegetést nem jelentenek, de amelyekkel szemben elméletileg biztosítanunk kellene a kisantantot”.³⁴⁵ Litvinov pedig Nicolae Titulescu külügyminiszter energikus próbálkozásait elhárítva határozottan ellenezte Románia bevonását a szerződésrendszerbe. Ez részben a besszarábiai kérdés rendezetlenségével magyarázható, hiszen a kölcsönös segítségnyújtási szerződésben közvetve benne volt a határok garantálása is, ami a szovjet diplomáciának egyáltalán nem állt érdekében – mivel Besszarábiát meg akarta szerezni.³⁴⁶ Legalább ennyire fontos volt az a szempont is, hogy semmiképp sem szerették volna vállalni Románia nyugati határainak garantálását.

A már többször említett francia–szovjet és csehszlovák–szovjet segítségnyújtási szerződés genezise is árulkodik a Szovjetunió külpolitikai koncepciójáról. A Politbüro ugyan már 1934. november 2-án határozatot hozott a tárgyalások felvételéről, de ezt követően mind a francia, mind a szovjet fél úgy tett, mintha nem neki, hanem a másiknak lenne fontos a tárgyalások eredményre vitele. 1935. április közepén Litvinov a következő feltételeket támasztotta: (1) nyilvánvaló katonai agresszió esetén ne kelljen bevárni a Népszövetség állásfoglalását; (2) a segítségnyújtási kötelezettség ne csak egyhangú, hanem többségi szavazás esetén is életbe léphessen; (3) a paktumhoz csatolják az „agresszió” szovjet értelmezését is.³⁴⁷ A szovjet javaslatok közül az első kettő érthető volt, és a szerződés végleges szövegébe is belekerült. A harmadik azonban teret engedett volna olyan egyoldalú értelmezéseknek, amelyek a „segítségnyújtást” gyakorlatilag bármilyen csehszlovák belpolitikai esemény bekövetkeztekor is lehetővé tették volna. Ez pedig végeredményben azt jelenthette volna, hogy a Szovjetunió akkor is segítséget nyújthat, ha azt Csehszlovákia nem kéri... Ez az ötlet később is a szovjet külpolitika kelléktárához tartozott.

A szondázás újabb eszköze volt David Kandelaki kinevezése a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség élére. Kandelaki a kinevezése előtt személyesen Sztálintól és Molotovtól kapott eligazítást (előbbitől ráadásul külön egy négyszemközt is), ami finoman szólva is szokatlan volt egy ennyire alacsony beosztású diplomata esetében. Még sajtótabb, hogy ezt a német fél tudomására is hozták.³⁴⁸ Kandelaki 1934 közepétől tárgyalt az évi 200 millió márka váltóhitel megadásáról, s bár gazdasági vonalon el tudott érni bizonyos eredményeket, politikai

³⁴⁰ Musial: Kampflplatz... 394.

³⁴¹ Kudrjašov: Warum entschied sich... 116–117.

³⁴² Erre vonatkozó példákat lásd Allard: Stalin und Hitler... 31–69, valamint a DuS dokumentumkötetekben található iratokat, amelyek nagy számára hely hiányában nem hivatkozom.

³⁴³ DuS 1935–1937, Nr. 19., 207–208., Pietrow-Ennker: Stalinismus... 48.

³⁴⁴ Krivitsky: Ich war Stalins Agent... 19.

³⁴⁵ Kolontári: Magyarország... 211.

³⁴⁶ Kolontári: Magyarország... 211.

³⁴⁷ Kolontári: Magyarország... 216.

³⁴⁸ Hilger: Wir und der Kreml... 270., DuS 1935–1937, Nr. 640., 1579; Nr. 656., 1610.

kapcsolatfelvételre Hitler nem volt hajlandó, annak ellenére, hogy Kandelaki minden alkalommal kifejtette, hogy célja lenne a politikai kapcsolatok javítása is. Tárgyalópartnerei azonban politikai felhatalmazás hiányában újra és újra kikosarozták. A próbálkozások híre természetesen Hitlerhez is eljutott, aki azt az utasítást adta, hogy nyíltan meg kell mondani Kandelakinak: amíg a Komintern és a szovjet kormány szoros kapcsolatban áll egymással, addig nem látja értelmét a politikai kapcsolatok erősítésének.³⁴⁹

A szirénhangok tehát sokáig semmilyen visszhangra sem találtak. Hitler nem hagyott kétséget afelől, milyen ambíciókkal rendelkezik. Beszédeiben rendszeresen utalt élettérelméletére, Ukrajna és az Ural természeti kincseinek kiaknázására. Különösen nagy csapást jelentett az 1936. október 23-án megkötött német–japán antikomintern paktum, amely egyértelműen a Szovjetunió ellen irányult. Sejtteni lehetett azt is, hogy a nyilvánosságra hozott szöveg mellett titkos záradékok is léteznek – ezeket a szovjet hírszerzés hamarosan meg is szerezte. Az 1936-os nürnbergi pártnapokon Hitler minden korábbinál durvábban támadta a kommunizmust, és az újra és újra jelentkező szovjet kezdeményezéseket, amelyek gazdasági tárgyalások ürügyén a politikai kapcsolatok javítását is szorgalmazták, olyan feltételhez kötötte, amiről tudta, hogy a Szovjetunió nem fogja teljesíteni: nevezetesen ahhoz, hogy a kommunista mozgalom szüntesse be a Szovjetunió kívüli működését.

Hitler értékelése szerint egyébként ezek a folyamatos szovjet közeledési kísérletek alapvetően azért történtek, mert a szovjetek a német opció belengetésével a franciákra akartak nyomást gyakorolni, egy szorosabb katonai szövetség érdekében.³⁵⁰ Ez azonban a helyzet teljes félreértése volt. Ő mindenesetre antibolsevista nézeteiből egy szemernyit sem engedett. 1937. január 30-án például kijelentette, hogy semmilyen kétséget nem kíván „hagyni, hogy mi [...] a bolsevizmusban egy elviselhetetlen világveszélyt látunk, és [...] tartózkodunk bármilyen kapcsolattól ennek a méregbacillusnak a hordozóival [...]. Egyébként pedig a mostani bolsevista Oroszországgal való minden további német szerződéses viszony teljesen értéktelen volna.”³⁵¹

Szovjet szempontból nemkívánatos esemény volt a spanyol polgárháború. Téves lenne azt hinni, hogy a Komintern vezetése ebben Európa destabilizálásának lehetőségét látta volna, mivel azt feltételezték, hogy egy bolsevizált Spanyolország inkább riasztóan hatna a nyugati szövetségesekre; emellett a túl aktív szovjet segítségnyújtás teljesen hiteltelenítette volna Litvinov diplomáciájának érveit. A maga módján réalpolitikus Sztálin először nem akart a forradalmárok segítségére sietni, mivel Franco gyors győzelmét várta. Két héten keresztül a Szovjetunió minden demonstratív lépéstől tartózkodott. Ezt követően azonban hirtelen „spontán” tüntetések robbantak ki a Szovjetunió városaiban, és a dolgozók „önként” ajánlották fel fizetésük egy részét a forradalmároknak. De Sztálin ekkor is csak óvatos lépéseket tett: csupán minimális mennyiségben szállított fegyvereket. Segítőkészsége csak akkor nőtt meg jelentősen, amikor Németország és Olaszország Franco megsegítése mellett döntött. Úgy tűnt, Spanyolország lehet az a hadszíntér, ahol az európai hatalmak összecsaphatnak, annál is inkább, mivel a francia kormánytól egyáltalán nem állt távol a köztársaságiak oldalán történő katonai intervenció gondolata – Sztálin koncepciójában így a spanyol polgárháború lehetőséget kínált az európai nagyhatalmak összeugrasztására. Segítségnyújtása azonban végig korlátozott és kétszínű maradt, mert, mint már említettük, tartania kellett attól is, hogy a köztársaságiak esetleges győzelme antikommunista félelmeket kelthet Nyugat-Európában. Az 1936 végén Caballero spanyol miniszterelnöknek írt, Molotov és Vorosilov aláírásával is ellátott levelében óva intett attól, hogy a spanyol eseményeket úgy lehessen interpretálni, mintha a Szovjetunió kommunista hatalomátvételt tartana kívánatosnak az országban, s egyelőre csak a polgári forradalom lehet napirenden.³⁵²

Sztálin kétszínűsége ott is tetten érhető, hogy míg Franciaországban a Komintern a népfretpolitika elvei szerint politizált – mivel ezzel remélte sakkban tartani Németországot –, addig Spanyolországban teljesen más elveket követett. Itt a kommunista tanácsadók még a francoistákkal szembeni harcnál is fontosabbnak tartották a kommunisták szövetségeseivel való leszámolást. Példa erre Gerő Ernő spanyolországi tevékenysége, aki a „barcelonai mézárós” gúnynevet a fasisztákkal szemben tevékenykedő baloldali trockisták megsemmisítése miatt kapta. Valójában az antifasiszta harc propagandájával a Szovjetunió saját önkénteseit is becsapta. 1938 áprilisában feloszlatta a nemzetközi brigádokat, és utasította a Spanyol Kommunista Párt tagjait, hogy lépjenek ki a köztársasági kormányból, tovább gyengítve ezzel a Franco-ellenes erőket. Ekkor a köztársaságiak helyzete még nem volt reménytelen – épp a szovjet lépés hatására vált azzá. Mindez összefüggött azzal, hogy néhány héttel korábban Hitler bekebelezte Ausztriát – a Szovjetunió számára viszont nem volt érdeke egyedül maradnia a köztársaságiak oldalán, és Sztálin nem kívánt többet befektetni a győzelemre amúgy sem viheto spanyol polgárháborúba, az viszont fontos szempont volt számára, hogy ne kerüljön túlságosan szembe Hitlerrel. Az akció számára anyagilag mindenképp megtérült, a szállított fegyverekre ugyanis a megszerzett spanyol aranykincs bőséges fedezetet nyújtott.

³⁴⁹ A Kandelaki-misszió részleteire lásd Besymenski: Stalin und Hitler... 62–88.

³⁵⁰ A kérdésre lásd Slutsch: Stalin und Hitler... 75.

³⁵¹ Domarus: Hitler. Reden... 1. kötet, 671–672.

³⁵² Roberts: Stalin, Spain... 43.

Sajátosan alakult a szovjet–lengyel viszony is. Bár minden Németországgal szembeni akció elengedhetetlen feltétele lett volna a Lengyelországgal történő kooperáció, Sztálin éppen ezt hanyagolta el leginkább. Jellemző, hogy a varsói szovjet nagyköveti poszt 1937 októberétől a háború kezdetéig betöltetlen maradt.

Litvinov 1938. március 18-án, három nappal Ausztria megszállása után a kollektív biztonság jegyében újabb jegyzéket intézett Nagy-Britanniához, Franciaországhoz és az Egyesült Államokhoz, a további német agresszió korlátozása érdekében. Valójában ennek a jegyzéknek a megtévesztés volt a célja volt, hiszen ahogy Litvinov is írta Szálinnak a jegyzék kapcsán, „számunkra ebből semmilyen új kötelezettség sem keletkezik”, és „az eseményekkel kapcsolatos felelősséget Angliára lehet hárítani”.³⁵³ A szovjet diplomácia még ahhoz sem vette a fáradságot, hogy tiltakozó jegyzéket küldjön Németországnak egy független állam anektálása miatt. A Szovjetunió ugyanis továbbra is üzletelni kívánt az agresszorral de Németország 1938 tavaszán megszakította a hitelnyújtásról folytatott tárgyalásokat.

Ausztria után nyilvánvaló volt, hogy a következő áldozat Csehszlovákia lesz. A már említett, 1935-ös francia–szovjet szerződés szerint, ha Franciaország Csehszlovákia megtámadása után hadat üzen a támadónak, a Szovjetunió is köteles Csehszlovákia védelmére kelni. Ez azonban a gyakorlatban kivitelezhetetlen volt, mivel mind Románia, mind Lengyelország mereven elzárkózott attól, hogy lehetővé tegye a Vörös Hadsereg átvonulását Csehszlovákia felé (amellyel a Szovjetunió ekkoriban még nem volt határos). Ennek az elzárkózásnak komoly alapja volt: mindkét ország jelentős területeket szakított ki a cári Oroszországból, amelyekről viszont a Szovjetunió nem mondott le, ráadásul a Komintern politikáját mind Romániában, mind Lengyelországban súlyos kockázatként értékelték. Emellett Lengyelország maga is profitálni kívánt Csehszlovákia felosztásából. A szovjet politika egyetlen esetben tudott volna akcióba lépni: akkor, ha Franciaország előzetesen felmondja a Lengyelországgal kötött segítségnyújtási szerződést – erre viszont a franciák nem voltak hajlandóak. Már az is érdekes, hogy 1938 nyarán a szovjet fél azokra a francia kísérletekre, amelyek egy szorosabb katonai együttműködést javasoltak Csehszlovákia kapcsán, nem reagált, helyette viszont felvetette, hogy mi lenne a francia álláspont abban az esetben, ha a Szovjetunió akkor is szükségesnek látná megtámadni Lengyelországot, ha egyébként Franciaország nem avatkozik be Csehszlovákia oldalán.³⁵⁴ Az ezt követő szovjet megnyilatkozás pedig teljesen egyértelművé tette, hogy eszük ágában sincs katonailag részt venni a krízis megoldásában: Litvinov ugyanis azt javasolta, hogy a Népszövetség döntse el a szovjet csapatok átvonulásának kérdését – miközben pontosan tudta, hogy ehhez egyhangúság kell, ami kizárható.

Sztálin maga sem gondolhatott komolyan arra, hogy beavatkozik Csehszlovákia oldalán, mivel a Vörös Hadsereg mozgósítására semmilyen kísérlet sem történt ebben az időszakban. Német katonai megfigyelők szerint az 1938 őszi müncheni brit–német megegyezés előtt Belgium, Svájc vagy Hollandia is jóval több katonai előkészületet tett, mint a Szovjetunió. Tekintettel arra, hogy elvileg nem lehetett előre tudni, hogy háború esetén a lengyel kormány esetleg mégis elfogadná-e a szovjet csapatok vasúti átcsoportosítását Lengyelországon keresztül Kassa felé, nyilvánvaló, hogy a Vörös Hadsereg nem is kívánt részt venni Csehszlovákia megmentésében – mert ehhez egyébként mozgósítania is kellett volna.³⁵⁵ Az ezzel kapcsolatos propagandahadjárat csak azt a célt szolgálta, hogy a történekeért kizárólag a nyugati hatalmak impotenciáját lehessen kárhozatni.

Természetesen számos szovjet politikus akadt, aki el akarta hinni azt, hogy Sztálin kollektív biztonságról szóló kijelentései valóban azt jelentik, amit ez a kifejezés takar. Naplójegyzetei szerint ide sorolható Majszkij és feltehetően Dimitrov, továbbá Litvinov is ezt a nézetet képviselte. Mindez azonban semmit sem változtat azon, hogy a politikai irányvonalat egyedül Sztálin határozta meg, és ő végig egy kettős modellben gondolkodott, amelynek lényege a német opció folyamatos lebegtetése volt.³⁵⁶ Ahogy a nyugat-európai katonai hírszerzés USA-ba emigrált vezetője, Valter Krivickij fogalmazott: „Amennyiben a Kremlben egyáltalán lehetett németpártiságról beszélni, akkor Sztálin már régóta az volt.”³⁵⁷

A szovjet politika kétszínűségére jó példa a japán–kínai konfliktus is. Amikor 1937-ben a japán agresszió miatt nyílt háború tört ki Kínában, a szituációt a szovjet diplomácia nem arra használta fel, hogy ezzel erősítse a kollektív biztonság elvét, hanem csupán egy megnemtámadási szerződést megkötésére volt hajlandó a kínai vezetéssel, bármilyen segítségnyújtási kötelezettség nélkül. Ahogyan Bianka Pietrow-Ennker is leszögezte, az ok az volt, hogy „nem kívántak olyan feladatot vállalni, amely felelősségvállalási kötelezettséget jelentett más államok biztonságáért.”³⁵⁸

³⁵³ DuS 1937–1939, Nr. 246, 695.

³⁵⁴ Allard: Stalin und Hitler... 82.

³⁵⁵ A kérdésre lásd Pfaff: Die Sowjetunion...

³⁵⁶ Pietrow-Ennker: Stalinismus... 39–45., 298. Sajátos módon a szerző mégsem ismerte fel, hogy Sztálin német opciójának lényege a versailles-i rendszer megsemmisítése és ezzel együtt egy újabb világháború kiobbantása volt.

³⁵⁷ Krivitsky: Ich war Stalins Agent... 19.

³⁵⁸ Pietrow-Ennker: Stalinismus... 59.

A müncheni konferencia és a Szovjetunió

1938 ősze a Szovjetunió szempontjából látszólag rendkívül kedvezőtlen helyzetet teremtett. Annak ellenére, hogy a szovjet külpolitika formálisan maga is tett javaslatokat a csehszlovák kérdés megoldására, a nyugati hatalmak meg sem hívták a müncheni konferenciára, amelyen Csehszlovákia ügye rendezésre került. A kollektív biztonság doktrínája összeomlani látszott.

A Szudéta-krízis éleződése elvileg lehetőséget adhatott volna a Szovjetunióknak Csehszlovákia támogatására, ám a szovjet aktivitás egyáltalán nem az ország stabilitását erősítette. A Csehszlovák Kommunista Párt moszkvai utasítások alapján arra készült, hogy egy esetleges háborús helyzetet a cseh burzsoázia megsemmisítésére és a hatalom átvételére használjon fel.

A szovjet tervek fókuszában eleve nem Csehszlovákia, hanem Lengyelország állt. Litvinov 1938 tavaszán több alkalommal is felvetette francia, illetve csehszlovák tárgyalópartneinek, hogy a Szovjetunió megtámadná Lengyelországot, amennyiben az részt vesz a Csehszlovákia elleni agresszióban (1938. május 27-én Coulondre moszkvai francia követnek, 1938. június 5-én pedig Szurics párizsi követen keresztül Bonnet külügyminiszternek). Arra a kitérő francia válaszra, amely szerint a Szovjetunió csak akkor kötelezett segítségnyújtásra, ha Franciaország is megindítja csapatait, Litvinov visszakérdezett, hogy mi lenne a francia magatartás akkor, ha a Szovjetunió enélkül is beavatkozna. A francia diplomácia számára egyértelmű volt, hogy Litvinov itt nem a Csehszlovákiának történő egyoldalú segítségnyújtásra gondolt, hanem egy Lengyelország elleni akcióra.³⁵⁹

Litvinov ezt követően sem hagyta abba a szondázást, bár francia és csehszlovák partnerei továbbra sem értették, hogy miért lovagol egy olyan forгатókönyvön, amelyik teljesen valószínűtlen. Június 9-én ismét felvetette, hogy Lengyelország beavatkozása esetén katonai segítséget akarnak nyújtani.

Azt, hogy a szovjetek igazi célja a konfliktusból történő kimaradás, a moszkvai német és szövetséges diplomaták egyaránt felismerték. Ahogyan Schulenburg 1938. augusztus 28-i, Berlinbe küldött jelentésében fogalmazott: „Ami a Szovjetuniót illeti, itteni kollégáim úgy gondolják, hogy a lehető legkevesebbet fogja tenni, annak érdekében, hogy a konfliktus végére hadserege érintetlen maradjon. Ennek következtében a Szovjetunió lenne az egyedüli kedvezményezettje az eseményeknek. Jellemző erre itteni francia kollégám [Robert Coulondre – U. K.] megjegyzése: „Szívemből remélem, hogy nem lesz német–francia konfliktus. Ön ugyanannyira jól tudja, mint én, hogy akaratlanul kiknek is dolgozunk akkor, ha összeveszünk.”³⁶⁰

A francia és brit döntéshozóknak úgy tűnt, hogy a Szovjetunió bevonása Csehszlovákia megmentésébe óhatatlanul annak bolsevizálásával járna. Ennek megfelelően arról is készültek forгатókönyvek, hogy mi a rosszabb: egy náci vagy egy kommunisták által megszállt Csehszlovákia? Egy ezzel kapcsolatos brit elemzés arra jutott, hogy rövid távon a náci, hosszú távon viszont a szovjet térnyerés a veszélyesebb.

Mindeközben a történet nem ennyire egyszerű. Sok jel mutat arra, hogy valójában épp a szovjet fél volt az, amely lelkiismeretlenül megkockáztatott egy polgárháborút is azért, hogy ezzel saját hosszú távú külpolitikai céljait megvalósítsa – anélkül, hogy bármilyen módon tekintettel lett volna ennek következményeire. Rövid távon ugyanis nem Csehszlovákia bolsevizálása, hanem egy európai konfliktus kirobbantása volt a célja. Ennek kapcsán viszont Andrej Zsdanov, az SZKP PB tagja a Csehszlovák Kommunista Párt központi bizottságának 1938. augusztus 20–21-i ülésén azt mondta, hogy „amennyiben kitör a háború, akkor a kommunisták kötelessége, hogy minden erővel felrázzák a népet a háború okozta gazdasági és politikai válságból azért, hogy ezzel meggyorsítsák saját országukban a kapitalista osztályuralom bukását. [...] A fasiszta agresszor támadásának és a támadás ellen védekező nemzeti burzsoázia háborújának a felszabadító háború jellegét kell felvennie, amelybe beavatkoznak a munkásosztály és a kommunisták. Itt látjátok, elvtársak, azt, hogy Hitler támadása Csehszlovákiára nem a fasiszta túlerő előestéjét, hanem a burzsoázia és a kizsákmányolók uralmának végét hozza el. A nép, amelyet a kommunisták vezetnek, kiharcolja a szabadságát saját burzsoáziájától.”³⁶¹ Zsdanov ezzel a szöveggel tudatosan megalapozatlan reményeket keltett hallgatóiban, és így aktívan hozzájárult Csehszlovákia szétveréséhez. Pontosán tudta ugyanis, hogy a Szovjetunióknak esze ágában sem lesz segítséget nyújtani a csehszlovák kommunistáknak.

Mi sem mutatja a szovjet politika kétarcúságát jobban, mint az, hogy miközben Litvinov a nemzetközi porondon végig arra hivatkozott, hogy a Szovjetuniót csak akkor terheli Csehszlovákia kapcsán bármilyen kötelezettség, ha Franciaország hadba lép Németországgal szemben,³⁶² addig a Csehszlovák Kommunista Párt az

³⁵⁹ Pfaff: *Stalins Strategie...* 561.

³⁶⁰ DuS 1937–1939, Nr. 315., 841

³⁶¹ Idézi Pfaff: *Stalins Strategie...* 564.

³⁶² Lásd Gorodetsky: *Die Maiski-Tagebücher...* 233.

országban belül azt terjesztette, hogy a Szovjetunió már akkor is segítséget fog nyújtani, ha csak Csehszlovákia védekezik.³⁶³ Ideilleszkedik az is, ahogyan Litvinov 1938. augusztus 22-én Schulenburggal tárgyalt: nem arra figyelmeztette, hogy egy Csehszlovákia elleni német akció nem egyeztethető össze a nemzetközi joggal, hanem csak arra, hogy amennyiben ezt katonai erő nyílt bevetésével teszik meg, akkor annak következményei lesznek. Ezután pedig közölte, hogy „nem annyira a csehekről van itt szó, mint inkább hatalmi kérdésekről. A Szovjetunió semmilyen módon sem felelős a csehszlovák állam létrehozásáért és [nemzetiségi] összetételéért; nem ült ott Versailles-ban; ezzel szemben szükséges, hogy felvegye a harcot az agresszív nemzetiszocialista Németországgal szemben.”³⁶⁴ Amikor viszont arról lett volna szó, hogy ezt a határozottságot valahogy tanúsítani is kell, nem történt semmi. Hiába kérte Litvinov Sztálint, hogy legalább részleges mozgósítást rendeljen el, és ezzel kapcsolatban a szovjet sajtó is indítson kampányt, Sztálin a javaslatot piros irónnal aláhúzta, és ráírta: „Nem!”³⁶⁵ E döntésének nem az volt az oka, hogy egy ilyen akciót reménytelennek tartott, hanem az a konzekvens felfogása, ami arra irányult, hogy elősegítse a versailles-i rendszer szétrobbantását és egy újabb háború kitörését – akár Csehszlovákia feláldozása árán is.

A szovjet koncepció nyilván nem az volt, hogy a Nyugat teljes passzivitása mellett Csehszlovákia területén belül fognak majd megvívni egy német–szovjet háborút, és ezzel egyidejűleg felszámolják a csehszlovák burzsoáziát. Egyrészt erre technikailag sem lett volna túl nagy lehetőség, mert csak légi úton lehetett volna szállítani csapatokat – hacsak nem támadják meg az áthaladásra hivatkozva Lengyelországot és/vagy Romániát. Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy a Nyugat egy szovjet beavatkozást (teljes joggal) bolsevizálási kísérletként értékelt volna, és ebben az esetben ők már biztosan nem siettek volna Csehszlovákia segítségére. A szovjet forgatókönyv így csak az lehetett, ami Spanyolországban: zavaros helyzetet teremteni, ennek során megsemmisíteni a burzsoázia képviselőit, majd visszavonulni és a történelemért a Nyugat tehetetlenségét és a náciakat hibáztatni. Eleve sokatmondó, hogy a csehszlovák krízis tetőpontján olyan cikkek jelenhettek meg a szovjet sajtóban, amelyek kétségbe vonták Lengyelország jogát keleti területeinek kormányzására.³⁶⁶

A szovjet szándékokra a legjobb bizonyíték az, hogy nemcsak a szovjet és a csehszlovák vezérkar előzetes megbeszélésére nem került sor, hanem még csak elvi szinten sem készült semmilyen terv a Csehszlovákiának nyújtandó esetleges katonai segítségnyújtásra, holott egy ilyen terv elkészítése minden érintett vezérkar rutinadataihoz hozzátartozott volna.³⁶⁷

A Hitler–Sztálin-paktumban testet öltött szovjet területi követelések tehát már ekkor megjelentek. 1938. szeptember 26-án a szovjet Külügyi Népbiztosság figyelmeztette Prágát arra, hogy ne tárgyaljon Lengyelországgal, és arra is utalt, hogy a Szovjetunió „szerencsés helyzetben megpróbál kialakítani Csehszlovákiával egy közös határt Kelet-Galíciában.”³⁶⁸ A tévedések elkerülése végett Patyomkin népbiztoshelyettes egyúttal egy térképet is átadott Zdeněk Fierlinger moszkvai csehszlovák követnek, amire be voltak rajzolva az annektálandó lengyel területek.

Tanulságos megnézni azt is, ahogyan a Csehszlovák Kommunista Párt a krízis tetőpontjára reagált. Tekintettel a kommunista pártok teljes kézivezérlésére, nem férhet kétség ahhoz, hogy ez pontosan Moszkva utasításai szerint történt. A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága 1938. augusztus 21-én határozatában leszögezte, hogy „Hitler csehszlovákiai rajtaütése a fasiszta túlerő, a burzsoázia és a kizsákmányolók uralmának végét is jelenti majd. Azt is jelenti, hogy a nép, amely a Vörös Hadsereg oldalán védi a nemzeti szabadságot a külföldi fasiszta támadóktól, képes a kommunisták vezetése alatt kiharcolni szabadságát saját burzsoáziájával szemben.”³⁶⁹ Amennyiben figyelembe vesszük, hogy ez a magatartás jelentősen hozzájárult az ország destabilizálásához, akkor ennek tükrében nem túlzás az az állítás, hogy Lengyelországhoz hasonlóan Csehszlovákia sírásói sem csak a náciak voltak.

A történeti irodalomban,³⁷⁰ sőt már a korabeli publicisztikákban is rendre a Nyugatnak címzett szemrehányásként szerepel, hogy a Szovjetuniót megalázták azzal, hogy nem hívták meg a müncheni tárgyalásokra. Ám ezek a szemrehányások alaptalanok. Hiszen épp a Szovjetunió volt az, amely a versailles-i békeszerződést rablóbékének minősítette, és semmiképpen sem volt hajlandó elfogadni – miért kellett volna tehát meghívni egy olyan békeszerződéssel kapcsolatos konferenciára, amelyet vehemensen elutasít? Emellett a Szovjetunió a Kominternen keresztül minden európai országot destabilizálni igyekezett, és nem melleleg indirekt módon támogatta Hitler hatalomra jutását is. A „Világ proletárjai, egyesüljetek!” jelmondatot a szovjet

³⁶³ Kolontári: Adalékok... 50.

³⁶⁴ DuS 1937–1939, Nr. 314., 839. és Szergej Szlucs bevezető értékelése a kötet 43–44. oldalán.

³⁶⁵ DuS 1937–1939, Nr. 328., 864.

³⁶⁶ Игра с ОГЭМ...

³⁶⁷ DuS 1937–1939, 41.

³⁶⁸ Pfaff: Stalins Strategie... 573

³⁶⁹ A dokumentumot idézi Pfaff: Stalins Strategie... 586.

³⁷⁰ Pl. Weber: A paktum... 54.

propaganda nem törölte saját szótárából, így hiába is beszéltek a „szocializmus egy országban” elvéről, senki sem tudhatta, hogy azt mennyire gondolják komolyan. Egyébként a csehszlovák kormánynak is rossz tapasztalatai voltak a szovjet vezetéssel, amellyel hiába kötött segítségnyújtási szerződést, a Vörös Hadsereg határozott elzárkózása miatt nem tudta azt megtölteni katonai tartalommal.³⁷¹ Teljesen irreális elvárás egy olyan ország bevonása nemzetközi ügyek intézésébe, amely más országok területén sorozatosan politikai gyilkosságokat követ el, arról nem is beszélve, hogy a sztálini „tisztoogatások” miatt az sem lehetett tudni, hogy személy szerint épp ki lesz majd az, akit a potenciális tárgyalópartnerek közül a diplomáciai testületből saját elvtársai agyonlövetnek.

Felmerül természetesen a kérdés, Sztálin hogyan élte meg azt, hogy őt nem hívták meg Münchenbe. Az ezzel kapcsolatos történeti irodalomban rendre előbukkan az a vélemény, hogy a szovjet diktátor egy ellene irányuló kapitalista összeesküvésnek értékelte a kihagyását. Ezeknek a véleményeknek természetesen könnyű hitelt adni, mert Sztálin paranoid volt. A kérdés szempontjából azonban az a döntő, hogy Sztálin ezt a „kapitalista összeesküvést” mennyire tartotta veszélyesnek? Ha a történetet innen nézzük, akkor az a helyzet, hogy erre nemigen találni közvetlenül Sztálin személyéhez köthető forrást – az ellenkezőjére annál inkább. Szimptomatikus, ahogyan például 1939 márciusában Sztálin Vorosilov egyik Nagy-Britanniát gyalázó beszédére reagált: „Egy világbirodalom? Nyalják ki a seggem. Olvastam a beszámolódat. Megadtad nekik. Basszák meg magkat.” Majd amikor Vorosilov visszakérdezett, Sztálin ezt írta: „Jó előadás volt. Hoovert, Chamberlaint és Buharint alaposan seggbe rúgtad.”³⁷²

A szovjet „sértődöttség” kapcsán azt a szempontot is érdemes figyelembe venni, hogy a müncheni válság idején tetőztek a sztálini koncepciók eljárások is. A szovjet politikai és katonai vezetés nagy részét épp ezekben a hónapokban végezték ki. 1937–1938-ban nem kevesebb mint 1,7 millió személyt tartóztattak le, és közülük közel 800 ezret agyon is lőttek. Áldozatként a tömeggyilkosságokban a hadsereg vezetése kiemelten volt érintett – a legmagasabb beosztásban lévő 899 parancsnokból 583-at végeztek ki.³⁷³ Ennek tükrében igencsak valószínűtlen, hogy Sztálin 1938 őszén egy nyugati konfliktusba is be kívánt volna avatkozni, arról nem is beszélve, hogy a sztálini „tisztoogatások” Nyugat-Európában is ismertek voltak, és nem növelték a Szovjetunióba vetett bizalmat.

A szovjet és a posztszovjet történetírás szerint Münchenben a nyugati hatalmak azzal a szándékkal kapituláltak Hitler előtt, hogy őt a Szovjetunió ellen fordítsák; ily módon a Szovjetunió egy rendkívül fenyegető „kapitalista átkarolás” áldozatává válhatott volna. Valójában egyetlen olyan belső elemző dokumentum sem ismert, ami azt bizonyítaná, hogy Sztálin fenyegetve érezte magát egy ilyen átkarolástól;³⁷⁴ és ennél is fontosabb, hogy olyan sem, amely arra utalna, hogy a brit vagy francia politika vezetőiben felmerült efféle gondolat.

Rövid ideig úgy tűnhetett, hogy a nyugati hatalmak passzivitása egyenesen bátorítja Németországot az újabb katonai akciókra. Ennek ellenére téves volna túlértékelni a Szovjetunió veszélyeztetettségét – ez csak egy esetleges japán–német–lengyel szövetség esetén lett volna reális. Lengyelország azonban maga is egyre jobban aggódott az esetleges német követelések miatt, annál is inkább, mert területén nagyszámú német élt.

Legalább ennyire fontos, hogy Németország sem katonailag, sem gazdaságilag nem volt abban a helyzetben, hogy a nyugati hatalmak gazdasági segítsége nélkül bármilyen offenzívát indíthasson a Szovjetunió ellen. Mindezt a szovjet fél is pontosan tudta, mert rengeteg információval rendelkezett a német hadiipar és gazdaság kapacitásairól. Azt a lehetőséget pedig, hogy Franciaország és Nagy-Britannia odadobja Lengyelországot Hitlernek, 1939 márciusától teljesen ki lehetett zárni. Egy olyan forgatókönyv, amelyben a nyugati hatalmak Németországgal szemben semlegesek, vagy gazdaságilag még támogatják is Lengyelország megtámadása esetén, azért, hogy ezt követően a Szovjetuniót támadja meg, teljesen elképzelhetetlen volt.

Ezt egyébként maguk a szovjet döntéshozók dokumentumai is bizonyítják, ugyanis az említett forgatókönyveket egyetlen korabeli belső iratban sem említik reális veszélyként.

Hogy Sztálin még ekkor sem tartotta túl kockázatosnak a politikai helyzetet, azt bizonyítja az általa szerkesztett, *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam* című, közismert propagandakiadvány is. Ebben Sztálin egyáltalán nem tartotta szükségesnek, hogy felhívja a figyelmet a fasiszmus veszélyére, sőt az eredeti kéziratból még a következő bekezdést is kihúzta, annak érdekében, hogy a szöveg németellenes élettelvegve:

„A német fasiszták – megígérik a lengyeleknek, hogy velük együtt foglalják el a szovjet Ukrainát és Fehéroroszországot, és nekik adják a szovjet területek egy részét, hogy cserébe megkaphassák a korridort. De a német fasisztáknak éppúgy tudniuk kell, mint a lengyeleknek, hogy egy szovjet Ukrainát vagy

³⁷¹ Kolontári: Adalékok... 46.

³⁷² Montefiore: Stalin... 67.

³⁷³ Bonwetsch: Die Repressionen des Militärs... 405.

³⁷⁴ Slutsch: Stalin und Hitler... 87.

Fehéroroszországot érő támadás esetén nem fogunk habozni, hogy hatékony ellenlépésekkel szétzúzzuk az agresszorokat.”³⁷⁵

Ugyanebben az időszakban a „rövid tanfolyam” megjelenésének alkalmával propagandisták részére rendezett tanácskozáson kijelentette: „A kommunisták nem pacifisták, akik a békéről sóhajtoznak, és csak akkor fognak fegyvert, ha megtámadják őket. Ez nem igaz. Vannak esetek, amikor a kommunisták támadnak, ha a háború igazságos, ha a körülmények kedvezőek, ha eljön a megfelelő pillanat. A kommunisták egyáltalán nem ellenzik a támadást, nem ellenzői bármiféle háborúnak. Az, hogy mi most a védelemről kiabálunk, csak porhintés.”³⁷⁶ Ezek a kijelentések meglehetősen relativizálják azt az állítást, amely szerint Sztálin valaha is komolyan vette volna a kollektív biztonság doktrínáját.

Hogy a Szovjetunió már ekkor sem állt teljes mértékben az antifasiszta politika oldalán, azt az 1938. novemberi „kristályéjszaka” kapcsán tanúsított reakció is bizonyítja. A szovjet propaganda heteken keresztül hallgatásba burkolódzott, Asztahov berlini szovjet ügyvivő pedig csak kitérő válaszokat adhatott az őt felkereső külföldi követeknek: „Arról kérdeznak, hogy a Szovjetunió befogad-e zsidó gyerekeket. Az a válaszom, hogy mi a spanyol gyermekeknek segítünk”³⁷⁷ – fogalmazott. Litvinov le is szögezte Majszkij londoni követnek írt levelében, hogy a Szovjetunió nem hajlandó zsidó menekültek befogadására. A brit külpolitika ezzel kapcsolatos kérdéseire azt a magyarázatot adta, hogy a kapitalista szellemben felnőtt emberek tömeges integrálása nehézséget okozna. Sztálin végül arra hivatkozott, hogy a legjobb kifogás az, ha a szovjet alkotmányra utalnak, amely csak olyan személyeknek teszi lehetővé a menedéjog megadását, akik a dolgozók érdekeiért küzdenek, vagy tudományos tevékenységük, illetve progresszív politikai tevékenységük miatt szenvednek üldöztetést. Két hét elteltével „spontán” értelmiségi tüntetésekre került sor néhány szovjet városban. Más társadalmi osztályokhoz tartozó személy ezen nem vett részt, nem beszélve a pártvezetőkéről, akik kerülték a demonstrációt. A sajtó csak olyan tudósításokat közölt, amelyek „az értelmiség” elítélő véleményére hivatkoztak – az olvasónak úgy tűnhetett, hogy a zsidóüldözés mást nem is érdekel a Szovjetunióban.³⁷⁸

A nyugati döntéshozók arra gyanakodtak, hogy egy esetleges Németországgal szembeni háborút az oroszok nem az antifasiszta harcra használnának fel, és erre a spanyol polgárháború tapasztalatai alapján minden alapjuk meg is volt. A bukaresti francia katonai attasé 1936. májusi jelentése szerint: „Amennyiben háborút viselünk Németországgal, mindent meg kell tennünk azért, hogy az három-négy hónapon belül véget érjen. Ám az oroszok, mint ahogyan azt tapasztaltuk, érdekelték a háború elhúzódásában, hogy az általuk átvonulásra használt terület meg is tarthassák.”³⁷⁹ Ugyanezzel a gyanúperrel élt František Moravec ezredes, a csehszlovák titkosszolgálat vezetője, aki meg volt győződve arról, hogy a szovjet titkosszolgálatok országát valójában ellenségként kezelik.³⁸⁰

1939 januárjától a helyzet szovjet szempontból pozitívan változott, mivel a lengyel vezetés elutasította Hitler szövetségi ajánlatát; ezután Hitler nyíltan deklarálta is, hogy következő célja a „lengyelkérdés” megoldása lesz, szétzúvva ezzel a német–lengyel összefogás lehetőségét. Emellett német részről már 1938 végétől érdeklődés volt tapasztalható a kereskedelmi kapcsolatok bővítését illetően. A német újrafegyverkezés nyersanyagszükségletei a Szovjetunió nélkül nemigen voltak biztosíthatók, ezért a német Külügyi Hivatal több lépést is tett a kereskedelmi kapcsolatok bővítése érdekében.³⁸¹ Szovjet szempontból az is megnyugtatóan hathatott, hogy Németország teljes érdektelenséget tanúsított Kárpátalja kérdésében. Sztálin erre maga is kitért az 1939 márciusában az SZKP XVIII. kongresszusán mondott, később e kötet lapjain részletesen is ismertetett beszédében: „Az angol, francia és észak-amerikai sajtó [...] képviselői rekedtre kiabálták magukat, hogy a németek Szovjet-Ukrajna ellen mennek. Hogy most a kezükben van az úgynevezett Kárpát-Ukrajna [...] Úgy látszik, ennek a gyanús zajnak az volt a célja, hogy felkeltse a Szovjetunió haragját Németország ellen, hogy megmérgezze a légkört [...]. Persze teljesen lehetséges, hogy Németországban vannak olyan örültek, akik arról álmodoznak, hogy hozzácsapják az elefántot, vagyis Szovjet-Ukrajnát egy szúnyoghoz [...] Európa és az Amerikai Egyesült Államok [...] keservesen csalódtak a németekben, mert azok ahelyett, hogy kelet felé, a Szovjetunió ellen vonulnának, lám, nyugat felé fordulnak, és gyarmatokat követelnek maguknak. [...] Azt lehetne hinni, hogy Csehszlovákia területeit ama kötelezettség fejében engedték át a németeknek, hogy azok háborút kezdjenek a Szovjetunió ellen, de a németek most megtagadják a [nyugati imperialistáknak adott] váltó kifizetését, és valahová odébb küldik a sürgetőket.”³⁸²

Leszámítva azt a logikai bakugrást, hogy Kárpátalja esetleges német megszállása esetén még mindig ott lett volna Lengyelország galíciai területe a német-szovjet határ között, Sztálin számára mindenképp biztató jel volt,

³⁷⁵ Slutsch: Der Weg... 77.

³⁷⁶ Idézi Kolontári: Sztálin beszéde... 153–154.

³⁷⁷ DuS 1937–1939, 47.

³⁷⁸ DuS 1937–1939, 47. és Nr. 367., 937.

³⁷⁹ Pfaff: Stalins Strategie... 550.

³⁸⁰ Moravec: Master of Spies... 112.

³⁸¹ Részleteit lásd Schwendemann: Die wirtschaftliche Zusammenarbeit... 44–56, 73–78.,

³⁸² Sztálin: A leninizmus kérdései... 711.

hogy Hitler ekkoriban még nem is törekedett arra, hogy Kárpátalja kapcsán bármilyen elvárásokat fogalmazzon meg: a területet teljes mértékben átengedte Magyarországnak, amely azt 1939. március közepén birtokba is vette.

Sztálin biztos lehetett benne, hogy Anglia és Franciaország kénytelen lesz a Szovjetunióra támaszkodni, amennyiben meg akarja őrizni európai vezető szerepét. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a szövetségesek nem engedhetnek meg maguknak még egy területi koncessziót Németországgal szemben. Különösen így volt ez 1939. március 31. után, amikor London a lengyel területi integritás sérthetlenségének garantálásával kényszerhelyzetbe került – egyértelművé vált, hogy Németország következő zsaroló akciójára hadüzenet lesz a válasz. Ebből viszont Sztálin pontosan tudhatta: országa csak azon az áron lesz határos Németországgal, hogy cserébe a versailles-i békemű harmadik bástyája is összeomlik, és kitör az új világháború. Azt a lehetőséget, hogy a nyugati hatalmak újra meg fognak egyezni a Szovjetunió háta mögött, Sztálin nyugodtan kizárhatta, mivel a francia és a brit kormányt érvényes szerződések is kötelezték Lengyelország védelmére, míg Csehszlovákia és Ausztria esetében ilyen kötelezettség korábban nem állt fenn. Nem kellett nagy jóstehetség annak megállapításához, hogy egy újabb kihívás esetén még az alapvetően defetista francia és angol politikusok is inkább a Németországgal szembeni fegyveres fellépés mellé állnak. Sztálin tehát teljes passzivitás esetén is nyugodtan nézhetett volna a fejlemények elé – ennek ellenére a szovjet külpolitika 1939 tavaszán váratlan fordulatot vett.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes foglalkoznunk azzal, hogyan értékeli a müncheni konferenciát a szovjet és orosz historiográfia. A ma újra érvényes sztálinista interpretáció szerint a nyugatiak egy szándékos összesküvéssel Németországot a Szovjetunió ellen akarták uszítani, és befolyási övezetnek átengedték neki Kelet-Európát; ebben az értelmezésben tehát Hitler a nyugatiak eszköze volt, ráadásul ennek kapcsán alapvetően az „indirekt agresszió” eszközeit kívánták alkalmazni a Szovjetunió ellen.³⁸³ Ennek állítólagos bizonyítéka az, hogy Chamberlain kérdésre Bonnet külügyminiszter azt válaszolta, hogy amennyiben Németország támogatna a Szovjetunió területén egy ukrán szeparatista mozgalmat, akkor Franciaország nem tekinti jogilag érvényesnek segítségnyújtási kötelezettségét. Ez csak akkor áll fenn, ha Németország közvetlenül támadja meg a Szovjetuniót.³⁸⁴ Ebből következtet a mai orosz történetírás arra, hogy a nyugatiak valójában abban mesterkedtek, hogy Németországot a Szovjetunió ellen uszítsák.

Az előbbieken ismertetett gondolatmenet számos sebből vérzik. Egyrészt semmilyen dokumentummal nem igazolható, hogy a nyugatiak instrumentalizálni kívánták Hitlert a Szovjetunió ellen – bár lehetett volna rá okuk, tekintettel a szovjet titkosszolgálat és a Komintern Nyugat-Európában kifejtett szubverzív tevékenységére. Ha lett volna ilyen szándékuk, akkor egyébként is kiegyezhettek volna Hitlerrel 1941. június 22. után, ám ez sem Churchillben, sem Rooseveltben nem merült fel – épp fordítva, német–szovjet relációban zajlottak efféle tárgyalások,³⁸⁵ és nem egyértelmű, hogy csak német kezdeményezésre.³⁸⁶ Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy Bonnet nem is válaszolhatott mást, hiszen Németországnak nem volt közös határa a Szovjetunióval, így módon meg sem tudta volna támadni, és így a Szovjetunióknak történő segítségnyújtás sem merülhetett fel. Az egész kérdés kulcsa Lengyelország volt, az a forgatókönyv viszont, hogy Lengyelország és Németország együtt támadja meg a Szovjetuniót, megint nem merült fel – hiszen ennek minden előfeltétele hiányzott.

Újabb szovjet közeledési kísérletek Németország felé

Szovjet részről a nyílt kapcsolatfelvételi kísérleteket számos politikai gesztus előzte meg. A szovjet sajtó 1939 elejétől már gyakorlatilag nem tudósított a német belpolitikáról. 1939 februárjában több német állampolgárt, akit korábban „kémkedés” és „ellenforradalmi tevékenység” vádjával tartóztattak le, kiutasítottak az országból.³⁸⁷ Ahhoz képest, hogy akár tarkón is löhették volna őket, ez is inkább békülékeny gesztus volt.

Igaz, Hitler is csökkentette szovjetellenes kirohanásainak mértékét. Meglepő módon az 1939. január 30-én a Kroll Operaházban elmondott beszédében szinte meg sem említette a Szovjetuniót, miközben leszögezte, hogy egy (szerinte a zsidóság által kiprovokált) új világháború eredménye a „zsidó faj európai megsemmisítése” lesz. Gyakorlati lépésekre a szovjetekkel szemben azonban egyáltalán nem került sor. A német érdektelenség ellenére a Kreml úgy tett, mintha mi sem történt volna, és ezért különösen értékelendők azok a jelzések, amelyeket a Szovjetunió ezután küldött Németország felé. 1939. január 31-én a *Pravda*, február 1-jén pedig az *Izvesztija*

³⁸³ Lásd Smirnov: Das Münchner Abkommen... 20.

³⁸⁴ DBFP 3. sorozat 3. kötet 325. sz. dokumentum, 307.

³⁸⁵ Lásd Fleischhauer: Die Chance des Sonderfriedens...

³⁸⁶ A kérdésnek mindmáig csak a német, illetve svéd oldala volt kutatható (mivel a titkos szovjet–német tárgyalások Svédországban zajlottak, és az eseményeket a svéd titkosszolgálat is igyekezett követni), míg az orosz forrásokról az égvilágon semmi sem jelent meg; valószínű, hogy orosz részről nyomós okokból titkolják a téma feltárását.

³⁸⁷ Slutsch: Der Weg... 82.

közölt a Komintern befolyása alatt álló *News Chronicle* című lapból átvett terjedelmes cikket, *Német–szovjet közeledés* címmel, Vernon Bartlett tollából – ami a későbbiek fényében elég pontos jóslatnak bizonyult. A cikk szerint a két ország gazdasági együttműködésének már nincs semmilyen akadály, és „a tárgyalásoknak politikai jelentőségük is van, mivel ezek feltehetően azzal végződnek, hogy a szovjetek egy háború esetén kimeríthetetlen élelmiszer-tartalékokat biztosítanak Németországnak. [...] Egyelőre úgy tűnik, hogy a szovjet kormánynak egyáltalán nem áll szándékában Nagy-Britannia és Franciaország segítségére sietni, ha ezek konfliktusba kerülnének Németországgal és Olaszországgal.”³⁸⁸ A cikk megjelenése előtt Litvinov a következő üzenetet küldte Majszkij londoni követnek: „Továbbra is kapunk titkos forrásokból információkat, amelyek esetében kívánatosnak tartom ezek nyilvánosságra hozását az angol sajtó segítségével. [Ezeket] a közléseket a *News Chronicle*-nak vagy más lapnak kell átadni.”³⁸⁹ Ezt követően jelent meg január közepén Bartlett cikke az angol lapban, majd erre hivatkozva a két vezető szovjet napilapban is.

A *Pravda* és az *Izvesztija* cikkeit a kutatás általában úgy értékeli, hogy Sztálin ezekkel akarta a németek felé jelezni együttműködési hajlandóságát.³⁹⁰ A szovjet viszonyokat ismerve teljesen nyilvánvaló, hogy egy ilyen cikk megjelenése csak Sztálin kifejezett jóváhagyásával történhetett, és maga a történet jellemző módon mutatja a szovjet tájékoztatáspolitikai módszereit is. Az az interpretáció azonban, amely szerint a német kártya felmutatásával Sztálin a nyugati szövetségeseket is figyelmeztetni kívánta, hogy ne tegyenek további engedményeket Hitlernek, mert a Szovjetunió számára más alternatíva is létezik a kollektív biztonság doktrínáján kívül,³⁹¹ véleményünk szerint nem igazolható, és csak abból a vágyvezérelt gondolkodásból vezethető le, amely szerint Sztálin a béke megőrzésében lett volna érdekelt. A németek egyébként a szovjet ajánkozást ekkor még egyáltalán nem ismerték fel.

A gazdasági tárgyalások menete sokat elárul arról, milyen mögöttes szándékok jellemezték a feleket. 1938 végén az újrafegyverkezés okozta nyersanyaghiány kényszere miatt a német hadigazdaság vezetőinek (elsősorban Göringnek) a kezdeményezésére több kapcsolatfelvételi kísérlet is történt a Szovjetunió felé. Emellett esedékes volt a szokásos kereskedelmi megállapodás meghosszabbítása is, ami 1938 végén meglepetésre különösebb viták nélkül sikerült, ráadásul úgy, hogy mindkét fél jelezte bővítési szándékát. Hitler ekkor még abban reménykedett, hogy megfelelő zsarolás esetén Lengyelország Csehszlovákiához hasonlóan megadja magát, s ezért, miközben a lengyel politikusokkal is tárgyalni próbált, tett néhány demonstratív, ámde tartalom nélküli gesztust annak illusztrálására, hogy Németország esetleg a Szovjetunióval is megegyezhet. Így 1939 elején minimálisra csökkent a német sajtóban az antikommunista propaganda, az 1939. januári követségi fogadáson pedig Hitler kétszer is szóba állt Merekalov szovjet nagykövettel – ami kisebb szenzációnak számított. Sztálin (tévesen) már ekkor megegyezési szándékot vélt e lépések mögött.³⁹²

Azt, hogy a megegyezésben először a szovjet fél volt igazán aktív, ezeknek a tárgyalásoknak a sorsa is bizonyítja. Merekalov berlini szovjet nagykövet ugyanis személyesen járt el ebben az ügyben, kiemelve, hogy a szovjet kormány kifejezett óhaja új szintre emelni a német–szovjet gazdasági kapcsolatokat. A tárgyalások helyszínéül Moszkvát javasolta, és saját részéről Anasztasz Mikojan kereskedelmi népbiztost és PB-tagot jelölte ki tárgyalópartnernek, s ezzel a tárgyalás színvonalát miniszteri szintre emelte. Hitler hatalomra jutása óta ilyen magas rangú szovjet vezető még nem tárgyalt német diplomatákkal, főleg nem a szovjet fővárosban, ami szintén mutatja a kérdés politikai jelentőségét. A Politikai Bizottság 1939. január 21-i határozata utasította a külkereskedelmi, közlekedési, repülőgépgyártási, hajógyártási, lőszeripari, hadiipari és gépipari népbiztosságokat, hogy adják le rendeléseiket – ebből is látszott, hogy a Kreml elsősorban hadiiparát kívánta fejleszteni a német hitelből.³⁹³ Moszkva ugyan nem örült annak, hogy a megbeszélésre német részről csak az osztályvezetői beosztású Karl Schnurrét jelölték ki, de komolyan készült a tárgyalásokra.

A német–szovjet kapcsolatok bővítésének a német külügyi apparátusban, a hadseregben és az NSDAP vezetői között is voltak hívei. Ezek az érdekcsoportok azonban nem tudtak szembemenni Hitler akaratával. A német diktátor 1938 őszén egyre erőteljesebben követelte a tervezett háborúra történő gazdasági felkészülést, ami viszont akarva-akaratlanul felértékelte a Szovjetunió szerepét. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy a Szovjetunió rendelkezett a szükséges nyersanyagokkal, hanem az is, hogy német–szovjet relációban nyugati valuta nélkül is lehetett kereskedni: erre a célra szolgáltak az évente megszavazott áruhitel-megállapodások. Ez pedig a súlyos devizahiánnyal küzdő Németország számára rendkívül fontos szempont volt. A Külügyi Hivatal gazdaságpolitikai osztályának vezetője 1938. november 4-én azt írta egy memorandumában, hogy a német

³⁸⁸ Slutsch: Der Weg... 81.

³⁸⁹ Slutsch: Der Weg... 81.

³⁹⁰ Schwendemann: Die wirtschaftliche Zusammenarbeit... 38.

³⁹¹ Így pl. Fleischhauer: Die sowjetische Außenpolitik... 25.

³⁹² A találkozóról kiváló elemzést nyújt Kolontári: Tizenkét perc...

³⁹³ Slutsch: Der Weg... 80., Besymenski: Stalin und Hitler... 183.

nyersanyaghelyzet olyan, hogy Göring és a többi érintett minisztérium egyaránt nyomatékkel szorgalmazza a gazdasági kapcsolatok felélénkítését.³⁹⁴ Ennek megfelelően a német diplomácia mindent megtett annak érdekében, hogy minél hamarabb tető alá hozza az évente tárgyalt hitelmegállapodást, ám bármilyen politikai koncesszió nélkül – ezt ugyanis a Führer nem engedélyezte.³⁹⁵

Felmerül a kérdés, hogy maga Hitler mennyire foglalkozott gazdasági szempontokkal – annál is inkább, mert a háború vége felé rendszeresen ő volt az, aki tanácsadóit kioktatta, hogy semmit sem értenek a hadigazdasághoz. Minden jel arra mutat, hogy kalkulációiban a gazdasági kényszerhelyzet egyáltalán nem merült fel – ami egészen hajmeresztő politikai felelőtlenségről tanúskodik. Ezt bizonyítja a már említett, 1939. május 23-án keletkezett Schmunt-protokoll is, amely rögzítette legfontosabb bizalmasai előtt kifejtett háborús terveit. Ebben egy szóval sem említette meg azt, hogy honnan is kívánná biztosítani a tervezett háború nyersanyagszükségletét. Rá jellemző módon a kérdést azzal intézte el, hogy nem a célokat kell igazítani a körülményekhez, hanem a körülményeket a célokhoz. Annyiból igaza volt, hogy ez a módszere 1933 óta folyamatosan bevált...

Hitler 1939. február elején az utolsó pillanatban rendkívül udvariatlan módon lemondatta Schnurre küldetését, mivel még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy a német–lengyel kapcsolatokra egy német–szovjet egyezményvel helyezze nyomást. Abban reménykedett, hogy Lengyelországot is ugyanúgy térdre tudja majd kényszeríteni, mint Csehszlovákiát. 1939 januárjában Beck külügyminiszter nagy feltűnést keltő látogatást tett Hitlernél, és ezt követően Varsóban meg is indultak a tárgyalások a korridor kérdéséről. Ezeket a tárgyalásokat viszont igencsak megzavarhatta volna, ha a lengyel félnek attól kell tartania, hogy Németország közben a Szovjetunióval szövetkezik. Ismerve a lengyelek érzékenységét, ez őket azonnal a Nyugat karjaiba kergette volna. Schnurre misszióját viszont a francia sajtó úgy tárgyalta, mint egy komoly német–szovjet egyezmény nyitányát, ami érthető módon rendkívüli nyugtalanságot okozott Lengyelországban. Ribbentrop arra gyanakodott, hogy a szovjet fél szándékosan szivárogtatta ki a tárgyalás részleteit, hogy ezzel nehezítsen egy esetleges lengyel–német megegyezést.

Érdekes módon a „maradék Csehország” 1939. március 15-én történt német megszállása sem okozott feszültséget a német–szovjet viszonyban. Litvinov ugyan átadott Schulenburgnak egy tiltakozó nyilatkozatot, ám amikor utóbbi a szöveg elolvasása után annak gyakorlati értelmére kérdezett rá, akkor Sztálin erre vonatkozó utasításainak megfelelően azt a feleletet kapta, hogy nem tiltakozó jegyzékről van szó, a Szovjetunió csak közölni kívánta álláspontját.³⁹⁶ Ennek megfelelően a Szovjetunió de facto azonnal elismerte a német megszállás tényét.³⁹⁷

A Szovjetunióknak nyújtandó német hitelről folyó tárgyalások a szovjet és német kalkulációk miatt is elhúzódtak. Mikojan, aki személyesen vezette a szovjet delegációt, arra törekedett, hogy a gazdasági ígéretekkel a szovjet kapcsolat politikai fontosságára is ráébressze a német felet, s ennek érdekében csak akkor tett engedményeket, ha a további makacsság már a tárgyalások folytatását veszélyeztette. Német oldalról ekkoriban még nem ismerték fel a szovjet kapcsolat fontosságát, amit az is bizonyít, hogy a szovjet megrendeléseket vizsgáló német kereskedelempolitikai bizottság 1939. március 11-i javaslata szerint „zátonyra kell futtatni a jelenleg még nyitott tárgyalásokat az orosz hitelről”, mivel a német ipar a következő egy-két évben még nem lesz abban a helyzetben, hogy teljesíteni tudja a szovjet megrendeléseket. Más német szereplők viszont épp a nyersanyaghiány miatt ragaszkodtak a tárgyalások folytatásához, a német pozíció tehát nem volt egyértelmű.

Sztálin javaslatára március elején újabb kódolt jeladásra került sor. Vlagyimir Patyomkin, a külügyi népbiztos helyettese álnéven (!) írt cikket a *Bolsevik* című lapba különböző nemzetközi kérdésekről. A cikk heves támadás volt a nyugati hatalmak ellen, miközben Németország kapcsán utalt arra, hogy „a rapallói szerződés még létezik”, és azt fejtegette, hogy Németországnak szüksége van biztos hátországra, amit csak a Szovjetunió tud nyújtani.³⁹⁸

A gesztenye kikaparása

Sztálin 1939. március 10-én az SZKP XVIII. kongresszusán tartott értékelése szerint Németország, Japán és Olaszország erőszakos expanzióival az új imperialista háború már meg is kezdődött. Sőt már 1938. október 1-én utalt erre egy, a „rövid tanfolyamot”³⁹⁹ magyarázó beszédében.⁴⁰⁰ Ez a megközelítés bizonyos szempontból megelőlegezte a XXI. századi „hibrid hadviselés” eredendően orosz definícióját, hiszen részben hadüzenet nélküli eseményeket minősített háborús tevékenységnek – egyébként nem alaptalanul.

³⁹⁴ DuS 1937–1939, Nr. 357, 913–914.

³⁹⁵ DuS 1937–1939, 49.

³⁹⁶ DuS 1937–1939, 54.

³⁹⁷ DuS 1937–1939, Nr. 430., 1101–1103.

³⁹⁸ Slutsch: Der Weg... 84.

³⁹⁹ Lásd A Szovjetunió kommunista (bolsevik) pártjának története...

⁴⁰⁰ Pietrow-Enker: Stalinismus... 75.

Sztálin a felvázolt helyzetben követendő stratégiának a Szovjetunió távolmaradását jelölte meg: meg kell várni a hadakozó felek kimerülését, hogy az alkalmas pillanatban a Vörös Hadsereg léphessen fel döntőbíróként: „Legyünk óvatosak, nehogy országunkat konfliktusba vigyék a háborús provokátorok, akik megszokták, hogy idegen kezek kaparják ki számukra a gesztenyét.”⁴⁰¹ Ez a mondata valójában önleleplező, mert olyasmit tulajdonított az ellenségnek, amire valójában csak ő készült: éppen az volt a baj, hogy a nyugati hatalmaknak semmilyen háborús terve nem volt senki ellen sem (pedig Németországgal szemben erre szükség lett volna), Németország pedig nem is volt határos a Szovjetunióval; ha viszont Lengyelországon keresztül támadott volna, azzal automatikusan kiváltja a brit és francia hadüzenetet. Sztálin ennek teljesen tudatában is volt. Németországról már-már elismerően nyilatkozott, megemlítve, hogy Hitler nem volt hajlandó magát a nyugati hatalmak játékszereként befogni egy Szovjetunió elleni – valójában még tervek szintjén sem létező – agresszióra. Tagadva Hitler élettérelméletét, egyenesen elmebetegeknek nevezte azokat, akik azt terjesztik, hogy Németország magához akarná csatolni Ukrajnát. Ezzel szemben a nyugati hatalmakat alapvetően erkölcstelen és agressziót [!] támogató félnek nevezte. Gondolatai egy kérdés körül forogtak: milyen szerepet játszon „a forradalom bölcsőjének” nevezett Szovjetunió ebben a történelmi helyzetben? Legfontosabb természetesen a Szovjetunió védelme; de utalt arra is, hogy a szocializmus nehézségei csak a kapitalista bekerítés feltörésével oldhatók fel.⁴⁰²

A kapitalista bekerítésre való utalásnak egyértelműen önigazoló funkciója volt. De arról is tanúskodott, hogy a politikai vezetők hogyan képzelték el a Szovjetunió nemzetközi befolyásának növelését. Így pl. a honvédelmi népbiztos helyettese, Lev Mehlisz a Vörös Hadsereg kötelességének tartotta háború esetén a szovjetkötársaságok számának növelését, hogy ezzel is elő lehessen segíteni a proletár-világforradalom győzelmét.⁴⁰³ Maga Molotov is külügyi népbiztosként abban látta feladatát, hogy minél inkább kiterjeszthesse országa határait. Véleménye szerint a területi expanzió és a Szovjetunió hatalmának növekedése ugyanazt jelenti.⁴⁰⁴

A beszéd teljes félreértése az az interpretáció, amely szerint az a nyugatiaknak küldött figyelmeztetés volt.⁴⁰⁵ Ha Sztálin nekik címezte volna mondanivalóját, akkor legalább elvi szinten kellett volna valami pozitívumot mondania a versailles-i rendezés fenntartásának szükségességéről. De semmi ehhez hasonló sem hangzott el, épp ellenkezőleg: miközben a nyugati hatalmakról Sztálinnak egy jó szava nem volt, addig Németországról elismerően beszélt. A szöveg kontextusa alapján csak a nyugatiak merülhettek fel, mint a „gesztenyekikaparás” potenciális haszonélvezői. Azt, hogy a beszéd a németek felé tett gesztus, egyébként már Trockij is felismerte, aki úgy kommentálta a beszédet, hogy „Sztálin játszani készül Hitlerrel”.⁴⁰⁶

Sztálin 1939 tavaszán a korábbiakhoz képest jobban kalkulálható helyzetbe került, tudhatta ugyanis, hogy küszöbön áll az új háború, ráadásul úgy, hogy abban minden európai nagyhatalom részt fog venni, csak a Szovjetunió nem. Számára ezért komoly alternatívát jelenthetett volna az összefogás a nyugati hatalmakkal, és egyáltalán nem volt szükségszerű szövetszövetkeznie a hitleri Németországgal.⁴⁰⁷ Három lehetőség közül választhatott:

1. A nyugati szövetségesek támogatása. Ebben az esetben volt leginkább valószínű, hogy a következő német agresszió elkerülhető, hiszen ez elrettentő hatással bírt volna. Amennyiben pedig Hitler ennek dacára mégis blöfföl, és megtámadja Lengyelországot, egy kontinentális blokád mellett nem lett volna hosszú távon túl sok esélye az ellenállásra.
2. Teljes passzivitás mindkét féllel szemben. Ebben az esetben viszonylag nehezen volt kalkulálható, hogy mi fog történni Lengyelországgal, de valószínűsíthető volt a fegyveres konfliktus. Abban azonban Sztálin így is biztos lehetett, hogy a háború úgy tör ki, hogy a Szovjetunió kimarad belőle.
3. Megegyezés Hitlerrel. Ebben az esetben biztosra lehetett venni, hogy a háború a lehető leghamarabb megkezdődik, de a Szovjetunió nem válik hadviselő féllé, viszont Hitler győzelmi esélyei nőnek.

Mint említettük, a háború utáni történetírásban az a nézet terjedt el, hogy Sztálin sokáig az első verzió mellett állt, és csak a nyugatiak magatartása miatt „kényszerült” rá szövetszövetkezni Hitlerrel. Ehhez képest a szovjet diplomácia Németországgal már 1938 végétől miniszteri szintre emelte a kereskedelmi tárgyalásokat (német részről csak követségi tanácsosi szinten képviseltették magukat), és 1939 áprilisában politikai vonalon is felvette a kapcsolatot a harmadik birodalom képviselőivel, míg utóbbi nem keresett a Szovjetunióval semmilyen politikai kontaktust, sőt a gazdasági tárgyalásokat sem erőltette túl látványosan, mert nem akarta ezzel provokálni a nyugati

⁴⁰¹ Sztálin: A leninizmus kérdései... 714. Az eredeti orosz szövegben a „tűzből a parazsat” kifejezés szerepel. Ez Oroszországban általában a szamovár begyújtására szolgált, ami alapvetően a házigazda vagy háziasszony feladata volt.

⁴⁰² Sztálin: A leninizmus kérdései... 701–712.

⁴⁰³ XVIII съезд Всесоюзной... 28–42.

⁴⁰⁴ Чув: Сто сорок... 7.

⁴⁰⁵ Így Weber: A paktum... 72–73.

⁴⁰⁶ Kotkin: Stalin... 610.

⁴⁰⁷ Pietrow-Ennker: Stalinismus... 30., 51.

hatalmakat.⁴⁰⁸ Ernst Weizsäcker külügyi államtitkár ebben az időszakban (1938. december 14.) úgy fogalmazott, hogy „Oroszország sem mint barát, sem mint ellenség nem érdekelt minket”.⁴⁰⁹

Erdekes módon ezt a Sztálin-beszédet egy ideig sem a brit, sem a német politikai felső vezetés nem tudta helyesen értékelni.⁴¹⁰ Ezzel szemben viszont a Sztálinnal kapcsolatos történetírás nagyon is jelentősnek tartja a beszédet, olyannyira, hogy Claudia Weber egyenesen Sztálin legfontosabb beszédének nevezte.⁴¹¹

Hasonlóan értették a beszéd fontosságát azok a diplomata is, akik a helyszínről tudósítottak. William Seeds moszkvai brit nagykövet pontosan úgy értékelte az elhangzottakat, mint én is tettem. Összefoglalójának zárómondata szerint „az otthoni ártatlanoknak” [sic!], akik azt hiszik, hogy a Szovjetunió „csak arra vár, hogy a nyugati demokráciák meghívják, azt lehet javasolni, hogy töprengjenek el Sztálin tanácsán: legyünk óvatosak, és a Szovjetuniót ne rántsuk bele háborús uszítók konfliktusaiba, akiknek az a szokásuk, hogy másokkal kapartatják ki a gesztenyét a tűzből”.⁴¹²

Mindez előre borítékolta azokat a frusztráló élményeket, amelyben az „otthoni ártatlanok”, azaz a szovjetek szándékait teljesen félreértő politikusok által kijelölt tárgyalódelegáció a későbbiek során a szovjetektől részesült.

Seedshez hasonlóan ítélte meg a beszéd tartalmát a vele szemben ellenérdekelt Ernst Köstring katonai attasé is, akinek a beszéd más elemei is feltűntek – például az, hogy Németország kifejezetten jóindulatúan került említésre. Arra a kérdésre, hogy ennek mi lehetett az oka, Köstring azt felelte, hogy „Sztálin ezt biztos nem az irántunk érzett szeretetből teszi. A józan ész beszél belőle. Amennyiben Németország fő ellensége nyugaton van, akkor nyugalomban reménykedhet tőlünk.” Zárásként Köstring leszögezte, hogy „egy európai konfliktus a legjobb üzlet a Szovjetunióknak”.⁴¹³ Köstring értékelését azonban már Schulenburg sem osztotta (a beszédet „feltűnően színtelennek és óvatosnak” nevezte), így ennek megfelelően ekkor még Berlinben sem vették észre a Németországnak szóló jelzéseket.

Az egyedüli európai főváros, ahol Sztálin szavait a politikai döntéshozatal legfelsőbb szintjein is pontosan értették, Varsó volt. A lengyel értékelés megegyezett az említett brit diplomataéval: Sztálin érdekelt egy olyan háború elősegítésében, amelyben mindenki részt vesz majd, csak a Szovjetunió nem.

Az újabb szovjet ajánlkozás annak ürügyén zajlott, hogy érvényesek-e még a cseh Škoda-művek és a Szovjetunió között kötött gazdasági szerződések. Ennek kapcsán még április 17-én Merekalov szovjet nagykövet közölte von Weizsäcker külügyi államtitkárral, hogy szerinte az ideológiai különbségeknek nem kellene terhelniük a kölcsönös jó viszonyt. Német oldalról eleinte nem tudták értelmezni ezeket a kijelentéseket, másrészt viszont maguk is érdekelték voltak abban, hogy a háborús felkészülés miatt legalább gazdasági téren együttműködjenek a Szovjetunióval, bár ezen a területen sem tettek különösebben aktív lépéseket.

Magának Sztálinnak Hitlerrel szemben semmilyen illúziója nem volt. Ezt bizonyítják azok a könyvek is, amelyeket ekkoriban olvasott, és szokásához híven aláhúzásokkal is ellátott. Ilyen volt például Konrad Heiden 1934-ban megjelent, a nemzetiszocialista mozgalommal szemben igencsak kritikus műve, vagy Dorothy Woodman *Hitler újrafegyverkezik: a német háborús tervek bemutatása* című kötete, amelyet 1939 nyarán olvasott. A *Mein Kampf* orosz fordításának elolvasását pedig kötelezővé tette a Politikai Bizottság tagjai számára.⁴¹⁴

A szovjet legfelső vezetésén belül nem alakult ki egységes álláspont arról, hogy mi is lenne a helyes taktika. Litvinov 1939. március közepétől folyamatosan próbálta meggyőzni Sztálint a nyugatiakkal folytatott (és a következő fejezetben részletezett) tárgyalások kapcsán arról, hogy tegyen kompromisszumokat – ám Sztálin ezt kivétel nélkül elutasította.⁴¹⁵

Április elején Litvinov ezt írta Merekalov berlini szovjet nagykövetnek: „Nagyon jól tudjuk, hogy nélkülünk lehetetlen feltartani és megállítani az agressziót, és minél később kéri a segítségünket [a nyugatiak], annál többet fognak fizetni érte.”⁴¹⁶ Azonban egy dolog volt az, hogy az álláspontjáról meggyőzze egy beosztottját, és egy másik, hogy azt Sztálinnal is elfogadtassa. Utóbbinak április közepén óvatosan csak annyit írt, hogy „nem lehet elvárni, hogy a másik fél épp azt ajánlja fel nekünk, amit mi akarunk [...], ám ha mi el akarunk érni náluk valamit, akkor nekünk is nyilvánosságra kell hoznunk a kívánságainkat. [...] Ha egyáltalán együtt akarunk működni Angliával és Franciaországgal.”⁴¹⁷

⁴⁰⁸ Slutsch: Der Weg... 80.

⁴⁰⁹ Hartmann–Slutsch: Franz Halder... 474.

⁴¹⁰ DuS 1937–1939, 53. Ezzel ellenkező véleményt fogalmaz meg Weber: A paktum... 61., anélkül, hogy álláspontját alátámasztaná.

⁴¹¹ Weber: A paktum... 60.

⁴¹² DBFP 3. sorozat 4. kötet, Nr. 452., 419.

⁴¹³ DuS 1937–1939, Nr. 429.

⁴¹⁴ Kotkin: Stalin... 681–682.

⁴¹⁵ DuS 1937–1939, 58.

⁴¹⁶ DuS 1937–1939, Nr. 434, 1110.

⁴¹⁷ DuS 1937–1939, 55.

Litvinov sejtette, hogy valójában Sztálinnak nincs ilyen szándéka, és nemsokára erről személyesen is meggyőződhetett.

Meg kell említeni a német–szovjet tárgyalások német oldalt meghatározó dinamikáját is. Hitler és Ribbentrop számára a német–szovjet viszony ugyanis nem volt izoláltan értelmezhető, főleg hogy a szoros együttműködés sokáig fel sem merült, és ezért a Szovjetunió helyértéke a nyugatiakkal és Lengyelországgal folytatott tárgyalások függvénye volt csupán. Azt, hogy a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között tárgyalások kezdődtek, a német vezetés pontosan tudta, de ezt furcsa módon nem érezte igazán fenyegetőnek. Amellett azonban, hogy egy német oldalról elindított szovjet opcióban csupán egy adott esetben kijátszható nyomásgyakorlási lehetőséget láttak, tekintettel kellett lenniük Japánra is; annál is inkább, mert erre az antikomintern paktum kötelezte Németországot. Ezek a körülmények tehát teljesen más – sokkal alárendeltebb – helyértéket adtak a német–szovjet kapcsolatoknak Németország politikai vezetésénél, és hosszú hónapokig tartott, míg német és szovjet értékelés össze tudott csiszolódni.

Hitler már-már kábítószerfüggőkhöz hasonló felelőtlenségének bizonyítéka az 1939. április 3-án kiadott 1. számú „Vezéri utasítása”, amely elrendelte Lengyelország lerohanásának megtervezését. Az utasítás első része a terv nemzetközi politikai előfeltételeit tárgyalja, és a Szovjetunióról csak annyit ír, hogy az feltehetően nem is rendelkezik azokkal a képességekkel, amelyek egy beavatkozáshoz szükségesek⁴¹⁸ – ez a tényleges helyzet egészen elképesztő alulbecslése. Alárendeltjei ezt ugyan teljesen másképp látták, és a Szovjetunió bevonását gazdasági és politikai okokból is fontosnak tartották, de semmit sem tehettek a Führerrel szemben. Ez a hozzáállás egészen 1939 augusztusáig meghatározó volt, és a német diktátor csak ezt követően, az utolsó pillanatban nyúlt a szovjet opció után.

Április 21-én három és fél óras, történelmi jelentőségű megbeszélésre került sor a Kremlben, Sztálin, a Politbüro néhány kiválasztott tagja és a párizsi, berlini és londoni követség vezetői részvételével. Sajnos az itt elhangzottokról eddig nem került elő jegyzőkönyv, de a történetek áttételesen rekonstruálhatók. Merekalov berlini nagykövet biztosra vette, hogy Németország, miután legyőzte nyugati ellenfeleit, két-három év múlva megtámadja a Szovjetuniót. A diplomaták távozása után az ülés még 15 percig folytatódott. A ma hivatalos orosz értékelés szerint Sztálin meggyőzte az érintetteket arról, hogy az „alternatív pozíciókat kell megerősíteni, beleértve a hitleri Németországgal való kapcsolatok javítását is”.⁴¹⁹ Az „alternatív pozíciókat” szintiszta eufemizmus és csak arra szolgál, hogy elleplezze az antifasiszta politikával történt radikális szakítást. Ami biztosan tudható, az az, hogy Litvinov és Molotov között éles hangú vitára került sor. Sztálin Litvinov menesztését már korábban eldöntötte, de rá jellemző módon nem személyesen adta át neki a selyemzsinórt.

Az eredetileg Meir Henoch Mojszewicz Wallach-Finkelstein néven született Litvinov zsidó származása a filozemita kortársaknak is feltűnő volt. William Strang rendkívül sokra tartotta, és emlékirataiban fontosnak tartotta kiemelni, hogy Litvinov „kellemes zsidó megjelenése és gyors, talpraesett beszédstílusa erősítette ezt a [pozitív] benyomást”.⁴²⁰ Sztálin nyilván egyértelmű jelzést akart adni az általa egyébként személy szerint kedvelt Litvinov leváltásával, de legalább ekkora szerepe volt annak is, hogy Litvinov politikai vonalvezetése eltért attól, amit Sztálin helyesnek tartott. Hogy a volt külügyi népbiztos ezután nem került kivégzőosztag elé, az egyrészt Sztálinnal való barátságán múlt, amely egészen a XIX. század végétől volt datálható, másrészt azon, hogy tessék-lássék önbírálatot gyakorolt. A legfontosabb szempont azonban a politikai volt: Litvinov kivégzése esetén Sztálin tarthatott attól, hogy ez a nyugati szövetségeset is elriasztja a további tárgyalásokról. Egy magára maradt Szovjetunió viszont kevesebb aduval rendelkezett volna Németországgal szemben.⁴²¹ Sztálin ugyanis a politikai helyzetet egy olyan vásári bazárban történő alkudozásként képzelte el, ahol az árakat a potenciális vevők licitáltatásával lehet felverni.

Molotov népbiztosi kinevezése egyúttal újabb koncepciók eljárásokat is jelentett. Hogy kik ellen, arra Molotov évekkel később így emlékezett vissza: „Szabadítsa meg a minisztériumot a zsidóktól – mondta Sztálin.” „Isten adjon hálát ezekért a szavakért” – felelte erre Molotov (akinek felesége egyébként zsidó származású volt).⁴²²

Litvinov leváltásának jelentőségét nem lehet túlbecsülni – a nemzetközi sajtóban ennél nagyobb szenzációt csak Sztálin halála okozhatott volna. Nem véletlen, hogy bár Josef Goebbels az ügy háttéréről semmit sem tudhatott, a helyzet kihasználása érdekében azonnal utasítást adott a német sajtó szovjetellenes hangjainak elnémítására – tudta ugyanis, hogy már a német–szovjet közeledés látszata is bőven elegendő lehet a nyugati hatalmak elbizonytalanítására. Hitler pedig azonnal a Berghofba hívatta az ekkor elérhető Szovjetunió-szakértőket, Gustav Hilgert és Karl Schnurrét, akiktől arról is érdeklődött, hogy szerintük lehetséges-e „bizonyos körülmények között” a Sztálinnal való együttműködés – ez néhány héttel korábban elképzelhetetlen lett volna.

⁴¹⁸ Lásd Hubatsch (szerk.): Hitlers Weisungen... 19.

⁴¹⁹ DuS 1937–1939, 61.

⁴²⁰ Strang: Home and Abroad... 165.

⁴²¹ Kotkin: Stalin... 632.

⁴²² Чув: Сто сорок бесед... 144.

Mindkét szakértő igennel válaszolt, csakúgy, mint később Schulenburg és Köstring katonai attasé is. Hitler azonban ebből ekkor még nem vont le messzemenő következtetéseket.

Litvinov és több mint 140 vezető diplomata leváltása, továbbá utóbbiak jelentős részének kivégzése komoly stílusváltást is eredményezett a szovjet diplomáciában. Molotov, az utód a nyugati szokásokat kitűnően ismerő Litvinov gyökeres ellentéte volt. Sir William Seeds moszkvai brit nagykövet a változást így értékelte: „Az a sorsom, hogy olyan emberrel tárgyaljak, akinek fogalma sincs a külpolitikáról, és akitől a kompromisszum gondolata – leszámítva azt az esetet, amikor vele szemben saját pártvezetője erőszakolja rá az akaratát – teljesen idegen. Esetleg paraszti ravaszság jellemző rá...”⁴²³ Molotov ennyiből nem sokban különbözött Ribbentropól. Visszaemlékezése szerint saját magának is meglepetést jelentett diplomáciai karrierje során, hogy külpolitikusként nem célravezető a másik fél azonnali szidalmazása és mocskolása, sőt ezek nélkül a tárgyalás könnyebb. Az 1970-es évekből visszatekintve azt nyilatkozta, hogy külügyminiszterként feladatát hazája határainak lehető legnagyobb kiterjesztésében látta: „És úgy gondolom, ez Sztálinnak és nekem jól sikerült” – mondta erről.⁴²⁴ Hasonló nyilatkozatot 1942-ben Ribbentrop is tehetett volna.

Seeds egyébként maga sem állt a helyzet magaslatán. A Litvinov leváltásáról írt május 12-i jelentésében három lehetséges magyarázatot vázolt fel. A legvalószínűbbnek azt tartotta, hogy a Szovjetunió vissza kíván térni az izolacionista külpolitikához; azt sem tudta kizárni, hogy Litvinovot azért váltották le, mert túl erélyesen képviselte a saját véleményét, és ezzel magára vonta Sztálin haragját; azt azonban, hogy a leváltás oka a német–szovjet közeledés elősegítése lenne, elvetette.⁴²⁵

Sztálint természetesen egyáltalán nem zavarta, hogy a nyugati hatalmak nem értik a személycsere okát – az viszont rendkívül fontos volt számára, hogy Berlinben értsék. Amikor másnap Schnurre követségi tanácsos a Škoda-művek szovjet fegyverexportjának ügyében találkozott Asztahov ügyvivővel, utóbbi külön kiemelte, hogy a kérdéses ügyön túlmenően a Szovjetunió örömmel tapasztalja Németország hozzáállását, mivel nincs ok az ellenségeskedésre, továbbá óvatosan érdeklődött aziránt, hogy Litvinov leváltása változtat-e ezen valamit.⁴²⁶ Ugyancsak Asztahov három nappal később arra használta fel az újonnan kinevezett TASSZ-tudósító bemutatását a német külügyi hivatalban, hogy köszönetet mondjon a sokkal kedvezőbb munkafeltételekért (holott német részről erre nem adtak sok okot), és felvetette a kapcsolatok szorosabbra fűzésének lehetőségét. Minden bizonnyal úgy gondolta, érdemes hangsúlyoznia ekkor is a „zsidó” Litvinov leváltását. Május 17-én újból kifejtette Schnurre tanácsosnak, hogy „Németország és a Szovjetunió között nincsenek külpolitikai ellentétek, és nincs ok a kölcsönös ellenségeskedésre sem”,⁴²⁷ a gyümölcsöző együttműködés korszakát jelképező rapallói szerződésre utalva pedig kijelentette, hogy szerinte az angol–szovjet tárgyalások biztosan nem vezetnek majd eredményre.

Ezeket a híreket azonban a német fél ekkor még nem tudta megfelelően interpretálni. Május 20-án Schulenburg moszkvai német nagykövet újra azzal próbálkozott, hogy elmozdítsa a hitelszerződés kérdését a holtpontról, és ezért kihallgatást kért Molotovtól. Erre a találkozókra pontos, bár csak szóbeli instrukciókat kapott Ribbentropól – német szempontból ugyanis az idő egyre inkább sürgetett. Fontos azonban kiemelni, hogy a német vezetés még ekkor sem tudta elképzelni azokat a szinte korlátlan lehetőségeket, amelyeket a későbbi paktum teremtett stratégiai tervezésük és hadigazdaságuk számára. Hitler teljesen felelőtlen vabank szemlélete itt ütközik ki leginkább: maximális programja ekkor még csak az lehetett, hogy valamilyen módon biztosítsa a Szovjetunió jóindulatú semlegességét.

Mindeközben egyetlen józan ember sem gondolhatta komolyan, hogy Németország képes lesz egyszerre és egyedül hadat viselni Lengyelországgal és a nyugati hatalmakkal szemben úgy, hogy közben a Szovjetunió teljesen passzív marad – főleg úgy, ahogyan azt Hitler a már említett Schmundt-protokoll szerint előadta. Ehhez a forgatókönyvhöz ugyanis egész egyszerűen hiányoztak a nyersanyagok. Németország csak az újabb blöffben bízhatott, és 1939. szeptember 1-je később ismertetésre kerülő eseményei azt mutatták, hogy valójában Hitler is úgy kalkulált, hogy mindent egy lapra tett fel.

A szovjet fél viszont biztosra mehetett, mert kiváló hírszerző pozícióinak köszönhetően bőven rendelkezett információkkal Hitler terveiről. Május 17-én Ivan Proszkurov, a szovjet katonai hírszerzés vezetője *A fasiszta Németország jövőbeni agressziós tervei* címmel hatoldalas memorandumot küldött Sztálinnak, amelyben kifejtette: a német fél abban reménykedik, hogy Lengyelországot a nyugatiak beavatkozása nélkül 8-15 nap alatt térdre tudja kényszeríteni, és az egyedüli aggodalmat a Szovjetunió számára kiszámíthatatlan magatartása jelentheti.⁴²⁸

⁴²³ „He has also a rather foolish cunning of the type of the peasant”. Lásd DBFP 3. sorozat 5. kötet, London, 1952, Nr. 655., 722.

⁴²⁴ Чуев: Сто сорок бесед... 14.

⁴²⁵ DBFP 3. sorozat 5. kötet, Nr. 509., 542–545.

⁴²⁶ DuS 1937–1939, Nr. 457., 1152.

⁴²⁷ DuS 1937–1939, Nr. 469., 1175–1176.

⁴²⁸ Гаврилов (szerk.): Военная разведка информирует... 81–84.

Ennek megfelelően május 20-án Molotov gyakorlatilag ultimátumot adhatott Schulenburgnak: a gazdasági tárgyalások újrafelvételének feltétele a politikai kérdések rendezése. Arról, hogy Schnurre enélkül utazzon Moszkvába tárgyalni, hallani sem akart, sőt a német kormány javaslatát olyan játéknak nevezte, amiben a Szovjetunió nem vesz részt. Schulenburg ezután hiába próbálkozott azzal, hogy Molotov helyettesétől támpontokat szerezzen ahhoz, mit kell a „politikai kapcsolatok javításán” érteni, nem kapott segítséget, saját maga viszont nem kérdezhetett rá erre nyíltan, mivel Ribbentrop azt az utasítást kapta, hogy tanúsítson tartózkodó magatartást, nehogy egy esetleges német kezdeményezést a szovjet fél a nyugati hatalmak nyomás alá helyezésére használhasson.⁴²⁹ Másnap Berlinből az az utasítás érkezett, hogy a követség ne kezdeményezzen, hanem várja meg a szovjet kormány következő lépéseit.

Német részről tudták, hogy aktívabb kezdeményezés esetén maguk adnák Sztálin kezébe azokat a lapokat, amelyekkel ő zsarolhatja majd nyugati partnereit; ez pedig végső soron épp azt eredményezheti, amit leginkább el akartak kerülni: nevezetesen egy, a nyugatiak és a szovjetek közti megállapodást. Maga Schulenburg is erre hívta fel a figyelmet a találkozóról készített feljegyzésében.⁴³⁰ Emellett német részről ekkor még senki sem sejtette, hogy milyen jelentőségteljes megállapodásokat lehet kötni a szovjet diktátorral. Július végéig a németek csupán a gazdasági megállapodás kérdését tartották fontosnak, míg a szovjet fél több alkalommal félreérthetetlen célzásokat tett arra, hogy a politikai megállapodásban is érdekelt.

Mindenesetre Ribbentrop 1939. május 26-án részletes útmutatót küldött Schulenburgnak, amiben kifejtette, hogy a német kormány úgy gondolja, hogy a két ország között nincsenek külpolitikai érdekellentétek (!), és a német fél úgy véli, hogy Sztálin 1939. márciusi beszédében is erre utalt – tehát két és fél hónap kellett ahhoz, hogy a német külügyminiszter felfogja a beszéd jelentőségét! Ribbentrop azt is leszögezte, hogy egy német–lengyel összecsapás esetén lehetőség szerint tekintettel lennének a Szovjetunió szempontjaira is.

Hitler azonban az utolsó pillanatban meggondolta a dolgot, és leállította Ribbentrop útmutatójának elküldését, mert úgy ítélte meg, hogy ezzel külügyminisztere túlságosan messzire ment. Még mindig hitt abban, hogy blöffjeivel a lengyel hadjárat megmaradhat lokális konfliktusnak, de ehhez arra volt szüksége, hogy a szovjetek kezében ne legyenek olyan aduk, amelyekkel nyomást tudnak gyakorolni a brit–francia szövetségesekre. Sztálinban egyáltalán nem bízott, és logikusnak tűnt számára, hogy egy szovjeteknek adott német ajánlatot csak arra használnának, hogy ezzel is felszórólják egy szovjet–nyugati szövetségkötés árát – vagy legalábbis alkupozícióba kényszerítsék a nyugatiakat a Szovjetunióval szemben. Ebből is látszik, hogy Hitler teljesen félreértette Sztálin motivációit.

Hitler döntéseinek rekonstruálása azért is fontos feladat, mert mutatja azt, hogy amennyiben nem rajta, hanem a német külügyi apparátuson múlt volna, akkor a német–szovjet megállapodás már sokkal hamarabb létrejön. Nemcsak azért, mert Ribbentrop a briteket még a szovjeteknél is jobban gyűlölte. A német külpolitikában igen erős volt a russzofil tradíció, a két ország természetes szövetsége 1815-ben, majd Bismarck alatt is mindkét fél számára gyümölcsöző volt. Az sem mellékes körülmény, hogy a német külügyi tisztviselők egy része nagyon jól ismerte Oroszország nyelvét és kultúráját.

A nyugati hatalmak tárgyalásai a Szovjetunióval

Miután Hitler Csehország maradék részét is bekebelezte, a brit appeasementpolitika csődje nyilvánvalóvá vált. Neville Chamberlain brit miniszterelnököt mélyen megdöbbenetette, ahogyan Hitler teljesen gátlástalanul felrúgta a korábbi megállapodásokat. Ezért 1939. március 31-én a brit alsóházban bejelentette, hogy Nagy-Britannia minden támadással szemben garantálja Lengyelország állami létét. Ez a bejelentés – amit Chamberlain előzetesen sem tanácsadóival, sem a Foreign Office illetékeseivel nem egyeztetett – egyet jelentett azzal, hogy Hitler újabb agressziójának következménye egy új világháború is lesz.

Chamberlain döntése morálisan ugyan teljesen érthető, de hatásában mégis katasztrófálisnak bizonyult. Célját ugyanis egyáltalán nem érte el: Hitler a további agresszió tervezésétől nem riadt vissza, a garancia viszont vérszemet adott annak a partnernek, amellyel leginkább együtt kellett volna működni a német agresszióval szemben. Sztálin a bejelentés után ugyanis szuverén módon dönthetett arról, hogy milyen árat kér a szövetségesekkel való együttműködésért, mivel nyugati határait a brit–lengyel megállapodás teljes mértékben biztosította.⁴³¹ Robert Coulondre berlini francia nagykövet is így értékelte Chamberlain bejelentését.⁴³² Azt ki lehetett zárni, hogy Hitler úgy vállal fel egy kétfrontos háborút, hogy Lengyelország megtámadása után az

⁴²⁹ DuS 1937–1939., Nr. 471., 1179–1180.; Nr. 472., 1181–1182.; Nr. 475., 1186–1188.

⁴³⁰ DuS 1937–1939, Nr. 475., 1186.

⁴³¹ Így tévedés Claudia Weber azon értékelése, amely szerint Sztálint „kimondottan nyugtalanította” volna a britek garanciája Lengyelország határait. Lásd Weber: Paktum... 62.

⁴³² Kotkin: Stalin... 638.

agressziót azonnal folytatja a Szovjetunió ellen, miközben nyugaton Franciaország és Anglia katonailag sértetlen állapotban van. Hozzá kell tennünk, hogy a szovjet katonai felderítés annyit mindenképp tudhatott a Wehrmacht erejéről, hogy egy ilyen típusú villámháborút technikailag és anyagilag sem képes kivitelezni. Azt is ki lehetett zárni, hogy Hitler megelégedne Lengyelország bekebelezésével, mivel 1939. április 28-án nemcsak a négy évvel korábban kötött lengyel–német barátsági szerződést mondta fel, hanem a Nagy-Britanniával kötött flottaegyezményt is – egyértelművé tette tehát, hogy a nyugatiak ellen fordul. Teljesen más lett volna a helyzet, ha Chamberlain a garancia megadása előtt tárgyal a Szovjetunióval. Ebben az esetben Sztálin nem zárhatta volna ki azt az elméleti lehetőséget, hogy a szövetségesek esetleg Lengyelország kárára adandó koncessziókra is hajlandóak. Következésképpen egy ilyen hozzáállás Lengyelországot Hitler vazallusává tette volna, és támogathatta volna Németország további agresszív terveit kelet felé. Ez pedig csakugyan veszélyeztette volna a Szovjetuniót, ráadásul úgy, hogy a konfliktusból a nyugati hatalmak kimaradhattak volna. Így viszont a szövetségesek ingyen tett garanciájukkal gyakorlatilag zsákutcába kerültek, amire a szovjetekkel folytatott tárgyalássorozat a legjobb bizonyíték. Más kérdés, hogy morális értelemben ekkorra már aligha volt más választásuk: a demokratikus országok közhangulata ugyanis aligha tolerált volna ilyen diplomáciai játékokat.

A brit külpolitika szakértői mindezt már 1939 tavaszán látták. William Seeds moszkvai brit nagykövetség 1939 áprilisában azt is megjósolta, hogy amennyiben a garancia fennmarad, Sztálin nagy eséllyel Lengyelország egy része mellett a Baltikumot és Besszarábiát is bekebelezheti.⁴³³ A brit külügyminiszter-helyettes, Cadogan értékelése sem tért el ettől: szerinte a Szovjetunió kényelmesen hátradőlhet, és moshatja kezeit.

Hosszú távon azonban a probléma mindenképp megoldhatatlan volt, mert még ha ekkor lehetséges is lett volna visszatartani a Szovjetuniót attól, hogy felborítsa az európai egyensúlyt, később ezt Sztálin az első adandó alkalommal megtette volna, mivel csak a nyers erő volt az egyetlen eszköz, amivel stratégiai érdekeit érvényesíteni tudta. Ez nem is lehetett másképp, a szovjet rendszer ugyanis nem volt kompatibilis a nyugatiakkal – gazdasági csatornákon alkalmazott érdekérvényesítésre vagy kompetitív előnyökön alakuló együttműködésre belső lényegénél fogva alkalmatlan volt. A kommunista hatalom terror nélkül nem volt működtethető, és ezért nem jelentett versenyképes alternatívát a nyugattal szemben. Sztálinnak és utódainak mindig gondoskodniuk kellett arról, hogy saját érdekszférájukat hermetikusan elszigeteljék a Nyugat káros befolyásaitól, míg utóbbi néha túlságosan felelőtlen módon együtt tudott élni a kommunista politikai ajánlattal.

Ahogy korábban, a szovjet vezetés most sem tartott egy esetleges német támadástól. Az 1938 márciusában minden esetre kidolgozott és ekkor is érvényben lévő stratégiai tervek ugyan jelentősen túlbecsülték a német és a lengyel hadsereg erejét, de abból indultak ki, hogy a szovjet csapatok még ebben az esetben is túlerővel fognak rendelkezni.⁴³⁴ Azonban annak a realitása, hogy Németország és Lengyelország közös akciót indít, 1939 tavaszára már teljesen kizárható volt. Mindez azért lényeges, mert még inkább alátámasztja azt az értékelést, amely szerint Sztálin nem valamilyen kényszerítőnek vélt körülmény miatt, hanem tudatos választás után döntött a német opció mellett.

Az eddig említett dokumentumokon túl ezt bizonyítja Andrej Zsdanov 1939. március 3-i leningrádi beszéde is, amelyben kifejtette, hogy Hitler nem a Szovjetunió, hanem a Nyugat ellen akar háborúzni. Ennek elkerülése érdekében Anglia érdeke az, hogy Hitler megtámadja a Szovjetuniót, és azért szeretné egymásra uszítani Moszkvát és Berlint, hogy „mással kapartassa ki a gesztenyét”. Azt a nem sokkal később valamivel diplomatikusabban Sztálin által is kifejtett tézist is elmondta, amely szerint a Szovjetunióknak tartalékolnia kell az erejét „amíg le nem lehet számolni Hitlerrel, Mussolinival és Chamberlainnal”.⁴³⁵ 1939 nyarán Zsdanov lejegyzett néhány gondolatot, amelyet minden bizonnyal Sztálintól hallott: „Drang nach Osten – angol találmány. [...] [a britek] át akarják terelni keletre a háborút, hogy a bőrüket mentse.”⁴³⁶

Fontos leszögezni, hogy az effajta ötletek nem pusztán sporadikus jelenségnek tekinthetőek. Az apparátuson belül számos alkalommal készültek ennek szellemében különféle javaslatok. Egy 1939 áprilisában a szovjet legfelsőbb vezetés számára készített irat ugyanezeket az érveket hangsúlyozta. A memorandum hibáztatta a külügyi népbiztosságot, amely helytelenül értékeli Nagy-Britannia, Franciaország és Németország erejét, szerepét és jelentőségét a nemzetközi politikában. Azt is felrótta a külügynek, hogy nem tudja vagy nem akarja kihasználni az oroszok iránt a szláv népek körében évszázadok óta meglévő rokonszenvet és kötődést.

A feljegyzés alaptézise, hogy valójában nem Németország, hanem Nagy-Britannia a Szovjetunió fő ellensége. „Az intervenciót, a polgárháborút szovjet földön Anglia szervezte, pénzelte és támogatta, bár katonái alig vettek részt benne. A német fasizmus hírhedt «Drang nach Ostenjét», ha nem is Anglia hozta létre, de bátorítja, mivel érdekelt a mi pusztulásunkban és Németország meggyengülésében.” Anglia végső célja egy szovjet–német

⁴³³ DBFP 3. sorozat 5. kötet, Nr. 52., 104.

⁴³⁴ Besymenski: Stalin und Hitler... 355–362.

⁴³⁵ Musial: Kampfplatz... 403.

⁴³⁶ Musial: Kampfplatz... 395., O’Sullivan: Stalins „Cordon sanitaire”... 78.

háború kiprovokálása. „Mivel Anglia a fő ellenségünk, ezért nekünk részletesen kidolgozott haditervvvel kell rendelkezünk vele szemben. [...] Angliát ütni kell, de angol módra, vagyis más kezével. Anglia nemcsak a mi ellenségünk, de Németország ősi ellensége is.”⁴³⁷ [...] Az ellentétek sokaságától megosztott burzsoá világ most képtelen keresztes hadjáratot szervezni a Szovjet ellen. Nekünk pedig ezeket az ellentéteket kijátszva gyengíteniük kell a burzsoá államokat.” Ezt követően a memorandum konkrét receptet adott arra, hogy miként lehetne az európai hatalmakat egymás ellen uszítani, és egy ilyen háborúban milyen magatartást kell tanúsítania a Szovjetunióknak: „Németországnak Franciaország és Anglia elleni háborúja esetén meg kell ígérni, hogy betartjuk semlegességünket, és biztosítjuk hátországát, a Vörös Hadseregnek a nyugati határra történő felvonultatásával pedig meg kell akadályozni, hogy Lengyelország Anglia oldalán belépjen a konfliktusba.” Ennek eredménye pedig az lesz, hogy „Németország és szövetségesei Anglia és Franciaország elleni háborúja eredményeképpen ezek az államok a végsőkig ki fognak merülni, Európát és a világot proletár- és nemzeti felkelések hullámai öntik el, és akkor a Szovjetunió a mérleg serpenyőjébe dobja a Vörös Hadsereg kardját.”⁴³⁸

Biztos, hogy a memorandum Sztálin megrendelésére készült – ugyanis eléggé valószínűtlen, hogy a „tisztogatások” csúcspontján valaki a saját szakállára megkockáztatta volna a hivatalos „vonal” bármilyen kritikáját. Egyúttal ez a szöveg volt az is, amely Litvinov karrierjének végét jelentette.

Sztálin annál is inkább biztosra mehetett, mert legkésőbb május közepére a varsói német követség diplomatája, Rudolf von Scheliha az egyik nyugati titkosszolgálatnak (és ezen keresztül a szovjet hírszerzésnek is) elárulta, hogy Németország legkésőbb augusztus végéig megtámadja Lengyelországot.⁴³⁹ A szovjet hírszerzés természetesen más forrásokból is értesült az ezzel kapcsolatos tervekről.⁴⁴⁰

1939. július elején Borisz Saposnyikov vezérezredes, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke négy alternatív tervet is kidolgozott a szovjet erők alkalmazásáról. Az első egy nyugati, a második egy keleti irányú német támadásból indult ki, a harmadik egy Románia elleni német akcióból magyar és bolgár támogatással, a negyedik pedig egy olyan, a Szovjetunió elleni német támadásból, ami a balti államokon és Finnországon keresztül történik. Mindegyik terv – tévesen – abból indult ki, hogy a német támadás után 15 nappal francia ellentámadás is indul. Ezzel szemben a szovjet csapatok erők 30 százalékával Kelet-Poroszországot támadták volna meg, míg a maradék 70 százalékuknak nem volt konkrét feladata. Ami érdekes, hogy egyik forgatókönyv sem számolt védekező fázissal – a szovjet csapatoknak csak támadó szerepük lehetett, ami arra utal, hogy Saposnyikov leginkább az „indirekt agresszió” esetéből indulhatott ki, amikor a szovjet erők úgy nyújthatnak segítséget egy másik országnak, hogy az illető állam azt nem is kéri. Augusztus 11-én Saposnyikov egy újabb, tartalmilag az előzővel majdnem teljesen megegyező memorandumot adott át Sztálinnak, aki azt figyelmesen át is olvasta.⁴⁴¹ Egyik tervezet kapcsán sem merült fel az a lehetőség, hogy a Szovjetunióknak bármilyen gondot jelentene az agresszió elhárítása.

A szovjet tárgyalás-előkészítő taktikára jellemző, hogy 1939. április 4-én a TASSZ hírügynökség cáfolta azokat a francia sajtóban felröppent híreket, amelyek szerint a Szovjetunió elkötelezte magát felé nyersanyagok szállítására Lengyelországnak háború esetén.⁴⁴² A TASSZ fontosnak tartotta kiemelni, hogy semmilyen, ehhez még csak hasonló egyezmény sem létezik, és azt is, hogy Németországot sem korlátozza semmi stratégiai nyersanyagok vásárlásában a Szovjetunióból. Ez a cáfolat egyértelmű figyelmeztetés volt a nyugati hatalmak felé, hogy a Szovjetunió azzal tárgyal, akivel csak akar. De legalább ennyire szólt Németországnak is, hiszen nehezen lehetett másképp értelmezni, mint felhívást egy keringőre.

A brit–francia delegáció ijesztően felkészületlennek bizonyult. Lord Halifax például Sztálin március 10-i beszédéből csak azt a mondatot tartotta fontosnak, amelyben az agresszió áldozatául esett népek megsegítéséről esett szó – miközben maga a moszkvai brit követség is pontosan tudta, hogy ez csak propagandaszólam. Lord Halifax és az „otthoni ártatlanok” azonban hinni akartak benne, és vágyvezérelt gondolkodásuk borítékolta a tárgyalások teljes kudarcát.

A Szovjetunió történetében számos alkalommal került sor olyan típusú katonai segítségnyújtásra, amikor az akkor is segítséget nyújtott egy másik országnak, amikor az érintett azt nem kérte. Leszámítva a már említett csehszlovákiai akciót, az első eset, amikor ezt a szovjet diplomácia felvetette, szovjet–finn relációban történt. Ennek előzménye 1938. április 14-én az a szondázási kísérlet volt, amelynek során Holsti finn külügyminiszternél bejelentkezett a szovjet követség harmadtitkára, és azt a kérdést tette fel Holstinak, hogy Finnország milyen feltételek mellett hajlandó szovjet katonai segítség elfogadására egy feltételezett német támadás esetén. Holsti először nem értette a dolgot, ugyanis semmilyen alapja nem volt annak a feltételezésnek, hogy német csapatok

⁴³⁷ Kolontári: Adalékok... 52.

⁴³⁸ Kolontári: Adalékok... 53.

⁴³⁹ Slutsch: Der Weg... 93.

⁴⁴⁰ DuS 1937–1939, Nr. 468., 526., 527., 1171–1172., 1306–1311.

⁴⁴¹ Musial: Kampfplatz... 402–403.

⁴⁴² Allard: Stalin und Hitler... 122.

szállnának partra Finnországban – nem beszélve arról, hogy már maga a megkeresés is szokatlan gesztus volt, hiszen ilyen ügyekben nem a legalacsonyabb rangú követségi beosztott az illetékes. Borisz Jarcev követségi harmadtitkár azonban nem tárgyalott, és arra is hivatkozott, hogy misszióját közvetlenül Moszkva utasítására végzi, és arról még a finnországi szovjet nagykövet sem tud. Bármennyire is irreális volt felvetése, mégis finn garanciákat kért arra, hogy az általa vázolt forgatókönyv ne is következhesse be. Arra a kérdésre viszont, hogy mik is lehetnének konkrétan a „garanciák”, azt felelte, hogy ezeket későbbi tárgyalásokon tisztázzák. Nem sokkal később erre sor is került: először az év nyarán, amikor Jarcev előadta azt a kívánságukat, hogy Finnország bizonyos szigetein létesítsen erődítményeket, amelyeket velük együtt tervez, és rendelkezésükre is bocsát. 1938 novemberében immár Moszkvában és Mikojan részvételével folytatódott a tárgyalások, amelyek azonban a finn fél vonakodása miatt az év közepére elakadtak – majd 1939 novemberétől a szovjet javaslatok véres valósággá váltak.⁴⁴³

Ugyanez a folyamat indult be a Baltikumban is, amikor 1939. március 28-án a Szovjetunió úgy adott területi garanciát Lettországnak és Észtországnak, hogy ezt az érintett országok nem kérték. Litvánia nem véletlenül maradt ki a sorból: a szovjetek úgy vélték, hogy esetében német érdekeltség is lehet, és nem akarták ezzel megterhelni a későbbi tárgyalásokat.

Sajátos fényt vet a Szovjetunió pozíciójára, hogy meg sem kísérelte közvetlenül Lengyelországgal felvenni a kapcsolatot és rendezni a katonai együttműködés kérdéseit – ugyanis alapvetően a német–lengyel viszony zavarásában volt érdekelt.⁴⁴⁴ Litvinov, a kollektív biztonság állítólagos atyja maga sem óhajtotta a megállapodást. Ivan Majszkij londoni szovjet követnek 1939. február 4-én írt levelében megerősítette, hogy „teljes mértékben egyetértek Önnel abban, hogy az angol kormány nyilatkozatának a velünk való kapcsolat fenntartásáról nemzetközi kérdésekben semmilyen jelentőséget nem kell tulajdonítanunk. Seeds [moszkvai brit követ] nekem és Kalinyin elvtársnak tett ezzel kapcsolatos bejelentésére nem reagáltam.”⁴⁴⁵

A diplomáciai vonalon folytatott tárgyalássorozat alapvető dilemmáját az jelentette, hogy a Szovjetunió csak akkor érvényesíthette szerződéses kötelezettségeit, ha valamelyik szomszédos ország engedélyezi csapatai átvonulását. Erre azonban sem Lengyelország, sem Románia, sem Finnország, sem a balti államok nem volt hajlandóak, mivel mindegyikük attól tartott, hogy egy ilyen akció egyúttal a terület bolsevizálásának is jelenti. Hozzá kell tennünk, hogy a Szovjetunió a tárgyalások során végig elzárkózott annak deklarációjától, hogy nincsenek területi követeléseik az érintett országokkal szemben, mint ahogy azt sem volt hajlandó kinyilvánítani: már nem érdekelt a bolsevizmus terjesztésében, sem az érintett országok politikai rendszerének megváltoztatásában. Ha a szovjet szándék tényleg a megegyezés lett volna, akkor ennek nem lett volna akadály.

Elvileg egy nyíltan bejelentett lengyel–szovjet együttműködés adott esetben visszafelé is elsülhetett volna, mivel konkrét ürügyet adhatott volna Hitler támadására; Sztálin pedig attól tarthatott, hogy ebben az esetben a nyugati hatalmak kényelmesen visszavonulnak a Maginot-vonal mögé, s a harc fő terhe a Szovjetunióra hárul. Nem csoda, hogy Litvinov épp ezt kérdezte meg 1939. április 16-án Seeds brit követtől: „Honnan tudhatjuk, hogy a brit kormány veszi a fáradságot, és hadat üzen? Lehet, hogy megelégszik azzal, hogy csak tiltakozni fog Lengyelország vagy Románia megtámadása ellen.”⁴⁴⁶ Más kérdés, hogy ettől a forgatókönyvtől a szovjet vezetés egyáltalán nem tartott, és belső döntéshozóirai szerint nem is számolt vele. Azt ugyanis pontosan tudhatta, hogy Németország egy olyan kétfrontos háborúban, amit egy efféle helyzet jelentene, gazdaságilag teljesen reménytelen pozícióba kerülne, arról nem is beszélve, hogy ekkor még a német hadsereg képességei sem tették volna lehetővé egy szovjet hadjárat megindítását.

Sztálin minden ideológiai elfogultsága mellett réalpolitikus is volt. Pontosán tudta, hogy a háború elején a főhadszínter Lengyelország lesz. Azt, hogy a németek merre fordulnak majd, nem lehetett tudni előre, de létezett az az opció is, hogy a Szovjetunió először hadba lép, majd különbékét köt Németországgal; ám ennek lehetősége attól függött, hogy a megállapodás pillanatában a szovjet hadsereg mekkora területet tart megszállva Lengyelországból. Ez volt az az ok, ami miatt feltétlenül ragaszkodott ahhoz, hogy adott esetben lengyel kérés nélkül is elindíthassa csapatait.

A szövetségesekkel folytatott tárgyalássorozatot, amely 1939. április 15-én Moszkvában kezdődött, a Szovjetunió később úgy próbálta beállítani, mintha a nyugatiak nem is akartak volna megállapodni, miközben Sztálin és Molotov mindent elkövettek annak érdekében, hogy megmentse a békét. Valójában ennek épp az ellenkezőjéről van szó. A tárgyalások során a szovjet magatartás teljesen eltért a diplomáciában megszokottól: míg normális esetben a tárgyalás kezdetén a felek mindegyike maximális kívánságait terjeszti elő, és aztán a megbeszélések során kölcsönös alkudozások során kísérik meg a megállapodást, itt ennek ellenkezője történt. A szovjet fél előterjesztett valamit, amit a szövetségeseknek el kellett fogadniuk – vagy vállalniuk kellett a

⁴⁴³ Allard: Stalin und Hitler... 73–77., Doepfner: Finnlands Winterkrieg... 40.

⁴⁴⁴ Slutsch: Der Weg... 83.

⁴⁴⁵ Slutsch: Der Weg... 83.

⁴⁴⁶ DBFP 3. sorozat 5. kötet, Nr. 196., 224.

tárgyalások megszakadását. Az így kikényszerített „kompromisszum” után szovjet részről újabb feltételek jöttek, amelyek részleteiről is csak minimális mértékben lehetett egyezkedni; azok elfogadása után pedig ismét szovjet követelés következett. Ezt a tárgyalási taktikát nagymértékben megkönnyítette, hogy a szovjet titkosszolgálat a már azelőtt ismerte a britek terveit és ellenjavasolatait, hogy azokat a tárgyalások során hivatalosan közölték volna. A szovjet hírszerzés ugyanis már 1938-ban megfejthette a brit diplomáciai kódokat, és az összes fontosabb brit követség jelentését szinte azonnal Sztálin asztalára tudta rakni.⁴⁴⁷

Sztálin persze gondoskodott róla, hogy a nyugatiakkal folytatott tárgyalásokról áttételesen értesítse a német felet is (titkosszolgálati csatornákon már 1939. április végétől informálta ezekről a londoni német követséget), azt remélve, hogy ezzel kiváltja Berlin ellenajánlatát.⁴⁴⁸ Ám ez a próbálkozás ekkor még semmilyen sikerrel sem járt, elsősorban azért, mert a londoni címzettek nem voltak lojálisak Hitlerrel, és maguk is el akarták kerülni a háború kitörését.

Strang visszaemlékezése a Molotovval történt tárgyalásra kiválóan illusztrálja küldetése nehézségeit. „Időközben megértette gondjaink részleteit [...] De nehéz vele boldogulni. Úgy tűnik, unja a részletek taglalását, és a remek érvek, amelyekkel Önök ellátnak bennünket, nem tesznek rá különösebb benyomást. Például rendkívül sok időt kellett eltöltenünk azzal, hogy megmagyarázzuk neki, mi a különbség egy megállapodás parafálása,⁴⁴⁹ aláírása⁴⁵⁰ és érvénybe léptetése⁴⁵¹ között, és továbbra sem vagyunk biztosak, hogy érti a fogalmak közti különbséget. [...] Egészében véve a tárgyalások megalázó tapasztalatokkal jártak.”⁴⁵²

Azt, hogy a szovjet fél kezdettől fogva nem akart megegyezni a nyugatiakkal, és az egész tárgyalást csak színjátéknak tekintette, Molotovnak a Központi Bizottság előtti nyilatkozata is bizonyítja. Május végén ugyanis a külügyi népbiztos a következőképp számolt be a tárgyalásokról ezen a fórumon: „Az angolok azt javasolták, hogy a Szovjetunió védje meg Lengyelországot, Romániát és más országokat egy támadástól anélkül, hogy ezek bármilyen kötelezettséget vállalnának a Szovjetunió felé. Litvinov azt mondta, fogadjuk el, de elutasítottuk.”⁴⁵³ Molotov meg is nevezte ennek okát: nem tudta elfogadni, hogy a Népszövetség döntse el, agresszió történt-e, vagy sem, és hogy ki az agresszor.

Ugyanezt bizonyítja Jakov Z. Szurics párizsi szovjet nagykövet Molotovnak írt levele is. „A mi álláspontunk elsősorban taktikai szempontból kifogástalan. Minden lehetőségüket elvágjuk abból a szempontból, hogy bennünket vádolhassanak vagy kárhoztassanak azért, mert a Szovjetunió nem volt hajlandó részt venni az agresszor elleni harcban.”⁴⁵⁴

A nyugati szövetségesek 1939. június közepéig moszkvai diplomáciai képviselőiteken keresztül, június 14–28 között a szovjet fővárosba küldött William Strang brit diplomata képviselőjében, végül pedig 1939. augusztus 10-től egy brit–francia katonai delegációval vezették tárgyalásaikat.

Strang kiküldését leginkább az indokolta, hogy a szovjet „indirekt agresszió”, illetve „kérés nélküli segítségnyújtás” fogalmait csak személyes tárgyalásokkal látták tisztázhatónak. A brit félnek kifejezetten fontos volt a megállapodás, és a Strangnak adott utasításokban az az értékelés is szerepelt, hogy a szerződés aláírása esetén inkább köti majd a brit kormányt, mint a szovjetet – hiszen egyáltalán nem biztos, hogy utóbbi közvetlenül be tud majd avatkozni a fegyveres konfliktusba.

Az indirekt agressziót, illetve a kérés nélküli segítségnyújtást a szovjet fél azzal az elméleti lehetőséggel indokolta, hogy előfordulhat az az eset, hogy a balti államokban vagy Lengyelországban németbarát kormány kerül hatalomra, illetve az is elképzelhető, hogy egy német támadás esetén a megtámadott az ellenállás helyett inkább megadja magát. Strang azon próbálkozásait, amelyek az indirekt agresszió definiálására irányultak, a szovjet fél folyamatosan visszautasította. Molotov ragaszkodott ahhoz, hogy a Szovjetunió teljes döntési szabadsággal rendelkezzen abban a kérdésben, hogy mi minősíthető indirekt agressziónak. Elméleti lehetőségként felvetette, hogy indirekt agresszió lehet olyan cselekmény is, amelyet az adott kormány minden külső ráhatás nélkül [!] tesz.

Molotov ennek kapcsán a cseh Hácha elnök esetével érvelt, aki formálisan csakugyan aláírt egy papírt arról, hogy ő maga kéri a német hadsereg bevonulását Csehországba. Ez az érv azonban meglehetősen átlátszó volt, mert egyrészt attól még, hogy Hácha nem utalt rá, nyilvánvaló volt az erővel fenyegetés, másrészt pedig a brit javaslat is lehetővé tette volna a beavatkozást akkor, ha egy állam lemond saját szuverenitásáról vagy semlegességéről.⁴⁵⁵

⁴⁴⁷ Христофоров: Мюнхенское соглашение... 22–23.

⁴⁴⁸ Ahmann: Der Hitler-Stalin-Pakt... 100.

⁴⁴⁹ A szerződésszöveg minden oldalának aláírása rövid monogrammal vagy kézjeggyel.

⁴⁵⁰ A szerződés végén hivatalos pecséttel ellátott aláírás a szerződés feltételeinek elfogadásáról.

⁴⁵¹ A szerződés törvénybe iktatása az adott ország jogrendjében, az érintett parlament által.

⁴⁵² Strang: Home and Abroad... 181, Watson: Molotov's Apprenticeship... 711.

⁴⁵³ Bayerlein (szerk.): Dimitroff... 1. kötet, 259.

⁴⁵⁴ Slutsch: Der Weg... 91.

⁴⁵⁵ Kolontári: Adalékok... 57.

Az 1939. április közepén kezdődött diplomáciai tárgyalássorozat során a szovjetek által kieroszakolt kompromisszumok időrendben a következők voltak.

1. Megállapodás a kölcsönös katonai segítségnyújtásról közvetlen német támadás esetén, függetlenül attól, hogy ezt a Szovjetunió korábbi, Románia, ill. Lengyelország szuverenitásának védelmében történt beavatkozása (tehát egy preventív bevonulás) idézte elő.

2. Ugyanennek a megállapodásnak a kiterjesztése a balti államokra és Finnországra, amennyiben a Szovjetunió ezeknek az országoknak a védelmében hadiállapotba kerül Németországgal.

3. Ugyanezeknek a kötelezettségeknek a fenntartása, attól függetlenül, hogy a szovjet intervenciót a balti államok, ill. Finnország jóváhagyja-e, vagy sem.

4. Külön mellékletben azoknak az országoknak felsorolása, amelyek integritását szerződő felek akkor is garantálják, ha azt az érintettek nem kérik.

5. Szovjet kérésre Hollandia, Svájc és Luxemburg kivétele ezen országok közül.

6. A nyugati hatalmak kötelezettségeinek kiterjesztése arra az esetre, ha Németország „indirekt agressziót” alkalmaz a Szovjetunióval szomszédos országokkal szemben.

7. Megállapodás arról, hogy a Németországgal szembeni háború esetén a Szovjetunió beleegyezése nélkül sem fegyverszünetet, sem békét nem kötnek.

8. Megállapodás a katonai és a politikai szerződések együttes életbe léptetéséről (miközben eredetileg a szovjet fél is elfogadta azt az alapelvet, hogy először a politikai szerződést publikálják, és ezután tárgyalják a katonai együttműködés részleteit).

9. A katonai megállapodások lezárása a politikai megegyezés véglegesítése előtt.

A nyugati hatalmak impotenciáját mutatja, hogy a fenti pontokból 1939. július végéig gyakorlatilag mindent elfogadtak, kivéve az utolsót, valamint az indirekt agresszió definiálását. Utóbbi kulcskérdésnek számított, hiszen szovjet értelmezés szerint az is indirekt agresszió „minősült, ha egy országban a demokratikus választáson németbarát kormány jut hatalomra.”⁴⁵⁶

A brit fél 1939. július végén, tapasztalva az indirekt agresszió és a kérés nélküli segítségnyújtás kapcsán meglévő áthidalhatatlan ellentéteket, kompromisszumos javaslatként a katonai tárgyalások elindítását javasolta, abban reménykedve, hogy ott majd sikerül ezekre a fogalmakra olyan definíciókat találni, amik mindenkinek elfogadhatók. Ezt követően pedig a katonai tárgyalásokon elfogadott értelmezés szellemében a politikai szerződés is elkészíthető.

Az, hogy a megállapodás esélyei minimálisak, már ekkor sejthető volt. Lord Strang 1939. július 20-án Chamberlainnek írt jelentésében pontosan rá is mutatott, hogy a brit tárgyalási stratégia kezdettől fogva rossz volt, mert Sztálin pontosan tudhatta, hogy a szövetségesek nem engedhetik meg maguknak a tárgyalások megszakítását.⁴⁵⁷

Az is igaz, hogy a szövetségesek tárgyalási taktikája sem volt szerencsés. Egyrészt a harmadik körben folytatott katonai tárgyalássorozat elején sem a brit, sem a francia fél nem rendelkezett teljes körű felhatalmazással a megállapodást aláírására; ehhez előtte meg kellett szerezniük kormányuk jóváhagyását. Másrészt a francia fél nem vallhatta be, hogy nincsenek offenzív tervei Németország ellen. Téves azonban ebben rosszhiszeműséget látni: a francia hadsereg 1918 óta épp az első világháború rettenetes tapasztalata (a sárba és vérbe fulladt ellentámadások) miatt nem volt képes egy nagyszabású offenzíva tervezésére sem. Magyarán, nem arról volt szó, hogy a nyugati delegációk bárkit is be akartak volna csapni.

A két delegáció ezt leszámítva igen részletes eligazítást kapott otthonról, amiből az is megállapítható, hogy kormányaik már nem bíztak abban, hogy a háború elodázható, s annak várható kitörését tényként kezelték. A feltételezett háborús forgatókönyv azzal számolt, hogy a háború elején a Szovjetunióval nem kell szárazföldi csapatait harcra küldenie. Német részről kezdettől fogva totális háborúval számoltak, azaz a teljes német hadsereg bevetésével. Lengyelország és Románia ellenálló képességét nem tartották túl sokra. A szovjet haderő létszámát és erejét rendkívül alábecsülték, először 82, majd további csapatok átcsoportosítása után 110 hadosztály bevetését tartották lehetségesnek, megjegyezve, hogy az adatok megbízhatósága kétséges. Ezzel szemben a Wehrmacht erőit összesen 130 hadosztályra becsülték – ebben viszont nem tévedtek.

Az ezt követő katonai tárgyalások hangulatából a brit és francia küldöttek megint csak rájöhetek volna arra, hogy a Szovjetunió valójában nem akar megegyezni. Miközben ők első lépésként alapelvekről és célokról szerettek volna tárgyalni, a szovjet fél először a brit és francia hadművelati tervekre volt kíváncsi, és csak utána akart megegyezni az elvekről. Ahhoz azonban, hogy valaki egy másik félnek elárulja a hadművelati terveit, bizalomra van szükség, amit viszont csak deklaráltan közös célok teremthetnek meg.

Chamberlain 1939. május 24-én az alsóházban túlzott optimizmust tanúsított, amikor bejelentette: arra számít, hogy a brit kormány javaslatai alapján hamarosan teljes körben meg tud állapodni a Szovjetunióval. Berlinben a

⁴⁵⁶ Allard: Stalin und Hitler... 147.

⁴⁵⁷ DBFP 3. sorozat 6. kötet, 422–423.

bejelentés nagy vihart kavart, hiszen egy ilyen megállapodás rendkívül leszűkítette volna a mozgásterüket. Weizsäcker államtitkár és Ribbentrop először különböző javaslatokat tett arra, hogyan lehetne megzavarni a brit–szovjet közeledést, ám a Führer mindegyiket elutasította. Ezt annál is könnyebben megtehetette, mert egyikük sem volt biztos abban, hogy egy esetleges német ellenakció nem visszafelé sül el, hiszen Sztálin erre hivatkozva tovább srófolhatja a britekkel szemben az együttműködés árát. A német fél ugyanis ekkor már egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe került: a britekkel szemben csak a negatív propaganda eszközei maradtak, egy esetleges szovjetekkel történő megegyezés pedig nem jelent meg a horizonton, ezért Hitler is attól tartott, hogy a konfliktusban Sztálin lehet a nevető harmadik.

Utólag a szovjet propaganda a szövetségeseket hibáztatta, akik szándékosan elhúzták a megbeszélések menetét. Hiszen az után a tárgyalási kör után, amin a szövetségesek épp túl voltak, inkább az látszott, hogy a szovjet fél támaszt olyan feltételeket, amelyek mellett a megegyezés lehetetlen. Ezek után már csak egyetlen remény maradhatott: ha a nyugatiak nem erőszakosan, de fenntartják a tárgyalásra való igényüket. Amennyiben a nyugati delegáció azonnal Moszkvába repül, épp azt jelezte volna Moszkvának, hogy minden megállapodás aláírására hajlandó – miközben az ezt megelőző tárgyalási körök éppenséggel azt bizonyították, hogy a Szovjetunió teljesíthetetlen feltételeket támaszt. A nyugatiak tehát csak abban reménykedhettek, hogy az idő és a helyzet „reális” felismerése majd felpuhítja a szovjet álláspontot. Éppen ezért hamis az a beállítás, amelyet Volkogonov marsall terjesztett el ezzel kapcsolatban. Eszerint Sztálin, hallva, hogy a delegáció egy lassú gőzöst választott az utazásához, azt mondta volna, hogy „ezeket nem vehetjük komolyan. Ezek az emberek nem rendelkezhetnek a szükséges teljhatalommal. London és Párizs továbbra is pókerezni akar.”⁴⁵⁸ Teljhatalom alatt ráadásul Sztálin azt értette, hogy a francia és brit delegátusnak más országok szuverenitása kérdésében kellene felhatalmazással rendelkeznie – ami a nemzetközi diplomáciában teljes képtelenség.

A delegátusokkal kapcsolatos másik, elsősorban a brit bulvársajtó által hangoztatott és a delegátusok kompetenciáit is lekicsinylő vád szerint „Admiral Nobody” és „Général Inconnu” alkalmatlan volt a feladatra. Valójában ennek ellenkezője az igaz. Aimé Doumenc vezérezredes és Reginald Drax admirális országa felső katonai vezetéséhez tartozott. Ivan Majszkij londoni szovjet nagykövet is ezen a véleményen volt, naplójában „történelmi eseménynek” nevezte a katonai misszió kiküldését. Igazából arról van szó, hogy a brit sajtó ezen jelzőit használó hisztérikusan baloldali orgánumai már 1939 áprilisában azzal vádolták saját kormányukat, hogy a szovjetekre akarja terhelni saját feladatait, és ezért alkalmazták ezt a címkézést, ami teljesen megalapozatlan volt.⁴⁵⁹

Az 1939. augusztus 10-én Leningrádba érkező delegációkat eleinte látszólag mégis kitüntetett figyelemmel fogadták, és maga Vorosilov marsall vezette a tárgyalásokat. Az első két nap gyakorlatilag a szövetségesek meghallgatásával telt. Hozzá kell tennünk, hogy a francia és a brit delegáció elég nagy bajban volt, mivel nem vallhatta be, hogy vezérkaraik még ki sem dolgozták egy Németország elleni offenzíva terveit. Emellett saját erőikről meglehetősen elnagyolt számokat terjesztettek elő.

Azt, hogy a Szovjetunióknak esze ágában sem volt megállapodni, hanem kezdettől fogva azt tervezte, hogy a tárgyalásokat zsákutcába futtatja, majd ennek felelősségét a nyugati hatalmak nyakába varrja, a Sztálin által Vorosilov marsallnak adott utasítások is bizonyítják.⁴⁶⁰ Ezek nemcsak hogy semmilyen kompromisszumra nem adtak lehetőséget, hanem azt is követelték, hogy a szövetségesek ne csak hozzájáruljanak a szovjet hadsereg bevonulásához a balti államok, Lengyelország és Románia területére, hanem egyúttal az érintett – és a tárgyalásokra meg sem hívtak – országok előzetes beleegyező nyilatkozatát is bemutassák.

Doumenc tábornok a tárgyalás második napján részletes és pontos adatokat közölt a francia erőkről, a Siegfried-vonal áttörését lehetségesnek tartotta, a nyugati fronton védekező német hadosztályok számát pedig negyvenre tette. A brit szárazföldi haderő bevethető része hat hadosztályból állt, de ez az I. világháború elején sem volt több, és a vezérkar fél éven belül 16 hadosztályra tervezte növelni.

A tárgyalások harmadik napján a Szovjetunió hadműveleti terveinek megbeszélésére került volna sor. Vorosilov azonban a szövetségesek legnagyobb meglepetésére közölte: nem lát módot a kérdés tárgyalására addig, amíg nem kap kimerítő és teljes választ arra a kérdésre, hogy a szövetségesek milyen feladatot szánnak a Vörös Hadseregnek. Pontosabban: rendelkeznek-e a szövetségesek felhatalmazással arról, hogy a Szovjetunió csapatai átvonulhatnak-e román, illetve lengyel területen?

A kérdést a megelőző politikai tárgyalássorozat során ugyan látszólag tisztázták, amennyiben a Szovjetunió gyakorlatilag szabad kezet kapott a vele szomszédos európai országok területén, ám a részletek kidolgozása a katonai megállapodás része lett volna.

⁴⁵⁸ Volkogonow: Stalin. Triumph... 19–20.

⁴⁵⁹ DBFP 3. sorozat 5. kötet, Nr. 196., 223–224.

⁴⁶⁰ DuS 1937–1939, Nr. 561., 1398–1399.

A szovjet fél mindent megtett annak érdekében, hogy kifejezetten megalázza a szövetségesek képviselőit. Drax admirális augusztus 16-i jelentése arról számolt be, hogy „a szovjet delegáció úgy viselkedik, mintha egy győztes országot képviselne, amely legyűrt ellenségeinek feltételeket diktál”.⁴⁶¹ A tárgyalások komolytalanságát jelzi Vorosilov azon javaslata is, amely szerint először meg kellene állapítani, hogy a szövetségesek egy esetleges háború esetén hadseregük hány százalékát tudják ténylegesen mozgósítani Németországgal szemben, mert a Szovjetunió is csak ennek arányában hajlandó részt venni a háborúban. A szövetségesek nem ismerték fel a tárgyalási taktika lényegét, és azt hitték, csupán a szovjet katonai tervezők képzetlenségéről van szó. Drax admirális jelentésében úgy fogalmazott, hogy „az ötlet természetesen gyerekesnek tűnik”,⁴⁶² de meg volt győződve róla, hogy megfelelő pedagógiai eszközökkel el tudja majd magyarázni Vorosilovnak, miért értelmetlen egy totális rendszerrel szembeni háborúban, amikor a túlélésért zajlik a küzdelem, százalékokról vitatkozni, hiszen amúgy is a teljes haderő bevetése válik majd szükségessé. Emellett a szovjet fél azt követelte, hogy a brit flotta feladata a háború első időszakában az Åland-szigetek, Hangö, valamint néhány lett és észti flottatámaszpont megszállása legyen, ahonnan később a szovjet tengeralattjáró-flottával együtt blokkolni tudják a svéd vasérc Németországba történő szállítását. Ez a javaslat nyilvánvalóan a brit flotta teljes megsemmisülésével járt volna, hiszen minden hadmozdulatot a német légiérő akciórádiuszán belül, de a szövetséges vadászvédelem hatósugarán kívül kellett volna végrehajtania.

Sztálin utólag állítólag azzal érvelt, hogy a nyugati ajánlat azért is komolytalan volt, mert Nagy-Britannia csak két, majd még további két hadosztályt ajánlott fel a tárgyalások során. Churchill ennek kapcsán elmarasztalta William Strangot, a brit delegáció vezetőjét.⁴⁶³ Ezt az argumentációt hangoztatja a posztkommunista történetírás is. Tény ugyan, hogy az azonnal bevethető brit szárazföldi erők száncsükké voltak (és erről Strang sem mondhatott mást), ám az erre való hivatkozás nem veszi figyelembe azt, hogy Nagy-Britanniának nem is a szárazföldi erők kiállítása lett volna a feladata – arra elvileg a francia erők bőven elegendőek voltak, főként akkor, ha a keleti fronton ehhez a szovjetek is csatlakoznak.

Miután Drax admirális udvarias hangon megmagyarázta e terv értelmetlenségét, azt javasolta, hogy térjenek át egyéb, katonailag lényeges kérdések megtárgyalására. Vorosilov azonban erre nem volt hajlandó, mondván, a további tárgyalásoknak csak akkor van értelme, ha a szovjet segítségnyújtással kapcsolatos lengyel és román jóváhagyás megérkezik; amint ez rendelkezésre áll, azonnal hajlandó lesz a tárgyalások folytatására, „addig érezzék Moszkvában jól magukat, amennyire csak lehet”.⁴⁶⁴ Drax augusztus 21-ére kiereszkedett egy utolsó ülést, de mivel a szövetségesek itt sem számolhattak be a lengyel és román hozzájárulás megszerzéséről, Vorosilov éles hangon megszakította a tárgyalást. Ezt azzal indokolta, hogy érthetetlen számára, a szövetségesek miért küldtek delegátusokat Moszkvába a Németország elleni közös hadviselés megtárgyalásáról, ha előzetesen nem győződtek meg arról, hogy az ehhez szükséges politikai feltételek közül legalább egy is fennáll.

Hozzá kell tennünk, hogy ekkorra a francia delegáció már jelezte a szovjet félnek: rendelkezik felhatalmazással a szerződés aláírására, és a francia kormány elfogadja az indirekt agresszió szovjet értelmezését, továbbá hozzájárul ahhoz, hogy a szovjet csapatok akkor is segítséget nyújtsanak Lengyelországnak, ha ezt a lengyel kormány nem kéri.⁴⁶⁵

Azt a lehetőséget, hogy Lengyelország vagy Románia a német támadás után esetleg mégis beleegyezhet majd a szovjet segítségnyújtásba, a szovjet tárgyalási taktika kezdettől fogva kizárta. A brit delegátus augusztus 21-én már sejteni kezdte, hogy valójában a Szovjetunióknak nem is érdeke a gyors megegyezés, és még ha meg is szereznék Lengyelország vagy Románia jóváhagyását, akkor is a tárgyalások további elhúzására lehetne csak számítani.⁴⁶⁶ Ribbentrop moszkvai utazásának hírére érdekes módon nem fogadták aggodalommal, „tolvajok között ugyanis nem nagy a becsület”, írta Drax és Heywood közös naplójában.⁴⁶⁷ Daladier miniszterelnök jobban aggódhatott, mivel a hír hallatán azonnal jóváhagyását adta ahhoz, hogy Lengyelország tiltakozása ellenére is biztosítsák a Vörös Hadsereg átvonulási jogát Németország ellen. Vorosilov számára a francia javaslat már nem volt elegendő: míg a politikai tárgyalások során nem tartották szükségesnek a megvédendő országok beleegyezését, most hirtelen ragaszkodni kezdtek hozzá, hogy Lengyelország és Románia maga is kinyilvánítsa: egyetért a szovjet csapatok átvonulásával. Augusztus 22-én a tárgyalások megszakadtak, és Vorosilov csak 25-én, *egy nappal Ribbentrop hazautazása után* volt hajlandó fogadni a szövetségesek megbízottait. Azzal mentette ki magát, hogy ezt megelőzően azért nem ért rá, mert vadkacsavadászaton volt. Arra a kérdésre, hogy a német

⁴⁶¹ Allard: Stalin und Hitler... 170.; DBFP 3. sorozat 7. kötet, 33.

⁴⁶² Allard: Stalin und Hitler... 171.

⁴⁶³ Churchill: A második világháború... 143.

⁴⁶⁴ Allard: Stalin und Hitler... 173.

⁴⁶⁵ DBFP 3. sorozat 7. kötet, 604.

⁴⁶⁶ DBFP 3. sorozat 7. kötet, 589., 593.

⁴⁶⁷ DBFP 3. sorozat 7. kötet, 594.

külgügyminiszter látogatása után van-e még alapja további tárgyalásoknak, nemmel felelt, és a felelősséget Lengyelországra hárította.

A nyugatiak és a szovjetek tárgyalásai kapcsán mindenképp megemlítendő, hogy épp azzal a körülménnyel nem foglalkozott egyik delegáció sem, amely a legalapvetőbb lett volna egy Németország elleni háború esetén: mégpedig a német gazdaság rendkívüli exportkitettségével. Németország az élelmiszer-ellátás terén is csak 84 százalékban volt önellátó. A háború kitörésekor a különböző kőolajtermékekből Németországnak 2 511 ezer tonna készlete volt, miközben a saját termelés havonta csak 225 ezer tonnát biztosított, a mozgósított Wehrmacht pedig a tervek szerint is havonta 731 ezer tonnát fogyasztott volna – és akkor az ipar és mezőgazdaság szükségleteit még nem is említettem. A román kőolajtermelés pedig ekkor még háború esetén nem állt rendelkezésre, ugyanis az ottani kőolajkutak 80, a finomítók pedig 90 százalékban a nyugati vállalatok tulajdonában voltak, amelyek a termelést blokkolhatták.⁴⁶⁸ Ezeket az adatokat nagy vonalakban a szövetségeseknek is ismernie kellett. Annak tükrében, hogy a blokád már az I. világháborúban is hatékony fegyver volt Németország ellen (elsősorban az élelmiszer területén), különösen furcsa, hogy ez a szempont egyik fél tárgyalásaiban sem jelent meg hangsúlyosan. Egy brit–francia blokád, kiegészítve a Szovjetunióval, Németországot gyorsan lehetetlen helyzetbe hozta volna. Egy magyarázat van csupán, ami miatt ezt a kérdést a tárgyalások nem érintették: amennyiben ugyanis szó esik róla, az csak a Szovjetunió pozícióját erősítette volna, mivel a gazdasági zár kulcsa az ő kezében volt. A szovjet fél pedig feltehetően azért nem játszotta ki ezeket az adatokat, mert kezdettől fogva nem akart megállapodni a nyugatiakkal, és ezért semmilyen nyomást sem óhajtott gyakorolni rájuk.

Összegezve a történeteket, tévesnek kell neveznünk azt a megállapítást, amely szerint a szövetségesek tárgyalásai azért futottak zátonyra, mert egyik fél sem akart megállapodni. Az az értékelés is félrevezető, amely a kudarc okát abban látja, hogy Sztálin mintegy aukciót rendezve versenyeztette kéréseit, és végül azzal üzletelt, aki többet ajánlott neki.⁴⁶⁹ Formálisan persze ez történt, de ez az értékelés félreérti a szovjet külpolitika céljait. Sztálinnak önmagában nem a területi nyereség volt fontos, hanem az, hogy a neki jutó területek feletti tulajdonjogát senki ne kérdőjelezhesse meg – ezt pedig csak úgy érthette el, ha kitör a világháború, amelyben minden ország érintett lesz, csak a Szovjetunió nem. Így tehát nem létezhetett olyan nyugati ajánlat, ami elfogadható lett volna számára. Az is tévedés, hogy a szovjet külpolitika csupán a XXI. században „közel külföld” néven emlegetett területekre aspirált volna. Sztálin ugyan reálpolitikus volt, de meglehetősen konzekvensen képviselte azt a nézetrendszert, amely szerint a kommunizmus mint ideológia terjesztendő és terjeszthető feladat. Mivel ezt csak az említett háborús helyzettel érthette el, ezért valójában nem állt érdekében Németország visszatartása a fegyveres konfliktustól – annál is kevésbé, mert Németország bolsevizálása mindig is szerepelt távlati terveiben.⁴⁷⁰ Más kérdés, hogy ezt úgy akarta elérni, hogy közben ne kelljen vállalnia komolyabb kockázatot.

Meg nem hallott szirénhangok – a paktumhoz vezető utolsó hónapok német szemszögből

Hitler sokáig nem tudta eldönteni, milyen politikát kövessen a Szovjetunióval szemben. Az 1939. május 23-án néhány bizalmasa előtt tartott eligazító beszédében (az erről szóló feljegyzés a már említett, a nürnbergi perben is szerepet játszó Schmundt-protokoll) még abban a kérdésben is bizonytalan volt, hogy lehetséges-e egyáltalán Lengyelország izolálása a nyugati szövetségesektől. Teljesen zavaros helyzetértékelését példázza, hogy azt is lehetségesnek tartotta, hogy amennyiben ez nem sikerül, akkor egyszerre győzze le a nyugati szövetségeseket és Lengyelországot. A Szovjetunió ezekben a tervekben még nem merült fel szövetségesként: „Oroszországgal gazdasági kapcsolatok csak akkor lehetségesek, ha a politikai viszony javul. Sajtóanyagokban óvatos magatartást láthatunk. Nem kizárt, hogy Oroszország Lengyelország szétzúzása kapcsán érdektelenséget fog tanúsítani. Ha Oroszország továbbra is ellenünk dolgozik, szorosabbra fűzhetjük a kapcsolatainkat Japánnal.

Egy francia–angol–orosz szövetség Németország–Olaszország–Japán ellen arra indítana, hogy néhány megsemmisítő csapással megtámadjam Angliát és Franciaországot.”⁴⁷¹ Persze utóbbit Hitler sem gondolhatta komolyan, mert ehhez nem rendelkezett megfelelő hadiflottával, nem beszélve arról, hogy egy ilyen szövetség esetén nem hagyhatta volna védtelenül keleti határait sem. Katonai szempontból tehát Hitler kijelentése teljesen abszurd volt – de jól illeszkedett korábbi blöffjeinek stílusához. A következő napon, május 24-én azonban

⁴⁶⁸ A részletekre lásd DRZW... 1. kötet, 351–363.

⁴⁶⁹ Így Kotkin: Stalin... 673.

⁴⁷⁰ A kérdésre részletesebben lásd Musial: Kampfplatz...

⁴⁷¹ DuS 1937–1939, Nr. 473., 1191.

Chamberlain az alsóházban bejelentette, hogy a szovjetekkel zajló tárgyalások rövidesen különösebb nehézségek nélkül lezárhatók – s ez a hír végül kiugrasztotta a nyulat a bokorból (bár a „nyúl” mindjárt vissza is ugrott). Weizsäcker külügyi államtitkár válaszul ugyanis egy javaslatot szerkesztett arról, hogyan lehetne megakadályozni Németország bekerítését, és május 25-én Ribbentrop Hitler jóváhagyásával a következő üzenetet küldte Schulenburgnak: „Már ma is mondhatunk annyit, hogy a német–lengyel kérdés tisztázása esetén – akár így, akár úgy történik ez – lehetőségek szerint figyelembe fogjuk venni az orosz érdekeket.”⁴⁷² Május 26-án Schulenburg viszont arra kapott utasítást, hogy messzemenő tartózkodást tanúsítson. A berlini japán nagykövet ugyanis, amikor Ribbentroptól értesült a Szovjetunióval kapcsolatos új elképzelésekről, ezt elfogadhatatlannak nevezte, s ehhez a véleményhez Olaszország támogatását is megkapta. Japán ekkor súlyos katonai konfliktusban állt a Szovjetunióval, és számára a német–szovjet megállapodás komoly csapást jelentett volna. Ennek hatására viszont Hitler és Ribbentrop nem merték megkockáztatni az említett gesztust.

Nem sokkal azután, hogy Hitler úgy döntött, Chamberlain nyilatkozatára nem kell reagálni, mégis megváltoztatta véleményét. Utasítására Weizsäcker államtitkár május 30-án magához kérte Asztahov külügyi tanácsost, aki akkor ideiglenes ügyvivő is volt. Már önmagában ez a gesztus komoly jelzés volt, tekintettel arra, hogy államtitkári szinten utoljára 1937-ben hívtak meg szovjet diplomatát tárgyalásra. A megbeszélés tárgya hivatalosan a prágai szovjet kereskedelmi kirendeltség működésének engedélyeztetése volt. Weizsäcker utalt arra, hogy ez elvi jellegű kérdés, amiben Hitlernek kell kimondania az utolsó szót; annál is inkább, mert jó lenne tudni – így Weizsäcker –, hogy csak ideiglenes vagy hosszú távú működésről van-e szó. Egyúttal utalt arra is, hogy a legújabb brit próbálkozások a Szovjetunióval kapcsolatban olyan jelentőségűek, hogy efféle, egyébként nem túl fajsúlyos diplomáciai kérdésekre is hatással vannak. Ezt követően a beszélgetés ún. „nem hivatalos” formába ment át, Weizsäcker félrerakta jegyzetfüzetét és ceruzáját, és folyamatosan hangsúlyozva, hogy csak személyes véleményéről van szó, kifejtette, hogy szerinte Németország szeretne kiegyezni a Szovjetunióval, és nem volna szűkmarkú. Politikai üzletében „nagy a választék” a baráti viszonytól az ellenségesig, és a Szovjetunióknak kell eldöntenie, hogy ebből mit is szeretne.⁴⁷³

Asztahov minden jel szerint nem egészen értette, mire megy ki a játék, mert Sztálinnak is eljuttatott jelentésében azt írta, hogy Weizsäcker minden arányérzékét elveszítve a legkülönfélébb dolgokat kapcsolta össze, de közben semennyire sem akart elköteleződni, és úgy kerülgette a „kapcsolatok javítása” kifejezést, mint macska a forró kását. Mindez egyrészt abból következett, hogy Molotov egyáltalán nem avatta be berlini követét abba az ajánlatba, amelyet Moszkvában Schulenburg felé szignalizált – szovjet részről nyilván teljesen tudatos döntés volt, hogy a politikai ajánlatra vonatkozó részletek csak Moszkvában és csak Molotov szájából hangozzanak el –, másrészt viszont Weizsäcker minden bizonnyal túljátszotta a szerepét. Saját feljegyzése szerint „rendkívül fagyosan” akarta előadni politikai ajánlatát, és a jelek szerint ez túl jól sikerült neki.

A diplomáciai játék természetesen folytatódott. Május 31-én Molotov a Legfelsőbb Tanács előtt elmondott beszámolójában, miután hosszan áradozott a Szovjetunió békeszeretéről, és Sztálin elvtárs gesztenyekikaparásos mondatát is idézte, kijelentette, hogy a szovjet kormány az antikomintern paktumot nem a Szovjetunió, hanem a nyugati demokráciák elleni diplomáciai akciónak tartja.⁴⁷⁴ Június 5-én Schulenburg azt jelentette Ribbentropnak, hogy érzése szerint Berlinben nem értik, hogy Molotov május 20-i találkozásán a legnagyobb nyomatékkal hívta fel a német felet a politikai tárgyalások megkezdésére, annak érdekében hogy közös politikai bázisra tudják alapozni gazdasági elképzeléseiket.⁴⁷⁵

A Kreml szükségesnek látta, hogy újabb jelzéseket adjon Berlinnek. Június 15-én, ugyanazon a napon, amikor az angol meghatalmazottat, Strangot fogadták, Draganov bolgár diplomatán keresztül – akinek Asztahov ügyvivő tolmácsolta a közvetítendő álláspontot – a következő üzenetet küldték Weizsäckernek: „A Szovjetunió habozva áll a jelenlegi világhelyzet előtt. Három lehetőség között ingadozik, nevezetesen: szerződés kötése Angliával és Franciaországgal, a tárgyalások elhúzása vagy közeledés Németországhoz. Érzelmileg a Szovjetunió számára az utóbbi lehetőség állna legközelebb, amiben világnézeti kérdéseknek nem kellene szerepet játszaniuk.”⁴⁷⁶ Ez eddig még nem jelentett semmi újdonságot, hasonló üzeneteket Moszkvából már máskor is megfogalmaztak. Ám Draganov ezt követően terítette a lapokat: „És itt jönnének más pontok, mint például az, hogy a Szovjetunió nem ismeri el Besszarábia Romániához csatolását. Akadályozó körülmény azonban az a félelem, hogy a németek támadhatnának a balti államokon vagy Románián keresztül. Az ügyvivő ebben az összefüggésben utalt a *Mein Kampf*-ra. Ha Németország nyilatkozna arról, hogy nem támadja meg a Szovjetuniót, vagy megneemtámadási szerződést kötne vele, akkor a Szovjetunió valószínűleg eltekintene a Nagy-Britanniával való szerződéstől.”⁴⁷⁷

⁴⁷² DuS 1937–1939, Nr. 479., 1198.

⁴⁷³ DuS 1937–1939, Nr. 486., 1215.

⁴⁷⁴ DuS 1937–1939, Nr. 489., 1220.

⁴⁷⁵ DuS 1937–1939, Nr. 497., 1245.

⁴⁷⁶ DuS 1937–1939, Nr. 508., 1269.

⁴⁷⁷ Uo.

Ezzel az üzenettel a Kreml végképp egyértelművé tette szándékait. Sztálin szét akarta zúzni a versailles-i békerendszert, és a német veszély emlegetése csupán a valós célok elfedésére szolgált. Lengyelországról nem esett szó – ez önmagáért beszélt. Molotov ennyire nem volt nyílt, amikor június 29-én Schulenburgot fogadta, de jelezte, hogy a Szovjetunió rendkívül érdekelt volna a kapcsolatok fejlesztésében.

Hitler még ekkor is abban reménykedett, hogy a szövetségeket le tudja választani Lengyelországról, és ezért neki is szüksége volt valamilyen adura Angliával és Franciaországgal szemben. Reményei szerint egy Szovjetunióval történő gazdasági megállapodás ebben az értelemben elrettentően hatna a szövetségesekre, de érzelmi okokból elfogadhatatlan volt számára az a szovjet taktika, amely ezt egy politikai megállapodástól tette függővé – minden jel szerint ekkor erre lelkileg még nem állt készen, vagy másképp megfogalmazva: el sem tudta képzelni azokat a rövid távú előnyöket, amelyekkel egy teljes körű német–szovjet szövetség járhatott. Ezért arra utasította Schulenburgot, hogy maradjon passzív. Az idő ellene dolgozott, hiszen június 31-én Chamberlain már azt is bejelentette, hogy a szövetségesek katonai missziója Moszkvába utazik. Arra nincs semmilyen adat, hogy a német–szovjet kiegyezés alatt Hitler a szoros katonai együttműködést is értette volna; ráadásul komoly véleménykülönbség volt Hitler és diplomatái, elsősorban Schulenburg között, leszámítva természetesen Ribbentropot (aki szolgálai módon mindenben követte Hitler utasításait). A náciizmussal egyébként nem azonosuló Schulenburg egy hagyományos német–orosz kooperációban gondolkodott, amely a XIX. századi porosz–orosz együttműködéshez hasonlóan gazdasági együttműködést és bizonyos országok függetlenségének kölcsönös garantálását jelentette volna. Reménykedett abban is, hogy a japán–szovjet ellentétek német segítséggel elsimíthatók. Azt gondolta, hogy „amint Németország hátszögét orosz fedezettel biztosítani tudja, Anglia és Franciaország engedményekre kényszeríti majd Lengyelországot”.⁴⁷⁸ Ennek következtében pedig Danzig és egy korridor visszaadása, valamint cserébe a lengyel tengeri kikötő biztosítása árán létrejöhetne egy német–lengyel kiegyezés, és meg lehetne menteni a békét. Az ezt követő hónap első három hetében nem történt semmi, leszámítva Molotov július 3-i tárgyalását Schulenburggal, aki rákérdezett, hogy a szovjet fél mit ért a már május 20-án is hangoztatott közös „politikai bázis” alatt. Molotov erre kitérő választ adott, de a találkozó után a szovjet külügyminisztérium felajánlotta, hogy teljesíti azt a korábbi német kérést, amely hét bebörtönzött német állampolgár kicserélésére vonatkozott.

A szovjet diplomácia és a nyomában tevékenykedő posztkommunista történetírás 1945 után arra hivatkozott, hogy a Szovjetunió csak azért kényszerült a Németországgal való megállapodásra, mert egyébként utóbbi lepaktált volna Nagy-Britanniával a világ felosztásáról. Erre az állítólagos bizonyítékot Helmuth Wohlthat minisztériumi osztályvezetőnek, a német Négyéves Terv Hivatala beosztottjának londoni megbeszélései adták. Wohlthat Göring bizalmasának számított, és 1939 júniusában Chamberlain tanácsadójával, Sir Horace Wilsonnal és másokkal tárgyalva felvetette annak lehetőségét, hogy Nagy-Britannia elismerhetné, hogy Kelet- és Délkelet-Európa a német érdekszférához tartozik. Annak ellenére, hogy ez az ötlet a briteknél nem volt népszerű, Wohlthat július 18. és 20. között újra találkozott Wilsonnal, illetve Robert Hudson tengerentúli kereskedelmi államtitkárral. Az egy-egy órás megbeszéléseken ugyanez az ötlet merült fel. Wohlthat szerint a második alkalommal Wilson egy olyan megállapodástervezettel rukkolt elő, amelyről úgy tűnt, hogy Chamberlain is jóváhagyta: a tervezet szerint a felek lemondanak mindenféle agresszióról, cserébe nem avatkoznak be egymás érdekszféráiba, és közösen tárják fel Afrika nyersanyagkincseit. Ezen túlmenően pedig Nagy-Britannia komoly hitelt biztosít Németországnak, ha az visszaállítja a „maradék Csehország” függetlenségét.

Tény, hogy Wohlthat találkozóira valóban sor került, és az is tudható, hogy mind ő, mind a Wohlthat mellett álló Herbert von Dirksen londoni német nagykövet azt szerette volna, ha nem tör ki a háború. Göring ugyanezen a véleményen volt. Nincs azonban semmi nyoma annak, hogy ezekről a tárgyalásokról Hitler tudott volna. A korábban is lelkes appeasement hívő Horace Wilson feltehetően tényleg tett egy olyan ígéretet, amely szerint Németország nagy összegű hitelhez és afrikai gyarmatokhoz juthat. Robert Hudson tengerentúli kereskedelmi államtitkár július 21-én este volt annyira ostoba, hogy két baloldali újságíró társaságában egy tory képviselő szerint olyan lelkesen ecsetelte a német–brit kiegyezés békét mentő lehetőségét, „mintha épp nagy vagyont örökölt volna, és ezt egy forró fürdővel ünnepelte volna meg”. Másnap reggel *A történelem legnagyobb megvesztegetése* szalagcímmel meg is jelent a brit sajtóban, hogy Nagy-Britannia a leszerelésért cserébe 100 millió font hitelt biztosít Németországnak. Ez hatalmas botrányt okozott, Chamberlain pedig mindent cáfolt.

Az ügyben több körülmény is figyelemre méltó. Egyrészt az, hogy ezek a tárgyalások semmilyen módon sem befolyásolták a szovjet külpolitikát; másrészt pedig, hogy a brit közvélemény messze túlnyomó többsége rendkívül elutasítóan reagált arra a hírre, hogy Nagy-Britannia visszatérhet az appeasementpolitikához. Chamberlain és társai megbékélési kísérleteiket ugyan ezt követően sem adták fel, s megpróbálták informálisan fenntartani Németországgal a kapcsolatokat, de ennek során Hitler teljes hajthatatlanságát tapasztalták – és éppen ezért esélyük sem volt arra, hogy valódi tárgyalásokat kezdjenek vele.⁴⁷⁹ Az a szovjet értelmezés, amely szerint

⁴⁷⁸ Hilger: *Wir und der Kreml...* 291.

⁴⁷⁹ Bouverie: *Mit Hitler reden...* 498–504.

a Wohlthat-tárgyalások szabad kezet adtak volna Németországnak keleten, konkrétan meghamisítja az egyébként is csak informális brit ajánlatot: ez ugyanis éppenséggel teljes leszerelést és az erőszakról történő lemondást akart elérni a hitelfolyósításért cserébe.

Az a szovjet tárgyalási taktika, amely egyrészt folyamatosan zöld fényt jelzett Németországnak, de óvakodott konkrétumok közlésétől, abból a felismerésből származott, hogy egy kéretlen szovjet ajánlat csak kontraproduktív hatású lehet, mivel rontja a saját alkupozíciót (ez volt az oka annak is, hogy a folyamatban részt vevő Asztahovot Molotov saját terveibe továbbra sem avatta be, annak érdekében, hogy követe Berlinben a lehető leghitelesebben adhassa elő azt a pozíciót, amely teljesen tudatlan, és ezért a másik fél kezdeményezéseire vár). Ugyanebben a dilemmában voltak egyébként Berlinben is. Július 7-én Weizsäcker azt az utasítást adta, hogy a Mikojjal folytatott tárgyalások során mindenképp kerülendő az a látszat, hogy a megállapodás nagyon fontos volna a német fél számára. „Sokkal inkább tárgyszerűen és józanul mutassuk be álláspontunkat, és a továbbiakat hagyjuk az oroszokra. Semmi esetben sem kerülhetünk a kérelmező pozíciójába.”⁴⁸⁰ Ezt követően Moszkvában Hilger követségi tanácsos háromszor is tárgyalt Mikojjal, minden alkalommal arra utalva, hogy Németország komolyan gondolja baráti közeledését. Ezeknek a puhatolódzásoknak a célja a kereskedelmi tárgyalások mihamarabbi felvétele volt – amit leginkább épp az indokolt, hogy az egyre elkerülhetetlenebbnek látszó háború miatt Németországnak égetően szüksége lett a szovjet nyersanyagokra. Az, hogy a felek úgy járták körbe a témát, mint macska a forró kását, épp ennek elleplezését szolgálta. Sztálin utasításainak megfelelően Mikojan ugyanis minden alkalommal – a diplomáciai udvariasság határait feszegetve – ultimatív módon közölte Hilgerrel, hogy nem hajlandó „politikai játszmák folytatására”⁴⁸¹, és ezért nem tartja reálisnak a gazdasági tárgyalások lefolytatását. Erre annál is inkább megvolt minden oka, mert a nyugatiakkal épp zajló tárgyalásokat igencsak megzavarta volna egy német diplomata megjelenése. Mindaddig, amíg nem lehetett biztosra venni, hogy ez a megjelenő német diplomata nem rendelkezik messzemenő politikai felhatalmazással, nem volt értelme annak, hogy a nyugatiakkal folytatott tárgyalásokat megakassza egy olyan hír, ami az adott szituációban mindenképp szenzációként hatott volna, ráadásul különféle spekulációknak adott volna tápot. Márpedig egy új német tárgyaló moszkvai megjelenése mindenképp ezt eredményezte volna.

Július 21-én végül a szovjet kormány hivatalosan is a kereskedelmi tárgyalások felvétele mellett határozta el magát – de pontosan tudta, hogy a tét ennél jóval nagyobb.

Július 26-án a berlini Ewest étteremben sajátos ebédre került sor: Karl Schnurre követségi tanácsos meghívására Babarin szovjet kereskedelmi kirendeltségvezető és Asztahov ügyvivő ült asztalhoz. Schnurre Ribbentrop-tól pontos utasításokat kapott arra, hogy a beszélgetés során hangsúlyozza a náci és a kommunista rendszer közösségét a „nyugati kapitalistákkal” szemben, és kijelentse, hogy a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig és a Távols-Keletig sehol sincs politikai érdekellentét sincs a két ország között. Schnurre feljegyzése szerint Asztahov válaszul felvetette, hogy Németország „a balti államokat, Finnországot és Romániát minden bizonnyal saját érdekszférájának tekinti, és ez erősíti a Szovjetunió biztonságpolitikai aggodalmait... Asztahov visszatért a balti kérdésre, és rákérdezett, hogy nekünk ott a gazdasági behatoláson túl vannak-e más politikai céljaink is. Ugyanígy érdekelte őt a román kérdés. Lengyelország esetében kifejtette, hogy Danzig így is, úgy is a Birodalomhoz kerül, és a korridor kérdését is rendezni kell a Reich javára. Feltette a kérdést, hogy a volt monarchia tartományai is Németország felé tendálnak-e, különösen a galíciai és az ukrán területek.”⁴⁸²

Július 28-án Berlinből visszatérve Schulenburg azonnal kihallgatást kért Molotovtól, ami három órán belül (!) létre is jött. A találkozó mindkét fél számára csalódást hozott: Schulenburg nem kapott otthonról semmilyen új utasítást politikai ajánlatok megtételére, Molotov pedig nem volt hajlandó Schulenburgnak meghatározni, hogy pontosan mit is ért a politikai kapcsolatok normalizálása alatt.

A másnapi *Pravdá*-ban maga Andrej Zsdanov, a PB frissen kinevezett tagja írt cikket arról, hogy személyes véleménye szerint, „amelyet nem minden barátja oszt”, a szövetségesek szándékai komolytalanok, és a Szovjetuniónak a Baltikum szabad kezet kell kapnia.⁴⁸³ Ez a tipikusan Sztálin stílusában adott jelzés (mintha a PB tagjai közül bárki is mert volna a „vonaltól” eltérő véleményt közzétenni) egyértelmű üzenet volt, de nincs nyoma annak, hogy a német fél felfigyelt volna rá.

Az informális, de immár közvetlen politikai tárgyalás után a német fél tovább szövögette a szálakat. Weizsäcker július 29-én arra utasította Schulenburgot, hogy az Ewest étteremben elhangzottak alapján mihamarabb tudakolja meg Molotovtól, fenntartják-e az ott elhangzottakat, és amennyiben igen, akkor közölheti-e vele azt, hogy a német fél „minden szovjet érdekre” tekintettel kíván lenni Lengyelországban és a Baltikumban. A Kreml azonban nem sietett, és közölte, hogy a külügyi népbiztos leghamarabb augusztus 3-án ér rá. Ez nyugtalanítóan hatott, ezért a Berlinben augusztus 2-án tartott Asztahov–Weizsäcker találkozón „véletlenül”

⁴⁸⁰ DuS 1937–1939, Nr. 525., 1306.

⁴⁸¹ DuS 1937–1939, Nr. 501., 1252–1253.

⁴⁸² DuS 1937–1939, Nr. 539., 1346–1347.; lásd még Nr. 540, Asztahov feljegyzését ugyanerről.

⁴⁸³ Montefiore: Sztálin... 350.

Ribbentrop is megjelent, aki csak egy egészen picit mozdult el a holtpontról, amikor kijelentette, hogy a Fekete-tenger és a Baltikum között Németország és a Szovjetunió viszonyában nincsenek ellentétek, minden kérdésről meg lehetne egyezni, és amennyiben a szovjet fél is így gondolja, akkor ezekről tárgyalásokat is kezdenének.

A német fél mozgásteret ugyanis ebben az időszakban jelentősen leszűkült: Olaszországról és Japánról egyaránt nyilvánvalóvá vált, amit már korábban is sejteni lehetett, nevezetesen az, hogy semmilyen szerepet nem tudnak majd vállalni egy esetleges háborúban.

Schulenburg 1939. augusztus 3-án kihallgatást kért Molotovtól, amelyen utalt a Schnurre és Asztahov által megbeszéléstekre, és szeretne volna tudni a szovjet fél véleményét az „érdekek kiegyenlítéséről”. Molotov válaszul bizonyítékokat akart a német szándék komolyságára, mire Schulenburg jelezte, hogy a Baltikumban elismerik a Szovjetunió „létfonosságú érdekeit”. Ez azonban még mindig kevés volt a szovjeteknek, amit éreztettek is.

Schulenburgnak az volt a benyomása, hogy bár Molotov érdeklődik ugyan a német ajánlat részletei felől, de amennyiben a szövetségesek elfogadják a szovjet követeléseket, akkor velük fog megegyezni. Ebben ugyan tévedett, mégis kisebb pánikot okozott a Berghofban, mert ott is tartottak ettől a forgatókönyvtől és ezért hajlandóak voltak ajánlatuk emelésére. Ahogyan erre Stephen Kotkin is rámutatott, Schulenburg lépése akarva-akaratlanul javította Sztálin alkupozióját.⁴⁸⁴

Augusztus 11-én megérkezett a szövetséges katonai misszió Moszkvába, ugyanakkor viszont Berlinben Asztahov közölte a német Külügyi Hivatallal, hogy a szovjet kormány kész az eddig említett kérdéscsoportok részletes megvitatására. Tárgyalási helyszínnek Moszkvát javasolta, de utalt arra, hogy a megegyezéshez lépcsőzetes tárgyalásokra lesz szükség. Sztálin tudta, hogy most már nem kell sietnie: aznap ugyanis Molotovval együtt a Politikai Bizottság szóbeli határozatot hozott arról, hogy nemcsak zátonyra futtatják a nyugati hatalmakkal folytatott tárgyalásokat, hanem meg is állapodnak Hitlerrel.

Ekkor ugyanis már nyilvánvaló volt, hogy kinek sürgős, és kinek nem. A danzigi kérdés megoldása egyre égetőbbé vált, és Hitler tudta, hogy ha háborút akar, akkor azt az időjárási viszonyok miatt célszerű szeptember elejéig megindítani. Ezt azonban Sztálin is pontosan tudta, ezért profi sakkjátékosként augusztus 11-én és 13-án arról tájékoztatta a londoni német követséget, hogy a moszkvai tárgyalások a szövetségesekkel zavartalanul haladnak⁴⁸⁵ – aminek épp az ellenkezője volt igaz. Ezért Schulenburg augusztus 15-én azt kérte Molotovtól, hogy járuljon hozzá a birodalmi külügyminiszter moszkvai látogatásához – ezzel teljes sikerre juttatva azt a „közös politikai bázisról” szóló koncepciót, amelyet Sztálin és Molotov legkésőbb május 20-án megfogalmazott. Molotov helyeselt de srófolni kezdte az árat, amennyiben jelezte, hogy bizonyos kérdésekben még előkészületekre van szükség annak érdekében, hogy a tervezett találkozó eredményes lehessen. 17-én megérkezett Ribbentrop mindenbe beleegyező válasza, amit Schulenburg még aznap tudatott Molotovval, kiemelve a Baltikum kérdését, amelyről úgy vélte, hogy a Szovjetunió kívánsága egy kölcsönös garancia adása. Molotov erre azt vetette fel, hogy jó lenne látni egy megállapodástervezetet, mielőtt Ribbentrop látogatását eldöntenék – vagy térjenek vissza a 1926-os német–szovjet semlegességi szerződés szövegéhez, és azt egészítsék ki egy megállapodással. A szovjet külügyminiszter azt is leszögezte, hogy a politikai szerződést külön kell választani a kiegészítő záradéktól.

Augusztus 18-án megállapodtak a német–szovjet kereskedelmi szerződésben – de a szovjet delegáció az aláírásra – a moszkvai jóváhagyás hiányára hivatkozva – nem vállalkozott. Augusztus 19-én szombaton Schulenburg tudatta Molotovval, hogy Ribbentrop az addigi javaslatokkal egyetértve személyes teljes meghatalmazással a legrövidebb időn belül Moszkvába érkezhetsen, és tárgyalhatna az érdekszférák kérdéséről is. Molotov még aznap azt a választ adta erre az ötletre, hogy Ribbentrop augusztus 26–27-én érkezhetsen Moszkvába. Berlinben aznap a kereskedelmi szerződés aláírását a szovjet delegáció először aznap délre, majd 16 órára, végül 21-én reggelre halasztották – ami egyértelmű politikai halogatás volt, és csak arra szolgált, hogy rákényszerítse a német felet a politikai tárgyalások megkezdésére. Augusztus 20-án a Szovjetunió előterjesztette Schulenburg követnek a megnevezési szerződés tervezetét, amely ismét utalt arra, hogy a szerződés mellett egy nem részletezett kiegészítő megállapodásra is szükség van. Az előterjesztett szöveg jóval továbbment, mint amit Ribbentrop remélt, ugyanis a kölcsönös megnevezési megállapodás helyett korlátlan semlegességet is javasolt, amivel mindkét szerződő félnek lehetővé tette harmadik országokkal szemben az agressziót. Aznap este Schulenburg azonnali választ is kapott Hitlertől, azzal a kéréssel, hogy személyesen Sztálinnak írt táviratát haladéktalanul továbbítsa a címzettnek. A német követ 21-én 15 órakor tudta átadni Molotovnak a telegramot, amelynek szövege a következő volt:

„J. V. Sztálin úrnak, Moszkva

⁴⁸⁴ Kotkin: Stalin... 655.

⁴⁸⁵ Kotkin: Stalin... 659.

1. Őszintén üdvözlöm az új német–szovjet kereskedelmi megegyezés aláírását, mint a német–szovjet viszony megújításának első lépcsőjét.

2. Egy megneemtámadási szerződés megkötése a Szovjetunióval számomra a német politika hosszú távú meghatározását jelenti. Németország ezzel ismét olyan politikai vonalat vesz fel, amely a múltban mindkét országnak hasznára volt. A birodalmi kormány ezért egy ilyen esetben kész egy ilyen nyomatékos változás esetén az összes szükséges konzekvencia levonására.

3. Akceptálom a Szovjetunió miniszterelnökének és külügyminiszterének, Molotov úrnak a megneemtámadási szerződés tervezetéről tett javaslatát, de haladéktalanul szükségesnek tartom az ezzel még összefüggő kérdések leggyorsabb úton történő tisztázását.

4. A szovjet kormány részéről szükségesnek tartott kiegészítő egyezményt véleményem szerint a legrövidebb idő alatt alapvetően tisztázhatjuk, ha egy felelős német államférfi Moszkvában személyesen tárgyalhat erről. Egyébként a birodalmi kormány számára nem lesz egyértelmű, hogy hogyan lehet a kiegészítő megállapodást rövid idő alatt tisztázni és lefektetni.

5. Lengyelország és Németország között a feszültség elviselhetetlenné vált. A lengyel magatartás egy nagyhatalommal szemben olyan, hogy a krízis minden nap kitörhet. Németország mindenesetre mátol fogva kész ezekkel a kihívásokkal szemben a Birodalom érdekeit minden eszközzel megvédeni.

6. Az a véleményem, hogy tekintettel mindkét birodalom egymással való új viszonyának szándékára, célszerű nem elvesztegetni az időt. Ezért még egyszer javaslom Önnek, hogy külügyminiszteremet kedden, augusztus 22-én vagy szerdán, augusztus 23-án fogadni szíveskedjen. A birodalmi külügyminiszter széles körű felhatalmazással rendelkezik a megneemtámadási szerződés és a protokoll szövegezésére és aláírására. Tekintettel a nemzetközi helyzetre, a külügyminiszter nem tartózkodhat tovább Moszkvában egy-két napnál. Örülök, ha mihamarabb megkaphatnám válaszát.”⁴⁸⁶

Hitler üzenetének érdekessége, hogy eszébe sem jutott tájékoztatnia japán szövetségését, holott erre az antikomintern paktum elvileg kötelezte volna. Döntésében feltehetően az motiválta, hogy Tokió nem tudta elszánni magát a német tervek támogatására. A sors megoldotta ezt a kérdést, mivel a japán Kvantung-hadsereg augusztus 20–23. között Halhin-Gol térségében megsemmisítő vereséget szenvedett Zsukov csapataitól. Ennek komoly szerepe volt abban, hogy a japán annexiós törekvések a nyugati helyett inkább délkeleti irányt vettek. Sztálin mindenesetre már abból indulhatott ki, hogy a japán fenyegetés – amely még egy vesztes csata esetén sem veszélyeztette volna érdemben a Szovjetunió létezését – elhárult; megvalósult tehát az, amire oly régóta várt: minden nagyhatalom háború előtt állt, kivéve a Szovjetuniót.

Sztálin erre az üzenetre annak 21-i beérkezése után másfél órán belül válaszolt. Előtte azonban Molotov „értetlenségét” fejezte ki Schulenburgnak a sietség miatt.

Augusztus 21-én délelőtt Molotov egy németekkel egyeztetett közleményt adott ki arról, hogy Ribbentrop egy megneemtámadási szerződés megkötése céljából a közeljövőben Moszkvába érkezik. Délután adott, előbb idézett válaszlevele pedig másnap hajnali 3.30-kor jutott el Hitlerhez. A pókerjátzsma végső szakaszába jutott. Sztálin szó szerint a következőket írta:

„Németország Birodalmi Kancellárjának, A. Hitler úrnak.

Köszönöm levelét.

Remélem, hogy a német–szovjet megneemtámadási szerződés fordulatot jelent az országaink közti politikai viszonyok javításában. Országaink népeinek szükségük van az egymással békés viszonyra. A megneemtámadási szerződés megkötésével a német kormány egyetértése [a szovjet javaslattal] megteremt az alapot a politikai feszültségek likvidálásához és az országaink közti béke és együttműködés megteremtéséhez. A szovjet kormány megbízott, hogy közöljem Önrel: egyetért Ribbentrop úr augusztus 23-ai Moszkvába érkezésével.”⁴⁸⁷

A Politikai Bizottság állítólagos ülése 1939. augusztus 19-én

⁴⁸⁶ DuS 1937–1939, Nr. 584., 1452–1453.

⁴⁸⁷ DuS 1937–1939, Nr. 587., 1456.

A Hitler–Sztálin-paktummal foglalkozó irodalomban rendre felbukkan a Politikai Bizottság állítólagos ülésének jegyzőkönyve,⁴⁸⁸ amelyről Szergej Szlucs meggyőzően bizonyította be, hogy a szöveg fiktív és valós elemek keverékéből áll, és egész biztosan nem a PB jegyzőkönyve.⁴⁸⁹

Fontos leszögezni, hogy a Szovjetunióban a legfontosabb döntéseket Sztálin hozta meg. A PB-t 1933-tól egyre ritkábban hívták össze, 1937-től ráadásul a PB-ülések száma nem is állapítható meg, csak az ülések során tárgyalt napirendi pontok száma ismert. A határozatokat a PB tagjai sokszor nem az üléseken fogadták el, hanem az iratokat egymás között köröztették. Sztálin a legfontosabb ügyekben eleve nem is konzultált a PB minden tagjával.⁴⁹⁰ A testületen belül létezett egy ötfős belső kör (Molotov, Vorosilov, Kaganovics, Mikojan és Berija), akik jóval gyakrabban tárgyaltak Sztálinnal. Ők minden bizonnyal eleve képből voltak arról, hogy mi a célja a németekkel történő tárgyalásoknak, a többiek, valamint a Komintern vezetői viszont csak az aláírás után tudták meg, hogy mi történt – Sztálin ugyanis nagyon tudatosan élt az információ monopolizálásával.⁴⁹¹ Jellemző erre Hruscsov visszaemlékezése; ő, amikor augusztus 19-én a kuncevoi dácában Sztálintól megtudta, hogy Ribbentrop másnap Moszkvába érkezik, annyira tájékozatlan volt, hogy azt hitte, viccelnek vele, majd arra gondolt, hogy a német külügyminiszter politikai menedékjogot akar kérni.⁴⁹²

A szöveg először 1939. november 28-án jelent meg a Havas hírügynökségnél. A német Külügyi Hivatal az ügyet annyira fontosnak tartotta, hogy már másnap elküldték a megjelent cikket Moszkvába, azzal a kéréssel, hogy a szovjet fél reagáljon rá. Erre azonban nem volt szükség, ugyanis Sztálin már ezt megelőzően teljesen magától döntött úgy, hogy erre az álhírré személyesen válaszol. Válasza épp aznap jelent meg, amikor a szovjet csapatok megtámadták Finnországot – ez a körülmény nem mellékes abból a szempontból, hogy miért is volt Sztálinnak annyira fontos a gyors válasz. A történet jobb megértése érdekében kivételesen el kell térnünk az időrendtől, és Sztálin két nappal későbbi válaszával kell kezdenünk (amit a későbbiekben nem vettek fel Sztálin összes művei közé):

„A *Pravda* főszerkesztője azzal a kérdéssel fordult Sztálin elvtársához, hogy hogyan áll Sztálin elvtárs a Havas ügynökség azon Sztálin-beszédről szóló híréhez, amelyet ő állítólag a PB tagjai előtt tartott augusztus 19-én, és amelyben azt az állítólagos ötletet fejtegeti, hogy a háborút a lehető legtovább el kell húzni azért, hogy a hadviselő felek kimerüljenek.

Sztálin elvtárs a következő választ küldte:

A Havas hírügynökség ezen jelentése, csakúgy, mint sok más jelentése, üres fecsegés. Természetesen nem tudhatom, hogy ezeket a hazugságokat milyen kávéházakban állítják össze. Azonban bármennyit is hazudoznak össze a Havas hírügynökség urai, nem tudják tagadni a következőket:

- a) Nem Németország támadta meg Franciaországot és Angliát, hanem Franciaország és Anglia támadta meg Németországot, és vette magára ezzel a mai háború felelősségét.
- b) A hadműveletek kezdete után Németország békeajánlatokkal fordult Franciaországhoz és Angliához, és a Szovjetunió nyíltan támogatta ezeket a békeajánlatokat, mert azon a véleményen van, és ezt képviseli a továbbiakban is, hogy a háború haladéktalan befejezése minden ország és nép számára alapvetően megkönnyíti a helyzetet.
- c) Anglia és Franciaország uralkodó körei mind Németország békejavaslatait, mind a Szovjetunió próbálkozásait durván visszautasították. Eddig a tények.

Mit tudnak a Havas hírügynökség kávéházi politikusai ezzel szembeállítani?”⁴⁹³

Sztálin válaszána értékelése kapcsán megjegyzendő, hogy a Havas hírügynökségnek rendkívül nagy nemzetközi reputációja volt; a szovjet diplomácia is nagyon fontosnak tartotta, és a TASSZ hírügynökség képviselőit mindenütt arra utasította, hogy szoros kapcsolatban legyenek a Havassal. A válasz tulajdonképpen nem tartalmazott sok újdonságot az *Izvesztija* már említett október 9-i cikkéhez képest, csak épp még jobban kihegyezte azt a kérdést, hogy ki is felelős a háborúért.

Az eredeti, Sztálinnak tulajdonított cikk, pontosabban a PB állítólagos ülésének jegyzőkönyve így hangzott:

„Háború vagy béke? Ez a kérdés kritikus fázisba érkezett. Megoldása teljesen attól függ, hogy a Szovjetunió milyen álláspontot foglal el. Teljesen meg vagyunk győződve arról, hogy amennyiben szövetségi szerződést

⁴⁸⁸ Hoffmann: *Stalins Vernichtungskrieg* 25., Raack: *Stalins Role...* 51., Strauss: *Unternehmen Barbarossa...* 110., Magenheimer: *Neue Erkenntnisse...* 68. Magam sem vagyok teljesen vétnel: egy 1999-ben írt cikkben még én is azt feltételeztem, hogy a Politikai Bizottság ülésére sor került. Lásd Ungváry: 1939. augusztus 19...

⁴⁸⁹ Slutsch: *Stalins „Kriegsszenario 1939”...* 597–635.

⁴⁹⁰ Chlewnjuk: *Das Politbüro...* 376–381.

⁴⁹¹ Slutsch: *Stalins „Kriegsszenario 1939”...* 626–627.

⁴⁹² Hruscsov: *Szemben a zsarnokkal...* 50.

⁴⁹³ Sztálin: *A Havas ügynökség...* 3.

kötünk Nagy-Britanniával és Franciaországgal, Németország arra fog kényszerülni, hogy visszahúzódjon a lengyelekkel szemben, és modus vivendit keressen a nyugati hatalmakkal. Ebben az esetben elkerülhető a háború, s ebben az esetben a dolgok állása számunkra veszélyes jelleget tud ölteni.

Másrészt viszont, ha elfogadjuk az Önök előtt ismert német ajánlatot egy megneemtámadási szerződésről, akkor Németország biztos megtámadja Lengyelországot, és Anglia, valamint Franciaország beavatkozása a háborúba elkerülhetetlen lesz.

Ilyen körülmények között nagy esélyünk van arra, hogy kimaradjunk ebből a konfliktusból, és előnyös helyzetből várhatjuk ki, hogy mikor kerül ránk a sor. Érdekeink pontosan ezt követelik. Ezért választásunk nyilvánvaló. El kell fogadnunk a német ajánlatot, és udvariasan vissza kell küldenünk az angol–francia missziót.

Nem nehéz előre látni az előnyt, ami ebből az eljárásból származik. Számunkra nyilvánvaló, hogy Lengyelország megsemmisül, mielőtt Anglia és Franciaország képes volna segíteni neki. Ebben az esetben Németország átengedi nekünk Lengyelország egy részét, egészen Varsó közeléig – beleértve az ukrán Galíciát is. Németország teljes cselekvési szabadságot ad nekünk a három balti országban. Nem tiltakozik amiatt, hogy Besszarábia visszatér Oroszországhoz. Hajlandó nekünk átengedni Romániát, Bulgáriát és Magyarországot befolyási övezetnek. (...)

(...) Egyidejűleg figyelembe kell vennünk azokat a következményeket, amelyek Németország vereségéből következnek. Anglia és Franciaország elég erősek ahhoz, hogy elfoglalják Berlint, és megsemmisítsék Németországot, és mi nem tudunk nekik hatékonyan segíteni. Ezért az a célunk, hogy Németország olyan sokáig tudja folytatni a háborút, ameddig csak lehetséges, annak érdekében, hogy Anglia és Franciaország annyira kimerüljön, hogy ne legyen képes Németország leverésére. (...) Egyidejűleg aktív kommunista propagandát kell folytatnunk, leginkább az angol–francia blokkban, és különösen Franciaországban. Fel kell készülnünk arra, hogy ebben az országban a pártunk a háború alatt a legalitás feladására kényszerül, és illegalitásba megy. Amennyiben ez az előkészítő munka annak rendje és módja szerint megtörténik, akkor Németország biztonsága adott lesz. Ez is Franciaország szovjetizálását eredményezheti.

Nézzük a következő lehetőséget, vagyis Németország győzelmét. Egyesek magukévá tették azt a nézetet, hogy ez a lehetőség nagy veszélyt jelent számunkra. Egy morzsányi igazság van ebben az állításban, de hiba volna azt gondolni, hogy ez a veszély oly közelivé és naggyá válhat, mint ahogy azt egyesek állítják. Ha Németország megszerzi a győzelmet, gyengébben fog kilépni a háborúból, mint ahogyan abba a legalább tíz évig tartó konfliktus elején belekezdett.

Németország fő gondja Franciaország és Anglia legyőzött államainak ellenőrzése lesz, hogy ott féken tartsa az ellenállási mozgalmakat. Másrészt a győzelmes Németország óriási területeket szerez meg, és ezért évtizedekig ezek hasznosításával és a német rend [sic!] létrehozásával lesz elfoglalva. Nyilvánvaló, hogy Németország másutt túlságosan is le lesz kötve ahhoz, semhogy ellenünk fordulhasson.”⁴⁹⁴

Érdemes részletesebben is elemezni ezt a szöveget, mert iskolapéldája annak, amikor egy ellenérdekelt hírszerző szerv ún. „aktív intézkedést” alkalmaz mások lejáratása érdekében. Biztosan tudható ugyanis, hogy maga a szöveg hamisítvány, miközben lényegi tartalma valós. Először is a PB 1939. augusztus 19-én nem ülésezett – ettől persze még találkozhattak volna a legfontosabb PB-tagok a nap folyamán. Sztálin egyetlen nyilvános szövegében sem használt latin idézeteket, így a „modus vivendi” kifejezés is idegen tollakra utal. Ugyanúgy idegen volt Sztálintól a Reich kifejezés használata is.

A szöveg tehát nyilvánvaló hamisítvány, amely azonban alapvetően valós elemeket tartalmazott, és stílusában is próbálta azt a látszatot kelteni, hogy a szerzője Sztálin. Első megjelenése alkalmával a fontos francia lapok szinte mindegyike át is vette. Másutt azonban nem foglalkoztak vele különösebben, Sztálin válaszát a német sajtóban is csak egy cikk ismertette.

Három héttel a Szovjetunió megtámadása után a szöveg apró kiegészítésekkel újra megjelent, immár a bolsevik világforradalom tervének bizonyítékaként. Belekerültek ugyanis olyan (egyébként a Komintern propagandájában szintén fellelhető) mondatok, amelyek szerint a kommunista párt diktatúráját csak egy háború teremtheti meg, Németország bukása szükségszerűen a kommunista forradalom kitörésével jár, a francia és egyéb kommunisták pedig a Szovjetunió szövetségesei. Ezúttal a náci sajtó nem tartotta vissza magát, *Moszkva maszk nélkül* címmel ugyanis Goebbels antikommunista kereszteshadjárat-propagandájába kiválóan illeszkedett a dokumentum.

1944-ben a szöveg néhány további kiegészítéssel újra megjelent a Vichy-Franciaország által ellenőrzött sajtóban. Mindhárom szöveg alapforrása egy Henry Ruffin nevű antikommunista újságíró volt, aki később arra hivatkozott, hogy 1939 novemberében egy ismeretlenlőtől kapta a „dokumentumot”; arra azonban nem tudott magyarázatot adni, miért jelentek meg különböző szövegvariánsok.

⁴⁹⁴ Thadden: Stalins Falle... 88–104.

Nem meglepő, hogy mindmáig sokan hajlanak arra, hogy ezt a szöveget valósnak fogadják el, hiszen arról, hogy miért döntött Sztálin a paktum elfogadásáról, dokumentumok nem ismertek, miközben komoly igény van ilyenek iránt. Ráadásul a szöveg hitelességét nagyban növeli, hogy a kommunista sajtót, illetve propagandát nem közelről követő személyek számára olyan állításokat tartalmaz, amelyek valóságát más források is alátámasztották. Hiszen a szovjet politika lényege valóban az volt, hogy a Moszkva lehessen a nevető harmadik, miközben kitör a világháború.

A dokumentum keletkezésére leginkább akkor tudunk következtetni, ha azt vizsgáljuk, hogy mi lehetett a funkciója, és kinek állhatott ez érdekében a megalkotása. Ami a funkciót illeti, az nyilvánvalóan a szovjet vezetés diszkreditálása volt, hiszen annak teljes elvtelenségét mutatja be. 1939 őszén ebben érdekelt lehetett a brit és a francia titkosszolgálat – a háborús erőfeszítéseket szabotáló kommunista párt ugyanis mindkét országban belpolitikai kockázatot jelentett. Jóval csekélyebb mértékben, de elvileg érdekelt lehetett volna a német titkosszolgálat is, hiszen a Hitler–Sztálin-paktum nem jelentette az ellentétek megszűnését. Abból pedig, hogy a dokumentum első verziójának elterjedése is Franciaországhoz köthető, leginkább a Deuxième Bureau érintettségére következtethetünk. Akárhogy is volt, azt mindenképp fontos leszögezni, hogy az egyszerű újságolvasó 1939 őszén messzemenően spekulációkra volt ítélve, ha a Szovjetunió politikáját akarta értelmezni. Azok a dokumentumok, amelyek ma már hozzáférhetőek, egészen az 1950-es évekig nem voltak könnyűszerrel elérhetőek a nyugati olvasók számára. Ebből a szempontból ez a fiktív jegyzőkönyv pótolni tudta azt a hatalmas űrt, amelyet a Churchill szavai szerint a „titokzatos rejtélybe burkolt találós kérdés”, azaz a Szovjetunió jelentett (it's a riddle wrapped in a mystery inside an enigma). Churchill azonban rögtön hozzá is tette hogy létezik megfejtés, nevezetesen az orosz nemzeti (pontosabban nagyhatalmi) érdek.

Sokan szerették volna Sztálint úgy láttatni, mint egy kizárólag ideológia által vezérelt vezetőt, aki mindenáron a világ belsejében mesterkedik. Természetesen igaz, hogy Sztálin számára ez lett volna az elvi végcél. Hitlerrel szemben azonban Sztálin sokkal inkább reálpolitikus volt, és ezt Churchill észre is vette. A szovjet diktátor döntései rövid távon nem jelentették elviselhetetlen kockázatok vállalását. Mindezt érdemes figyelembe venni az említett dokumentum vizsgálatakor. Az ugyanis háromszori megjelenése során módosuló szövegvariánsaival arra szolgált, hogy a kizárólag ideológiavezérelt, azaz a teljes Európát belsejében akaró kommunista politikát bizonyítsa. Attól azonban, hogy a szöveg hamisítvány, még nem válik meg nem történtté az a politikai számítás, amely Sztálint a paktum megkötésére és Európa szétverésére sarkallta.

Tragikusan kevesen voltak azok, akik ezt a politikai játékot át tudták látni. Trockij ezek közé tartozott. 1939-ben írt mondataihoz nincsen mit hozzátenni: „Sztálin a nemzetiszocialista rezsim hatalomátvételének első napjától fogva szisztematikusan és nyomatékosan kimutatta hajlandóságát egy Hitlerrel közös szövetségre. Mindez nyílt kijelentésekkel, de gyakrabban csak jelzésekkel, tendenciózus hallgatással – vagy fordítva – olyan hangsúlyozással történt, amit saját polgárai vettek észre, de a címzettet az üzenetnek tévedhetetlenül el kellett érnie.”⁴⁹⁵

A megállapodás

Az augusztus 23-án 13 órakor Moszkvába három Condor géppel érkező negyvenfős német delegációt már a repülőtéren meglepetés fogadta: a fogadóépület mellett ugyanis horogkeresztes és vörös csillagos zászlók lobogtak. Ribbentrop nem tudhatta, hogy a zászlókat egy épp akkoriban forgatott antifasiszta propagandafilm kelléktárából kölcsönözték, s a gesztus értékét az sem ronthatta, hogy a horogkeresztek fordítva voltak felvarrva. Maga az utazás kis híján katasztrófába torkollt: Sztálin ugyanis nem értesítette a szovjet légvédelmet, és Velikije Luki mellett a horogkeresztes gépeket a szovjet légvédelem tűz alá vette.⁴⁹⁶ A reptéren az NKVD és a Gestapo emberei, akik korábban az egymás ellen folytatott eljárások kapcsán és leginkább csak az aktáikból ismerhették a másik felet, baráti kollegialitással üdvözölték egymást. Ribbentrop nem adott sokat a formásokra. Bár Schulenburg és Hilger követségi tanácsos azt tanácsolta, ne mutassa annak jelét, hogy sürgeti az idő, a külügyminiszter azt az utasítást adta, hogy „közöljék a Kremllel: legkésőbb 24 óra múlva Németországban kell lennem”.⁴⁹⁷

Schulenburg meglepve tapasztalta, hogy Molotov mellett Sztálin is megjelent. Jelenlétét nem lehetett szokványosként értékelni, hiszen Sztálin korábban sohasem vett részt nemzetközi diplomáciai eseményeken, és

⁴⁹⁵ Bayerlein: Das geheime Winogradow-Treffen... 176.

⁴⁹⁶ Kotkin: Stalin... 663.

⁴⁹⁷ Kleist: Zwischen Hitler und Stalin... 56.

kerülte a külföldiekkel való találkozókat. Ezért Ribbentropnak is tudnia kellett, vagy most fog megállapodni a szovjetekkel, vagy soha.

A két fél azonnal megtalálta a közös hangot. Nem volt nehéz, hiszen ugyanazt a szimbolikát használták és ugyanúgy semmibe vették más népek érdekeit. Ribbentrop kezdeti lelkesedésére Sztálin közbeszólt, hogy bár „éveken át vödörrel öntötték egymásra a szart”,⁴⁹⁸ ez nem akadályozhatja a feleket a közös alapokhoz való visszatérésben – de azért szükséges, hogy elteljen egy kis idő. A későbbiekben pedig teljes egyetértés uralkodott Anglia gyalázásában. Ribbentrop lelkesen mondta a jelen lévő Peter Kleist tolmácsnak, hogy „még sohasem álltam szemben ilyen partnerrel, mint Sztálin, aki [becsületes könyvelőként] mintha felcsapná a főkönyvet, és nyíltan kifejti álláspontját”.⁴⁹⁹ Ezzel a megjegyzésével arra utalt, hogy szemben a nyugati nagyhatalmakkal, amelyeket az illetudás mellett a nemzetközi jog elismerése is korlátozott akkor, amikor sajt imperialista érdekeiket akarták érvényesíteni, hasonló megfontolásokkal itt nem kellett szembesülnie. Az első tárgyalási szünetben Ribbentrop boldogan biztosította beosztottait, hogy még aznap meg tudnak állapodni – és lelkesedett Sztálinról, valamint környezetéről, ezekről „a határozott arcú emberekről”.⁵⁰⁰ Később mind a külügyminiszter, mind a Moszkvába őt elkísérő Albert Forster danzigi Gauleiter (az NSDAP helyi körzetvezetője) arról számolt be Berlinben, hogy úgy érezték magukat, mint a régi náci párttagok között – „es habe sich im Kreml so wohl gefühlt wie unter alter nationalsozialistischer Parteigenossen”.⁵⁰¹ Molotov dicsérte Ribbentropot, mint azt az embert aki „sohasem jön hiába”, és kifejtette, mennyire fontos a diplomáciában, hogy a felek előre közöljék terveiket és céljaikat. Minden jel szerint a „felek” elemükben érezték magukat akkor, amikor más országok szuverenitásáról alkudozhattak. Épp ez volt az, ami a szövetséges delegációnak annyi gondot okozott, és ami pokollá tette számukra a Molotovval való tárgyalásokat.

Hitler eközben minden bizonnal tükön ülhetett a Berghofban, ahol a naplemente közben az ég türkizkékről rózsaszínre, majd mélyvörösre váltott. Ribbentrop este 8 óra 5 perckor a német külügyminisztériumon keresztül Hitlernek küldött táviratára, amelyben engedélyt kért Lettország két jégmentes kikötőjének átengedésére, a követség megdöbbenésére szinte azonnal jóváhagyó válasz érkezett.

Sajátos módon az augusztus 23–24-i tárgyalások csak a német résztvevők visszaemlékezései alapján rekonstruálhatók. Annak ellenére, hogy a kérdéstről nyilvánvalóan készültek szovjet dokumentumok is, ezek máig nem kutathatók.⁵⁰² Egyetlen kivétel a megállapodás tervezete; ezen láthatók Sztálin szövegjavaslatai, amelyek arra szolgáltak, hogy a külvilág felé még inkább kidomborodjon a Szovjetunió békeszeretete.⁵⁰³

Ribbentrop kiválóan érezte magát, s késő estére már tisztázták is a legfontosabb kérdéseket. 23 óra lehetett, amikor a német delegáció újra a Kremlbe vonult, aláírni a megállapodást. „Ezután ugyanabban a helyiségben, Molotov dolgozószobájában egyszerű ebédet adtak négy főre. Rögtön az eleje meglepetéssel kezdődött: Sztálin felállt, és rövid beszédet mondott, melyben úgy beszélt Hitlerről, mint akit mindig tisztelt. Nyomatékosan és baráti szavakkal fejezte ki azon reményét, hogy ezzel a most kötött szerződéssel új fejezet kezdődik a német–szovjet kapcsolatokban. Molotov is felemelkedett, és hasonló jelleggel beszélt. Én is ugyanilyen baráti hangnemben válaszoltam orosz vendéglátóinknak.”⁵⁰⁴ Peter Kleist az eseményről némileg részletesebben tudósított: „A puritánul berendezett iroda ódivatú sötét mahagónibútorai ünnepi kellékekké változtak át, tele minden jóval, amit az orosz konyha születése órá ismer. Sztálin kiküldi a felszolgálónőt, és maga játssza a fogadóst, aki személyesen nyitja és tölti ki a pezsgőt vendégeinek. Az egyik »nazdravje« követi a másikat, semmi nem fogy ki, a hangulat gyorsan emelkedik, és Sztálin jókedvében még néhány német szófoszlányt is mond emlékezetből, mint »Prost!« és »zur Gesundheit«. Igen, még Laux, Ribbentrop kis udvari fotósa is kap Sztálintól egy német nyelvű tósztot: »A német fotóművészetre!« – és ezzel nagyon felmérgesíti konkurensét, Hoffmann professzort [Hitler udvari fotósát]. A társalgás egyre élénkebb, a két tolmács, Hilger német és a kis szőke Pavlov orosz részről úgy dobják egymásnak a szavakat, mint más a labdát...”⁵⁰⁵

Érdekes, hogy sem ekkor, sem később nem tűntek fel Ribbentropnak azok a tudatos manőverek, amelyek arra szolgáltak, hogy Lengyelország megsemmisítésének teljes felelősségét Németország nyakába varrják. Molotov szeptember 10-én arra hivatkozott Schulenburgnak, hogy a szovjeteket „meglepte” a német csapatok gyors sikere, úgyhogy még nem tudnak bevonulni saját érdekszférájukba; de amikor ezt teszik majd, arra hivatkoznak, hogy erre a „német veszély” miatt van szükség, és ezért aggódik, hogy bizonyos német jelentések már azt a látszatot keltik, mintha Lengyelországgal fegyverszünet megkötését terveznék. Szeptember 13-án Schulenburg újra

⁴⁹⁸ Ribbentrop: Zwischen London und Moskau... 180.

⁴⁹⁹ Kleist: Zwischen Hitler und Stalin... 57.

⁵⁰⁰ Schmidt: Statist... 453.

⁵⁰¹ Hilger: Wir und der Kreml... 296.

⁵⁰² DuS 1937–1939, 83–84.

⁵⁰³ DuS 1937–1939, 84.

⁵⁰⁴ Ribbentrop: Zwischen London und Moskau... 182.

⁵⁰⁵ Kleist: Zwischen Hitler und Stalin 59.

megnyugtatta Molotovot, hogy semmi illet nem terveznek. Másnap Molotov attól tette függővé a szovjet csapatok megindulását, hogy mikor foglalják el a németek Varsót. Egy közös kommuniké kiadását elutasította.⁵⁰⁶

A két fél tárgyalási pozíciója gyökeresen eltérő volt: Németországnak ekkor már mindenáron szüksége volt a megállapodásra, míg a szovjet fél nyugodtan pókereskedhetett. Ez az adok-kapok kérdésében különösen látványosan nyilvánult meg. Ha a szeptemberben módosított titkos kiegészítő megállapodásból indulunk ki, akkor négyzetkilométerben számítva Finnország nélkül a Szovjetunió 433 000,⁵⁰⁷ Németország viszont csak 187 015 négyzetkilométer nagyságú területet kapott. Az érdekszférák pontosításánál 1939. szeptember 27–28-án Ribbentrop hiába kérte a galíciai olajmezőket, a szovjet fél sikerrel nyilváníthatta ezeket saját érdekszférájának. Azt, hogy a gazdasági szempontok Sztálinnak mennyire fontosak voltak, épp az olajkérdés bizonyítja a legjobban: hiszen országa egyáltalán nem szenvedett hiányt kőolajban, mégis mindent megtett azért, hogy a galíciai olajmezőket a németek ne kaphassák meg; sőt a német előrenyomulás során árgus szemekkel figyelte, hogy a német csapatok ebben az irányban milyen mértékben haladnak előre. Schulenburgnak szeptember 18-án azt mondta, hogy bár biztos abban, hogy a német fél betartja majd a szerződést, „aggodalma azon a jól ismert tényen alapszik, hogy a katonák nem szokták szeretni, ha fel kell adniuk elfoglalt területeket”.⁵⁰⁸ Ez a szöveg jellemző rá, hiszen pontosan tudta, hogy sem a Szovjetunióban, sem Németországban nem a katonai vezetés dönt el ilyen kérdéseket, hanem egy személyben a diktátor.

Ugyanez ismétlődött meg, amikor Sztálin kezdeményezésére Németországnak el kellett „cserélnie” a mezőgazdaságilag jelentős többletet termelő Litvániát a lublini és varsói vajdaság túlnépesedett keleti területeire, amelyek élelmiszer-behozatalra szorultak, ráadásul ezzel gyakorlatilag minden többségében lengyelek lakta terület Németországhoz jutott – annak minden politikai problémájával együtt. Sztálin elképesztő cinizmussal maga is célzott arra, hogy szerencsétlen volna, ha a birtokába került területeken egy lengyel szocialista tagköztársaságot kellene kialakítania, legyen ezért inkább minden a németeké.⁵⁰⁹ Az az indoklása pedig, amely szerint azért is kell a németeknek elcserélniük Litvániát a lengyel területekre, különösen arcátlan volt: arra hivatkozott ugyanis, hogy így Németország négy milliő lakost kap kettőért, miközben pontosan tudta, hogy Hitlernek nem az volt a problémája, hogy emberhiányban szenved, hanem az, hogy túlnépesedett területeinek ellátási gondjai vannak (maga a *Mein Kampf* is részben erről szól).⁵¹⁰ A kelet-galíciai olajmezőket pedig arra hivatkozva nem volt hajlandó átengedni, hogy azt ő már „az ördögien nacionalista” ukránoknak ígérte, és köti a szava. Hitler és Ribbentrop annyira ostoba volt, hogy Kelet-Európa esetén egyrészt elismerte a Szovjetunió érdekeltségét Besszarábiában, másrészt viszont már augusztus 23-án a szerződéshez fűzött titkos záradék 3. pontjában leszögezte „ezen területek kapcsán teljes érdektelenségét”.⁵¹¹ Elképesztő, hogy miközben az osztozkodásnál kizárólag a szovjet kívánságok érvényesülhettek, a német fél észre sem vette ezt az aszimmetriát.

A németek hihetetlen rövidlátása csak azzal a vágyvezérelt mentalitással magyarázható, amely mindent alárendelt annak, amit rövid távon akart elérni. Ezt pedig az ellenérdekelt játékos pontosan felismerte.

Szeptember 28-án este a felek, immár nagyobb delegációval, ismét találkoztak, s ezúttal fényképészek is voltak velük. Sztálin vodkát rendelt, és tósztot mondott, majd Molotov és Ribbentrop következett. A szovjet külügyi népbiztos teljes joggal emelte ki beszédében azt, hogy a Szovjetunió az NSDAP hatalomra jutása óta folyamatosan igyekezett jó kapcsolatokat fenntartani Németországgal. Egy hatalmas termetű SS-tiszt, Richard Schulze-Kossens⁵¹² észrevette, hogy Sztálinnak egy külön kancsóból töltögetik a vodkát, és mivel ő is kért belőle, kiderült, hogy abban – csodák csodája – nem tömény, hanem víz volt. Sztálin ugyanis előszeretettel itatta környezetét, miközben ő színjőzán maradt. Hajnali kettőre elkészült a szerződés, és munkába léphettek a fényképészek is. Sztálinnak Schulze annyira imponált, hogy az ezt követő fotózáson külön kérte, hogy szerepeljen az egyik felvételen, holott alacsony beosztása ezt egyáltalán nem indokolta.⁵¹³ Amikor az egyik német fotós lefényképezte a koccintó Sztálint és Ribbentropot, előbbi felemelte mutatóujját, hogy nem kívánja az ilyen felvételek publikálását. Erre a fényképész felajánlotta, hogy kiveszi a negatívot, de Sztálin legyintett, és azt mondta, neki egy német szava elég.

Ribbentrop kifejtette, hogy az antikomintern paktum voltaképpen nem Sztálin, hanem a nyugati hatalmak ellen irányult, és vicces célzást tett arra, hogy tulajdonképpen Sztálin is beléphetne a paktumba. Erre Sztálin megemelte

⁵⁰⁶ Lásd Hofer: Die Entfesselung... Dok. Nr. 7–8–9., 113.

⁵⁰⁷ 201 000 négyzetkilométer Lengyelországból, 175 000 a Baltikumtól, 57 000 pedig Moldáviából és Észak-Bukovinából.

⁵⁰⁸ Kotkin: Stalin... 685.

⁵⁰⁹ Jellemző módon az 1939. szeptember 26–28. közötti német–szovjet tárgyalások előkészítő iratainak szovjet dokumentációja mind a mai napig nem kutatható.

⁵¹⁰ Fleischhauer: Der deutsch-sowjetische... 459.

⁵¹¹ https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Nichtangriffsvertrag_zwischen_Deutschland_und_der_Sowjetunion

⁵¹² Richard Schulze-Kossens (1914. 10. 02. – 1988. 07. 03.) 1934-től az SS-tagja, Ribbentrop segédtisztje, később Hitler egyik szárnysegédje.

⁵¹³ Schattenberg: Diplomatie der Diktatoren... 26.

poharát, és tósztot mondott a Komintern „új ellenségére, Sztálinra”. Sztálin hajnali háromkor, a búcsúzásakor kijelentette: „Én is becsületszavamat adom, hogy a Szovjetunió nem fogja becsapni a partnerét.”⁵¹⁴ Ehhez képest pár órával később kuncevoi dácájában, ahol Vorosilov, Hruscsov, Malenkov és Bulganyin már vártak rá, nevetve azt mondta: „Természetesen mindez csak csel, hogy lássuk, ki kit tart bolondnak. Tudom, hogy Hitlernek mi a terve. Azt hiszi, ravaszabb, mint én, de valójában én csaptam be őt!”⁵¹⁵ Erre Hruscsov is így emlékezett. Miután rendkívül elégedetten visszatért Vorosilovval közös vadászatáról (eggyel több vadkacsát ejtett el, mint a marsall), a zsákmánnyal a kuncevoi dácára indultak. Sztálin remek hangulatban várta a vacsorát. „Tudja, itt játék folyik, hogy ki jár túl a másik eszén, ki csapja be a másikat.”⁵¹⁶ Kuznyecov admirális is hasonlóan emlékezett vissza Sztálin értékelésére.⁵¹⁷

Hitler a közelgő háborúval kapcsolatban vegyes érzelmekkel viseltetett. Tábornokai előtt augusztus 22-én harciasabbnak mutatta magát, mint bárki más: „Semmit sem veszíthetünk. Gazdasági helyzetünk olyan, hogy a korlátozásaink miatt csak néhány évig tudnánk kitartani. Göring igazolhatja ezt. Ellenségeink sokat kockáztatnak, és keveset nyerhetnek. [...] Csak attól tartok, hogy valamilyen disznó az utolsó pillanatban valamilyen megegyezési tervet terjeszt elő. [...] hosszú békeidő nekünk nem tenne jót. Ha ki is tör nyugaton a háború, a cél Lengyelország megsemmisítése. Propagandaokot fogok majd adni a háború kirobbantására. A győztest később nem kérdezik, hogy az igazat mondta-e, vagy sem. [...] Zárjuk el szívünket a résztvétől. Brutális magatartás. 80 millió embernek meg kell kapnia jogait. Létezésüket biztosítani kell. [...] a legnagyobb keménység szükséges.”⁵¹⁸

Ehhez képest viszont maga is leginkább pókerjátszmának fogta fel az eseményeket, igaz, más taktikával, mint Sztálin. Abban reménykedett, hogy Anglia az utolsó pillanatban mégis engedni fog majd. Ezért az augusztus 26-ára kitűzött támadási parancsot is elhalasztotta, amikor az utolsó pillanatban megtudta, hogy a brit kormány mégsem bukott meg, sőt a parlamentben megerősítette vállalásait Lengyelországgal szemben. Hitler utolsó szalmaszála ekkor Birger Dahlerus svéd üzletember kötetem első felében ismertetett és kudarcot vallott missziója volt. Hitler először elfogadta a nyugatiak ajánlatát, de néhány óra múlva visszanyerte önbizalmát: „Ma valami pokolit fogok kitalálni a lengyeleknek, olyat, amin rágódni fognak. [...]: csak nemzetközi alapon cselekszem. Nemzetközi csapatokat Lengyelországba, köztük oroszokat is. Ezt a lengyelek soha nem fogadják el. Ki kell most találnunk egy dokumentumot a briteknek vagy a lengyeleknek, ami a diplomácia magasiskolája lesz. Éjszaka gondolkodom rajta, legjobb ötleteim úgymint reggel 5–6 között születnek.”⁵¹⁹ Göring óvatosságra intette Hitlert, aki erre azt a jellemző és sokat idézett választ adta, hogy „egész életemben vabankot játszottam”.⁵²⁰ Hogy ez mennyire igaz, azt leginkább az bizonyítja, hogy elvileg már a paktum aláírása előtt eldöntötte Lengyelországot megtámadását.⁵²¹

Másnap Henderson már egy új Hitlerrel találkozott. A Führer ordítva közölte vele, hogy egy nagyhatalomnak elfogadhatatlanok azok a barbár módszerek, amelyekkel a lengyel hatalom a német népcsoportot üldözi. „A határainkon uralkodó makedóniai állapotokat meg kell szüntetni” – írta ugyanerről Daladier-nek előző nap este egy levélben, utalva a határok vélt irracionális vonalvezetésére és a lengyel határvédelem züllött állapotára. Közölte Hendersonnal, hogy bár szkeptikus a megoldást illetően, a béke megmentése érdekében mégis felajánlja, hogy amennyiben a Szovjetuniót is bevonják a tárgyalásokba, és amennyiben a lengyel fél hajlandó 24 órán belül egy minden teljhatalommal rendelkező személyt Berlinbe küldeni, hajlandó közvetlen tárgyalásokba bocsátkozni. Henderson erre közölte, hogy ez nem tárgyalás, hanem ultimátum. Hitlernek azonban még egy aduja volt. Megígérte, hogy munkatársai augusztus 30-án írásban is átadják a lengyelekkel szembeni követeléseket. Weizsäcker külügyi államtitkár naplójában ezt az ígéretet nevezte meg hónapok óta az első konstruktív tettnek. „Aber nur für Show?” – tette hozzá maga is. Hitler később tolmácsa, Paul Schmidt előtt kijelentette, hogy „alibire van szükségem, elsősorban a német néppel szemben, hogy megmutathassam, mindent megtettem a béke megmentése érdekében”,⁵²²

Henderson éjfél körül érkezett Ribbentrophoz, hogy egy újabb brit jegyzéket adjon át, amelyben kifogásolták a túl rövid tárgyalási határidőt, és azt kérdezték, a javaslatokat miért nem a berlini lengyel követen keresztül tették meg. Ahogyan korábban már írtam, Ribbentrop viselkedése miatt ez a tárgyalás sem hozott eredményt.

Hitler Lengyelország megtámadása után két napig még reménykedett benne, hogy a blöff ismét bejön. Arra a kétségbeesett hangulatra, ami a Birodalmi Kancellárián a brit hadüzenetet fogadta, már korábban utaltam – ez is

⁵¹⁴ Montefiore: Stalin... 354.

⁵¹⁵ Montefiore: Stalin... 354.

⁵¹⁶ Hruscsov: Szemben a zsarnokkal... 51.

⁵¹⁷ Kuznyecov: A háború előestéjén... 261.

⁵¹⁸ Bullock: Hitler und Stalin... 817.

⁵¹⁹ Bullock: Hitler und Stalin... 824.

⁵²⁰ Irving: Göring... 390., Bullock: Hitler und Stalin... 824.

⁵²¹ Kotkin: Stalin... 661–662.

⁵²² Schmidt: Statist... 460.

bizonyítja, hogy Hitler és „alkirályai” egyáltalán nem voltak magabiztosak, és ebben a helyzetben a szovjetekkel történt megállapodás kulcsfontosságúvá vált.

Ribbentrop megállapodása a saját oldalán sem mindenütt aratott osztatlan sikert. Schulenburg csak most ismerte fel, miben is vett részt. Utólag elképesztőnek tűnik az a brit politikusokat idéző naivitás, amellyel az orosz kultúrát egyébként kiválóan ismerő és alapvetően békeparti Schulenburg az eseményekhez viszonyult. Élettársának, Alwine von Dubergnek szeptember 4-én a következőket írta: „Mégis megtörtént hát a szörnyűség, és kitört a nagy háború. Nem hittem volna, hogy ezt kétszer is megélem! Annyira biztosan reménykedtem abban, hogy a Szovjet-Unióval történő megállapodás után békésen oldjuk meg a lengyelkérdést. [...] Egyáltalán nem tudok többet [...] örülni a nagy diplomáciai sikernek itt Moszkvában. Talán nem is szerencse ez Németország számára.”⁵²³

Ribbentrop szeptember 27-én újra Moszkvába érkezett, ezúttal a „határ- és barátsági szerződés” aláírására, amelyhez szintén titkos záradék tartozott. Utóbbiban a már említett módon részletezték az új határvonalakat, valamint megállapodtak abban, hogy a területükön olyan lengyel agitációt, amely a másik fél területét is érintheti, nem tűrnek el. A tárgyalások során Sztálin biztosította Ribbentropot, hogy tisztában van azzal, hogy „Németország az együttműködést nem katonai segítségnyújtásként értelmezi, és nem akarja a Szovjetuniót belerántani a háborúba. Ez nagyon méltányos és helyes. Hiszen tény, hogy Németországnak nincs és nem is lesz szüksége idegen segítségre. Amennyiben azonban a várakozásokkal szemben Németország nehéz helyzetbe kerülne, akkor biztos lehet abban, hogy a szovjet nép segítségére siet majd, és nem hagyja, hogy Németországot megfojtsák. A Szovjetunió egy erős Németországban érdekelt, és nem hagyja azt, hogy leverjék.”⁵²⁴

Ejféli előtt megkezdődött a németek tiszteletére rendezett díszfogadás. A 22 résztvevőnek a gyönyörű Andrejevskij-teremben arany evőeszközökkel terítették, és Sztálin személyesen ellenőrizte az ülésrendet. A 24 fogásos vacsora előtt tóosztok következtek, a hivatalos asztali üdvözlő beszédek után pedig Molotov orosz szokás szerint minden megjelentet külön felköszöntött. Sztálin ismét vicces kedvében volt, először saját magára, mint a Komintern új ellenségére mondott tóosztot, majd következőként Kaganovicra, „vasútjaink népbiztosára” emelte poharát. Bár az asztal felett is koccinthatott volna, felállt, így a mellette ülő Ribbentropnak is követnie kellett, míg odaért az asztal másik oldalán ülő Kaganovicshoz; majd azon szórakozott, hogy a német külügyminiszternek egy közismert zsidó politikus egészségére kell innia. A kínosnak induló szituációt Ribbentrop azzal oldotta fel, hogy kinézete alapján „rájött”: Kaganovics mégis inkább grúz, mint zsidó,⁵²⁵ sőt ez arról is meggyőzte, hogy a Moszkva–Párizs–London–New York-tengelyen szerveződő és korábban általa is elhitt nemzetközi zsidó összeesküvés mégsem létezik.⁵²⁶ Berija, aki az itatást Sztálinhoz hasonlóan mások megalázására használta, azzal szórakozott, hogy folyamatos védelemre kényszerítette a német delegáció több tagját. Amikor Gustav Hilgernek ebből eleget lett, Berija nem akart engedni, amivel felkeltette Sztálin figyelmét is, aki vele szemben ült. „Miről veszekedtek?”, kérdezte, és rögtön hozzátette, hogy „ha Ön nem akar többet inni, senki sem kényszerítheti rá”. Hilger erre elnevette magát, és azt kérdezte: „Még maga az NKVD vezetője sem kényszeríthet?” Mire Sztálin azt felelte, hogy „ennél az asztalnál még az NKVD vezetőjének sincs több joga, mint a többieknek”. A közönséges hangulat rendkívül jó benyomást tett Ribbentropra, aki újra arról számolt be Berlinben, hogy úgy érezte magát, mintha régi párttagok között lenne. Ebben nem is tévedett.

A paktum azonban nem jelentett életbiztosítást azoknak a szovjet diplomatáknak, akik a megállapodáshoz vezető rögzös utat egyengették. Kandelakit kivégezték, Asztahov a Gulagon végezte, Merkalov viszont megúszta azzal, hogy kegyvesztettként más területre helyezték át.

Német szempontból a paktum legfontosabb következménye a nyersanyagfüggés megszűnése volt. Egyes munkák szerint a szovjetek nem is szállítottak annyira sokat, az ígért egymillió tonna gabona helyett csak százötvenezer érkezett, és nem volt jobb a helyzet a kőolaj és az olajszármazékok esetében sem.⁵²⁷ Ez az értékelés azonban téves. 1939 decemberéig komolyabb vasúti szállításokra lehetőség sem volt, mivel a keletlengyel területeken még nem fejeződött be a nyomtáv átállítása a szovjet-orosz szabványra. Az első (egyébként gabonát) szállító vonat 1939. december 18-án érkezett Przemyslbe. Ettől kezdve 1940. április 30-ig 116 000 tonna üzemanyag és 103 000 tonna gabona érkezett. A szállítások 1940. május 10. után gyorsultak fel, nem függetlenül attól, hogy a Szovjetunió ekkor már nem kellett tartania egy esetleges nyugati szövetségesek által indított katonai akciótól Baku ellen (aminek előkészítéséről egyébként több forrásból is értesültek). 1940 augusztusának végéig 300 000 tonna üzemanyag, 455 000 tonna gabona, 36 000 tonna pamut, 5000 tonna réz, 1500 tonna nikkelt

⁵²³ Wegner-Korfes: Botschafter Friedrich Werner... 193.

⁵²⁴ Besymenski: Stalin und Hitler... 308–309.

⁵²⁵ Ribbentrop tárgyalása Mussolinivel (1940. 03. 10.), idézi Hofer: Die Entfesselung... 107.

⁵²⁶ Ribbentrop: Zwischen London und Moskau... 210.

⁵²⁷ Gorodetsky: Die große Täuschung... 48.

és 450 tonna cink érkezett.⁵²⁸ 1940 őszén a felek további szállításokban állapodtak meg, amiből a legjelentősebb tétel 2,5 millió tonna gabona volt; ez a német importszükséglet 70 százalékának felelt meg. 1941 márciusától a szovjet szállítások ismét felgyorsultak. A Barbarossa hadműveletig a Szovjetunió más árucikkek mellett 5000 tonna harmadik országból beszerzett kaucsukot is leszállított, és nem emelt árat annak dacára, hogy a német fél saját termékei árát részben 50 százalékkal is megnövelte.⁵²⁹

A szállítások felgyorsítása és lelassítása minden esetben politikai megfontolásokra vezethető vissza. A Birodalmi Kancellária ezzel foglalkozó különbizottságának 1940 nyarán készült értékelése szerint az addigi tíz hónap gyakorlata négy, egyértelműen politikai okokból elkülönülő periódusra osztható. Az elsőt novemberig a szovjetek kifejezett készségessége jellemezte, ezt követően 1940 februárjáig tartózkodóvá váltak, majd a február 11-én kötött pótmegállapodás némileg fellendítette a kereskedelmi forgalmat. 1940 áprilisában azonban a szovjetek a korábbinál is tartózkodóbbá váltak, 1940. május 13. után viszont egy csapásra tapasztalhatóvá vált „a máig kitartó szállítási hajlandóság, ami a mi igyekezetünkkel szembeni engedékenységgel és a fizetési feltételek megjavításával [párosult]. Az oroszok még az árazásban is partnerek lettek...”⁵³⁰ Ez a játszma a későbbiekben is folytatódott, és a szovjet szállítások épp 1941 nyarára érték el csúcspontjukat.

Tanulságos az is, hogy a szovjet fél mit kért a nyersanyagokért cserébe. Az igénylistán szereplő *Bismarck* és *Tirpitz* nehéz csatahajók ágyútornyai, a *Lützow* cirkáló és más, negyven oldalon felsorolt szovjet kérések mind arról árulkodtak, hogy a Szovjetunió jelentős flottafejlesztést kíván végrehajtani. Emellett a szovjet fél az akkor gyártott legmodernebb német fegyverzet prototípusait is megkapta, így egy Panzer III. harckocsit, egy teljes légvédelmi üteget, négy-négy Bf-190 E és C típusú vadászgépet, két Ju-88-as bombázót, két Do-215 bombázót, valamint egy helikoptermodellt.⁵³¹ Megnyugodva konstatálták, hogy ezek a fegyverek nem jobbak, mint a saját fejlesztéseik.

A paktum és annak értékelése Sztálin részéről

A Németországgal kötött szerződések nem interpretálhatók úgy, mintha a szovjet vezetés ezeket békevágytól vezérelve vagy esetleg saját fenyegetettsége tudatában kötötte volna – erre utaló korabeli nyilatkozatok nem is ismertek. Sztálin belső munkatársai előtt is teljesen másképp ítélte meg a helyzetet, és motívumairól ugyancsak másképp nyilatkozott. 1939. szeptember 7-én Molotov, Zsdanov és Manuilskij jelenlétében a következőket mondta Dimitrovnak a paktum okairól:

„A háború a kapitalista államok két csoportja között (szegények és gazdagok, gyarmatok és nyersanyagok tekintetében) zajlik a világ felosztásáért és a világuralomért. Semmi kifogásunk sincs ellene, ha rendesen háborúznak egymás ellen, és egymást kölcsönösen legyengítik. Nem lenne rossz, ha Németország keze által szétzilálhatnánk a leggazdagabb kapitalista országok (leginkább Anglia) pozícióit. Hitler aláássa a kapitalisták rendszerét, anélkül, hogy tudná és akarná.

A hatalmon lévő kommunisták helyzete más, mint az ellenzékben levőké. Mi urak vagyunk a saját házunkban. A kapitalista országok kommunistái ellenzékben vannak. Ott a burzsoázia kormányoz.

Manőverezhetünk, és az egyik oldalt a másikra uszíthatjuk, hogy minél hevesebben marják szét egymást. A megnemtámadási szerződés bizonyos értelemben Németországnak segít. A következő alkalommal a másik felet kell uszítanunk. [...]

Jobban örültünk volna annak, ha az úgynevezett demokratikus országokkal tudunk megállapodni, és ezért tárgyalásokat folytattunk. De az angolok és franciák szolgaságba akartak taszítani minket fizetség nélkül. Természetesen nem akartunk szolgaságba kerülni.⁵³² [...]

Meg kell mondani a munkásosztálynak: a háború a világuralomért folyik: a hadviselők a kapitalista országok urai imperialista érdekeiért. Ez a háború szenvedéseken és nélkülözésen kívül semmit sem fog hozni a munkásoknak és a dolgozóknak. Határozottan fel kell lépünk a háború és okozói ellen. Leplezzék le a semleges polgári országok semlegességét. Ők saját semlegességük mellett lépnek fel, miközben más országokban a háborút támogatják, hogy könnyű haszonhoz juthassanak. A Komintern elnökségének téziseket kell kidolgoznia és publikálnia.”⁵³³

⁵²⁸ Schwendemann: Die wirtschaftliche Zusammenarbeit... 370–372.

⁵²⁹ Schwendemann: Stalins Fehlkalkül... 304–305.

⁵³⁰ Fabry: Die Sowjetunion... 192.

⁵³¹ Zeidler: Deutsch-sowjetische Wirtschaftsbeziehungen... 100–102., Kotkin: Stalin... 743.

⁵³² Sztálin ezt a bekezdést korábbi tárgyalásai fényében nem gondolhatta komolyan. Am neki is tekintettel kellett lennie arra, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom előtt valahogyan megindokolja az igen nehezen feldolgozható pálfordulást.

⁵³³ A teljes szöveget közli Фирсов: Архив Коминтерна... 64–99., németül ez a rész megjelent Bayerlein: „Der Verräter, Stalin, bist Du!”... 125–126.

Fontos leszögezni, hogy a Komintern felső vezetőinek nemcsak hogy semmiféle információja nem volt a paktum megkötésének tervéről, hanem még annak aláírása után is két hét múlt el, mire Sztálin kiadta a szükséges irányelveket. Ez a két hét a teljes bizonytalanságban telt el, hiszen a Komintern addigi politikája elvileg az antifasiszta harcról és a népfrentpolitikáról szólt. Figyelembe kell venni azt is, hogy a Szovjetunióban 1933 óta több ezer embert ítéltek halálra olyan vádakkal, hogy a Gestapónak kémkedtek – a leggyakoribb kémvád a németek javára történő hírszerzés volt, az esetek 99,9 százalékában teljesen alaptalanul. Borisz Jefimov szovjet karikaturista még Trockijt is német ügynökként ábrázolta.

Dimitrov és Manuilskij augusztus 27-én még abból indultak ki, hogy a Francia Kommunista Pártnak továbbra is az antifasiszta ellenállás szervezése a feladata, és együtt kell működnie a francia hatóságokkal – épp ezért Sztálin tanácsát kérték, hogy ezt miként egyeztessék össze a német–szovjet egyezményvel.⁵³⁴ Augusztus 31-én Molotov még azzal reklámozta a szerződést a Szovjetek Össz-szövetségi Kongresszusán, hogy az nemcsak megakadályoz egy német–szovjet háborút, hanem az általános európai békét is szolgálja.⁵³⁵ Némileg kínos volt, hogy amikor másnap megjelent az erről szóló tudósítás, Németország éppen kirobbantotta a II. világháborút.

Sztálin egyúttal igyekezett környezetének megmagyarázni azt is, hogy a proletár-világforradalom ötletét nem úgy kell elképzelni, mint korábban tették: „A világforradalom mint egyszeri aktus értelmetlen. Ez a különböző országokban különböző időpontokban zajlik le. A Vörös Hadsereg műveletei is a világforradalom részét képezik.”⁵³⁶

Ezzel szemben Hitler környezetéből többen teljesen őszintén elhitték Sztálin szövegeit. Ribbentrop meggyőződése volt, hogy a Szovjetunió szakított a bolsevik világforradalom eszméjével, és csak konzervatív nemzeti célokat követ. Hasonló nézeteket vallott a moszkvai német követség majdnem minden fontosabb diplomatája is. Ezeket a ruszofil nézeteket természetesen nem mindenki osztotta. Rudolf Hess, Hitler hivatalos helyettese vagy a baltikumi születésű és vehemensen ruszofób Alfred Rosenberg, az NSDAP Külügyi Hivatalának vezetője teljesen kétségbeesett ettől a lépéstől. Nem azért, mert azt gondolták volna, hogy Sztálin átverte Hitlert, hanem azért, mert ezzel feladva érezték az élettér-koncepciót. Hitler tekintélye azonban lehetetlenné tette a kérdés megvitatását.

Molotov 1939. október 31-én a Legfelsőbb Tanács előtt tartott beszéde is bizonyítja, hogy a Szovjetunió külpolitikáját az imperializmus szélsőséges interpretációja határozta meg. Molotov a II. világháború kitörésének okaként a versailles-i békerendszert nevezte meg, melyet Anglia, Franciaország és az USA kényszerített a vesztesekre, hogy ezzel is biztosíthassa imperialista hatalmát. Feltűnő, hogy a szovjet prognózisok az új világháború lefolyását teljes egészében az előzőhöz hasonlították: a jóslatok szerint a konfliktus fokozatos kiteljesedése a lakosság növekvő nyomorát hozza majd magával, ami kiváltja a proletariátus forradalmait.⁵³⁷

Figyelemre méltó, hogy az 1939. augusztus 23-án aláírt szerződésből hiányzott minden olyan klauzúra, amely a szerződő felek egyikének harmadik féllel szembeni agressziója esetén feloldotta volna a másik felet a kötelezettségei alól. Magyarán: a szerződés semmilyen elvi gátat nem kívánt szabni a szerződő felek önállóan kezdeményezett támadásaival szemben. A paktumot már csak ezért sem lehet a béke érdekében kötött egyezményként értékelni.

Azt, amit Sztálin az események értékelése kapcsán a nyilvánosságnak szánt, jól mutatja az a névtelen, de valószínűleg Zsdanov és Molotov által írt, Sztálin által személyesen jóváhagyott, *Béke vagy háború – ez itt a kérdés!* című cikk, amely 1939. október 9-én jelent meg az *Izvesztyijában*. Az írás alapvetően a külföldnek szólt, és meglehetősen nagy hatása volt. Goebbels a legnagyobb meglepéssel írt róla naplójában.⁵³⁸ A cikk szövege a következő volt:

„A Szovjetunió és Németország kormánya feladatának tekinti a volt Lengyelország területén a rend és a béke helyreállítását és az itt élő népek számára egy nemzeti különlegességeiknek megfelelő békés létezés biztosítását.

Mint köztudomású, Anglia és Franciaország Németországgal szemben Lengyelország helyreállításának jelszavával visel háborút. A fenti tények tükrében azonban semmi sem igazolja a háború folytatását. Ez tehát csak teljesen értelmetlen vérontást jelent. A háború leállítása ennek megfelelően minden állam népének az érdeke.

Hitler október 6-án a Reichstagban elhangzott javaslatait [ebben Hitler a lengyel vezetésről azt állította, hogy az csak a lakosság kevesebb mint 15 százalékának támogatását élvezte, és a nyugati hatalmak ölebe, valamint békekonferenciát kívánt összehívni a zsidókérdés megoldására – U. K.] el lehet fogadni, el lehet utasítani vagy

⁵³⁴ Bayerlein: „Der Verräter, Stalin, bist Du!”... 117–118.

⁵³⁵ Slutsch: Stalins „Kriegsszenario”... 629.

⁵³⁶ Bayerlein (szerk.): Dimitroff... 1. kötet 289.

⁵³⁷ Bapra [Varga]: Новый этап... 21-26 Varga nem volt akárki: Sztálin legfontosabb gazdasági tanácsadójának számított, és működése 1929 és 1947 között meghatározó volt. Lásd Duda: Jenő Varga...

⁵³⁸ Fröhlich (szerk.): Die Tagebücher von Joseph Goebbels... 7. kötet, 145.

sokféle módon korrigálni is lehet. Azonban lehetetlen el nem ismerni, hogy ezek mindenesetre reális és gyakorlati segítséget jelentenek azokhoz a tárgyalásokhoz, amelyek a leggyorsabban hozhatják el a békét. [...]

A hitleri ideológia elleni harc – ezzel magyarázzák az angol és francia politikusok a jelenlegi háború célját. Elismerhetjük-e ezeket az érveket a háború meghosszabbítása kapcsán bármennyire is megalapozottnak és meggyőzőnek?

Minden ember szabadon fejezheti ki viszonyát a különféle ideológiákhoz, védelmezheti vagy elutasíthatja. Azonban emberek megsemmisítése csak azért, mert valakinek bizonyos vélemények vagy világnézetek nem tetszenek, értelmetlen és kontraproduktív kegyetlenség. Tűzzel és vassal semmilyen ideológiát, semmilyen világnézetet nem lehet megsemmisíteni. A hitlerizmust lehet kedvelni vagy gyűlölni, mint bármilyen más politikai nézetrendszer. Ez ízlés kérdése. Azonban háborút kezdeni a „hitlerizmus megsemmisítésére” annyit jelent, hogy teret engedünk a politikában a bűnös butaságnak.”⁵³⁹

Molotov büszkén dicsekedett ezzel az újságcikkkel Schulenburgnak, utalva arra, hogy egyetlen más állam sem nevezte Angliát háborús uszítónak. Nehéz eldönteni, hogy a szöveg melyik része a legcinikusabb, de a „nemzeti különlegességeiknek megfelelő békés létezés” fogalmával Molotov és Zsdanov minden bizonnyal nehezen alulmúlható szintre süllyedt – hiszen pontosan tudniuk kellett, hogy akár a lengyel, akár a zsidó lakosság számára milyen következményekkel járt a német és a szovjet megszállás. Jan T. Gross megfogalmazásában: „Ha a náci és a szovjet közigazgatásnak az általa uralt lengyel területeken okozott kárait hasonlítjuk össze, és a lengyel polgárok szenvedését a halottak, a deportáltak és az elkobzások, illetve adójellegű intézkedések okozta anyagi veszteségek szempontjából értékeljük, akkor a szovjetek tettei mértékükben sokkal szörnyűbbek voltak, mint a nemzetiszocialistáké.”⁵⁴⁰

A szovjet külpolitikai koncepció elemeit meglepő módon a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé tették – legalábbis erről tanúskodik az 1939-ben kiadott, sokat sejtetően *Pervij udar* (Az első csapás) című könyv, amely a katonai kiadó Parancsnoki Könyvtár sorozatában jelent meg. A kötetet, mely egy jövőbeni háború forgatókönyvét tartalmazta, melyben a Szovjetunió meglepetésszerű támadással rohanja le legyengült szomszédait, hogy gyarapíthassa a szovjetkötársaságok számát, az egész országban milliós példányszámban terjesztették – de a paktum aláírása után gyorsan kivonták a forgalomból. Mindez azonban nem tűnt el teljesen nyomtalanul. Varsóban, ahol talán a leginkább értették Sztálint, 1939. szeptember 9-én a *Mucha* című lapban jelent meg a Hitler–Sztálin-paktum talán legtalálóbb karikatúrája. Ezen a térdelő Ribbentrop kezét csókol Sztálinnak; a kísérőszöveg pedig a következő: „Aláírtuk neked a paktumot, Ribbentrop. Tehát csókolj meg a kezünket, vedd a paktumot, és amit mi a továbbiakban teszünk, majd meggondoljuk.”

A paktum hatása a Komintern politikájára

A Kominternnek a paktummal kapcsolatos fontosabb dokumentumai meggyőzően bizonyítják, hatalmpolitikai céljainak eléréséért hogyan instrumentalizálta ez a szervezet az európai kommunista pártokat. Jesús Hernández, a Spanyol Kommunista Párt Központi Bizottságának egyik tagja így emlékezett vissza a Dmitrij Manuilszkijjal (a Komintern 2. számú vezetőjével) a paktum másnapján folytatott beszélgetésre, amelynek során felvetette, hogy a paktum esetleg a Szovjetunióra is veszélyes lehet. Manuilszkij nem így látta: „Ugyan már! Hiszen rövid távú célunk Lengyelország likvidálása, amely már így is régóta különféle agresszorok ugródeszkája volt. [...] Ez a megállapodás első része. A lengyel államiságot megszüntetjük. Közös határunk lesz Németországgal. Mindent előre megterveztünk és kiszámoltunk. Nem veszíthetünk. [...] Ha a kapitalisták egymást akarják gyilkolászni, annál jobb. A megfelelő időben, amikor a kimerülés jeleit mutatják, majd mindkét oldal bennünket fog körbeudvarolni.”⁵⁴¹

A helyzet azonban egyáltalán nem volt mindenkinek rögtön teljesen egyértelmű, különösen ha részletkérdésekről volt szó. A Komintern vezetőinek egy része még augusztus végén is azt hitte, hogy a fő cél a „hitlerfasizmus” megdöntése. A Komintern Moszkvában működő német szekciója augusztus 25-én még ebben az értelemben tette közzé felhívását. Egy nappal később a francia kommunisták adtak ki közleményt arról, hogy támogatják a francia kormányt a Lengyelországgal kötött szövetségi szerződése betartásában. Augusztus 27-én a *Nailebn* (Új Élet) című New York-i zsidó kommunista lap nem túl tájékozott szerkesztője arról írt, hogy a szerződés jó a zsidóknak, mert szétzúzta Hitler, Mussolini, Japán, Franco és Horthy szövetségét. „A zsidók tudják, hogy Chamberlain milyen áruló. Minden zsidó tudja, hogy ha Chamberlaint ütöd, akkor Hitlert ütöd.”⁵⁴²

⁵³⁹ Brügel: Stalin... 160. sz. dokumentum, 150–151.

⁵⁴⁰ Gross: Die Sowjetisierung Ostpolens... 72.

⁵⁴¹ Bayerlein: „Der Verräter, Stalin, bist Du!”... 107.

⁵⁴² Brügel: Stalin... 79. sz. dokumentum, 98.

Mivel a hivatalos „vonaltól” történő eltérés könnyen bárkit az NKVD karjaiba lökhetett, egyébként is volt igény az eligazításra. Dimitrov azonban sokáig semmilyen visszajelzést sem kapott. Augusztus 27-én Sztálinnak írt levelére nem jött válasz, s amikor szeptember 4-én Zsdanovval találkozott, ő sem tudott vagy akart válaszolni neki, sőt maga is a Sztálinnak írt levél másolatát kérte (ez is azt mutatja, hogy itt egy egy személyben hozott döntésről van szó, és a paktum kérdésébe még a PB tagjainak egy része sem lett beavatva). Másnap ezt Dimitrov el is küldte neki, és kísérő levelében azt írta, hogy a helyzet helyes értékelésében „a legnagyobb nehézségeink vannak, és a megoldás, illetve a helyes döntések érdekében Sztálin elvtárs közvetlen segítségére és tanácsára van szükségünk, jobban, mint valaha”.⁵⁴³

Dimitrov végül 1939. szeptember 7-én személyesen Sztálintól kapott utasítást a Komintern téziseinek kidolgozására. Ennek hatására a Komintern Végrehajtó Bizottsága által napokkal később kiadott *A háború és a kommunisták feladatai* című határozat (amelyet Dimitrov fogalmazott meg) felelevenítette az 1930-as évek szociálfasizmus-teóriájának legaljasabb elemeit, amelyek szerint a fő ellenséget nem a fasiszta mozgalmak, hanem a „megalkuvó” szociáldemokraták és a nyugati imperialisták jelentik. A nácikról tilos volt rosszat írni, és a Komintern még azt is megtiltotta a külföldi pártszerveknek, hogy a fellépjenek a nácik zsidóüldözése ellen, sőt erről belső kiadványaikban még csak tudósítaniuk sem volt szabad. Ezzel szemben kötelezővé tették számukra, hogy uszító és rágalmazó cikkeket jelentessenek meg az antifasiszta értelmiségiekről: a Szovjetunióban élő Walter Ulbricht például a szövetségesek oldalára álló, korábban „haladónak” minősített Thomas Mann diszkreditálására adott utasítást. Emellett természetesen minden kommunista pártnak ki kellett állnia a „népek barátsága” és a világbéke mellett.

Dimitrov a határozat mellett *A háború és a kapitalista államok munkásosztálya* címmel külön brosrút is írt, amelyet 1939 novemberében Moszkvában több nyelven, például magyarul is kiadtak.⁵⁴⁴ Ebben mindenki azt olvashatta, hogy a háborúról alapvetően a nagyhatalmak és a szociálfasiszták tehetnek.

A nyugati pártszervezetek döntő többsége először nem értette a Komintern utasításait, hiszen az teljesen ellentmondott a korábban meghirdetett antifasiszta harcnak. Sztálin a munkásosztály árulójának bizonyult azzal, hogy mindenhová instruktorokat küldött, akiknek kötelességévé tette a renitens pártszervezetek megrendszabályozását, a kételkedők kizárását. Ennek a tisztogatási hadjáratnak, amelynek során a paktummal egyet nem értőkkel a legdurvább módon számoltak le, számos értelmiségi esett áldozatul. Maga a kommunista párt is pótolhatatlan veszteséget szenvedett, tömegessé váltak a kilépések. A haladó baloldali értelmiség zöme élesen szembefordult a Szovjetunió politikájával: Jorge Semprún, Octavio Paz, Ignazio Silone, André Malraux és társaik részére ez adta az utolsó lökést ahhoz, hogy kilépjenek a kommunista pártból, a baloldali elkötelezettségű, de a sztálinizmussal szemben már évek óta kritikus Arthur Koestler, Heinrich Mann és Egon Ervin Kisch pedig ennek hatására fordultak nyíltan is szembe a kommunizmussal.

A Komintern szigorúan megtiltotta a nemzetközi antifasiszta emigrációnak, hogy részt vegyen a németellenes harcban – utasításait még a német internáló- és koncentrációs-táborokon belül is végrehajtották –, és azokat a párttagokat, akik nem voltak hajlandók alávetni magukat a moszkvai ukáznak, a kommunista pártvezetés denúciálta a Gestapo előtt. Azok, akik továbbra is antifasisztának nevezték magukat, egy csapásra „ellenforradalmárok”, „provokátorok”, háborús uszítók” lettek. Sztálin még a Gulagon is összegyűjtötte a renitensnek tűnő német kommunistákat, és átadta őket a Gestapónak. Erre a sorsra jutott Martin Buber nevelt lánya, Margarete Buber-Neumann is, akinek férjét még a „tisztogatások” alatt végezték ki, és akinek Karaganda (Észak-Kazahsztán) gulagja után a ravensbrücki koncentrációs tábor jutott osztályrészül – amit ő maga először szanatóriumnak élt meg azok után, amin a Gulagon keresztülment. A sztálini „vonaltól” még itt is irgalmatlanul és konzekvensen vitték végig: a Németországban már korábban letartóztatott sztálinista kommunista rabok a Szovjetunióból deportált kommunistákat, mint a paktum „ellenségeit”, nyíltan kiközösítették, és helyettük inkább az őrszemélyzettel fraternizáltak.

A baloldali értelmiség csalódása nem ismert határokat. Heinrich Mann, aki ebben az időben ajánlatot kapott Moszkvából egy Sztálin-életrajz megírására, visszautasította ezt, és naplójába a következőket jegyezte fel: „Csaló-zseninek nevezni őt túl enyhe és tárgyilagos. Trockij, aki már mindig is tudta, egyszerűen fejezte ki: sakál a Kremlben.”⁵⁴⁵ Találóak a kommunista pártból 1938-ban kilépett Willi Münzenberg mondatai is, aki párizsi emigrációjában, 1939 szeptemberében azt írta: „A kézzel irányított sajtó éveken át uszított az árulók ellen. [...] Ma mindenütt milliók állnak fel, kinyújtják kezüket, és keletre mutatnak. *Az áruló, Sztálin, te vagy!*”⁵⁴⁶

Münzenberg nem kerülhette el sorsát: Trockijhoz és számos más baloldali emigránshoz hasonlóan a szovjet titkosszolgálat bérgyilkosa végzett vele. A Hitler–Sztálin-paktumot követő politikai bérgyilkosságok kérdése még ma sem tisztázott teljesen, mindenesetre feltűnő, hogy éppen a sztálini politika legelszántabb ellenfelei estek

⁵⁴³ Bayerlein: „Der Verräter, Stalin, bist Du!”... 121.

⁵⁴⁴ Lásd Dimitrov: *A háború...*

⁵⁴⁵ Mann: *Zur Zeit...* 119.

⁵⁴⁶ Gross: Willi Münzenberg... 328.

ennek áldozatul, mint pl. Arkagyij Maszlov Kubában, vagy az emigráns szovjet hírszerző, Valter Krivickij az USA-ban.

Sztálin politikája konzekvens volt, amennyiben a hazaárulást a szövetséges hadviselő országokban kötelezővé tette a kommunisták számára. Franciaországban és Nagy-Britanniában a kommunista párt tagjainak szabotálniuk kellett a haditermelést, és uszítaniuk a hadseregen belül is a háború ellen. A Brit Kommunista Párt 1940. május 11-én, épp Hitler Franciaország elleni támadásának másnapján közleményt adott ki, amely szerint a háború valójában „a német nép ellen folytatott háború azért, hogy egy super-Versailles-t kényszeríthessenek rá. A háború igazi célja a Brit Birodalom kiterjesztése, a jobboldal uralmának megalapozása, és harc minden ország munkásosztálya ellen.”⁵⁴⁷ A politikai agy mosás módszereire példa Walter Ulbricht, a Német Kommunista Párt emigráns vezetője, aki Stockholmban cikket is írt arról, hogy Németország és a Szovjetunió egyik a brit agressziós tervek megakadályozásában (!), a francia kommunisták lapja, a *L'Humanité* pedig Franciaország eleste után arról cikkezett, hogy „mennyire bátorító látni a párizsi munkásság barátságos viselkedését a német katonákkal szemben, akár a bisztróban, az utcasarkon. Bravó, elvtársak, csak így tovább, még akkor is, ha egyeseknek, akik ugyanannyira ostobák, mint rosszindulatúak, ez nem tetszik. A népek testvérisége nemcsak remény, hanem élő valóság.” Az újság másik híre ez a követelés volt: „Mindenkít, aki Franciaországot behajszolta a háborúba, és becsapta a francia népet, annak érdekében, hogy bűnöző politikájuk üldözhető legyen, vád alá kell helyezni és a nyilvánosság előtt el kell ítélni.”⁵⁴⁸ Maurice Thorez, a Francia Kommunista Párt főtitkára ennek megfelelően a pártvonalat nem követő és a fronton 1940-ben hősi halált is halt elvtársát, a csak később híressé vált Paul Nizant nagy nyilvánosság előtt rendőrspiclinek nevezte, hogy ezzel is lejárassa az antifasiszták áldozatvállalását.

Nyíltságában megdöbbenő Molotov Vincas Krèvé-Mickevičius litván külügyminiszter előtt tett kijelentése: „Soha jobban nem voltunk meggyőződve arról, mint most, hogy a zseniális Lenin elvtárs nem tévedett, amikor állította, hogy a második világháború lehetőséget ad nekünk egész Európában a hatalomra jutásra, úgy, ahogyan az első Oroszországban juttatott bennünket hatalomra... Ezért kezdje el népe bevezetését a szovjetrendszerbe, amely a jövőben egész Európában uralkodni fog.”⁵⁴⁹

A szovjet propaganda kezdettől fogva kétszínű volt, és ez egészen 1941 júniusáig így is maradt. Az első vonalbeli újságok, mint például a *Pravda*, alapvetően a Szovjetunió békeszeretéről írtak, és messzemenően tartózkodtak Németország nyílt elmarasztalásától. Így például csak burkoltan kritizálták Magyarország, Szlovákia és Románia csatlakozását a háromhatalmi szerződéshez – holott az egyértelműen a Szovjetunió ellen irányult. A *Pravda* 1940. december 31-i vezércikke csak a „második imperialista háború” pusztításain kesergett, szembeállítva azt a Szovjetunió eredményeivel: „A háború az egész világ gazdaságára és kultúrájára rányomta bélyegét, s növeszti a kapitalista rend belső ellentmondásait. Mindennél fenyegetőbbben lóg a történelem Damoklész-kardja a kizsákmányolók osztálya felett. A múlt év eredményei ennek az osztálynak borúsak. Hazánk következetesen folytatja békepolitikáját és a semlegességet: kihasználja a béke minden előnyét, és megvalósítja az építés és gazdaságszervezés nagy terveit.”⁵⁵⁰

Ehhez képest a Komintern Szovjetunióban megjelenő német nyelvű lapja, a *Roter Morgen* már kicsit nyíltabb volt. A *második fasiszta háború néhány tanulsága* című vezércikkük szerint „Hitler mint egy új Napóleon végzi európai ámokfutását, nagy országokat foglal el, megrémíti a be nem avatkozó nyárspolgárokat. Neki és párttársainak mindez nagyon hősiesnek tűnik. A nácik már egy új középkor eljövételében bíznak, saját magukkal és Adolf herceggel a központban. Azonban ez a jövőkép is „tévedésnek” fog bizonyulni. Miután műüket elvégezték, a világhódító és bűntársai ott végzik majd, ahová valók: a világtörténelem szemétdombján. A mór megtette kötelességét. A mór mehet.”⁵⁵¹ A cikk apropóját az 1940 júniusában aláírt compiègne-i német-francia szerződés adta, amelyről az újságíró azt állította, hogy az többszörösen felülmúlta Versailles szörnyűségeit (ami nem volt igaz). Az újságíró így folytatta: „Még ha Hitlernek sikerülne is elfoglalnia Angliát, a háborúnak még nincs vége. [Anglia] csak egy éhezőkkel, didergőkkel és hajléktalanokkal teli ország volna, akik átkoznák Hitler nevét. Az éhség és a szükség rémét ilyen sikerek nem győzik le. Európa nem tud más földrészekről származó nyersanyagok és élelem nélkül létezni. Ez hamarosan borzasztó módon lesz tapasztalható.”⁵⁵²

1940. november 25-én Dimitrov Molotovval folytatott megbeszélésén felvetette, hogy „a Komintern fellazító munkát végez a különböző országokban állomásozó német megszálló csapatok soraiban”, és szándékában állt ezt a tevékenységét erősíteni. Megkérdezte, hogy mindez nem sérti-e a szovjet külpolitikai érdekeket. Molotov

⁵⁴⁷ Idézi Brügel: Stalin... 259. sz. dokumentum, 216.

⁵⁴⁸ Idézi Brügel: Stalin... 275. sz. dokumentum, 226.

⁵⁴⁹ Myllyniemi: Die baltische Krise... 118.

⁵⁵⁰ Idézi Gafencu: Vorspiel zum Krieg... 174

⁵⁵¹ Idézi Fabry: Die Sowjetunion... 412.

⁵⁵² Idézi Fabry: Die Sowjetunion... 413.

válasza azonban megnyugtatta: „Természetesen ezt kell tennünk. Nem volnánk kommunisták, ha nem ilyen politikát folytatnánk. Csak mindezt csendben, feltűnés nélkül kell csinálni.”⁵⁵³

Schönherz Zoltán feljegyzései a Komintern 1939. december 30-i moszkvai üléséről⁵⁵⁴

Magyarországon a később antifasiszta mártír, az 1942-ben halálra ítélt és kivégzett Schönherz Zoltán gondoskodott az előbbieken már ismertetett „moszkvai vonal” gyakorlati átültetéséről. 1939 őszén a Szovjetunióból titkos utasításokkal küldték Magyarországra, s a Komintern futárjaként neki kellett a csendőrségi akcióktól igencsak szétzilált magyar párt újjászervezéséről is gondoskodnia. Eligazítását Moszkvában Gerő Ernő végezte. Schönherznek Magyarországon többször is változtatnia kellett tartózkodási helyeit. A csendőrség még lebukása előtt, egy házkutatás alkalmával talált rá feljegyzéseire, amelyek mindennél jobban mutatják azokat a technikákat, amelyekkel a Komintern ügynökei befolyásolni igyekeztek az egyes kommunista pártokat. E feljegyzések azért is rendkívül fontos dokumentumok, mert tartalmazzák azokat a gondolatokat is, amelyeket a Komintern vezetői nem kívántak írásba adni és nyilvánossá tenni.

Schönherz Zoltán (1905–1942) Kassán született, elektromérnök, hivatásos pártmunkás Szlovákiában, 1939 nyarától a felvidéki és kárpátaljai pártszervezetek vezetője. A Kommunista Internacionálé 1939 őszén megbízta a Magyar Kommunista Párt vezetésének újjászervezésével. 1940 nyarán a Szovjetunióba szökött, novemberben újra visszatért, és átvette a párt budapesti területi bizottságának vezetését. Több antifasiszta akciót szervezett. 1942. június 6-án letartóztatták, majd a Vezérkari Főnökség különbírósága hűtlenség vádjával halálra ítélte, és kivégezték. Elítélésében az alábbiakban közölt dokumentum nem játszott szerepet.

„Itt kell beszélni arról, ami a Dimitrov-cikkben⁵⁵⁵ csak a sorok között van éreztetve, amit taktikai okokból Dimitrov sem írhatott meg cikkében, ezt a sorok közötti értelmet kell azonban a vezetőknek ismerni, hogy a mai helyzetet megértsék. Erről nem szabad írni, és ezt a gondolatmenetet az agitációban sem szabad felhasználni, hanem a Dimitrov-cikk nyílt értelméhez kell magukat tartaniok. Ez alatt azt kell érteni, hogy a kommunistákat elválták volna nemzetközi vezetőiktől, [azért] hogy taktikai változásokról őket valamiképpen értesítsék. Azaz, hogy pl. a kommunisták részére írt sajtónak meg kellett volna írnia, hogy az orosz–német paktum is csak taktikai kijátszás.

A forradalmi krízis objektív és szubjektív feltételei vannak érőben egy csomó kapitalista országban.

Az első nagy forradalmi krízis az 1918–1923-i időszakra esik, ebben az időben napirenden voltak a proletárforradalmak, több helyen valóban is megtörtént a hatalom átvétele. Ezen forradalmak utórezgéseit még sokáig érezhetőek voltak, s a forradalmi hullámok elverése Angliának még 1923 után is napirenden levő problémája volt. A burzsoáziának sikerült a szociáldemokrata párt segítségével a forradalmat mindenütt letörni. Oroszországban ezt a mensevik párton keresztül akarták megvalósítani, de ott ez azért nem sikerült, mert a mensevik párt gyenge és a kommunista ott erős.

A második krízis időszaka 1929–1932. évekre esik. A kapitalizmus a racionalizálás után megrendítő krízisbe jutott, pl. a new-yorki börzekrach, amely az egész kapitalista termelést megrendítette. A kapitalizmusnak ekkor a szociáldemokrata párt segítségével ismét sikerült hatalmát azáltal megmenteni, hogy fasiszta uralmakat hozott létre. Ez volt a proletár forradalmi visszaszorulás időszaka, amikor is a forradalmi proletariátus defenzívába szorult.

[...] ⁵⁵⁶

Ennek a visszavonulási időszaknak most vége lett és a proletariátus újra átveszi a támadó szerepét. Pl. a Szovjetunió is kimozdul az eddigi tartózkodó állapotából. Lengyelország, finnországi háborúk. Az előbbiekből következik, hogy ma új, harmadik forradalmi krízis van érőben. A kapitalista országok állandó tervbe vették, hogy közös intervenció háborút létesítsenek a Szovjet ellen. Meghiúsult, mert időközben a kapitalista országok közti imperialista érdekellentétek nagyobbak lettek, mint a Szovjet leverésének érdeke. Ennek következtében képtelenek voltak közös háború megszervezésére [a Szovjetunió ellen]. Közöttük tört ki a háború. Ez nem egyéb, mint az imperialista országok öngyilkossága. Kapitalista országoknak belső ellentmondásai is jelei ennek a krízisnek.

⁵⁵³ Kolontári: Sztálin beszéde... 147.

⁵⁵⁴ A dokumentum keletkezéstörténetét és tartalmát ismerteti Svéd: Kulich Gyula és társai... 172–207. Szövegközlésünkben az eredeti dokumentumra támaszkodtunk.

⁵⁵⁵ Lásd Dimitrov: A háború...

⁵⁵⁶ A kihagyott részekben Schönherz a „burzsoázia három nagy forradalmi kríziséről” értekezik.

Az ún. demokrata államok sem tudnak már a régi demokratikus módszereikkel uralkodni. Példa erre Franciaország, mely kénytelen volt a baloldalt letörni és jobboldali kormányt létesíteni. Így tehát megszűnik a különbség a fasiszta és a demokrata államok között. Valamennyi kapitalista állam bizonyos mértékben ma reakcióssá válik. Ezért zavart okozna, ha ma fasizmusról és demokráciáról beszélünk. Nem szabad használni tehát a fasizmus kifejezést, mert ezzel zavart okoznak és illúziókat keltenek. Ehelyett a helyes kifejezés: reakció.

A Szovjet politikai hatalma rendkívül megerősödött. A kelet-európai politikából kiszorított hatalomból közép-európai hatalom lett. A mai kapitalista államok politikai és gazdasági vonatkozásban is kénytelenek vele számolni. Szovjetországnak ez a helyzete repesztő erő lett a kapitalista államok tömegeiben, nemcsak Kárpátalján, ahol ez leginkább érezhető.

Az 1914-es azaz I. imperialista háború utáni helyzet a közelmúltban felborult. A versailles-i szerződés értelmében a győztesek hatalmi, gazdasági és politikai alapon igyekeztek az egyensúlyt fenntartani, ameddig lehetett. Ma az egész szétesőben van, ami ugyancsak forradalmi krízist érlel.

A tömegekben nincs háborús lelkesedés, mint az első világháború idején. A Szociáldemokrata Párt teljesen a háborús uszítás alapjára helyezkedik, de ezzel szemben ma már ott áll a Magyar Kommunista Párt is. A kommunista párt feladata, hogy a [...] tömegek békevágya a kapitalizmus elleni harcba menjen át. [...] ⁵⁵⁷

A forradalmi krízis feltételei objektíve és szubjektíve érlelődőben vannak. Meg kell közelről vizsgálnunk az I. forradalmi krízist az 1914-es imperialista háború időszakát, hogy mit tanulhat ebből a proletariátus a győzelemhez való úton. Vizsgáljuk meg, hogy miben egyezik a mostani háborúval.

A mostani háború szintén imperialista érdekek háborúja, és megvan a lehetőség arra, hogy ezt a háborút másfajta háborúvá változtassák át. Megvan a lehetőség arra, hogy ez az imperialista háború egyes országokban polgárháborúvá változzék át, melynek célja a kapitalizmus megdöntése. Ennek a háborúnak a folyamán a jelszó tehát:

1. Vereséget mérni a saját burzsoáziára.
2. A háborút polgárháborúvá változtatni át.

[...] ⁵⁵⁸

A kapitalista államok közötti ellentéteket is ki kell használni, amennyiben az egyik kapitalizmus megdöntésénél a másik kapitalizmus teljes erejére támaszkodhatunk. Sztálin zsenialitásának következtében létrejött az angol–német háború, mindezek következtében Angliát a német katonai erővel gyengíti meg. A háború következménye az, hogy mind Németország, mind Anglia annyira legyengül, hogy Oroszország mindkettőjük fölött könnyű győzelmet arathat. Ez nem jelent háborús politikát a Szovjet részéről, mert ő az utolsó pillanatig a békéért küzdött és még ma is a békéért küzd. Ha azonban mégis kénytelen háborúba sodródni, akkor azt igyekszik teljes mértékben a proletariátus érdekében kihasználni. Mi őszintén békepártiak vagyunk, mert meg akarjuk menteni a tömegeket, de tudjuk, hogy nem maradhatunk kívül a háborúban való részvételtől, és ezért az imperialista háborúban való részvételünket összekötjük a kapitalizmus megdöntésével. Sztálin megvalósítja Lenin álmát: a közös német–szovjet határt.

[...] ⁵⁵⁹

[A] jelszavakat nagyon óvatosan kell kiadni és nem határozottan. Erre példa: „megszüntetni a háborúk okait” – azaz nem forradalmi jelszavakat kiadni. Őrködni afelett, hogy semmi olyan jelszó forgalomba ne kerüljön, ami ártana a mozgalomnak. Jelszavak és írnivalók tekintetében cenzúrát kell bevezetni. Az egyes forradalmi szakaszokat ne ugorják át, vezessék végig a tömegeket az egyes etapokon. [...] Felmerül az a kérdés, hogy egyenesen proletárforradalom lesz-e, vagy előtte, átmenetileg demokratikus kormány. Tekintve, hogy Magyarországon hűbéri maradványok (feudális nagybirtokok), elnyomott nemzetiségek, széles paraszttömegek vannak, számolni kell azzal, hogy a proletariátus végleges forradalma előtt demokratikus forradalmi megmozdulások lesznek. Tekintve, hogy ez súlyos és nehezen megmagyarázható problémákba sodorhat, ne erről folyják a vita. [...] ⁵⁶⁰

A szovjet katonai doktrína és hadiipar

Sokan azt gondolják, hogy a Vörös Hadsereg rendkívül legyengülve és felkészületlenül vette fel a harcot a Wehrmachttal. A sztálini „tisztogatások”, amelyek a felső katonai vezetés 70 százalékának kivégzését eredményezték, tagadhatatlanul nem segítették a háborús felkészülést (ahhoz viszont kétségtelenül hozzájárultak,

⁵⁵⁷ A kihagyott részben Schönherz a gyarmati népek fejlett proletariátusáról és a világforradalom lehetőségeiről ír.

⁵⁵⁸ A kihagyott részben Schönherz a polgárháború kirobbantásának módjáról, valamint a Szovjetunió „élsapatjellegéről” és a tervezett világkommunizmus bevezetéséről ír.

⁵⁵⁹ A kihagyott részben Schönherz a proletariátus harcának etapjait és az egyes országok helyzetét elemzi.

⁵⁶⁰ Politikatörténeti Intézet Levéltára, 698. fond, 203. őrzési egység, 16–27.

hogy senki sem próbálkozott összeesküvéssel Sztálin ellen, nem úgy, mint Németországban, ahol a Wehrmacht felső vezetésének számos tagja részt vett ilyen akciókban, és ahol Hitler ellen többtucatnyiszor próbáltak merényletet elkövetni). Ennek ellenére téves volna azt gondolni, hogy a Vörös Hadsereg létszám és felszereltség tekintetében ne vette volna fel a versenyt a világ bármelyik fegyveres erejével.

A szovjet hadsereg és nehézipar nagyobb léptékű fejlesztése 1929-ben, a nagy világgazdasági válságtól nem függetlenül kezdődött el. Sztálin ugyanis úgy gondolta, hogy az egész világot megrázó krízis forradalmi helyzetet teremt, ami indokolni fogja a Szovjetunió beavatkozását is. A fejlesztésért azonban rettenetes árat kellett fizetni. A Szovjetunió ugyanis csak külső technológiai transzferrel tudta megoldani ipara modernizálását. A XX. század második felében és a XXI. században a Szovjetunió, illetve Oroszország rendszeresen jelentős bevételhez jutott (és jut) energiahordozók eladásából, ám ebben a korszakban ez még nem volt így: az egyetlen termékcsoport, amit a Szovjetunió a világpiacon értékesíteni tudott, a nyersanyagok voltak, azon belül is elsősorban a gabona. Sztálin az alkoholmonopólium bevezetése mellett a gabonakészletek kiárúsításával stabilizálta saját államháztartását és tette lehetővé azt a technológiai transzfert, amely az 1930-as években a szovjet nehézipar és fegyvergyártás rendkívüli fejlődéséhez vezetett. Külön ki kell emelni azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a szovjet ipar a tömeges harckocsigyártás területén tett: már 1929-ben széles körű tervezés indult meg ezen a területen, miközben Franciaországot leszámítva a világon sehol sem gyártottak tömegesen harckocsikat ebben az időszakban.⁵⁶¹

A technológiai transzferhez szükséges devizát a rendszer több millió ember éhhalála árán teremtette elő. A világgazdasági válság miatt ugyanis a mezőgazdasági termények ára különösen alacsony szintre zuhant, de ez a szovjet politikát semmiben sem mérsékelte, mert abban az országban, ahol hivatalosan „a legfőbb érték az ember”, valójában semmi sem volt elég drága, ha fegyverkezésről volt szó. A kényszerkollektivizálás ötlete mögött ugyanis a mezőgazdasági termelés racionalizálása és a nem kellően produktív lakosság városokba terelésének ötlete állt. Már 1930-ban 780 000 „kulákot” deportáltak a Szovjetunió északi területeire, további 283 ezer főt pedig letartóztattak és koncentrációs táborokba zártak. A kulákok üldözése ezt követően is folyamatos volt. 1931 és 1936 között a mezőgazdaság döntő részét kollektivizálták, ami az egész Szovjetunióban tömeges éhínséghez vezetett. 1933 májusában az OGPU jelentése szerint csak Harkovban 992 halottat gyűjtöttek össze az utcákról.⁵⁶²

A szovjet ipar az 1930-as évek elejétől már megdöbbentő mennyiségű fegyverzetet gyártott.

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Harcocsi	847	2585	3509	3582	3061	3981	1610	2386	3107
Repülőgép	1149	2490	4116	4354	2529	4270	6039	7727	10362

12. táblázat: A Szovjetunió éves harckocsi- és repülőgépgyártása.⁵⁶³

A szovjet mozgósítási tervek az 1930-as évek közepén már 149 hadosztály felállításával számoltak, 1939-re pedig ez a szám a kétszeresére növekedett. Tuhacsevszkij marsall, aki 1930-ban a leningrádi katonai körzet parancsnoka volt, egy terjedelmes memorandumában olyan hadsereg felállítását tartotta szükségesnek, amely 50 ezer harckocsival és 40 ezer repülőgéppel rendelkezik. A szovjet vezetés ekkor ezt a tervet még gigantománnak értékelve elutasította; Sztálin azt is kijelentette, hogy a terv végrehajtása gazdasági katasztrófába sodorná az országot. Tuhacsevszkij azonban képes volt arra, hogy egy személyesen Sztálinnak címzett részletes válaszban megvédje ötleteit, és 1931. június 10-én kinevezték a Vörös Hadsereg fegyverzeti vezetőjének és a honvédelmi népbiztos helyettesének.

A szovjet ipar ettől kezdve elképesztő méretű megrendeléseket kapott, amelyeket rendre nem tudott teljesíteni. Már 1930 novemberében 13 800 könnyű és 2000 közepes harckocsira adtak le megrendelést, amelyeket 1932-ig kellett volna legyártani.⁵⁶⁴ Ezek a számok később csak tovább növekedtek, ami különösen annak tükrében érdekes, hogy a szovjet megrendelések tizede is több volt annál a fegyverzetnél, mint amivel a Szovjetunió szomszédai és Németország együttesen rendelkeztek.

A szovjet fegyverkezés részletes bemutatása meghaladná ennek a munkának a kereteit. Természetesen igaz, hogy a terveket csak töredékesen sikerült megvalósítani, és a legyártott fegyverzet minőségével is súlyos gondok adódtak; ám az egészen biztos, hogy a szovjet fegyverkezési tervek kezdettől fogva nem defenzív szándékkal készültek. A politikai döntéshozókban fel sem merült, hogy az országot fel kellene készíteni egy ellenséges

⁵⁶¹ A részletekre lásd Musial: Kampfplatz... 229–360.

⁵⁶² Musial: Kampfplatz... 262., 265–266., 284.

⁵⁶³ Самуэльсон: Красный Колосс... 160.

⁵⁶⁴ Musial: Kampfplatz... 313.

invázió elhárítására. A katonai akadémiákon a védelmi hadműveleteket kezdettől fogva csak mellékesen oktatták, ezzel szemben már a harmincas évek elejétől a gyorsan mozgó alakulatok villámháborús hadműveleteinek begyakorlására helyezték a hangsúlyt. A Vörös Hadsereg kiképzési elveiben dogmaként szerepelt, hogy a Szovjetunió fegyveres ereje a világ legoffenzívabb hadserege.

A szovjet katonai doktrína Tuhacsevszkij nyomán ugyanis abból a (helyes) feltételezésből indult ki, hogy egy új háború hadüzenet nélkül fog indulni, és ebben a szovjet fegyveres erők feladata az, hogy egy ellenséges támadás esetén is azonnal az ellenség területére mért csapással válaszolva, offenzív módon zúzza szét a támadók erejét. Ez gyakorlatilag az ellentéte volt a francia és a brit katonai doktrínának.

A Szovjetunióban 1939. szeptember 1-jén vezették be az általános hadkötelezettséget – korábban a kulákok, osztályellenségek gyermekeit, illetve a kisebb nemzetiségi csoportok tagjait nem sorozták be. A sorállománynak hároméves szolgálatot kellett teljesítenie; a tengerészetnél a szolgálati idő öt év volt. Emellett rendkívül jelentős volt a Szovjetunió társadalmában a paramilitáris szervezetek szerepe: ennek keretében csak 1940-ben kétféle ember kapott kiképzést, mint mesterlövész, géppuskakezelő, rádiós, lovas, autóvezető, repülő és ejtőernyős. A polgári honvédelmi szervezetnek 1941. január 1-én 13 millió tagja volt. 1940. június 26-án bevezették a hétnapos (!) munkahetet és a nyolcórás munkanapot – miközben Németországban a heti egy szabadnapot a háború végéig meghagyták. Emellett magát a hadiipari termelést szigorú tervek szerint irányították, aminek köszönhetően a szovjet hadiipar már 1940-ben jóval nagyobb mennyiségű és a némettel összevethető minőségű fegyver gyártására volt képes. Ehhez képest Németország 1943 elejére még odáig sem jutott el, hogy összehangolja az egyes fegyvernemek fegyverkezési terveit.

Számos fegyverzeti innováció is a Vörös Hadsereghez köthető. A világon először a Szovjetunióban szerveztek légideszanthadtesteket, paramilitáris alakulatokban közel egymillió ejtőernyőst képeztek ki. Hitler 1936-ban állította fel az első ejtőernyős-alakulatot, és ezek összlétszáma 1939-ben 4000 fő volt. Sztálin 1930-ban hozta létre az ejtőernyős fegyvernemet, és 1941. június 22-re öt hadtestbe szervezve már kb. 100 000 ejtőernyős állt fegyverben!

1941 augusztusában fejezték be a második öt légideszanthadtest felállítását; nyilvánvaló, hogy ezek szervezése már hónapokkal korábban elkezdődött. Fel kell tennünk a kérdést: miért volt szüksége Sztálinnak ennyi ejtőernyősre? Nyilván nem a védekező hadműveletek során szándékozta felhasználni ezeket az igen drágán kiképzett elitcsapatokat – védelemre a legnagyobb pazarlás ejtőernyős vadászokat bevetni, hiszen elsősorban nem a lövészárokharc fortélyaira képezték ki őket, ellentétben a sokkal olcsóbban kiképezhető gyalogsággal. Zsukov marsall erről szemérmesen csak annyit ír könyvében, hogy „a lehetséges hadműveletek jellegét megítélve jól láttuk, hogy jelentősen növelni kell a légideszantcsapatokat”.⁵⁶⁵ Valójában a légideszantegységek funkciója az ellenség kiemelten fontos objektumainak rajtaütésszerű megszállása és megtartása a saját szárazföldi vagy tengeri csapatok beérkeztéig – ezt mutatták be a német ejtőernyősegységek 1940 tavaszán a belga Eben-Emael erőd, 1941-ben pedig Kréta elfoglalásával.

A „lehetséges hadműveletek jellegével” függ össze, hogy a Szovjetunió vasúti parkját 1928-tól úgy gyártották, hogy a vasúti kocsik az 1524 mm-es orosz nyomtávra átállíthatók legyenek a nyugat-európai keskeny nyomtávra (1435 mm). Emiatt csak olyan vagonokat gyártottak, amelyek kerekeit hidraulikus emelők segítségével át lehetett állítani a szélesről a keskeny nyomtávra. Mindez azért érdekes, mert egyetlen nyugati hatalom sem készített hasonló megfontolásokból terveket járműparkjának a szovjet viszonyokkal történő kompatibilissá tételére. Dacára a keleti élettérelméletnek, a Wehrmacht 1940 nyara előtt nem is foglalkozott a kérdéssel, utána pedig az idő rövidsége miatt fel sem merülhetett, hogy erre a célra átállítható járműparkot gyártsanak.

Sokat elárul Sztálin szándékairól a Szovjetunió és Németország hadi kiadásainak összehasonlítása. A Szovjetunió hivatalosan elismert katonai célú kiadásai 1938-ban 27, 1939-ben 34,5, 1940-ben 56,9, 1941 első felében pedig már 83 milliárd rubelt (!) tettek ki; utóbbi megfelelt a költségvetés 43 százalékának.⁵⁶⁶ Ugyanebben az időszakban Németország a költségvetése 17, 20-25, közel 40, illetve 50 százalékát fordította hadicélokra.⁵⁶⁷ Egy későbbi vizsgálat megkísérelte az 1944-es USA-árszínvonalra átszámítani a nagyhatalmak fegyverkezési költségeit. Bár a számítás a Szovjetunió árait alábecsülte, ebből is az állapítható meg, hogy egy évet leszámítva 1941-ig a Szovjetunió költötte a legnagyobb arányban bevételeit hadi kiadásokra. 1941-ben abszolút számokban USA dollárra átszámolva a szovjet hadi kiadások 8,5 milliárd, a német hadi kiadások 6 milliárd dollárt tettek ki.⁵⁶⁸ Ez önmagában cáfolja azt a vélekedést, hogy Sztálin nem készült a háborúra, és hogy hitt a „szocializmus egy országban” elv hosszú távú fenntarthatóságában.

⁵⁶⁵ Zsukov: Emlékek, gondolatok... 161.

⁵⁶⁶ DRZW... 4. kötet, 62.

⁵⁶⁷ Schramm (főszerk.): Geschichte... 2. kötet, 3.

⁵⁶⁸ DRZW... 5/1. kötet, 523.

Ország	1935–1938 között összesen (milliárd USA \$)	1939	1940	1941	1943
USA	1,5	0,6	1,5	4,5	37,5
Nagy-Britannia	2,5	1	3,5	6,5	11,1
Szovjetunió	8	3,3	5	8,5	13,9
Németország	12	3,4	6	6	13,8

13. táblázat: A nagyhatalmak haditermelésének értékei USA-dollárban az 1944-es amerikai árakon.⁵⁶⁹

Ha a hadosztályok vagy a katonák számát tekintjük, akkor sem lehet német fölényről beszélni. A Wehrmacht 149 hadosztállyal és 3,3 millió fős állománnyal rendelkezett 1941. június 22-én a keleti fronton; ehhez csatlakozott még 37 magyar, román, szlovák és olasz hadosztály kb. 600 000 katonája. Ezzel szemben 237 szovjet hadosztály 2,9 millió katonája vonult fel az első és a második stratégiai lépcső részeként a Szovjetunió nyugati határai mögött – és ezenfelül még igen jelentős stratégiai tartalékok állomásoztak a nyugati katonai körzetekben.

1941 nyarára a Szovjetunió 303 hadosztályának már egyharmada volt gépesített vagy páncélosseregetest. Ehhez képest az állítólag legjobban gépesített Wehrmacht csak 32 ilyen seregetestet tudott a Barbarossa hadműveletre felszerelni, de ebből is nyolcnak csak zsákmányolt francia és csehszlovák fegyverzet meg járműállomány jutott.

A Szovjetunióban gyártottak először szériában úszó páncélosokat, és fejlesztették világszínvonalra a vitorlázórepülőgép-gyártást, mely a deszanthadműveletek legfontosabb kelléke az ejtőernyő után. A vitorlázógépek 19 világrekordjából 13-at szovjet gyártmánnyal értek el. Vajon használhatóak-e az előbb említettek egy védekező háborúban? A világon először a Szovjetunióban gyártottak páncélozott csatarepülőgépeket (Il–2). Sztálin utasítására ezek először érdekes módon csak együléses csatarepülőgépként készültek, elhagyva a hátsó géppuskát, mely a gépet védekezésre is alkalmassá tette volna. Ez a változtatás azzal függött össze, hogy Sztálin (és a szovjet katonai teoretikusok) számára axióma volt, hogy a Vörös Hadsereg meglepetésszerűen, offenzív módon kapcsolódik be a jövő fegyveres konfliktusaiba, amelynek első óráiban az ellenséges légierő még a reptereken kikapcsolásra kerül, ezért a csatarepülőgép védekező funkcióinak kiépítése felesleges. Az Il–2 fő feladata ugyanis az ellenséges vezetési pontok és repterek meglepetésszerű megsemmisítése volt, és ehhez igen komoly fegyverzettel látták el: két gépágyú, két géppuska, valamint 500 kilogramm bomba illetve nem irányítható rakéta tartozott arzenáljába.

Ugyanezek a szempontok vezették a szovjet harckocsigyártás tervezőit is, akik érdekes módon elsősorban a rendkívül gyors harckocsik esetében értek el eredményeket. Ebben a szovjet konstruktőrök bátran támaszkodtak külföldi prototípusokra is: a híres T–34 harckocsi futóművének eredeti verzióját 1931-ben vásárolták az USA-ból. J. Walter Christie (1865–1944), a XX. század egyik legsikeresebb harckocsikonstruktőre volt, de saját hazájában egyetlen általa tervezett harckocsit sem rendszeresítették élete során, miközben mind a Szovjetunió, mind Nagy-Britannia a tőle vásárolt futóművek továbbfejlesztésével alkotta meg a legjobb páncélosait. A szovjet BT–7 a világ leggyorsabb tankjaként 73 km/óra sebességgel tudott közlekedni, miután hernyótalpait ledobta. Utóbbi gyártmány az összes leggyártott szovjet harckocsi közel 28 százalékát tette ki, és az volt egyetlen hátránya, hogy védekező hadműveletekre nem volt alkalmas: csak jó utakon lehetett használni, mert a hernyótalpak nem bírták a nagy megterhelést – nem is erre tervezték őket. A Szovjetunió úthálózata még évtizedekkel a háború után is messze elmaradt az európai normáktól – ezt minden tervező tudta. Ha mégis olyan harckocsit terveztek, amelyik csak utakon tud jól közlekedni, annak csak egy oka lehetett: az, hogy egy jó úthálózattal rendelkező területen – tehát valamelyik nyugat-európai országban – tervezték bevetni. A Szovjetunió a háború kitörésekor több harckocsival rendelkezett, mint a világ többi országa együttvéve, és a 25 000 páncélosból 15 000 a nyugati határok mögött állomásozott. A német hadiipar ekkoriban naponta csupán 8 harckocsi gyártására volt képes, ezzel szemben a szovjet gyártási kapacitás meghaladta a napi 50-et, 1942 első felére pedig a napi 100-at is megközelítette!

Típus	Tömeg	Rendszeresítve	Darabszám 1941. 06. 22.	Löveg (mm)	Géppuskák	Páncélzat (mm)	Lóerő	Sebesség	Személyzet
Pz. I	6	1935	180	–	2	6–13	100	40	2
Pz. II	10	1937	746	20	1	5–30	140	55	3

⁵⁶⁹ Schramm (főszerk): Geschichte... 2. kötet, 25.

Pz. 38(t)	9,7	1938	772	37	2	15–25	125	42	4
Pz. III	19,5	1939	965	37 vagy 50	1	10–30	300	40	5
Pz. IV	20	1939	439	75	2	10–30	300	40	5
StuG III	21	1940	250	75	1	19–50	300	40	4
T–40	5,5	1939	279	20	1	5–15	85	45	2
T–26	9,5	1935	10268	45	1-2	15–25	91	30	3
BT–7	13,8	1936	7275	45	2-3	13–20	500	73	3
T–28	31	1933	502	76,2	4	20–80	600	37	6
T–35	50	1936	59	76,2 + 45	5-6	20–30	500	30	11
T–34	26,5	1940	1110	76,2	2-3	45–52	500	55	4
KV–1	47,5	1940	408	76,2	3-4	40–100	600	35	5
KV–2	52	1941	204	152	3	60–110	600	30	6

14. táblázat: A német és a szovjet harckocsik összehasonlítása.

A technikai paraméterek alapján a szovjet légierő újabb vadászgépei szinte minden szempontból egyenértékűek voltak a Luftwaffe repülőivel. A modernebb típusok például megközelítették vagy felülmúlták a Messerschmitt Bf–109 vadászgép sebességét: a Bf–109 maximális sebessége típustól függően 510–630 km/h volt, ezzel szemben a Jak–1 572 km/h, a LaGG–3 549 km/h, a MiG–3 vadászgép pedig 640 km/h sebességgel tudott repülni. Figyelemre méltóak a hadiipar gyártási kapacitásai is: 1939-ben a Szovjetunió már havonta 700 repülőgépet gyártott, annyit, mint Németország, Nagy-Britannia és az USA együttvéve.

Am a szovjet fegyverzet imponáló paraméterei kapcsán azt is meg kell említeni, hogy a gyártmányok minősége sok esetben csapnivaló volt. A szovjet harckocsikban például csak a parancsnoki járműbe építettek rádiókészüléket, így ha a parancsnoki kocsit bármilyen okból kiesett, akkor a következő jármű parancsnoka csak kézzel vagy táblákkal irányíthatott, amihez ki kellett bújni a járműből – ez viszont a harcmező közepén életveszélyes volt. A szovjet harckocsik sokkal gyakrabban lettek motorhibásak, a T–34 harckocsi esetében a kuplung kezelése kezelőjét sokszor teljesen kimerítette, és a jármű egyáltalán nem volt esőbiztos, ami az elektronika kieséséhez is vezethetett. Alultervezett volt a T–34 optikai berendezése is. Hiába nem lehetett kilőni a harckocsit, ha annak tűzvezetője is csak alig volt képes megállapítani, honnan lönek rá, és ezért alig tudta leküzdeni a rá tüzelő löveget.⁵⁷⁰

A pártállami történetírás mindig kidomborította, hogy a Szovjetunióban 1941 júniusáig a terveknek csak kis százalékát sikerült teljesíteni. Fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen célt szolgált volna az a hadsereg, mely a tervek teljesítése után fegyverzetében jóval erősebb lett volna, mint Európa, az USA és Nagy-Britannia hadseregei együttvéve!

Amint már utaltunk rá, a technikai és számszerű adatok több súlyos hiányosságot is elfednek. Ezek azonban minden bizonnyal Sztálin számára is ismertek voltak, annál is inkább, mert egy részét tudatosan ő idézte elő. Komoly gondot jelentett a katonai vezetők kiképzetlensége: a tisztogatásokban több mint 35 000 katonatisztet gyilkoltak meg. A német támadás előtt az ezredparancsnokok 75 százaléka csak alhadnagyi szintű végzettséggel rendelkezett, sok egység még szervezés és feltöltés alatt állt, és az újonnan elfoglalt kelet-lengyelországi területeken hiányzott a katonaság számára szükséges infrastruktúra. Súlyos terhet jelentett a katonák jelentős részének motiválatlansága is. A sztálini terror, ami a nagy tisztogatások után sem szűnt meg, a hadseregen belül is az általános rettegés légkörét idézte elő. A tisztek nem bíztak egymásban, a légénységi állomány egy része pedig gyűlölte a tisztjeit, elsősorban a politikai komisszárokat; így aztán sejthető volt, hogy a hatalmas katonai apparátus korántsem lesz képes azzal a hatékonysággal működni, mint a Wehrmacht. Ráadásul a tisztogatások a hadseregben közvetlenül a német támadás előtt is folytatódtak: Grigorij Stern vezérezredest és több mint 300 tisztet 1941. június elején tartóztatták le (közülük 22-en a Szovjetunió Hőse kitüntetés birtokosai voltak). Mindez azért fontos, mert azt mutatja, hogy Sztálin semmit sem bánt meg az 1937-es terrorból, sőt a módszert alapjában véve helyesnek tartotta. Sztálin tömeggyilkos volt, de nem elmebeteg: a letartóztatásokat azért rendelte el, hogy ezzel is növelje hadserege megbízhatóságát, ami az ütőképességgel is összefügg. Az „ahol fűrészelnek, ott hullik a forgács” elv azzal a gondolattal párosítva, hogy a deszkák mennyisége szinte korlátlan, a sztálini erőszak számára rettenetes perspektívát nyitott.

Hitler döntése a Szovjetunió megtámadásáról

⁵⁷⁰ Kavalerschik: „Once Again About the T–34”... 186–214.

A történészek véleménye igencsak megoszlik Hitler szándékairól. Míg sokak szerint mindig is a bolsevizmus elleni harcot és a keleti élettér elfoglalását tervezte, mások úgy gondolják, hogy a *Mein Kampf*ban lefektetett elveket szerzőjük meglehetősen szabadon kezelte, és csak akkor tartotta fontosnak alkalmazásukat, ha azok funkcionálisan is hasznosnak tűnnek. Az mindenesetre tény, hogy Hitler világképében mind a bolsevizmus elleni küzdelem (ami nála egyet jelentett az antiszemitizmussal), mind a keleti élettér elfoglalása alapvető és meghatározó volt. A *Mein Kampf*ban erről azt írta, hogy „mi, nemzetiszocialisták a háború előtti külpolitikai vonalvezetést teljes mértékben elvetjük. Ott folytatjuk, ahol őseink hatszáz évvel ezelőtt abbahagyták. Mi megállást parancsolunk az örökös germán vándorlásnak Európa déli és nyugati része felé, és kelet felé tekintünk. Lezárjuk végül a háború előtti időszak gyarmati és kereskedelmi politikáját, és rátérünk a jövő földbirtok [alapú] politikájára.”⁵⁷¹

Az első fontosabb dokumentum, amely Hitler háborús terveivel kapcsolatos, 1937. november 5-én kelt (leszámítva a már korábban említett, 1933. február 3-i beszédét). Hitler Berlinben a Wehrmacht és a Külügyi Hivatal vezetése előtt többórás monológban fejtette ki elképzeléseit a jövő politikájáról. Az eseményről Friedrich Hoßbach ezredes készített feljegyzést: Hitler szerint „a német politika célja a nép tömege megtartásának biztosítása és szaporítása. Ezzel tehát a tér problémáról van szó. [...] A németkérdés megoldása csak erőszakkal történhet, ez soha nem lehet kockázatok nélküli.”⁵⁷² A Führer ennek kapcsán nagyjából megjelölte az időpontokat is, amikor Németországnak akcióba kellene lépnie – a háború kezdetét ekkor legkésőbb 1943–45-re tette. Meglepetést okozott számára, hogy a jelenlévők többsége hevesen tiltakozott ötletei ellen, sőt von Neurath külügyminiszter ezt követően le is mondott. Az ötlettel szemben Schulenburg is opponálni próbált. Húsz nappal Hitler beszéde után előadást tartott a Külügyi Hivatal és a hadsereg vezetőinek, amelyben Németország és a Szovjetunió természetes egymásra utaltságáról és a szovjetek határtalan védekezési lehetőségeiről beszélt. Az előadás, ami teljesen ellentétes volt Hitler és Goebbels irányvonalával, nagy sikert aratott. Weizsäcker államtitkár is egyetértett vele, és érdekes módon nem járt negatív következményekkel Schulenburg számára – a náci vezetés egész egyszerűen negligálta az elhangzottakat.

A keleti élettérelméletnek és az antibolsevista szemléletnek a Sztálinnal kötött paktum ellentmondott, és az is figyelemre méltó, hogy annak megkötése után – Sztálinnal ellentétben – Hitler nem azon szórakozott, hogy milyen jól sikerült becsapnia azt, akivel szerződött. Igaz azonban az is, hogy Hitlerből, szemben Sztálinnal, a humor, különösen annak fekete változata, teljesen hiányzott. 1939 augusztusában Carl Jacob Burckhardt népszövetségi biztosnak állítólag még azt mondta, hogy „minden, amit teszek, Oroszország ellen irányul: ha a Nyugat annyira buta és vak, hogy ezt nem veszi észre, kényszerítve leszek arra, hogy kiegyezzek az oroszokkal, annak érdekében, hogy leverhessem a Nyugatot, és annak bukása után összegyűjtött erőmmel a Szovjetunió ellen fordulhassak. Szükségem van Ukrajnára, hogy nehogy megint, mint a legutóbbi háborúban, kiéheztessenek bennünket.”⁵⁷³

Hitler nyilatkozata azonban sokkal inkább értékelhető befolyásolási kísérletként, hiszen Burckhardtól, aki a nyugati hatalmak megbízottja volt, azt akarta elérni, hogy újabb agresszióját is ellenállás nélkül tolerálják.

Miután ebben csalódnia kellett, és 1940 nyarán az angliai légi csata is elakadt, a harmadik birodalom stratégiai dilemma elé került. Július 19-én Hitler felhívást intézett Nagy-Britanniához, hogy fogadja el Európa felosztását, és fejezze be a háborút, de ezt az ajánlatot lord Halifax külügyminiszter július 22-én visszautasította. Egy nappal korábban a fegyvernemek vezetői előtti előadásában Hitler leszögezte, hogy az angliai partra szállást (Seelöwe hadművelet) csak akkor lehet végrehajtani, ha sikerül megszerezni a teljes légi fölényt. Amennyiben ez szeptember elejéig nem valósul meg, akkor „más irányban” kell tervezni a hadműveleteket. Hogy mire gondolt, nyilvánvalóvá vált, amikor ugyanazon a megbeszélésen utasítást adott Walther von Brauchitsch vezértábornagynak „az orosz probléma” tervezésére.⁵⁷⁴ Figyelemre méltó, hogy ennél korábbi utalás Hitlertől a Szovjetunió megtámadására nem található; azonban legalább annyira fontos, hogy Hitler nem tartotta szükségesnek annak indoklását, miért is van erre szükség: evidenciának vehette ugyanis, hogy az „orosz probléma” egyaránt következik az élettérelméletéből, az Angliával szembeni háború elakadásából és a szovjet nyersanyagszállítások miatti kiszolgáltatottságtól.

Figyelemre méltó egyébként, hogy minden jel szerint Hitler tényleg azt hitte, hogy a francia hadjárat után Nagy-Britannia fegyverszünetet köt majd – tehát még mindig azt gondolta, hogy a háború lokalizálható. Erre utalnak azok az intézkedései is, amelyek a francia hadjárat végén a Wehrmacht jelentős leépítését rendelték el.

Egyes történészek szerint ez a fegyverkezési alultervezés volt az, amely már 1940–41 folyamán behozhatatlan hátrányt okozott a Wehrmachtnak, és végső soron a bukást is elkerülhetetlenné tette.⁵⁷⁵ Hitler újra és újra egyéni

⁵⁷¹ Hitler: Harcom... 453.

⁵⁷² <https://www.ns-archiv.de/krieg/1937/hossbach/>

⁵⁷³ Bullock: Hitler... 838.

⁵⁷⁴ Halder: Kriegstagebuch... 2. kötet, 32.

⁵⁷⁵ Speer: Spandauer Tagebücher... 89., Herbst: Der Totale Krieg... 82., illetve DRZW... 4. kötet, 183.

döntések alapján változtatta meg a fegyverkezés prioritásait. 1940 májusának végén döntés született a szárazföldi haderő 159-ről 120 hadosztályra történő csökkentéséről és a póthadsereg feloszlásáról. Hitler a fegyverkezés súlypontját a légiere és a flottára kívánta áthelyezni. A haderőcsökkentés egyik indoka a német ipar súlyos munkaerőhiánya volt; a 39 hadosztály feloszlására azért is szükségesnek bizonyult, mert az így felszabaduló munkásokkal lehetett csak legyártani azt a fegyverszükségletet, amelyet Hitler tervei előirányoztak.⁵⁷⁶ A német hadiipar 1941-ig kapacitása jelentős részét ki sem használta, amit a termelés 1943–1944-es felfutása is bizonyít.

Hitler 1940. július 31-én a Berchtesgaden melletti Berghofban Keitel, Jodl, Halder és Brauchitsch jelenlétében a következőket mondta: „Anglia reménye Oroszország és Amerika. Ha az oroszokba vetett remény megszűnik, Amerika is kiesik, mert Oroszország kiesése Japán kelet-ázsiai hatalmas felértékelődésével jár.

Oroszország Anglia és Amerika kelet-ázsiai kardja Japánnal szemben. [...] Oroszország olyan faktor, amelyre Anglia a leginkább épít. Valami történhetett Londonban! Az angolok már teljesen padlón voltak, most pedig újra feléledtek. Lehallgatott beszélgetések. Oroszországnak nem kell többet mondania Angliának, hogy nem szeretne hatalmas Németországot, Anglia így is mint a fuldokló reménykedik a helyzet változásában 6-8 hónapon belül. Ha Oroszország szét van verve, akkor Anglia utolsó reménységét is törölték. Európa és a Balkán ura akkor Németország. Döntés: e konfliktus során el kell intézni Oroszországot. 1941 tavasza. Minél gyorsabban verjük szét Oroszországot, annál jobb. A hadműveletnek csak akkor van értelme, ha az államot egy csapásra szétzúzzuk. Bizonyos területnyereség nem elég.”⁵⁷⁷

Hitler szerint tehát a támadást egy csapással kell megoldani, de csak akkor van értelme, ha az Oroszországot fundamentálisan érinti. Némileg zavarba ejtő, hogy döntése alátámasztására ideológiai érveket nem hozott fel. Ebből úgy tűnhet, hogy a Szovjetunió megsemmisítése számára nem cél, hanem csupán eszköz volt. Ennek viszont ellentmondanak azok a parancsok, amelyek a későbbiek során a keleti élettér biztosítása kapcsán születtek. Abból, hogy Haldert nem traktálta a Lebensraum ideológiájával, nem az következik, hogy ez számára nem volt fontos, hanem csak annyi, hogy egy katonai vezetővel szemben praktikusabbnak vélte nem ideológiai, hanem gyakorlati érveket használni.

Ekkoriban sem Hitler, sem a német katonai vezetés nem tartott egy preventív szovjet katonai akciótól. A német felderítés Oroszországot agyaglábakon álló óriásnak tartotta, és fogalma sem volt a szovjet hadiipar teljesítményeiről, valamint a Vörös Hadsereg fegyverzetének mennyiségi és minőségi mutatóiról. Az egyetlen forrás, amiből információkhoz juthattak, a szovjet–finn háború volt, amelyben a Vörös Hadsereg csakugyan csapnivaló teljesítményt nyújtott.

1940 augusztusában a német hadiipar Hitler nem sokkal korábbi utasításai alapján újra megváltoztatta a prioritásait. A Rüstungsprogramm B 180 hadosztály felállítását irányozta elő, ám ezek jelentős részét 1941 nyaráig csak francia, belga és csehszlovák zsákmányolt fegyverzetel tudták felszerelni, mivel a német ipar képtelen volt legyártani a szükséges mennyiségű fegyverzetet. Harckocsikból 1940 nyarán havonta 150, 1941-ben pedig havonta 250 darabot tudott gyártani – ehhez képest a Szovjetunió 1941-re elérte a napi 50-et.

Hitler november 12-én adta ki 18. számú vezéri utasítását, amelyben az állt, hogy a német–szovjet tárgyalásoktól függetlenül folytatni kell a Szovjetunióval szembeni háborús előkészületeket. A dátum azért érdekes, mert Molotov aznap érkezett Berlinbe, Hitler tárgyalási szándéka tehát kezdettől fogva nem volt őszinte. Molotovval való frusztráló tárgyalási élményei ráadásul teljes mértékben igazolni látszottak preconcepcióit.

December 18-án született meg Hitler 21. számú vezéri utasítása – ez volt az első írásos parancs a Barbarossa hadműveletről. Ezek szerint: „A német Wehrmachtnak késznek kell lennie az Angliával folytatott háború befejezése előtt is egy gyors hadjáratral leverni a Szovjetuniót [...] Azokat az előkészületeket, amelyek több időt igényelnek, már most el kell indítani – amennyiben ezekre eddig nem került volna sor –, és a felkészülést 1941. május 15-ig le kell zárni. [...] A hadművelet végcélja területeink biztosítása az ázsiai Oroszországgal szemben a Volga–Arhangelszk-vonalon.”⁵⁷⁸

A német vezetés a későbbiekben ugyan kapott bizonyos információkat a szovjet háborús előkészületekről, ám ezeket nem vette túlságosan komolyan. 1941. április 13-án Belgrádban a szovjet követség elhagyott épületében a német csapatok kínos okmányokat zsákmányoltak. Az egyik irat pl. így kezdődött: „A Szovjetunió csak az adott pillanatban fog reagálni. A tengelyhatalmak messzemenően szétszórták egységeiket, és ezért a Szovjetunió hirtelen támadással fogja lerohanni Németországot.”⁵⁷⁹

Mindezek ellenére a német döntéshozók egészen 1941. június 22-ig abból indultak ki, hogy a Szovjetunió hadereje nem jelent akut veszélyt Németországra. Ebben azonban Hitler sem volt mindig biztos. 1941. május 29-én arra célozva, hogy valójában szinte semmit sem lehet tudni a Szovjetunió valós erejéről, azt mondta, hogy „a

⁵⁷⁶ Részletekre lásd Schustereit: Vabanque... 12–17., 22–23.

⁵⁷⁷ Halder: Kriegstagebuch... 2. kötet, 49.

⁵⁷⁸ Hubatsch (szerk.): Hitlers Weisungen... 96–101.

⁵⁷⁹ Wuescht: Jugoslawien und... 175.

Barbarossa [terv] is kockázat, mint minden más. Amennyiben nem sikerül, akkor úgyis mindennek vége.”⁵⁸⁰ Mindez szervesen illeszkedett ahhoz a szokásához, hogy hazardőrként viselkedett.

A német katonai hírszerzés a szovjet hadsereg erejéről és fegyverzetéről rendkívül elnagyolt képpel rendelkezett. Hiába működött viszonylag jól a rádiófelderítés, a nyugati katonai körzetekben állomásozó szovjet hadosztályok egyharmadát nem tudták lokalizálni. A szovjet harcoksiállományt a valós ötödére becsülték, és nem voltak tisztában az újabb típusok alapvető műszaki paramétereivel sem. Ismeretlen volt számukra a szovjet hadsereg belső felépítése is, így azt sem tudták, hogy a szovjet páncélos egységeket gépesített hadtestekbe szervezték (a német támadást megelőző 15 hónap alatt összesen 26 ilyen seregetest jött létre). A német katonai hírszerzés gyakorlatilag nem rendelkezett a Szovjetunióban ügynökhálózattal. Ehhez képest a szovjet szervek a háború után arra hivatkoztak, hogy 1939 és 1941 között több mint 5000 állítólagos német „ügynököt” tettek ártalmatlanná.⁵⁸¹ Az tagadhatatlan, hogy a Szovjetunióból a hálózati úton történő hírszerzés számos akadályba ütközött: a két ország között gyakorlatilag nem létezett személyi forgalom, a moszkvai német követségen kívül sehol sem volt lehetőség legális hírszerző rezidentúrák létrehozására. A német hírszerző szervek azonban még azokat a lehetőségeiket sem használták ki, amelyek amúgy adottak lettek volna: érdemben nem hatoltak be a Komintern apparátusába, és titkosszolgálati eszközökkel nem dolgozták fel szisztematikusan az orosz emigráció tagjait sem. Az Abwehr személyzeti politikáját leginkább az határozta meg, hogy Canaris beosztottai hogyan viszonyultak főnökük dakszlijához.

Szemben a korábbi hadjáratokkal, a Szovjetunió elleni akciót kezdettől fogva tömeggyilkosságok kalkulálásával szervezték meg. Hitler bizonyos szempontból végre rátérhetett „igazi háborújára”, amelyre politikai ébredése óta vágyott. A már említett 21. számú vezéri utasítás is leszögezte, hogy két világnézet harcáról van szó, és a katonai győzelem önmagában nem elégséges: „A zsidó-bolsevista értelmiséget, mint eddigi elnyomót, meg kell semmisíteni.”

Március 30-án Hitler 250 tábornok előtt előadást tartott ideológiai hadicéljairól. Ennek során teljesen nyíltan ismertette, hogy nem szokványos háború lebeg szeme előtt, hanem a másik fél teljes megsemmisítése. Érdemes erről idézni Halder vezérezredesnek, a szárazföldi haderő vezérkari főnökének a feljegyzését:

„Két világnézet harca egymás ellen. Megsemmisítő vélemény a bolsevizmusról, ami egyenlő az aszociális bűnözéssel. Kommunizmus iszonyatos veszély a jövőre nézve. Le kell térnünk a katonai bajtársiasság álláspontjáról. A kommunista sem előtte, sem utána nem bajtárs. Megsemmisítő harcról van szó. Ha nem így fogjuk fel, akkor 30 év múlva ismét szemben állunk majd a kommunista ellenséggel. Nem azért vívunk háborút, hogy az ellenséget konzerváljuk. [...] A csapat azokkal az eszközökkel védekezik, amelyekkel támadják. Komisszárok és GPU-tagok bűnözők, és így is kell kezelni őket. [...] A harc nagyon különbözni fog a nyugati hadszíntértől. Keleten a keménység a jövő érdekében tanúsított enyheséget jelent. A parancsnokoknak meg kell követelniük saját maguktól azt az áldozatot, hogy felülemelkedjenek [erkölcsi] fenntartásaikon.”⁵⁸²

Fontos leszögezni, hogy Hitlernek ekkor még csak hézagos ismeretei lehettek arról, hogy a szovjet rémuralom mit is jelent valójában. Ezzel kapcsolatos információi alapvetően az 1917–1922 közötti időszakból származhattak. Minden bizonnyal Dietrich Eckart *A bolsevizmus története Mózesről Leninig. Nevelő célú beszélgetéseim Adolf Hitlerrel*, illetve Alfred Rosenberg *Pestis Oroszországban. A bolsevizmus vezetői, végrehajtói és áldozatai* című műve lehetett számára az ősforrás. Amit olvasmányairól tudunk, az azt támasztja alá, hogy a kommunizmus szörnyűségeit csak az antiszemita pamfletirodalmon keresztül ismerte.⁵⁸³ Arról, hogy mit jelentett a Szovjetunióban a nagy terror vagy a kollektivizálás okozta tömeges éhínség, Hitlernek aligha lehetett fogalma – de ez nem akadályozta meg abban, hogy a kommunizmusban kezdettől fogva egyfajta ideológiai hadüzenetet lásson a német nép és Európa ellen. Ebben az elképzelésében 1922-től egészen 1939-ig jóval konzekvensebb volt, mint Sztálin saját „antifaszizmusában”. Hitler bolsevizmussal kapcsolatos előítéleteit 1941. június 22. után számos tapasztalat igazolni, sőt felerősíteni is látszott. Ennek azonban a Barbarossa hadművelet tervezésében még nem lehetett szerepe. Első megközelítésben ezért téves volna Hitler tömeggyilkosságokat elrendelő parancsait és az abból következő népi társasági szándékot egyfajta ok-okozati összefüggésbe hozni Sztálin módszereivel. A kérdés mélyebb, filozófiai értelmében viszont tagadhatatlan, hogy Hitler ideológiai hadüzenete a bolsevizmusra adott reakcióként is értelmezhető.⁵⁸⁴

A népi társasági tervek nemcsak Hitler utasításaiban jelentek meg, hanem leszűrődtek a különböző szervezetek szintjére is. Ennek legismertebb dokumentuma az ún. Keleti rendezési terv (Generalplan Ost), amely 30 év alatt 30-50 millió ember éhenhalatásával számolt. A Wirtschaftsstab Ost keretén belül megszervezett Landwirtschaft

⁵⁸⁰ Irving: Adolf Hitler... 266.

⁵⁸¹ Roewer: Skrupellos... 632.

⁵⁸² Jacobsen: Der Weg zur Teilung... 108.

⁵⁸³ Lásd Miskolczi: „A Führer olvas”...

⁵⁸⁴ A kérdésre lásd Nolte: Der europäische Bürgerkrieg című kötetét.

Csoport 1941. május 23-i irányelvei teljesen kendőzetlenül tartalmazták a következőket: „Ezen a területen [azaz az ukrainai feketeföldzónától északra] több tízmillió ember válik feleslegessé, akiknek el kell pusztulniuk, vagy Szibériába kell kivándorolniuk. Olyan próbálkozások, amelyek a lakosságot azzal akarják megmenteni az éhhaláltól, hogy a feketeföldtérsegből élelmiszer-felesleget szállítanak nekik, csak Európa ellátásának számlájára történhetnének. Ez akadályozza Németország háborús kitartását és Európa, valamint Németország blokádelállóképességét. Ezt teljesen világosan látnunk kell.”⁵⁸⁵

Noha a német döntéshozók véleménye a kérdésben egyáltalán nem volt egységes, a náci diktatúrában az ellentétes nézetek ütköztetésére nem kerülhetett sor. Igen jelentős volt azok tábora, akik ugyan közel álltak a hatalomhoz, mégsem ismerték azokat a szempontokat, amelyek Hitlert motiválták – sőt az érintetteknek magáról a Szovjetunióról is teljesen téves elképzeléseik voltak. Jó példa erre a moszkvai német követség hozzáállása, amelyet Weizsäcker államtitkár 1940. november 17-én a következőképpen foglalt össze naplójában: „Azt mondják, Oroszország likvidálása nélkül nem lehet rendet teremteni Európában. Miért ne párolódhatna mellettünk dohos bolsevizmusában? Addig, amíg az itt megismert hivatalnokok stílusában igazgatják, kevésbé kell tartani ettől az országtól, mint a cári időkben. Azt gondolom, nem kellene elvinni a háborút olyan országokba, ahol a távolságok gyengítik erőinket. Oroszországot megszállni azonban még csak gabonafelesleg megszerzésével sem jár.”⁵⁸⁶

A német katonai vezetés túlnyomó többsége 1940 nyara után már képtelennek bizonyult arra, hogy Hitler vabank húzásainak ellentmondjon; a győztes franciaországi hadjárat után ennek pszichológiai akadályai is voltak. A német katonai titkosszolgálat emellett teljesen csődöt mondott, az új szovjet fegyverrendszerekről például nem is rendelkezett információkkal. Voltak azonban tábornokok, még ha nem is sokan, akik tudták, hogy a háború megnyerhetetlen. Georg von Sodenstern altábornagy, a német Dél Hadseregcsoporthoz kijelölt vezérkari főnöke volt az egyetlen, aki 1941 tavaszán környezetében nyíltan így kommentálta a Barbarossa hadműveletet: „Tisztában vagytok tulajdonképpen azzal, hogy ezzel a háború elveszett?”⁵⁸⁷ Egyébként bizonyos mértékig Hitler is tisztában volt ezzel. A Barbarossa hadművelet elakadásától kezdve számos alkalommal állapította meg, hogy amennyiben valamelyik katonai célját (1941-ben Moszkva, 1942-ben a bakui olajmezők) elfoglalását nem tudja elérni, akkor a háború elveszett.

Sztálin szándékai – és a balkáni közjátékok

Sztálin sem a német villámháborús sikereket, sem az angliai légi csata elakadását nem látta előre. Németország megerősödése azonban sokáig nem töltötte el különösebb aggodalommal. Ez akkor is így van, ha a franciaországi német győzelem után belső környezete előtt állandóan szidta a briteket és franciákat azért, hogy nem tudtak jobban ellenállni. A szovjet titkosszolgálatnak Németországban rendkívül jó hírszerzési pozíciói voltak, ennek köszönhetően majdnem minden fontosabb információ napokon belül Sztálin asztalán landolt. A szovjet katonai hírszerzés három nappal a Barbarossa tervről kiadott utasítás után már ismerte a terv tartalmát – ami ahhoz képest, hogy abból összesen kilenc példány készült, hatalmas teljesítmény. Mivel a szovjet–német határ mögötti területen 1939–1940 folyamán először csak hat német hadosztály vonult fel, és a későbbiekben is csak 30-ra nőtt a német seregtettek száma, míg ezzel szemben szovjet oldalon folyamatosan 134 hadosztály állomásozott, a szovjet vezetés meglehetősen biztonságban érezhette magát.

Sztálin 1940. április 7-én a Vörös Hadsereg parancsnokai előtt tartott beszédében azzal indokolta a súlyos veszteségek árán és kompromisszummal befejezett finn háborút, hogy ki kellett használni azt a helyzetet, hogy a nyugatiak és a németek egymással vannak elfoglalva. „Bizonyos körülmények között újra ki is egyezhetnek. Ezt nem lehet kizárni – tette hozzá. – Így [nektek, finneknek] két ajánlatunkból lehetett választani: vagy nagy engedményeket tesztek, vagy porrá zúzunk benneteket, és megkapjátok a [finn kommunistákból felállított] Kuusinen-kormányt, amely kitepi a kormányotok belét.” Utóbbi kifejezésen nyilvánvalóan a finn elit fizikai megsemmisítését értette. A rendkívüli veszteségeket pedig azzal indokolta, hogy Finnországban valójában nemcsak a finn hadsereget kellett legyőzni, hanem „a legfejlettebb európai államok stratégiáját és taktikáját” is, mivel szerinte Franciaország, Nagy-Britannia és Németország is a finneknek segítette.⁵⁸⁸

Sztálin gondolatmenete ugyan rendkívüli túlzásokat tartalmazott, a finn hadsereg ugyanis senkitől sem kapott érdemi segítséget, arra azonban mindenképp alkalmas, hogy illusztrálja a diktátor stílusát és számításait. Ahogyan korábban sem voltak illúziói Hitlerről, úgy ez a beszéd is ennek bizonyítéka – hiszen minden rosszat feltételezett róla.

⁵⁸⁵ Rürup: Der Krieg gegen die Sowjetunion... 45.

⁵⁸⁶ Hill (szerk): Die Weizsäcker-Papiere... 226.

⁵⁸⁷ Hillgruber: Hitlers Strategie... 371.

⁵⁸⁸ Besymenski: Stalin und Hitler... 263–276.

Azt, hogy úgy képzelte, egyszerre két vasat is tarthat a tűzben, világosan bizonyítják a Boszporusz és a Dardanellák kapcsán folytatott tárgyalásai. Mivel Hitler 1939 augusztusában utóbbiak kérdésében teljesen érdektelennek nyilvánította magát, Sztálin Törökországgal és Bulgáriával szemben is olyan szerződések megkötését szorgalmazta, mint a balti államok esetében. Saracoğlu török külügyminiszter 1939. szeptember végi moszkvai látogatásán rosszat sejtve teljesen elzárkózott ettől, és nem sokkal később, október 19-én segítségnyújtási paktumot kötött Franciaországgal és Nagy-Britanniával. Bulgária szintén elutasítóan reagált.

A török ügy a későbbiekben súlyos diplomáciai bonyodalmakat okozott, mivel a francia hadjárat után a németek megtalálták azokat a francia külügyminisztériumi iratokat, amelyek tanúsága szerint a szövetségesek és a törökök tárgyaltak légitámaszpontok létesítéséről azzal a céllal, hogy onnan a brit légierő esetleg Bakut bombázhassa. Ribbentropnak kapóra jött, hogy a Szovjetunió előtt kompromittálhatja Törökországot, ezért a terhelő anyagok publikálása mellett döntött. Ezzel azonban öngólt lőtt, mivel a török politika ezt követően még inkább a szövetségesek felé orientálódott.

A Boszporusz és a Dardanellák kérdése ezt követően is folyamatos szovjet diplomáciai akciókat váltott ki. A szovjet vezetés meggyőződése volt, hogy a Fekete-tenger egészének orosz ellenőrzés alatt kell lennie – Molotov legalábbis így fogalmazott Rosso olasz diplomatának.⁵⁸⁹ Hozzá kell tennünk, hogy ezt a követelést nehéz a Szovjetunió „biztonsági igényeivel” magyarázni: az egyetlen hatalom, amely elvileg tengeri veszélyt jelenthetett volna, Nagy-Britannia lehetett volna, ám a brit hadsereg már csak méretétől fogva sem tudott volna a siker legkisebb reményével sem szovjet szárazföldi erővel összecsapni a Krím félszigeten, még akkor sem, ha ehhez valamilyen okból Törökország is csatlakozik. Ráadásul ahhoz, hogy a Fekete-tenger szovjet beltengerré váljon, elegendő lett volna csak egy tengerszoros teljes ellenőrzése. Hiába indokolta Sztálin a tengerszorosok iránti olthatatlan vágyát Hitler felé azzal, hogy Oroszországot az elmúlt évszázadokban többször is megtámadták a Fekete-tengeren keresztül, ezek az érvek valójában csak a szovjet nagyhatalmi tervek elfedését szolgálták.

Azt, hogy itt egyáltalán nem biztonsági igényekről volt szó, Sztálin Törökországgal kapcsolatos véleménye is bizonyítja. Abban reménykedve, hogy Németország elfogadja követeléseit, Dimitrovnak 1940. november 11-én azt mondta, hogy „a törököket visszakergetjük Ázsiába. Mi is ez a Törökország? Kétmillió grúz, másfél millió örmény, egymillió kurd, stb. és csak 6-7 millió török.”⁵⁹⁰

Szovjet szempontból egyetlen szcenárió jelenthetett veszélyt, mégpedig az, ha Németország és Japán egyszerre fordult volna ellenük. Ennek esélye azonban a paktum után sokáig a nullával volt egyenlő, Németország pedig 1940 közepéig technikailag sem volt abban a helyzetben, hogy egy ilyen támadást végrehajthasson. Az angliai légi csata elakadásától a lehetőség ugyan elméletileg felmerülhetett, a szovjet diplomácia azonban Tokióban kiváló hírszerző forrásokkal rendelkezett (többek között a szovjeteknek dolgozó német újságíró Richard Sorge is ott tevékenykedett), ezért pontosan tudta, hogy Japán ambíciói elsősorban Kínára és a Csendes-óceán térségére irányulnak, azaz Nagy-Britannia és az USA érdekeit keresztezik. Ráadásul egy japán támadás a Szovjetunió számára épp az ország méretei miatt akkor sem jelentett volna komoly fenyegetést, ha ebben a teljes japán haderő részt vesz.

Emellett a szovjet diplomácia mindent megtett annak érdekében, hogy mélyítse a Japán és a szövetségesek közötti konfliktust. Tanulságos az a távirat, amelyet a szovjet Külügyi Népbiztosság 1940. június 14-én küldött a kínai és a japán követségnek: „Minden olyan szerződést jóváhagyunk, amely segíti a Japán és az USA közti összeütközés kialakulását. [...] kívánatos volna számunkra a japán–amerikai háború kirobbanása.”⁵⁹¹

Sztálin Romániával szemben akkor váltotta be a korábban Hitlertől kapott kitöltetlen csekket, amikor a német hadsereg még a nyugati hadjáratban volt lekötve. Ezt megelőzte azonban egy diplomáciai puhatolódzás annak érdekében, hogy a Balkánra is kiterjesszék azokat az érdekszférákat, amelyek meghatározása az 1939. augusztusi paktumban csak Bukovinától északra sikerült. Molotov 1940. június elején ezt óvatosan felvetette Schulenburgnak, de nem kapott érdemi választ. Nem sokkal később a szovjet külügyminiszter a moszkvai olasz követen keresztül jelezte, hogy a Szovjetunió Romániát leszámítva érdekelt volna Bulgária és Magyarország [!] kapcsán. Ám ezekre a puhatolódzásokra sem érkeztek válaszok, így Sztálin a cselekvés útjára lépett.

1940. június 23-án, egy nappal Franciaország kapitulációja után Molotov közölte Schulenburg moszkvai német követtel, hogy a besszarábiai kérdés rendezése nem tűr további halasztást. Emellett a Szovjetunió Bukovinában is érdekelt – utóbbi súlyos csapás volt Hitler számára, mivel Bukovina kérdésében a paktum egyik félnek sem adott szabad kezet. Ráadásul a szovjet külpolitika tisztában volt azzal, hogy Románia elleni akciója egyúttal Bulgária és Magyarország bevonását is jelenti: mi sem állt jobban Sztálin érdekében, mint egy súlyos konfliktus a Balkánon, és ezért a szovjet külpolitika ebben az időszakban mindkét országot katonai fellépésre bátorította, olyannyira, hogy Bulgáriának még az Égei-tengerhez történő kijutást is megígérték, a magyar kormány pedig megüzenték, hogy támogatják Erdélyre vonatkozó elképzeléseit. Később pedig olyan

⁵⁸⁹ Gorodetsky: Die große Täuschung... 54.

⁵⁹⁰ Bayerlein: Dimitroff... 1. kötet, 320–321.

⁵⁹¹ Hoffmann: Die Angriffsvorbereitungen... 367.

kölcsönös segítségnyújtási szerződést ajánlottak Bulgáriának, mint Németország Romániának, kiegészítve azzal az ígérettel, hogy a királyi ház és Bulgária belső viszonyai kapcsán semmilyen érdekeltségük nincs.

A korábban említettek tükrében teljesen téves az a feltételezés, amely szerint Sztálin a gyors német győzelmek miatt „kényszerült” bármire is, mert Németországtól veszélyeztetve érezte magát.⁵⁹² A helyzet épp fordítva áll: Sztálin kiváló taktikusként pontosan a megfelelő pillanatra várt, azaz arra, hogy Németország végzetesen meggyengüljön. 1940 júliusában, az angliai légi csata kezdete előtt Hitler semmilyen veszélyt nem jelentett a Szovjetunióra. Ráadásul Sztálin igen nagy hangsúlyt fektetett a diplomácia gazdasági részére is. 1940. szeptember 12-én például Varga Jenő, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének igazgatója referált neki arról, hogy a hadi helyzet alapján biztosra vehető, hogy az USA be fog lépni Anglia oldalán a háborúba.⁵⁹³

A „fenyegetettség” tézisének az is cáfolja, hogy Sztálin Besszarábia és Bukovina elcsatolása után is állandó nyomás alatt tartotta Romániát. Egyrészt azzal, hogy az új határok véglegesítésére sem volt hajlandó, másrészt pedig azzal, hogy a Szovjetunió újabb igényeket jelentett be a Duna-deltára. 1940. október 28-án a németek által összehívott Duna-konferencián a szovjet diplomácia bejelentette: ragaszkodnak ahhoz, hogy a német–olasz–román–szovjet képviselő helyett a Duna-delta teljes területén kizárólag egy román–szovjet bizottság legyen illetékes. Ezen túlmenően a szovjet fél azt is követelte, hogy szovjet hadihajók szabadon közlekedhessenek a Duna-delta román szakaszán is, valamint a szovjet flotta Galați és Brăila kikötőjét is használhassa. Miután látható volt, hogy ezeket a követeléseket a többiek nem akarják elfogadni, a szovjetek kész helyzetet teremtettek azzal, hogy elfoglalták a Duna-delta szigeteinek nagy részét, és így ellenőrzése alá vonták a fekete-tengeri torkolatot.⁵⁹⁴ A Duna-kérdés a későbbiekben is súlyos feszültséget okozott, és Hitler, mivel nem tudta elfogadni azt a szovjet követelést, hogy a Duna-delta csak a szovjetek és románok illetékessége legyen, 1940. december 17-én a Duna-bizottság üléseinek elnapolásáról döntött. Gabriel Gorodetsky szerint ez a feszültség váltotta ki Hitler 21. számú utasítását a Barbarossa terv végrehajtására.⁵⁹⁵

Hozzá kell tenni, hogy Sztálin ebben a kérdésben nemcsak Németország, hanem Nagy-Britannia kapcsán is erőből tárgyalt, kihasználva az érintettek tehetetlenségét. Amikor Strafford Cripps brit diplomata tiltakozott a Duna-bizottság ellehetetlenítése miatt, a szovjet külügy válaszjegyzékében leszögezte, hogy Nagy-Britanniának semmi keresnivalója sincs a Dunánál.⁵⁹⁶

Bulgária megnyerése érdekében a Szovjetunió azt is felajánlotta, hogy megkaphatja Romániától Észak-Dobrudza teljes területét – amit egyébként a bolgár vezetés soha nem kért. Molotov berlini látogatása után ezt még azzal is megtették, hogy a Törökországgal és Görögországgal szembeni esetleges bolgár területi követeléseket is támogatnák. A bolgár politikai vezetés azonban figyelemre méltó önmérsékletet tanúsított, és a szovjet szírihangok helyett inkább a semlegességet választotta. Mindezt annak ellenére tette, hogy a bukaresti szovjet katonai attasé is nyíltan leszögezte: a Szovjetunió mindenkivel szembefordul, aki birtokolni akarja a tengerszorosokat.⁵⁹⁷

A nemzetközi pókerjátzsma újabb állomása volt Strafford Cripps frissen kinevezett moszkvai brit nagykövet tárgyalása 1940. július 1-jén Sztálinnal. Az elhangzottakról több verzió is fennmaradt,⁵⁹⁸ de a legenyhébb is azt a brit ígéretet tartalmazta, hogy szabad kezet kívánnak adni a Szovjetunióknak a tengerszorosok kérdésében, miként azt is elismerték, hogy a vezető szerepe lehet a Balkánon. A Molotov által július 13-án a britekkel folytatott tárgyalásokról a németek kezére játszott (de csak a britek fejtegetéseit tartalmazó) feljegyzés szerint Sztálin ezekre az ajánlatokra elutasítóan reagált, mondván, a két országot alapvető államérdekek kötik össze, és egyikük sem érdekelt az 1939 előtti rendszer helyreállításában. Ám ez is elég volt ahhoz, hogy Hitlerben gyanakvást keltsen a Szovjetunió tervei iránt. Ez annál is inkább megalapozott volt, mert Sztálin valójában kifejtette Crippsnek, hogy Németország jelenti az egyetlen reális veszélyt a Szovjetunió számára és a helyzetet aggasztónak nevezte. Sztálin ekkor azonban még élvezte a „nevető harmadik” helyzetét, és semmi kedve sem volt ahhoz, hogy a britek oldalán belerángassa országát a háborús konfliktusba.

A Balkánon tapasztalható megnövekedett szovjet aktivitást példázza, hogy 1940. június 24-én a Szovjetunió felvette Jugoszláviával a diplomáciai kapcsolatokat (korábban folyamatosan megtagadta Jugoszlávia elismerését⁵⁹⁹), valamint hogy Bulgária területi igényeinek részleges kielégítése után a szovjet diplomácia arról

⁵⁹² Ezt állítja Fleischhauer: *Der deutsch-sowjetische...* 452.

⁵⁹³ Kotkin: *Stalin...* 791

⁵⁹⁴ Gorodetsky: *Die große Täuschung...* 76.

⁵⁹⁵ Gorodetsky: *Die Große Täuschung...* 123. Gorodetsky téved abban, hogy a német gazdaság számára szükséges „életter” már a Balkánnal is biztosított lett volna.

⁵⁹⁶ Gafencu: *Vorspiel zum Krieg...* 110.

⁵⁹⁷ Gorodetsky: *Die große Täuschung...* 97., 112–113.

⁵⁹⁸ Fabry: *Die Sowjetunion...* 107–108.

⁵⁹⁹ Gorodetsky: *Die große Täuschung...* 53.

biztosította Bulgáriát, hogy további területi igényeit is támogatják (Bulgária ugyanis 1940 nyarán bilaterálisan megállapodott Romániával, és megkapta Dobrudzsa egy részét – többet viszont a bolgár vezetés a szovjet szírihangok dacára sem akart elérni). A megnövekedett szovjet önbizalom jeleként értékelhető az is, hogy 1940. június 24-én Finnországtól annak ellenére követelték az Åland-szigetek és a petsamói nikkelbányák koncessziójának átadását, hogy pontosan tudták: a német hadigazdaságnak feltétlenül szüksége van a nikkelre.⁶⁰⁰ Emellett a Komintern is változtatott politikáján: 1940 nyaratól a kommunistáknak már nem kellett támadniuk a nyugati országok kormányainak háborús erőfeszítéseit, hanem arra kaptak utasítást, hogy ezekben a kérdésekben semleges magatartást tanúsítsanak.⁶⁰¹

Hitler számára a Romániával szembeni szovjet aktivitás elviselhetetlen kockázatot jelentett. Kőolajszállításai miatt Románia Németország legfontosabb külkereskedelmi partnere volt a Szovjetunió után. Nem engedhette azt sem, hogy egy magyar–román konfliktus felborítsa a kényes hatalmi egyensúlyt. Így a második bécsi döntés ötlete a szovjet féllel való egyeztetés nélkül született meg. Ezzel Hitler egyértelműen megsértette a paktum 3. pontját, amely konzultációt írt elő azokra az esetekre, amelyek mindkét ország érdekeit érintik. A szovjet diplomácia többször is visszatért erre a kérdésre. Szeptember 21-én a szovjet kormány részletes memorandumot adott át arról, hogy továbbra is érdekeltnek tekinti magát a balkáni országok ügyeiben, s ezzel párhuzamosan Romániára is folyamatos nyomást gyakorolt. Hitler ennek hatására döntött arról, hogy katonai missziót küld Romániába. Válaszként a szovjet fél jelezte Romániának, hogy igényt tart a Duna-delta közös szovjet–román ellenőrzésére.

Feszültséget okoztak azok a német fegyver- és csapatmozgatások is, amelyek Finnországon keresztül Észak-Norvégiába irányultak. A német diplomácia ezekről is csak utólag tájékoztatta a Szovjetuniót. Molotov ezt is a megnemtámadási szerződés 3. pontja megsértésének minősítette.

Az utolsó csepp a pohárban a háromhatalmi szerződés aláírása volt, 1940. szeptember végén. Ebben Németország, Olaszország és Japán kötelezték magukat arra, hogy kölcsönösen támogatják egymást abban az esetben, ha „a három szerződő fél egyikét olyan hatalom támadja meg, amely jelenleg nem vesz részt az európai háborúban vagy a kínai–japán konfliktusban”. A szerződés egyértelműen az USA ellen irányult – ennek ellenére a szovjet fél igencsak zokon vette, hogy a megállapodásról csak az aláírás előtti napon kapott tájékoztatást. Ribbentrop azzal próbálta elvenni az ügy életét, hogy ígéretet tett egy hosszabb levél megírására, amelyben kifejti álláspontját a vitás kérdésekről, és ezzel együtt meghívta Molotovot Berlinbe. Ribbentrop levele október 15-én érkezett meg a moszkvai német követségre, ahol két teljes napot vett igénybe az ömlengő frázisokkal teletűzdelt és meglehetősen öntelt szöveg fordítása. A rövid választ stílusából ítélve Sztálin személyesen írhatta: feltűnően ironikus stílusban köszönetet mondott Ribbentropnak az utóbbi események „tanulságos analiziséért”. Hozzátette, hogy Molotov tartozik a német külügyminiszternek egy viszontlátogatással, ezért elfogadta a meghívást.

Molotov berlini missziója

1940 őszére Hitler stratégiai ponthelyzetbe került. Hiába foglalta el Franciaországot, nyilvánvalóvá vált, hogy nem kockáztathatja meg a Nagy-Britannia elleni inváziót. Az is egyértelmű volt, hogy az idő az USA lassan, de biztosan növekvő aktivitása miatt Angliának kedvez. A republikánusok és a demokraták egyetértettek azzal, hogy az USA-nak részt kell vállalnia Anglia támogatásában, de az is nyilvánvaló volt, hogy a kérdésben Roosevelt elnök még elkötelezettebb – őt pedig 1940. november 5-én meggyőző többséggel újraválasztották. Ez egyúttal elég erős biztosítékot is jelentett a Szovjetunió számára abban a tekintetben, hogy Nagy-Britannia védekezőképessége is növekedni fog.

Németország nyersanyagok tekintetében messzemenően függött a Szovjetuniótól, és ennek Sztálin és Hitler minden bizonnyal tudatában is volt. A szovjet élelmiszer-szállítványok nélkül Németország lakossága már 1940-ben éhezett volna, és a német gazdaság is válságba került volna a szovjet olajexport nélkül.

Érdemes közelebbről is szemügyre venni ezeket a szállításokat. A Szovjetunió 1940-ben teljes exportjának 52 százalékát szállította Németországba (fordítva ez az arány csak 29 százalék volt). A szállítások az összes stratégiaileg fontos nyersanyagra kiterjedtek. Kőolajból a harmadik birodalom és szövetségesei havonta csak 850 000 tonnát tudtak előállítani, míg a német hadigazdaság havi szükséglete 1,15 millió tonna volt, és ez a szám a későbbiekben csak növekedett – a különbséget a szovjetek fedezték. Mangánból a szükséglet 40, krómból pedig 70 százalékát a szovjet export biztosította.⁶⁰² A szovjet szállításokat az sem hátráltatta, hogy a német fél saját

⁶⁰⁰ Fabry: Die Sowjetunion... 149.

⁶⁰¹ Bayerlein: „Der Verräter, Stalin, bist Du!”... 284–300.

⁶⁰² Hillgruber: Hitlers Strategie... 257.

teljesítésével rendkívül elmaradt. A Szovjetunió 1940. július 22-ig 160 millió birodalmi márka értékű árut szállított Németországba, míg Németország csak 82 milliónyit a Szovjetunióba.⁶⁰³

Hitler előtt így csak két lehetőség állt: vagy a Szovjetunió megtámadásával kiüti Anglia kezéből annak „szárazföldi kardját”, vagy pedig a Szovjetuniót is bevonja a háromhatalmi szerződésbe, és ezzel gyakorol nyomást Angliára. Utóbbi eset azonban hosszú távon épp Hitler ideológiai céljai miatt nem lett volna fenntartható. Ezek voltak azok a tárgyalási dilemmák, amelyek a német diktátort nyomasztották a találkozót megelőzően.

Ezzel szemben semmilyen jel sem utal arra, hogy a szovjet félben lett volna bármilyen kisebbségi érzés vagy szorongás. Sokkal inkább az önbizalom megnyilvánulásait találjuk, amit áttételesen 1940 októberében Bismarck emlékiratainak orosz nyelvű százezres példányszámú kiadása is bizonyít – az A. Sz. Jerusalimszkij professzor neve alatt megjelenő, de valójában Sztálin által erősen átszerkesztett előszavával megjelenő kötet célzott arra, hogy XII. Károly és Napóleon Oroszország elleni hadjáratai nem véletlenül fulladtak kudarcba: „Bismarck ismerte a felmérhetetlen orosz teret. Értette stratégiai jelentőségét, és az volt a véleménye, hogy idegen hatalom számára ez leküzdhetetlen. Emlékirataiban megjegyzi, hogy még egy Oroszország elleni sikeres hadjárat esetén sem lehet megsemmisíteni az óriási ország elképesztő lehetőségeit.”⁶⁰⁴ A szovjet despotára jellemző gondolkodásmód, hogy azt gondolta, a német fél képes lesz egy történelmi témájú kötet bevezetőjét diplomáciai üzenetként értelmezni.

Molotov külügyi népbiztos 1940. novemberi berlini tárgyalássorozata is arra utal, hogy a Szovjetunió vezetői saját helyzetüket egyáltalán nem érezték fenyegetettnek. Molotov Sztálin utasításainak megfelelően Bulgária, Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Görögország és a tengerszorosok kapcsán is „érdekeltséget” jelentett be – ráadásul olyan határozottsággal, amit nehezen lehetett nem fenyegetésként értelmezni. Paul Schmidt tolmács visszaemlékezésében kiemelte, hogy Hitler csapongó véleményeihez képest Molotov érvelése „matematikailag pontos és tévedhetetlenül logikus” volt, s határozott stílusához hasonló Hitlerrel tárgyaló politikustól még nem tapasztalt.⁶⁰⁵ Hozzá kell tennünk, hogy Molotov egyáltalán nem improvizált, hanem teljes mértékben Sztálin instrukcióinak megfelelően cselekedett, amelyeket előző nap táviratban is megkapott.⁶⁰⁶

Molotov hadvezérekhez méltó, népes kísérettel érkezett Berlinbe: három lakáj, tizenhat titkosrendőr és természetesen saját orvos is tagja volt a delegációnak. Van valami abszurd abban, hogy Goebbels naplójában azon kesergett, hogy a kíséret egyetlen tagjával sem lehet magánbeszélgetéseket folytatni: „Az arcokon az egymástól való félelem és kisebbségi érzés látszik. Még egy ártatlan beszélgetés is kizárt. A GPU örökdió. Félelmetes. Ebben a világban nincs értelme az életnek.”⁶⁰⁷ Ribbentrop kérésére a szovjet külügyi népbiztos személyesen hozta el Sztálin bekeretezett portréját, amelyet már 1939 szeptemberi látogatása alkalmával megígérték neki.⁶⁰⁸ A berlini Anhalter Bahnhofon a felsorakozott díszszázad az *Internacionálé* hangjaival fogadta a szovjet küldöttséget – ez a mű 1933 óta nem hangzott Németországban közterületen. Annak is volt némi diszkrét bája, hogy Hitler náci köszöntéssel fogadta a külügyi népbiztost.

Érdekes módon Molotov először nem tiltakozott, amikor Hitler azt javasolta, hogy a Szovjetunió csatlakozzon a háromhatalmi szerződéshez. Ennek érdekében a német diktátor még azt is felajánlotta, hogy a Szovjetunió mentesülhetne a katonai segítségnyújtás kötelezettségétől. Molotov azonban kikötötte, hogy az ezzel kapcsolatos további tárgyalások előtt a zárják le az összes érdekszférákkal kapcsolatos vitás kérdést.

Hitler kezében egyetlen érv volt arra nézve, hogy a Szovjetunió miért is volna jó elfogadnia az ötleteit: a szétesőnek előadott Brit Birodalom „csődhalmazának” felosztásában ígért részesedés. Ő is sejtette azonban, hogy kevés az esély arra, hogy Moszkva tényleg érdeklődést tanúsítson az Indiai-óceán stratégiai kérdései iránt. Molotov egyből át is látott a szitán, és az ötletet elutasította.

Az első este Molotov a szovjet nagykövetség Unter der Lindenen épült nagy márványtermében rendezett fogadást. Hitler erre nem jött el, távollétében Hess, Göring és Ribbentrop képviselte a német vezetést. Az eseményt azonban félbeszakította a brit légierő támadása, s a társaság levonult a légoltalmi pincékbe, ahol Molotov epés megjegyzéseket tett Ribbentropnak. Nem is érti, hogy ha Hitler nemrégiben még azt mondta, hogy Anglia szinte teljesen megsemmisült, akkor most kik is bombázzák Berlint.

Másnap a tárgyalások folytatódtak. Molotov pontos utasításokat kapott Sztálintól arról, hogy semmilyen „csődhalmaz” felosztásáról ne tárgyaljon. Helyette a megbeszélések először Finnország körül forogtak, amelyeket a paktum egyértelműen szovjet érdekszférának minősített, viszont Németország a Norvégiához közeli petsamói nikkelbánya miatt csapatokat szállított ide. Hitler feltette a kérdést, hogy szándékában áll-e a

⁶⁰³ Brügel: Stalin... 292. sz. dokumentum, 237.

⁶⁰⁴ Brügel: Stalin... 316. sz. dokumentum, 251.

⁶⁰⁵ Schmidt: Statist... 520.

⁶⁰⁶ Molotov előzetes jegyzeteit lásd Bayerlein: „Der Verräter, Stalin bist Du!”... 307–308, Besymenski: Stalin und Hitler... 315–318.

⁶⁰⁷ Fröhlich (szerk.): Die Tagebücher von Joseph Goebbels... 8. kötet, 418.

⁶⁰⁸ Brügel: Stalin... 322. sz. dokumentum, 254.

Szovjetunióknak megszállni Finnországot, amire Molotov kitérő választ adott. Molotov kifogásolta azt is, hogy Németország finn delegációkat, illetve személyiségeket fogad, s érzékeltette, hogy amint a német csapatok kivonulnak, Finnország hasonló sorsra jut, mint a balti államok. Ezt annál is inkább megtehetette, mert Finnország lerohanására 1940 nyarán új hadműveleti tervek készültek.⁶⁰⁹ Bukovina kapcsán Molotov kénytelen volt beismerni, hogy annak területét a paktum nem szabályozta, de elvárja, hogy a német fél megértést tanúsítson a szovjet igények iránt, amelyek még mindig nem teljesültek teljes mértékben. A Boszporusz és a Dardanellák kapcsán pedig leszögezte azt a korábban is hangoztatott álláspontot, hogy a Szovjetunió ezeket saját érdekszférájának tekinti, és nem elégszik meg Törökország semlegességével. Az addig sem épp barátságos hangulat rendkívül fagyossá vált. Ezt követően Hitler egy újabb légiriadóra hivatkozva elhagyta a tárgyalást, Ribbentrop pedig újra megkísérelte meggyőzni szovjet tárgyalópartnerét egy négyhatalmi paktum előnyeiről. Molotov nem tehetett mást, mint hogy megígérte: hazatérte után megvitatja a tervet Sztálinnal, és közli a Szovjetunió feltételeit.

Ez nem is maradt el. Sztálin igazi reálpolitikusként további kísérleteket tett arra, hogy Hitlertől engedményeket csikarjon ki. 1940. november 25-én Molotov immár Moszkvában átnyújtotta a szovjet feltételeket, amelyek a következőket tartalmazták: Németország elismeri, hogy Finnország a Szovjetunió érdekszférája, és innen minden csapatot kivon. A Szovjetunió kölcsönös segítségnyújtási szerződést köt Bulgáriával, és támaszpontokat létesít a Boszporusz és a Dardanellák térségében.

Erre az ajánlatra Hitler már nem válaszolt. Molotov tárgyalások folyamán tanúsított hajthatatlansága csak megerősítette abbéli meggyőződésében, hogy Nagy-Britannia épp a szovjetekben reménykedve nem hajlandó a megegyezésre. Egyúttal viszont azt is nyilvánvalóvá tette számára, hogy a Szovjetunióval szemben csak két lehetőség van: az alávetettség elfogadása, vagy a harc.

Sztálin ezt követően közvetlenül és közvetett módon is több alkalommal jelezte, hogy választ szeretne kapni az ajánlatára. Először 1941. január 17-én Molotovon keresztül „csodálkozását fejezte ki”, hogy Berlin hallgatásba burkolódik. Január 21-én Berlinben Weizsäcker arra hivatkozott Gyekanozov követnek adott válaszában, hogy Németországnak még egyeztetni kell szövetségeseivel. A szovjet diplomácia később részletezett akciókkal ezt követően még többször próbálkozott, Sztálin pedig 1941. április 17-én Macuokának is kiemelte, hogy sajnálattal tapasztalja, hogy Berlin még mindig nem tudott dönteni a kérdésben.⁶¹⁰

Az utókor Molotov tárgyalásainak értékelése kapcsán mindmáig hipotézisekre van utalva, mivel Sztálin ezzel kapcsolatos iratainak egy része máig nem kutatható. James F. Brynes, az USA 1945–1947 közötti külügyminisztere komoly stratégiai hibának nevezte Molotov erőszakosságát, Andreas Hillgruber szerint pedig nem dönthető el, hogy „a szovjet távlati célok ilyen nyílt leleplezése egyben a máskülönben rendkívül szűkszavú Molotov világtörténelmi tévedése volt, vagy valamilyen rendkívül rafinált taktika részét képezte-e”.⁶¹¹ A német források azonban ezt az értelmezést nem feltétlenül támasztják alá. Hitler a találkozó utáni hetekben még hezitált; környezetéből Jodl, Göring, Raeder és Halder is úgy gondolta, hogy a szovjetekkel továbbra is fenntartható az együttműködés.⁶¹²

Ezzel szemben Ernst Topitsch szerint Molotov tárgyalási stratégiája nemcsak hogy teljesen tudatos volt, hanem hideg kalkulációkra épült – pedig ő még nem tudta, amit ma már a kutatás ismer: hogy Molotov mindenben pontosan követte Sztálin utasításait. Bizonyos szempontból ugyanis téves következtetésekre jutunk, ha az eseményeket a következményei, és nem az előfeltételei felől vizsgáljuk. 1940 novemberében Molotov és Sztálin még nem számolhattak a Wehrmacht 1941. nyári sikereivel. Rooseveltnél megválasztásával nemcsak az lett nyilvánvaló, hogy Nagy-Britannia komoly támogatást fog kapni a hadviseléshez, hanem egy idő után az USA hadba lépése is valószínűsíthető volt. Nemcsak a Seelöwe hadművelet maradt el, hanem Hitlernek sem Spanyolországot, sem a Vichy-Franciaországot nem sikerült maga mellé állítania Nagy-Britannia ellen. A Balkánon Olaszország épp súlyos kudarcot szenvedett el Albániában Görögországtól. Az egyébként sem csúcsra járatott német gazdaság pedig a szovjet szállítások lélegeztetőgépére volt kötve. Semmi sem adott tehát okot különösebb német optimizmusra. A szovjet fél számára a feladat sokkal inkább a kérdés diplomáciai és pszichológiai előfeltételeinek megteremtése volt, mégpedig három területen: a németekkel szemben, akiket le kellett verni, a nyugatiakkal szemben, akiket be kellett csapni, valamint a saját lakossággal szemben, amelyet fel kellett lelkesíteni. Mindhárom célnak az felelt meg a legjobban, ha a Szovjetunió a lehető legnagyobb mértékben ki tudja terjeszteni Németországgal szembeni „befolyási övezeteit”. Azt, hogy ezzel a magatartással azt is kockáztatják, hogy Hitler sarokba szorítottnak érzi magát és ezért támadja meg a Szovjetuniót, nem tartották veszélyesnek, hiszen egy kétfrontos háborúban képtelen lesz bevetni teljes haderejét. Ahogyan Topitsch írja:

⁶⁰⁹ Besymenski: Stalin und Hitler... 278–281.

⁶¹⁰ Besymenski: Stalin und Hitler... 334.

⁶¹¹ Hillgruber: Hitlers Strategie... 306.

⁶¹² Kotkin: Stalin... 814.

„Ezen előfeltételek fényében nemcsak Molotov érvelése és beszédmódja, hanem teljes berlini viselkedése matematikailag pontos és tévedhetetlenül logikus értelmet nyer.”⁶¹³

Lehetséges persze, hogy Topitsch értelmezése Sztálinnal szemben túlságosan egyoldalú, amennyiben azt feltételezi, hogy a szovjet diktátor egyáltalán nem félt Hitlertől. A szovjet hadsereg állapota éppenséggel kritikára is bőven adott okot, és Hruscsov visszaemlékezéseiben arra utal, hogy a diktátor maga is bizonytalanná vált.⁶¹⁴

Téves azonban az a nézet, hogy miként 1939 augusztusában Sztálin tudta teljes mértékben ráerőltetni elképzeléseit Hitlerre, úgy 1940 novemberében Hitler próbálkozott ugyanezzel⁶¹⁵ – hiszen nem Hitler volt az, aki sarokba szorította tárgyalópartnerét, hanem fordítva. Ráadásul senki sem kényszerítette Sztálint arra, hogy Molotovon keresztül ennyire radikális követelésekkel álljon elő. Sztálin azt is megtehetette volna, hogy a november végén elküldött ajánlatában valamennyit visszavesz abból az igénylistából, amelyet Molotov berlini látogatásán előadott, de nem így cselekedett. Az viszont igaz, hogy a szovjet vezető mozgásteret a német elutasítás után rendkívül leszűkült, minden jel szerint azonban ettől nem pánikolt be. Sztálin ugyanis nem ismerte fel azt a zsákutcát, amibe belelavírozta magát, s egészen 1941 május közepéig úgy érezhette, hogy koncepcióját semmi sem fenyegeti.

Hatalmi pókerjátzsma 1941 első felében

A Balkán különösen jól mutatta a szovjet politikai célok változását. 1941. március 8-án az Abwehr elfogott egy szovjet táviratot, amelyben ez állt: „A szovjet kormány nem kívánja a Görögország elleni német aktivitás akadályozását, mivel szükséges az angol gyarmatokra nyomást gyakorolni és fenyegetni a Szezi-csatornát, valamint az afrikai angol csapatok ellátását. Másrészt viszont a Balkán népeinek növekszik a hangulata a háborús részvétel ellen. Azokat a kormányokat, amelyek aktívan támogatják Németországot, figyelmeztetnünk kell, hogy ebből veszélyek származnak a békére. Nyomást kell gyakorolnunk Jugoszláviára és Törökországra, hogy semelyik oldalon ne avatkozzanak be a háborúba, de egyidejűleg szimpátiát kell keltenünk a görög nép soraiban, amelynek küzdenie kell a német invázió ellen. Amennyiben utalunk a bekövetkező lépésekre, egyúttal hangsúlyoznunk kell: nem gondolunk arra, hogy veszélyeztessük a német–szovjet szerződést, amely szükséges legfontosabb célunkhoz, a Brit Birodalom szétzúzásához.”⁶¹⁶

Jugoszláviában 1941. március 27-én szerb nacionalista tisztek puccsal megbuktatták a korábban Németországgal *modus vivendi*-t kereső kormányt, amely két nappal korábban csatlakozott a Németország, Olaszország és Japán által 1940. szeptember 27-én aláírt háromhatalmi szerződéshez. A Kreml számára mindez váratlan ajándékot jelentett. Erre bizonyíték az az üdvözlő távirat, amelyet Molotov küldött az új kormánynak: „A jugoszláv nép ismét méltónak bizonyult dicsőséges múltjához.” Hozzá kell tenni, hogy a puccs sokkal inkább a felelőtlen magatartás iskolapéldája volt, hasonlóan Gavriló Princip 1914-es merényletéhez. 1941 márciusában Jugoszlávia úgy írhatta alá a háromhatalmi egyezményt, hogy felmentést kapott a katonai segítségnyújtás kötelezettsége alól, és ezzel gyakorlatilag semmilyen kockázatot nem kellett vállalnia azért, hogy kimaradhasson a háborúból. Mivel azonban a szerb nacionalista tisztek úgy ítélték meg, hogy a megállapodás hosszú távon az addig elnyomott horvát politikai erőket erősíti majd, az államcsíny mellett döntöttek.

Március 31-én a belgrádi német nagykövetség tudomására jutott, hogy a Szovjetunió Jugoszláviának is kölcsönös segítségnyújtási szerződést ajánlott fel. Ez ugyan nem felelt meg teljesen a tényeknek, mivel a kezdeményezés Jugoszláviától indult ki, de az igaz volt, hogy Molotov örömmel fogadta a felajánlkozást. A Kreml szempontjából mennyei ajándéknak tűnt, hogy egy balkáni állam vállalja a fegyveres összecsapást a németekkel, hiszen abban lehetett bízni, hogy a nehéz hegyi terep sokáig leköti a Wehrmachtot. Sztálin és Churchill akaratlanul ugyan, de már ugyanazt a kötelet húzta... Ezt a brit politika is regisztrálta, amelynek értékelése szerint „Sztálin Jugoszláviával játszik azért, hogy hatást gyakoroljon Hitlerre, és jobb feltételeket érjen el”.⁶¹⁷

Németország korábban úgy vonultatta be katonáit Romániába és Bulgáriába, hogy erről a szovjet felet csak utólag tájékoztatta, amivel egyértelműen megsértette a Hitler–Sztálin-paktum előzetes konzultációt előíró pontjait. Jugoszlávia esetében a Szovjetunió elegánsabban járt el: április 4-én Molotov tájékoztatta Schulenburgot, hogy országa a közeljövőben barátsági szerződést kíván kötni Jugoszláviával. Schulenburg ezt ugyan rendkívül szerencsétlennek nevezte, de ennél többet nem tehetett.

⁶¹³ Topitsch: *Stalins Krieg*... 99.

⁶¹⁴ Kotkin: *Stalin*... 821.

⁶¹⁵ Így Kotkin: *Stalin*... 819.

⁶¹⁶ Fabry: *Die Sowjetunion*... 290.

⁶¹⁷ Gorodetsky: *Die große Täuschung*... 189.

Hitler számára a bizonytalan balkáni helyzet nem volt elfogadható – különösen úgy nem, hogy Olaszország offenzívája is elakadt Görögországgal szemben, és várható volt, hogy a brit csapatok előbb-utóbb valamilyen akciót kezdeményezhetnek „Európa lágy altestén”. Ezért a belgrádi puccs után azonnal eldöntötte Jugoszlávia lerohanását.

Április 6-án hajnalban, csak órákkal a német támadás kezdete előtt a Szovjetunió alá is írt Jugoszláviával egy előző napra visszadátumozott (!) barátsági és semlegességi szerződést. Ez ugyan a jugoszláv félnek csalódást okozott, mivel ők ennél többre, kölcsönös segítségnyújtási egyezményre számítottak, de Sztálin mindent megtett, hogy kárpótolja a szerb diplomatákat. Kijelentette a delegációnak: „Ugyanannak a vérnek és ugyanannak a vallásnak (!) a gyermekei vagyunk. Semmi sem választhat el bennünket egymástól. Remélem, hogy hadseregük sokáig feltartja majd a németeket. Vannak hegyeik és erdeik, ahol a német tankok hatástalanok. Szervezzenek gerillaháborút...”⁶¹⁸

Ezt követően Milan Gavrilović jugoszláv követhoz lépett, és megáldotta: szláv módon keresztet vetett rá – ettől Mikojan röhögőgörcsöt kapott, amit csak az arca elé rántott zsebkendővel tudott leplezni.⁶¹⁹

Másnap meg is indult a Wehrmacht támadása Jugoszlávia ellen. Sztálin tanácsai nem segítettek: a jugoszláv hadsereg napok alatt összeomlott. Igaz ugyan, hogy 1941 második felére megindult egy gerillaháború, de alapvetően nem Szerbiában, hanem a horvátok által megszállt bosnyák területen. Az ezt követő polgárháborúban minimális német és olasz részvétel mellett alapvetően a horvát usztasák, szerb nacionalista hadurak és kommunista partizánok harcának több mint egymillió (egyész számítások szerint 1,7 millió) halálos áldozata volt. Több mint különös, hogy az állítólag békeszerető és csakis védelmi szempontokat figyelembe vevő szovjet vezetés ilyen veszélyes diplomáciai kalandokat kockáztatott meg. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy Sztálin teljesen biztosnak érezte a helyzetét, mivel abból indult ki, hogy Németország semmi esetre sem fog megkockáztatni egy kétfrontos háborút.

1941. április 13-án ráadásul Japán és a Szovjetunió kölcsönös semlegességi szerződést is kötött.

Ennek a szerződésnek az ötlete Japántól indult ki. A japán fél megneemtámadási szerződést szeretett volna kötni, ami tartalmazta volna azt a kötelezettséget is, hogy az aláíró felek vállalják, hogy nem segítenek olyan országokat, amelyek valamelyik aláíró féllel hadban állnak. A Szovjetunió azonban erre csak azon az áron lett volna hajlandó, ha Japán visszaadja Dél-Szahalin szigetét és a Kuril-szigeteket. Mivel tudták, hogy ez a japán félnek vállalhatatlan követelés, a másik szovjet ajánlat a semlegességi szerződés volt, azonban ebben az esetben is a szovjet fél ragaszkodott ahhoz, hogy Japán mondjon le az Észak-Szahalin szigetén létesített kőolaj-kitermelési koncesszióiról (a sziget jelenleg is Oroszország legnagyobb kőolaj- és földgázlelőhelye). Cserébe a szovjetek évi 100 000 tonna olaj szállítását vállalták, amiről azonban a japánok sejtették, hogy az ígért betartása egy krízis esetén igencsak kérdéses – holott számukra az összes nyersanyag közül épp az olaj volt a legfontosabb. A japán gazdaság és hadsereg ezen a területen még a németnél is jóval kiszolgáltatottabb volt. Azt a japán ajánlatot, amely Észak-Szahalin megvásárlására vonatkozott, Molotov viccnek minősítette.

A japán–szovjet megneemtámadási szerződést 1941 áprilisában végül mégis megkötötték, mert mindkét felet szorította az idő: az, hogy a Szovjetunió ezzel a szerződéssel egyértelműen Nagy-Britannia és az USA megtámadása felé terelte Japánt, legalább annyira fontos szempontja volt Sztálinnak, mint az, hogy ezzel biztosította saját keleti határait. Ráadásul azt is el tudta érni, hogy a szerződést úgy fogalmazzák meg, hogy Japánnak még akkor is semlegesnek kellett volna maradnia, ha a Szovjetunió támadott volna meg egy harmadik országot (ennek a kitételnek az éle csakis Németországra vonatkozhatott, és egyben a háromhatalmi szerződés értéktelenítését is jelentette, az ugyanis segítségnyújtási kötelezettséget is tartalmazott – igaz csak akkor ha az aláírók valamelyikét támadás éri – azonban az a kérdés, hogy mi minősül nem provokált támadásnak, itt is politikai kérdést jelentett).⁶²⁰ Tokió politikai dilemmáival egyébként Moszkvában tisztában voltak, köszönhetően az ott működő és igencsak sikeres kémrezidentúrának, amit a már említett Richard Sorge irányított. Japán pedig eddigre már eldöntötte, hogy az USA-val és Nagy-Britanniával veszi fel a harcot. Emellett pedig a jugoszláviai események is jelezték a Szovjetunióknak a megegyezés szükségességét, hiszen a szovjet mozgástér a balkáni német sikerek miatt leszűkült. Japán hajlandóságát indirekt módon elősegítette az is, hogy a német diplomácia, amennyire csak lehetett, igyekezett titkolni a német–szovjet ellentéteket japán partnerei előtt. Macuoka japán külügyminiszter március 27-i és 29-i, valamint április 4-i berlini látogatása alkalmából Ribbentrop mélyen hallgatott előtte a Szovjetunióval kapcsolatos német tervekről, azaz ismételten megsértette az antikomintern paktumot. A hallgatás mögött az a számítás volt, hogy Németország egyrészt amúgy is elbír a Szovjetunióval, másrészt pedig Hitlernek is érdeke volt, hogy Japán minél hamarabb háborúba kerüljön Angliával és az USA-val, mivel ez tehermentesíthette a német nyugati frontot. A japán kormány pedig maga is az utóbbi verziót favorizálta.

⁶¹⁸ Fabry: Die Sowjetunion... 249.

⁶¹⁹ Fabry: Die Sowjetunion... 294.

⁶²⁰ Gafencu: Vorspiel zum Krieg... 208–209.

Nehéz eldönteni, hogy a japán és a szovjet fél közül melyik volt cinikusabb: Sztálin, aki azzal dicsérte japán partnerét, hogy mennyire becsületes, őszinte és nyílt, vagy Macuoka, aki a kapitalista közegben működő és császári vezetés alatt álló japán politika „morális kommunizmusáról” értekezett, amellyel a legszívesebben megsemmisítenék a nyugati kapitalizmust és individualizmust. Emellett azonban a japán külügyminiszter kiváló tárgyalónak bizonyult: a Szahalin-szigetek olajkoncesszióinak ügyében jótányit sem engedett, és úgy tett, mintha nem lenne neki sürgős a megállapodás. Az idő viszont a szovjet félnek is fontos tényező volt, mivel a jugoszláv ellenállás összeomlott. Végül Macuoka elérte, hogy a japán–szovjet szerződés szövegét „tehermentesítsék” a vitás kérdésektől.

Sztálin fekete humorára vall, hogy Macuoka moszkvai búcsúztatása alkalmával, amikor a pályaudvaron Schulenburgot is felfedezte, odalépett hozzá, vállára tette a kezét, és azt mondta: „Barátoknak kell maradnunk, és önnek mindent meg kell tennie ezért!” Kicsit később Sztálin a civil ruhás helyettes német katonai attaséhoz, Hans Krebshez fordult, és miután megtudta, hogy német, kijelentette: „Veletek barátságban maradunk – feltétlenül!”⁶²¹ Az esetnek különleges jelentőséget adott, hogy Sztálin korábban soha nem kísérte ki látogatóit a pályaudvarra. Ezt az előre be sem jelentett kitüntetését csak Macuoka kapta, aki miatt (mivel a búcsúztatási ceremónia elhúzódott) a hetente egyszer közlekedő transzszibériai expressz is csak másfél óras késéssel indult el. Sztálinnak, aki korábban a lett külügyminiszternek azzal érvelt, hogy „mindketten kis népek fiaai vagyunk, tartsunk össze”, aki Gavrilovićnak arról áradozott, hogy „ugyanannak a vérnek és ugyanannak a vallásnak a gyermekei vagyunk”, és aki Macuokának a pályaudvaron azt kiáltotta búcsúzóul, hogy „mindnyájan ázsiaiak vagyunk, és össze kell fognunk”, nem eshetett nehezére ugyanazzal a cinizmussal hazudnia a német diplomatáknak sem. A társaság ekkorra már eléggé viharvert állapotban volt, mert Sztálin kivételével, aki szokása szerint magának mindig csak vizet szolgáltatott fel vodka helyett, előző este, sőt aznap délután Macuokát és Molotovot még a szokásosnál is több alkohollal itatta le, olyannyira, hogy a japán követet másnapossága miatt még a pályaudvaron is támogatni kellett, Molotov pedig ugyanott azt rikkantgatta, hogy „üttörő vagyok, mindig készenlétben” – miközben a bolgár követ szerint a társaságból még ő volt a legjózanabb.⁶²²

A szovjet lakosság mentális felkészítése arra, hogy a paktum nem lesz örök életű, finom eszközökkel 1941 tavaszán is zajlott. Idesorolható a *Krokodil* című szovjet vicclap karikatúrája is, amely egy szovjet táborkot mutatott kritika közben, aki azt mondja: „Uraim, minden erőnket össze kell szednünk, mert rövidesen lesz egy igazi ellenségünk.”⁶²³ Varga Jenő, Sztálin gazdaságpolitikai tanácsadója pedig még ekkor is arról beszélt a Lenin Katonai Akadémián tartott előadásán, hogy a kapitalizmus mélyülő krízise csak addig teszi szükségessé a Szovjetunió semlegességét, amíg a helyzet nem válik forradalmivá: „Amikor a burzsoá uralom meggyengül, és a proletariátus kezébe veszi a hatalmat, akkor a Szovjetunió köteles lesz segíteni más országokban a proletárforradalmak győzelmét, és ezt meg is fogja tenni.”⁶²⁴

A Szovjetunió haditervei és a szovjet taktika megváltozása

Ha összehasonlítjuk a két fél tervezési aktivitásait, érdekes eredményre jutunk. A szovjet vezérkar már 1938-ban rendelkezett Lengyelország és Németország elleni hadműveleti tervekkel; ezzel szemben Németország csak 1940 nyara után kezdett kidolgozni ilyet a Szovjetunió ellen, de a franciaországi hadjárat tervezése is csupán 1939 októbere után kezdődött.

1939 szeptemberében Sztálin új tervek kidolgozására utasította a vezérkart. Alekszandr Vasziljevskij vezérőrnagyot (később a Szovjetunió marsallja) 1940 áprilisában nevezték ki a vezérkar hadműveleti osztályvezető-helyettesévé. Visszaemlékezése szerint „őszintén meg kell mondanom, erre az időre a legtöbb feladatot már el is végezték. Saposnyikov [marsall] az elmúlt években személyesen vezette az ezzel kapcsolatos tervezést, és a vezérkar épp az utolsó simításokat végezte ahhoz, hogy a terveket a Központi Bizottság elé lehessen terjeszteni.”⁶²⁵

1940 júliusában Saposnyikov marsall, a vezérkar főnöke és Szemjon Tyimosenko hadügyi népbiztos tanulmányt készített a Vörös Hadsereg mozgósításáról és felvonulásáról egy háború esetén. Saposnyikov a terv előszavában leszögezte, hogy „az európai politikai helyzet [...] valószínűsít egy fegyveres összeütközést nyugati határainkon”. A továbbiakban Saposnyikov egy kétfrontos, Európában Németország, Ázsiában pedig Japán ellen folytatott háborúból indult ki. Figyelemre méltó, hogy ezek a tervek még azelőtt születtek, hogy Hitler július

⁶²¹ Schulenburg jelentése 1941. 04. 13., ADAP D sorozat XII.2. kötet, Nr. 351.

⁶²² Gorodetsky: Die große Täuschung... 257.

⁶²³ ADAP D sorozat XII.2. kötet, Nr. 160., idézi Fabry: Die Sowjetunion... 290.

⁶²⁴ Wolkogonow: Stalin. Triumph... 541–542, idézi Duda: Jenő Varga... 150.

⁶²⁵ Wassilewski: Sache des ganzen Lebens... 89.

végén utasítást adott volna a német szárazföldi haderő vezérkarának a Szovjetunió elleni támadási terv kidolgozására. Saposnyikov javaslata az volt, hogy a főerőket az 1939 előtti határoknál kellene felvonultatni, és az új nyugati területeket csak fedező csapatok szállják meg. Egy ilyen terv kétségtelenül hatalmas előnye lett volna, hogy a német csapatok már a támadás első fázisában, a főerőkkel történő összeütközés előtt súlyos logisztikai kihívások elé kerültek volna.

Saposnyikov tanulmánya alapján utódja, Kirill Mereckov és Tyimosenko szeptemberben egy módosított felvonulási tervet készítettek. Az idő látszólag a szovjeteknek dolgozott, és úgy tűnt, nem kell meglepő fordulattól tartaniuk. A szovjet vezérkar 1940. december 23. és 31. között parancsnoki konferenciát szervezett, amelyen a teljes katonai vezetés mellett a Politikai Bizottság tagjai is részt vettek. Ezen a konferencián Tyimosenko marsall leszögezte, hogy a szovjet haderő fő feladata továbbra is a mély hadművelet tervezése. Zsukov hadseregtábornok és társai a korábbi német hadműveletek sikereit kiértékelve arra jutottak, hogy a legfontosabb feladat a rejtett mozgósítás előkészítése, annak érdekében, hogy a hadsereg váratlan csapással tudja megkezdeni hadműveleteit. A konferencián azonban vita alakult ki abban a kérdésben, hogy technikailag egyáltalán lehetséges-e a németekkel szemben egy meglepetésszerű támadás indítása;⁶²⁶ ezt követően pedig a konferencia tanulságait levonva a szovjet vezérkar 1941. január 2. és 11. között két nagyszabású hadijátékot rendezett. Ezeket négy marsall, 49 tábornok, a nyugati katonai körzetek parancsnokai, a Honvédelmi Népbiztosság és a vezérkar képviselői is részt vettek. Sokatmondó, hogy egyik hadijáték sem foglalkozott részletesen azzal a fázissal, amikor a német csapatok támadnak: a tervezés onnan indult, hogy a „nyugatiak támadását” a határon természetesen visszaverték, és maga a hadijáték a határozott ellentámadással kezdődött⁶²⁷ – tehát egyetlen szovjet települést sem érintett. Ez arra utal, hogy abból indultak ki, hogy a háború nem is német támadással kezdődik – másképp nem magyarázható, hogy a német támadás elhárítása nem szerepelt a hadijátékban!

A tíz napos gyakorlat során két forgatókönyvet próbáltak ki: az „északi” verzióban a szovjet erők a Pripjaty-mocsaraktól északra mentek át támadásba. A „déli” verzióban ez a szovjet támadás Lwów térségéből nyugati és déli irányba történt. A szemben álló feleket mindkét verzióban Zsukov és Pavlov tábornokok irányították, az „északi” verzióban Zsukov a németek, a „déli” forgatókönyvnel pedig a szovjet csapatokat vezette.

A hadijáték során tapasztaltak hatására súlyos döntésekre került sor: Mereckov vezérezredest leváltották a vezérkar főnökének posztjáról (nem sokkal később le is tartóztatták), és helyére Zsukovot nevezték ki. Nem meglepő módon a hadijáték kiértékelése után ennek a „déli” verzió végrehajtását választották.⁶²⁸ Ebben nagy szerepet játszott az a felismerés, hogy egy ilyen csapás azonnal elvágja Németországot a kőolajforrásoktól. Sajnos a „déli” verzió részletes tervei mindmáig nem jelentek meg a szakirodalomban, annyi azonban tudható, hogy a támadás céljai közt Budapest és Temesvár is szerepelt. Mindezt a fegyvernemek együttműködésével hajtották volna végre, és a terv része volt az ellenséges repterek váratlan megsemmisítése 250 kilométeres mélységben, valamint egy nagyszabású deszanthadművelet Nyíregyháza térségében.

Fontos megemlíteni, hogy egy hadijátékot soha nem szoktak konkrét dátum nélkül lejátszani, mivel az időjárási körülmények a tervezés elengedhetetlen részét képezik. Ennek megfelelően a „déli” verzió egy 1941. augusztus 8. és 20. között indított offenzívát szimulált. Ebben a szovjet csapatok augusztus 15. és 17. között Nyíregyháza–Csap–Mátészalka térségében három légideszantdandár bevetésével nyitották volna meg a frontot támadó csapataik előtt a Kárpátokon át.⁶²⁹

A fentiek alapján és az egyre fenyegetőbb német felvonulással szembesülve a Vörös Hadsereg 1941 folyamán először március 2-án, majd március 11-én, végül – nem függetlenül Sztálin május 5-i beszédének irányvonalától – május 15-én terjesztette elő Sztálinnak módosított (ellen)támadási terveit.⁶³⁰ (1924 óta egyébként ez volt a tizenegyedik támadási terv, amit a szovjet vezérkar elkészített.) Az új tervből – melyben azzal számoltak, hogy Magyarország is részt fog venni a Wehrmacht támadásában – összesen egy Vasziljevskij vezérőrnagy által kézzel írt példány készült, és a bevezetőjében a következő áll:

„Ha figyelembe vesszük, hogy Németország hadseregét a mögöttes szolgálatokkal együtt mozgósította, akkor megelőzheti [kétszer aláhúzva] felvonulásunkat, és meglepetésszerű csapást mérhet ránk. Hogy ezt megelőzzük, és a német hadsereget szétverhessük (utóbbi áthúzva), szükségesnek tartom, hogy semmi esetre se engedjük át a német vezetésnek az iniciatívát, előzzük meg [kétszer aláhúzva] ellenfelünket a felvonulásban, és akkor támadjuk meg a német hadsereget, amikor az még a felvonulás fázisában van, és nincs abban a helyzetben, hogy frontot

⁶²⁶ A konferencia jegyzőkönyvére lásd Барсуков (szerk.): Накануне войны...

⁶²⁷ Minc: A szovjet vezetés... 82.

⁶²⁸ Minc: A szovjet vezetés... 82., lásd még Бобылев: Репетиция катастрофы... és uő: К какой войне... 3–20.

⁶²⁹ Бобылев: Репетиция катастрофы... 32.

⁶³⁰ A tervekre lásd az előbb említett hivatkozásokon túl Minc: A szovjet vezetés..., Danilov: Hat der Generalstab... 41–51., Maser: Der Wortbruch... 406–420.

építsen fel, valamint megszervezze a fegyvernemek együttműködését.”⁶³¹ A tervezetből a Magyarország elleni csapás már kimaradt; a szovjet Délnyugati Frontnak, amely a határra felvonult legerősebb csoportosítás volt, Krakkó és Olmütz felé kellett volna támadnia, míg Magyarország és Románia erőivel szemben rugalmas védelmet terveztek, azzal a kiegészítéssel, hogy Románia ellen adott esetben szintén offenzívát lehet indítani.⁶³²

A figyelmes olvasó már ebből a szövegből is láthatja, hogy a szovjet vezérkart nem az aggasztotta, hogy Németország támad – nem feltételezték róla a jószomszédságot –, hanem az, hogy a német támadás esetleg megelőzi (!) a tervezett, a saját támadást előkészítő felvonulást. A jelentés ugyanis azt szögezi le, hogy már mindkét hadsereg mozgósított, de a német hadsereg még nem kezdte meg felvonulását a szovjet határra, noha ez bármikor bekövetkezhet. Ezzel szemben a szovjet hadsereg nemcsak mozgósított, hanem már felvonulásban volt. Ez a felvonulás ugyanis nem 1941 májusában kezdődött: a szovjet hadsereg 1939-től folyamatosan több hadosztályt állomásoztatott a határon, mint a német hadvezetés. Ez annyiból érthető is, hogy a szovjet útviszonyok sokkal lassabban engedték meg az átcsoportosítást, mint ahogyan erre a német félnek lehetősége volt. 1941. május elején a már felvonult és a határtól zömmel 200-300 kilométeren belül állomásozó kb. 150-180 hadosztály mellé további öt hadsereg felvonultatását is elkezdték. A gyorsan mozgó alakulatokat is a határ mellett vonultatták fel, és a csapatoknak német–oroszlótárakat osztottak ki, valamint zsebkönyveket, amelyek a nyugat-európai vasúti sínek szovjet szabványra való átállítását tartalmazták.⁶³³

Azt, hogy Magyarország miért került ki a szovjet hadsereg csapásirányából, csak a jelenleg kutathatatlan szovjet dokumentumok alapján lehetne pontosan megmondani. Feltételezhető azonban, hogy a külön utas magyar álláspontot a szovjet diplomácia is regisztrálta, és ezért, valamint a magyar honvédség viszonylag csekély ütőképessége miatt magyarországi akciókkal nem számolt. Ezt annál is inkább megtehetette, mert Szlovákiával és Romániával ellentétben Magyarországon nem állomásozott német csapásmérő erő.

Lev Bezimenzkij és mások is azzal érvelnek, hogy Sztálin a tervet nem hagyta jóvá.⁶³⁴ Valóban, azon a példányon, amelyet a kutatás megismerhetett, nem látszik semmilyen jóváhagyás – igaz, az ellenkezője sem. Valerij Danilov szerint azonban a tervezetet jóváhagyták;⁶³⁵ a legfontosabb bizonyíték a terv jóváhagyása mellett az, hogy másik alternatív terv, amelynek alapján a csapatok a határra felvonulhattak volna, nem ismeretes.

Utólag többen feltették a kérdést, hogy mi történt volna akkor, ha az 1941. május 15-i haditerv megvalósul. Zsukov 1965-ben azt mondta Viktor Anfilov hadtörténésznek: szerencse, hogy ez elmaradt, mert a csapatok akkori állapota miatt az egész katasztrófába torkollhatott volna.⁶³⁶ Ez az értékelés azonban téves, ugyanis a csapatok tagadhatatlanul nem tökéletes állapota a védekezést ugyanúgy hátráltatta, mint a támadást, viszont a támadó hadműveletre legalább elvi szinten felkészítették a csapatokat, míg védekezésre egyáltalán nem. Ráadásul egy támadó hadművelet a német félnek egészen biztos meglepetést okozott volna, és az ebből fakadó előnyöket nem lehet jelentéktelennek tekinteni. A német támadó csoportosításból 22 gyalogos, két páncélos és egy gépesített hadosztály szó szerint az utolsó pillanatban, azaz június 20-23 között érkezett be a keleti határra. Június 1-én a Szovjetunióval szemben a Romániába és Finnországba csoportosított erők nélkül még csak 80 hadosztály vonult fel. Ez azt is jelenti, hogy egy időben kivitelezett szovjet preventív csapás jelentős helyi túlerővel léphetett volna fel a nem teljesen felvonult német hadsereggel szemben. A szovjet légierő például alapvetően arra készült, hogy egy preventív csapással el tudja pusztítani az ellenséges reptereket; és ha abból indulunk ki, hogy a szovjet ipar csak 1941 első felében 3950 repülőgépet gyártott, továbbá hogy csak a nyugati katonai körzetekben 9100 szovjet gép állomásozott (ebből pedig 1762 épp a meglepetésszerű csapások kivitelezésére leginkább alkalmas Il–2 csatarepülő volt), szemben a németek összesen 3904 gépével,⁶³⁷ akkor azt mondhatjuk, hogy ez a terv egyáltalán nem volt megalapozatlan. Ha például egy ilyen preventív csapás a német légierő zömét kiütötte volna, akkor azt német részről nem tudták volna egyhamar pótolni, márpedig a német sikerek alapja a légierő és a gyorscsapatok szoros együttműködése volt.

A haditervek mellett Sztálin a politikai propaganda terén is fontos változtatásokat tett. 1941. április 20-án, a Bolsoj műsorának megtekintése után a Politbüro szokásos éjféλι megbeszélésén Sztálin bejelentette, hogy át kell alakítani a Komintern működését. A korábbi nemzetköziség és világkommunizmus helyett az egyes pártoknak

⁶³¹ A szöveget fakszimilében közli és idézi Maser: *Der Wortbruch...* 421–427., itt 422. Lásd még Горьков: *НАКАНУНЕ 22 ИЮНЯ 1941...*

⁶³² Post: *Unternehmen Barbarossa...* 415.

⁶³³ Ezekre az eredeti dokumentumokra, amelyek forrása minden esetben a német katonai levéltár szovjet zsákmányanyaga, lásd Post: *Unternehmen Barbarossa...* 294–299., Hoffmann: *Stalins Vernichtungskrieg...* 37–64., és DRZW... 4. kötet, 56–75. Zsukov *Emlékek, gondolatok...* 176. oldalán csak két nyugatra irányított hadseregről tesz említést. Valójában a 16 és 19. hadsereg mellett a 20., 21. és 22. hadsereg is felvonult.

⁶³⁴ Besymenski: *Stalin und Hitler...* 452.

⁶³⁵ Danilov: *Hat der Generalstab...* 43.

⁶³⁶ Besymenski: *Stalin und Hitler...* 443.

⁶³⁷ DRZW... 4. kötet, 312.

saját nemzeti jellegüket kell előtérbe állítani, mert a feladatok az egyes országokban eltérőek. A Sztálin által bejelentett „teljes önállóság” nyilvánvaló fikció volt, azonban a „proletár-világforradalom” már amúgy is naftalinba tett jelszava ezzel a döntéssel végleg törülésre került. Mindez természetesen egyáltalán nem jelentette azt, hogy Sztálin felhagyott volna a külföldi kommunista pártok instrumentalizálásával. Sokkal inkább arról van szó, hogy felismerte: nem a proletár-világforradalom ígérete, hanem a nemzetire színezett kommunista gondolat az, amely mögé könnyebb tömegeket állítani. Ennek szellemében alakították át az 1941. május 1-i ünnepség jelszavait is.⁶³⁸

1941. május 5-én Sztálin negyvenperces beszédet mondott a katonai akadémiák végzős hallgatói előtt. Ezt a beszédet később nem vették fel Sztálin összes művei közé, s meglehetősen sajátos, hogy eredeti leirata vagy kézírata mindmáig nem került elő. Másnap Minden meglepetésre fel kell készülnünk címmel a *Pravda* röviden tudósított az eseményről, a beszéd tartalmának tárgyalása nélkül.

Aznap már eldöntött tény volt, hogy Sztálin átveszi a miniszterelnöki tisztséget Molotovtól, aki helyettesként dolgozik tovább. Sztálin nyilvános beszédei mindig fontos üzeneteket hordoztak, a hallgatóságnak ilyen alkalmakkor kellett dekódolnia az „új politikai vonal” részleteit – sok információt ugyanis a hivatalos közlemények nem tartalmaztak. Az eseményen ráadásul a katonai felső vezetés sok tagja és a teljes Politikai Bizottság is megjelent – bátran állíthatjuk tehát, hogy nem csupán egyszerű protokollrendezvényről volt szó.

Az elhangzottakról számos verzió maradt az utókorra, mivel a hallgatóság több tagja egymástól függetlenül – részben már német hadifogságban – részletesen beszámolt az eseményről. Ezek a beszámolók kivétel nélkül összecsengenek abban, hogy Sztálin az offenzív magatartás szükségességéről beszélt. Fejtegetései elsősorban arról szóltak, hogy a Wehrmacht nem legyőzhetetlen, és egy háború előkészítése politikailag is szükséges. Arra is utalt, hogy a német hadiipar elhanyagolta a fejlesztéseket, s fegyverzetében nincs semmi különös.

Ezt követően pohárköszöntőkre került sor. Szokásával ellentétben maga Sztálin is komolyabb mennyiségben fogyasztott alkoholt. Amikor Arkagyij Sivkov vezérőrnagy, a Dzerzsinszkij Tüzérségi Akadémia parancsnoka mit sem sejtve a sztálini békepolitikára akarta emelni a poharát, a szovjet diktátor félbeszakította.

A legenyhébb verzió szerint is a következők hangzottak el: „Engedjenek meg egy kiegészítést. A békepolitika biztosította a békét országunk számára. A békepolitika jó dolog. Mi egészen addig védelmi politikát folytattunk, amíg fel nem fegyvereztük hadseregünket, amíg nem láttuk el korszerű harci eszközökkel. Most, amikor hadseregünket megújítottuk, modern harci eszközökkel láttuk el, amikor erősek lettünk – most át kell térnünk a védekezésről a támadásra. Országunk védelméről gondoskodva támadó módon kell cselekednünk. A védelemről át kell térnünk a támadó katonapolitikára. Támadó szellemben kell átalakítanunk nevelőmunkánkat, propagandánkat, sajtónkat. A Vörös Hadsereg modern hadsereg. A modern hadsereg pedig támadó hadsereg.”⁶³⁹

Az író, újságíró Vszevolod Visnyevszkij naplóbejegyzése jól szemlélteti a sztálini kinyilatkozás hatását: „Óriási jelentőségű beszéd. Megkezdjük az ideológiai és gyakorlati támadást... Világméretű harcról van szó: Hitler elszámítja magát... Előttünk a nyugati hadjárat. Előttünk azok a lehetőségek, melyekről régóta álmodunk.”⁶⁴⁰

Az NKVD gondoskodott arról, hogy a beszéd kapcsán az a dezinformáció terjedjen el a német oldalon, hogy ott Sztálin a német katonai főlényről beszélt, és arról, hogy javítani kell a kapcsolatokat Németországgal.⁶⁴¹ Jellemző a német hírszerzés rendkívül gyenge pozícióira, hogy erről a május 5-i beszédéről, amelynek kétezer hallgatója volt, csak 1941 július–augusztusában, hadifogoly tiszték kihallgatása során szerzett pontosabb információkat. Ezzel szemben az egyébként 1901-ben Szentpéterváron született brit újságíró, Alexander Werth már néhány nappal később megtudta, hogy a beszéd lényege a Németországgal szembeni összecsapás elkerülhetetlenségének hangsúlyozása volt.⁶⁴²

A Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségén, illetve a központi pártszerveknél 1941. május 5. után összeállított anyagok az említettek szellemében készültek. Erről több szerkesztői megbeszélés is gondoskodott, amelyet a pártapparátus május 8–9-én rendezett meg a fontosabb szerkesztőségek bevonásával.⁶⁴³ Ennek megfelelően *A politikai propaganda soron következő feladatairól a Vörös Hadseregben* címet viselő dokumentumban Németország már ellenségként jelenik meg, majdnem szó szerint: „Nem lenne helyes, ha békepolitikánkat öröknek és változatlanoknak tartanánk. Ez ideiglenes politika, melynek az volt a célja, hogy elegendő erőt gyűjtsünk a kapitalizmussal való összecsapáshoz. Mostanra összegyűjtöttük ezt az erőt, és a szovjet külpolitika új, támadó szakaszába érkezett, ami nagy és felelős kötelezettséget ró ránk. [...] Nem lehet kizárni

⁶³⁸ Фирсов: Архив Коминтерна... 34.

⁶³⁹ Kolontári: Sztálin beszéde... 154.

⁶⁴⁰ Kolontári: Sztálin beszéde... 154.

⁶⁴¹ Weber: A paktum... 232.

⁶⁴² Besymenski: Stalin und Hitler... 377.

⁶⁴³ Kotkin: Stalin... 1060.

annak lehetőségét, hogy a kialakult körülmények között a Szovjetunió kénytelen átvenni a kezdeményezést a támadó katonai műveletek terén.”⁶⁴⁴

Itt érdemes megemlíteni Andrej Zsdanovnak (aki 1941. május 4-től a PB tagjaként formálisan Sztálin helyettese is volt) azt az előadását, amelyet 1941. május 15-én a filmszakma képviselőinek rendezett tanácskozáson tartott: „Önök nagyon jól tudják, hogy amennyiben a körülmények lehetővé teszik, tovább fogjuk szélesíteni a szocializmus frontját. [...] Ennek érdekében a konkrét feladat most engesztelhetetlen gyűlöletet ébreszteni a népben a szocializmus ellenségeivel szemben, késznek kell lenni arra, hogy bármely burzsoá országra vagy koalícióra halálos csapást mérjünk, de a legfontosabb az emberek aktív, harcoss, támadó szellemben történő nevelése.”⁶⁴⁵

Ugyanerről a növekvő önbizalomról árulkodik az az előadás is, amelyet Zsdanov 1941. június 4-én a Katonai Főtanács előtt tartott *A Vörös Hadsereg soraiban végzendő pártpolitikai munka* feladatairól. Az előadáson részt vett Tyimosenko és Bugyonij marsall, valamint Malenkov is. Zsdanov kifejtette, hogy a lengyel és finn hadjárat „nem védelmi hadjárat volt. Már ráléptünk az offenzív politika útjára. Háború és béke között – csak egy lépés van. És ez az, ami miatt a propagandánk nem hirdethet békeszólamokat. A propagandának megfelelő tempóra van szüksége. Nem tervezhetjük két évre előre a politikai képzést, és nem lehet egy politikai tankönyvünk, amiből két éven át történik [ugyanaz az] oktatás. A hadseregnek mindig készen kell állnia. Ezért a propaganda feladata az az átállítás, ami az új céloknak megfelel. [...] Már Lenin is azt mondta az I. világháború során írt *Az Európai Egyesült Államok jelszaváról* című cikkében, hogy amennyiben szükséges, akkor a győztes proletariátus háborús eszközökkel is fellép majd a kapitalista országokkal szemben. Az offenzíva politikáját korábban is képviseltük. Most megváltoztatjuk a jelszót. Elkezdjük megvalósítani Lenin jelszavát.”⁶⁴⁶

Zsdanov előadását többen is bírálták. Malenkov ugyan egyetértett azzal, hogy a politika nem változott meg, hanem csak a propagandát kell módosítani, de azt vetette fel az elhangzottak ellen, hogy az nem kellően tárgyyszerű, hanem túlságosan „leegyszerűsítő, mintha holnaptól háborút kellene vezetnünk”. Bugyonnij a sztálini önkritika jegyében hozzátette, hogy ők maguk a korábbi békepolitika felelősei, tehát először ők érdemelnek megrovást. Ez a legfelső körökben is tetten érhető vita azért érdekes és fontos, mert jól mutatja, hogy a szovjet propagandának mekkora energiákat kellett mozgósítania annak érdekében, hogy kitörölje az emberek fejéből a korábbi békeszólamokat. Ám egyúttal arra is bizonyíték, hogy még a felső szovjet vezetés számára is szükséges volt az „új vonal” begyakorlása.

A propaganda megváltozása azonban más területekre is hatással volt. Szergej Eizenstein 1938 novemberében bemutatott *Jégmezők lovagja* című filmjéért még Lenin-rendet kapott – az alkotás egyértelműen a „népfrontpolitika” lenyomata volt, és az Alexander Nyevszkij által legyőzött Német Lovagrend tagjaiban mindenki felismerhette a hitleristákat. 1939 szeptemberétől a film eltűnt, helyette Eizenstein megrendezhette a *Walkürt* – igaz, a német követség szerint „elzsidósította” a darabot. 1941 márciusában Eizenstein a filmért a Sztálin-díjat is megkapta – de a *Jégmezők lovagját* csak 1941. június 22. után mutathatták be ismét a mozikban.

1941 tavaszán már a nemzetközi sajtóban is folyamatosan jelentek meg olyan elemzések, amelyek egy német–szovjet konfliktust valószínűsítettek. Így például a *Neue Zürcher Zeitung* 1941. április 16-ai vezércikkében az állt, hogy Churchill figyelmeztetése, amely szerint a háború könnyen a Szovjetunió ukrán területei ellen fordulhat, aligha tekinthető propagandisztikus manővernek. A brit *News Chronicle* 1941. május 10-én arról írt: Hitler találkozót tervez Sztálinnal, hogy megbeszélje vele az USA elleni közös fellépést; azonban ennél jóval továbbmenve arról is írt, hogy a német fél előkészületeket tesz a Szovjetunió megtámadására, és Hitler ezzel zsarolja Sztálint. A cikk hatására a lap újságíróit kitiltották a Szovjetunióból, Goebbels pedig még az írás említését is megtiltotta a német sajtónak.

A német és a szovjet hadsereg felvonulása a határra

A német hadsereg felvonulásának részleteiről a szakirodalomban soha nem volt érdemi vita, ezzel szemben a szovjet háborús előkészületekről teljesen eltérő értékelések láttak napvilágot. 1990 előtt a kérdésről érdemben csak a Wehrmacht által zsákmányolt szovjet iratanyag alapján lehetett írni, mivel a Szovjetunió katonai levéltára nem volt kutatható. Ennek ellenére a szovjet memoárirodalomban már ekkor is megjelentek az olyan utalások, amelyek nyilvánvalóvá tették, hogy a Vörös Hadsereget nem érte teljes meglepetésként a német támadás. A kérdés fontosabb katonai és politikai felelősei azonban abban is érdekelték voltak, hogy elfedjék azt a döntéssorozatot, amely 1941 nyarán páratlan katonai katasztrófához vezetett. Így többek között Zsukov

⁶⁴⁴ Kolontári: Sztálin beszéde... 154.

⁶⁴⁵ Kolontári: Sztálin beszéde... 155.

⁶⁴⁶ Musial: Kampfplatz... 448–449.

emlékiratai nem alkalmasak arra, hogy hiteles forrásként kezeljük abból a szempontból, amit Sztálin a szovjet hadsereg támadási tervei kapcsán mondott. Zsukov például azt állítja, hogy 1941. június 13-án Sztálin megtiltotta neki az 1941. májusi hadműveleti terv végrehajtását⁶⁴⁷ – ezzel szemben az 1941. június 22-i helyzet éppen azt mutatta, hogy a felvonulási tervet, pontosabban azt, amit addig be lehetett fejezni belőle, végrehajtották, sőt ezt még a Zsukov visszaemlékezésében említett adatok is igazolják.⁶⁴⁸ Magának a felvonulási tervnek egyébként 1941. július 15-én kellett volna befejeződnie.⁶⁴⁹ Ugyanebből a szempontból félrevezető azzal érvelni, hogy Sztálin a közelgő német támadásról szóló híreket dezinformációnak nevezte, ugyanis ez nem a támadás tényére, hanem pontos időpontjára vonatkozott. Arról viszont van adat, hogy 1941. június 21-én Berija maga kérte a berlini szovjet nagykövet, Gyekanozov leváltását és megbüntetését, mégpedig azért, mert „állandóan dezinformációval bombáz”.⁶⁵⁰ Ez annak tükrében érthető meg, hogy korábban is érkeztek olyan információk, amelyek német támadást jósoltak, de valótlannak bizonyultak.

Mivel a szovjet hadsereg éppenséggel mindent megtett azért, hogy teljes erejével felvonuljon a határra, ezekről az állításokról is inkább feltételezhető, hogy a katasztrófa utólagos szépítését szolgálják. Idetartoznak azok a hadászati teljesen abszurd állítások is, amelyek azzal próbálják mentesíteni a 1941. június 22. után történeteket, hogy a Vörös Hadsereg abból indult volna ki, hogy a német főerők támadását 10-15 nappal meg fogja előzni a hadműveletek megindítása, és ezért a szovjet hadsereg főerőinek lesz idejük felfejlődni. A neosztálinista történetírás ezzel kívánja magyarázni a korábban idézett 1941. május 15-i tervet, amelynek „természetesen” a német támadás után, de a német főerők megjelenése előtt kellett volna megindulnia.⁶⁵¹ Jól mutatja ennek az indoklásnak az abszurditását, hogy a II. világháború egyetlen hadműveletében sem érhető tetten egy ilyen 10-15 napos erők szétbontakozása szakasz, arról nem is beszélve, hogy a szovjet katonai doktrína lényege épp az ellenkezője, vagyis a minden erővel egyszerre megindított, megsemmisítő erejű támadás volt.

Szovjet részről csak két olyan intézkedés maradt el, ami egy háború megindítása esetén elvileg szükséges: a légi erő nem tett túlságosan sokat annak érdekében, hogy az ellenséges területet felderítse, és nem történt meg a Vörös Hadsereg teljes mozgósítása sem. Hozzá kell tenni azonban, hogy a 8,7 millió mozgósítható katonából 5,7 milliót így is bevonultattak, és ez a létszám jóval nagyobb volt, mint a velük szemben felvonult német haderő.

Sokatmondó, hogy a szovjet döntéshozatallal kapcsolatos iratok teljes körben máig nem kutathatók, s ezen az sem változtat, hogy 1990 és 2008 között Oroszországban rengeteg forrásközlemény jelent meg. Emellett azonban rengeteg visszaemlékezés is napvilágot látott, amelyekből teljesen egyértelmű, hogy a Vörös Hadsereg középszintű vezetői is fel voltak készülve arra, hogy a háború bármikor kirobbanhat. Ugyanezt támasztják alá azok a kihallgatási jegyzőkönyvek is, amelyeket a németek a támadás után fogságba esett szovjet tisztekkel készítettek.⁶⁵²

Tagadhatalan, hogy a Vörös Hadsereg tényleges helyzete a tervekhez képest egyáltalán nem volt ideális. Így például az 1940-ben felállított gépesített hadtestekhez elvileg előírt 30 000 harckocsi helyett csak 23 100 állt rendelkezésre, de ebből is csak 14 700 volt bevethető állapotban, ráadásul jelentős részük régebbi gyártmány volt. A tíz újonnan felállított légideszantandár katonáinak még nem volt ejtőernyős-kiképzésük, és felszerelésük is csak részben történt meg. Ezek a hiányosságok azonban annak kontextusában értelmezendők, hogy még ez a „csekély” erő is sokkal nagyobb volt, mint amekkorával a másik oldal rendelkezett!

Időpont	Német hadosztályok a szovjet határral szemben, valamint Bécsben és Romániában, szovjet becslés (zárójelben a gépesített és páncélos hadosztályok)	Ténylegesen felvonult német hadosztályok az említett térségben	Szovjet hadosztályok a nyugati katonai körzetekben, német becslés	Ténylegesen felvonult szovjet hadosztályok a nyugati katonai körzetekben
1940. március	?	9	-	134
1940. július	27	17	-	134
1940. 9. 18.	94 (9)	30 (4)	-	134
1941. 4. 15.	90	56 (3)	137	134

⁶⁴⁷ Gorodetsky: Die große Täuschung... 358. A kérdéses rész Zsukov memoárjának magyarországi verziójában nem szerepel. Az eredeti Zsukov-memoár cenzúrázatlan verziója csak oroszul jelent meg.

⁶⁴⁸ Lásd a DRZW... 4. kötethez kiadott térképmellékletet, Minc és Bobilev említett munkáit, valamint Zsukov: Emlékek... 174.

⁶⁴⁹ Gorodetsky: Die große Täuschung... 299.

⁶⁵⁰ Органы государственной безопасности СССР... 12. kötet, 237.

⁶⁵¹ Ezekre a teljesen képtelen magyarázatokra lásd Nyikiforov: A preventív háború... Különösen szomorú, hogy a háború után Zsukov is azok közé tartozott, akik hajlandóak voltak az ilyen dezinformációk terjesztésére.

⁶⁵² Post: Unternehmen Barbarossa... 297–299.

1941. 5. 15.	120 (12)	72 (7)	150	149
1941. 6. 22.	175 (30)	168 (34)	207	228

15. táblázat: A német és a szovjet katonai felvonulás és ellenségkép összehasonlítása.⁶⁵³

A táblázat adatai egyrészt azt bizonyítják, hogy a szovjet felderítés jelentősen túlértékelte a vele szemben felvonult német erőket. Másrészt viszont ez meg is magyarázza, hogy miért nem tűnt fel egészen 1941. június közepéig a német támadó erők felvonultatása, amelyek zöme csak az utolsó két hét alatt érkezett a határra. Ezzel szemben a német felderítésnek magukról a szovjet seregtettek számáról pontosabb képe volt, de ez csak a hatékony rádiófelderítésnek volt köszönhető. Felfoghatatlan, hogy komoly történészek, mint pl. Gabriel Gorodetsky hogyan állíthatják azt minden forráshivatkozás nélkül, hogy 1941 áprilisában „a németek felvonulásuk sebessége, kiterjedtsége és mértéke alapján teljesen nyilvánvalóan messze az oroszok előtt jártak”.⁶⁵⁴ Ennek éppen az ellenkezője igaz.

Hogy Sztálin korábban mikorra kívánta időzíteni a fegyveres beavatkozást, nem tudjuk. Néhány elszólásából arra lehetne következtetni, hogy eredetileg 1942-t tartotta reális dátumnak, de mivel gondolkodása alapvetően pragmatikus volt, minden bizonnyal más forgatókönyvekre is készen állt. Az mindenesetre biztos, hogy 1941. május elejétől a szovjet katonai felkészülés üteme megváltozott. Gyakorlatilag a teljes hadsereget mozgósították, és az egységek döntő többsége a laktanyákból a nyugati katonai körzetek ideiglenes nyári táboraiba vonult; ebből pedig nyilvánvaló az is, hogy már nem 1942-es összecsapással számoltak. Azt az érvet, hogy Sztálin azért vonultatta fel csapatait, hogy ezzel is nyomást gyakoroljon Németországra, el kell vetnünk, mivel a felvonulás teljes titokban zajlott, és valós mértékét a német fél nem is ismerte. Fontos leszögezni azt a katonai evidenciát, hogy a mozgósítás gyakorlatilag háborút is jelent – legalábbis nem nagyon találni ellenpéldát. Egy mozgósított hadsereg már csak technikai okokból sem állomásoztatható a végtelenségig ideiglenes tábori körülmények között, mert ennek igen komoly műszaki és egyéb következményei vannak. Ebből és az ezt megelőző hadgyakorlatok forgatókönyveiből az következik, hogy a szovjet hadsereg egy 1941. július–augusztusban végrehajtandó preventív csapásra készült.

A szovjet hadsereg 1939-től folyamatosan több hadosztályt állomásoztatott a határon, mint a német hadvezetés. Ez annyiból érthető is, hogy a szovjet útviszonyok sokkal lassabban engedik meg az átcsoportosítást, mint ahogyan arra a német félnek lehetősége van. Azonban ha védekezni kívántak volna, akkor nem lett volna szükség arra, hogy a gyorsan mozgó alakulatokat is a határ mellett vonultassák fel.⁶⁵⁵ Az sem volt indokolt, hogy a lengyel lakosságnak felszabadító szövegű plakátokat nyomtassanak, miként az sem, hogy „német proletariátus” és hasonló nevekre kereszteljenek egységeket, továbbá hogy éppen 1941. június 4-én állítsanak fel lengyel vezényleti nyelvű hadosztályt.⁶⁵⁶ Ha nem a szomszédos területek pacifikálása járt volna a szovjet hadvezetés fejében, akkor nem lett volna szükséges az erre kiképzett NKVD-hadosztályokat felállítani és állomásoztatni a határ mellett a határőrség szükséges állományán kívül (nem véletlen, hogy ezeket az alakulatokat később, mikor nyilvánvalóvá vált a szovjet katonai doktrína kudarca, normális lövészadosztályokká alakították át). A határon fekvő Breszt-Litovszkban sem kellett volna 10 millió liter benzint tárolni, ha védekezni akartak volna a németekkel szemben.⁶⁵⁷ Arra sem lett volna szükség, hogy Krakóval bezárólag a német megszállás alatt lévő lengyel területekről készült térképekkel lássák el a magasabb parancsnokságokat⁶⁵⁸ – elegendő lett volna ezt közvetlenül a támadás előtt megtenni.

1941. május–június folyamán elkezdődött az alacsonyabb parancsnoki kar felkészítése is. A szovjet hadsereg szemléletéről és külpolitikai koncepciójáról érzékletesen tanúskodik egy ismeretlen magas rangú politikai tiszt előadása, amely Kisinyovban hangzott el 1941. június 15-én, 7 nappal a német támadás előtt:

„Ha megvizsgáljuk az imperialista háború második évének eseményeit, megállapíthatjuk, hogy a harcoló felek egyikének sem sikerült elérnie céljait. [...] Az utóbbi időben Németország hódításai nyomán terjeszkedett és [hódításai révén] felfúvódott, ami nem jelenti azt, hogy ezáltal életképesebbé vált volna. [...] A németországi hangulat egészségtelen [...]. Korábban Németország egységes nemzetállam volt. Most azonban Németország fegyverekkel összetartott soknemzetiségű állam. Ez tömeges felkelésekhez fog vezetni a volt Ausztria és Csehszlovákia területén. Végso következtetésként megállapíthatjuk, hogy a leigázott területeken kikerülhetetlen egy felszabadító mozgalom működése. Tényként említhetjük, hogy tüntetésekre került sor hazafias filmek

⁶⁵³ Az adatok a következő forrásokból származnak: BA-MA RH 1983 fond (Fremde Heere Ost), Post: Unternehmen Barbarossa... 207–254., DRZW... 4. kötet... 56–75.

⁶⁵⁴ Gorodetsky: Die große Täuschung... 310.

⁶⁵⁵ Részleteiben lásd Post: Unternehmen Barbarossa... 285-299

⁶⁵⁶ Musial: Kampfplatz... 439–440.

⁶⁵⁷ Hoffmann: Stalins Vernichtungskrieg... 45.

⁶⁵⁸ BA-MA, RH 21–2/v 646 (1941. június 25.), RH 24–24/335 (1941. július 10.), RH 24–28/10 (1941. július 16.).

vetítése során, hogy az elégedetlenség nő, mert minden lisztet, egy csekély mennyiség kivételével, elkoboznak. Különösen fontos a partizánmozgalom növekedése Norvégia és Jugoszlávia területén. A német csapatok elkerülhetetlen vereségeinek következményeként tömeges felkelések fognak bekövetkezni.

A háború kezdetén a német vezető köröknek az volt a jelszava, »le Versailles-jal!«. Az igazságtalanság ellen küzdöttek, és ezzel a tömegeknél és a katonáknál értékes propagandisztikus eredményeket értek el. De most már a versailles-i kérdés rég el van intézve. Már mindenki belátja, hogy már más népek meghódításáról, kifosztásáról és megfojtásáról van szó. Ezért a háború elhúzódik, és olyan formát vesz fel, mely Németországot halálosan meggyengíti. Németország nincs felkészülve a háborúra, csak rövid villámháborúkat vezethet. Ezért várható a német csapatok közeli veresége. Pontosán tudni lehet, hogy a német nép nem akarja a háborút...

Ezeknek a körülményeknek a hatására a Szovjetunió külpolitikáját a következő szempontok határozzák meg:

A Szovjetunió népei az imperialista háború ellen vannak. Mi a forradalmi háborút akarjuk. A forradalomnak ezen háborújára készen állnak a Szovjetunió népei. Szívesen harcolnak, és jó katonák.

Kormányunk Sztálin elvtársnak, a külpolitika irányítójának vezetése alatt ki fogja használni Németország és Anglia gyengeségét.

A feladatokat mindig a Szovjetunió érdekében kell megoldani, és ugyan békés úton, de ha kényszerítenek rá, akkor teljes hatalmunkat felhasználjuk érdekeink megvédésére. [...]

A Vörös Hadsereg levonja következtetéseit:

- 1) szigorú éberség,
- 2) állandó készenlét a háborúra,
- 3) a szocialista haza iránti büszkeség, a hősiesség és bátorság erősítése,
- 4) készenlét Sztálin vezetése alatti kommunista pártunk jövődő parancsainak becsülettel végrehajtására.
- 5) A Vörös Hadsereg úgy fog harcolni, hogy teljesen megsemmisíti az ellenséget.”⁶⁵⁹

1941. június közepén megkezdődött a második stratégiai lépcső felvonultatása a határra. A műveletnek 1941. július 10-ig kellett volna befejeződnie.

Sztálin 1941. június 22-én reggel arra adott utasítást, hogy az egyes frontok kezdjék meg azoknak a mélységi hadműveleteknek a végrehajtását, amelyeknek 100-150 kilométeres távolságban kellett volna megsemmisíteniük a támadó német csapatokat.⁶⁶⁰ Mindez egyrészt teljesen megfelelt azoknak a terveknek, amelyeket a szovjet vezérkar kidolgozott, másrészt arra is utal, hogy Sztálin úgy ítélte meg: a Vörös Hadsereg erői zömének felvonulása már megtörtént, és objektív körülmények alapján ezért lehetséges az eredeti tervek végrehajtása is. Magát az eredeti tervet sem egy német támadás, hanem egy előre egyeztetett jelszó váltotta volna ki – ez is azt jelzi, hogy a tervekben szerepeltetett „ellenséges támadás” csupán egy fedőkifejezés volt.

Meglepetés?

A második világháborúval kapcsolatos történeti irodalomban rendszeresen visszatérő állítás, hogy Sztálint meglepte a német támadás. Valójában ez a kérdés félrevezető. Meg kell különböztetni a támadás tényét – ez a szovjet vezetés számára egyáltalán nem lehetett váratlan – és pontos időpontját. Utóbbiról a szovjet prognózisok a folyamatosan gyarapodó információknak köszönhetően állandóan változtak, de az ezzel kapcsolatos összkép az idő előrehaladtával mind pontosabbá vált. Ebből pedig a szovjet hírszerzés egyre nagyobb valószínűséggel tudott a jövőre vonatkozó állításokat megfogalmazni.

Meglepetésről már csak azért sem lehet szó, mert ahogyan ezt Zsukov is írja, az egyértelmű információk miatt június 21-én este a Honvédelmi Népbiztosság egyetlen munkatársa sem aludt. Reggel 3 óra 20 perckor így teljesen felkészülten tudták fogadni azokat a jelentéseket, amelyek az első német légitámadásokról számoltak be.

A Szovjetuniót semmiképp sem lephette meg túlságosan a német támadás. Figyelemre méltó, hogy a hruscsovi nyitás éveiben megjelenő hadvezéri memoárok nyíltan ki is mondták: Sztálin tisztában volt azzal, hogy Németország meg fogja támadni a Szovjetuniót. Kuznyecov marsall, 1941-ben haditengerészeti népbiztos emlékirataiban leszögezte, hogy „nyilvánvaló, hogy Sztálin a fasiszta támadásban teljesen biztos volt”.⁶⁶¹

A szovjet titkosszolgálatok iratanyaga nagyrészt máig nem kutatható, bizonyos részletei azonban 1990 után megjelentek.⁶⁶² Ezekből teljesen egyértelműen látható, hogy a szovjet fél elképesztő mennyiségű és minőségű

⁶⁵⁹ Ba-MA, RH 24–54/177, 19. 7. 1941

⁶⁶⁰ Gorodetsky: Die grosse Täuschung... 400.

⁶⁶¹ Kuznyecov: A háború előestéjén... 334., 366.

⁶⁶² A katonai hírszerzésre lásd Гаврилов (szerk.): Военная разведка..., a polgári hírszerzésre pedig Органы государственной... Ezeknek összefoglalóját adja Gorodetsky: Die große Täuschung..., Besymenski: Stalin und Hitler... és Kotkin: Stalin...

információval rendelkezett a német csapatok felvonulásáról és a német politika döntéseiről.⁶⁶³ Nem igaz az a Zsukov által elterjesztett állítás sem, hogy a katonai hírszerzés nem kapott információkat a szovjet állambiztonság más szerveitől.⁶⁶⁴

A berlini szovjet követség kiterjedt és a Gestapo által ekkor még nem felderített hálózatot működtetett. Ennek csapjai több fontos minisztériumig is elértek. Harro Schulze-Boysen főhadnagy a Luftwaffe idegen hadseregek osztályán, Arvid Harnack a Birodalmi Gazdasági Minisztériumban, Rudolf von Scheliha a Külügyi Hivatalban, Willi Lehmann SS-Hauptsturmführer a Birodalmi Biztonsági Főhivatal kommunista kémelhárítással foglalkozó részlegében jutott hozzá elsőrangú dokumentumokhoz. A moszkvai német követségen Gerhard Kegel, a kereskedelmi kirendeltség helyettes vezetője szállította az adatokat a szovjet titkosszolgálatnak. Ezek a nevek azonban csak a jéghegy csúcsát jelentik. Az angliai hírszerzési lehetőségeket kiválóan illusztrálja, hogy a szovjet titkosszolgálat még Churchill 1941. június 14-i, Rooseveltnek írt levelét is meg tudta szerezni, amelyben az állt, hogy Németország napokon belül megtámadja a Szovjetuniót.⁶⁶⁵ Sztálin ragaszkodott hozzá, hogy a fontosabb jelentéseket eredetiben [!] is megkapja. A hírszerzés ezeket nem is merte előle elrejtetni; a beérkező figyelmeztető jelzések száma egyébként is akkora volt, hogy életveszélyes lett volna ezek eltitkolása. Emellett Sztálin ekkor már a „cambridge-i ötök” kémhálózatának köszönhetően a brit hírszerzés belső információinak egy részéhez is hozzájutott. A Szovjetunió rendelkezett a leginkább kiterjedt hírszerző hálózattal minden potenciális ellenségénél.

Mindenképp említést érdemel, hogy a német támadással kapcsolatos tömegesen beérkező információk között nincs olyan, amit a német titkosszolgálat dezinformációs céllal, szándékosan terjesztett volna, a szovjet kiértékelés megzavarására – hiába próbálja a posztstálinista történetírás ezzel mentegeni a történeteket.⁶⁶⁶ Az Abwehr illetékesei egy ideig próbálkozhattak azzal, hogy legendákat találjanak ki a csapat-összpontosítások okairól, de az az ötlet, hogy *nagyobbnak* tüntessék fel a német felvonulást, vagy a valóságosnál korábbinak a német támadás időpontját, fel sem merült, mert ez teljesen kontraproduktív lett volna. Épp ellenkezőleg, az egyedüli dezinformációs próbálkozás abból állt, hogy a Wehrmacht látványos igyekezeteket tett közvetlen a határ mellett erődítések építésére, és egyáltalán nem akadályozta ezek megfigyelését. Zsukov is csak azt az ötletet említi ezzel kapcsolatban, hogy a Wehrmacht éppenséggel úgy tett, mintha nem Oroszország ellen vonulna fel, hanem egy újabb, Anglia elleni Seelöwe hadműveletet készítene elő.⁶⁶⁷

A szovjet titkosrendőrség azt is meg tudta állapítani, hogy a moszkvai német követségre milyen információk érkeznek. Így nem került el figyelmüket az sem, amikor Walter Schellenberg SS-hírszerző kereskedelmi képviselőnek álcázva megjelent a követségen azért, hogy biztosítsa a szenzitív anyagok megsemmisítését, és előkészítse a követség evakuálását. Schellenberg volt az is, aki a követség tagjait tájékoztatta a közelgő német támadásról.⁶⁶⁸

Filipp Golikov altábornagy, aki 1940 júliusától a szovjet katonai hírszerzés vezetője volt, a német támadás után is a helyén maradhatott. Ő volt egyébként az első olyan GRU-vezető, akit nem lőtték agyon. Elődei mind koncepciók perekben végezték, közvetlen elődjét, az 1940 nyarán először csak leváltott Ivan Proszkurovot például hosszas „vizsgálat” után 1941. október 28-án végezték ki. Sztálin a legkisebb hibát is kíméletlenül megtorolta. Az, hogy Golikov továbbra is a helyén maradhatott, arra utal, hogy Sztálin őt nem hibáztatta a történetekért. Erre egyébként nem is lett volna sok oka. Igaz ugyan, hogy a szovjet felderítés a német támadóerőt mintegy 30 százalékkal túlbecsülte, ám e tévedésnek az események tükrében nem volt jelentősége – annak viszont igen, hogy a Führer Barbarossa terv kapcsán írt 21. számú utasításának tartalmát nagy vonalakban már kiadása után 11 nappal Sztálin íróasztalára rakhatták.⁶⁶⁹ Ugyanígy büntetlen maradt a németországi hírszerzésért felelős Pavel Fityin, valamint a berlini szovjet követ, Vlagyimir Gyekanozov és helyettese, Amajak Kobulov is.

Golikov a szó szoros értelmében a bőség zavarával küzdött, ugyanis nemcsak azt tudta megállapítani, hogy a német háborús előkészületek hol tartanak, hanem viszonylag pontosan regisztrálta azokat az ellentéteket is, amelyek a náci vezetésen belül voltak. 1941. március 20-i jelentésében utalt arra, hogy a német politikai elit egy része a Szovjetuniót gyengének, egy másik része viszont kifejezetten erősnek vélte, s a szovjet hírszerzés vezetői leginkább szovjetellenesnek Göringet és Himmlert tartották. A szovjet hírszerzés ügybuzgóságának köszönhetően Sztálint szabályszerűen elárasztották a német felkészüléssel kapcsolatos jelentések. Határidőnaplójából is tudható, hogy ezek értékelésével és megbeszélésével sokat foglalkozott. A szovjet külföldi hírszerzés vezetője, Lev Szockov dokumentumkötetének állítása szerint a diktátor „mindenről” tudott.⁶⁷⁰

⁶⁶³ Erre számos példát hoz Kotkin: Stalin... 836–837., 876–885.

⁶⁶⁴ Gorodetsky: Die große Täuschung... 85.

⁶⁶⁵ Kotkin: Stalin... 882.

⁶⁶⁶ Nyikiforov: A második világháború... 22.

⁶⁶⁷ Zsukov: Emlékek... 178.

⁶⁶⁸ Weber: A paktum... 242.

⁶⁶⁹ Гречко: 25 лет тому назад... 8.

⁶⁷⁰ Lásd Соцков: Агрессия... 7.

A későbbiek tükrében kikövetkeztethető, hogy Sztálin ezekből az anyagokból két következtetésre jutott. Az egyik az volt, hogy a német fél csak valamilyen nagyszabású zsarolásra készül, a másik viszont az, hogy tényleg támadni akar. Mindkét esetre csak ugyanaz lehetett a válasz: a szovjet hadseregnek készen kellett lennie arra, hogy akcióba lépjen, ha a helyzet kritikussá válik.

1941 áprilisában a szovjet polgári hírszerzés Harro Schulze-Boysentől azt az egyébként téves információt kapta, hogy Németország szándékosan látványos módon készül az összecsapásra, mert a támadás előtt ultimátumot akar küldeni arról, hogy a Szovjetunióknak is be kell lépnie a háromhatalmi paktumba. A hírszerzés kiértékelői először nem tartották használhatónak az információt, mivel semmilyen más támpont nem volt arra, hogy ez a hír igaz. Miután azonban más információk is alátámasztani látszottak a hírt, felterjesztették Sztálin és Berija elé is. Egy véletlen pedig még jobban valószínűsítette, hogy a hír igaz. 1941. május 5-én ugyanis Schulenburg nagykövet az őt meglátogató Gyekanozovnak komoly arccal azt mondta: a háborús rémhírek annyira intenzívvé váltak, hogy már tényként kell elfogadni őket. Kijelentésében a mélységes aggodalom vezette, amit a nézeteivel teljesen ellentétes Barbarossa terv szemmel látható előkészületei okoztak. Magáról a támadásról Schulenburg semmilyen hivatalos tájékoztatást nem kapott, de ennek ellenére felismerte, hogy milyen szörnyű játék részese. Április 28-án személyes kihallgatást kért Hitlertől, amelynek során utóbbi azt mondta neki, hogy nem tervez háborút a Szovjetunió ellen – Schulenburg azonban pontosan tudta, hogy becsapják. Abban reménykedett, hogy egy esetleges szovjet diplomáciai kezdeményezés meg tudja oldani a helyzetet, de nem volt semmilyen felhatalmazása arra, hogy erről beszéljen. Gyekanozov nem volt felkészülve erre a közlésre, ezért arra jutottak, hogy a kérdésben még egy találkozó szükséges, amire május 9-én került sor. Ekkor Gyekanozov már Sztálin előzetes útmutatásai alapján tárgyalhatott. Arra a javaslatára, hogy Hitler és Sztálin közösen kiadhatnának egy nyilatkozatot, Schulenburg felvetette neki, hogy talán az volna a legjobb, ha Sztálin közvetlenül Hitlerhez fordulna. Amikor május 12-én újra találkoztak, Gyekanozov a despota utasítására közölte vele, hogy Sztálin hajlandó megírni egy ilyen levelet, Schulenburg azonban úgy tett, mint aki visszakozik, valószínűleg azért, mert rájött, hogy messze túlment azon a határon, amire felhatalmazása volt – amennyiben Ribbentrop értesült volna a kezdeményezéséről, a legkevesebb az lett volna, hogy a gróf koncentrációs táborba kerül.

Ennek ellenére bizonyos jelek arra utalnak, mintha egy ilyen levélváltás mégis megtörtént volna, bár a leveleknek sem német, sem szovjet levéltárakban nincs nyoma. Mindenesetre Zsukov állítása szerint az 1941. június 14-én megjelent TASSZ-kommuniké tartalma nagyjából megegyezett a válasszal, amelyet Hitler Sztálin levelére írt.⁶⁷¹

Akár igaz ez a történet, akár nem, az biztos, hogy Sztálinban semmilyen kompromisszum lehetősége nem merült fel. Semmi nyoma sincs annak, hogy elgondolkodott volna rajta, hogy bármit is elfogadjon azokból az állítólagos német követelésekből, amelyek szerint Németország „kommisszárokat akar állomásoztatni az ipari és gazdasági központokban, valamint Ukrajna üzemeiben, és megszállja Ukrajna egy részét”.⁶⁷² Egy ilyen zsarolásnak már csak azért sem engedhetett volna, mert az még sokkal kiszolgáltatottabb helyzetbe hozta volna Németországgal szemben. Ezért maradt az egyetlen opció, azaz a saját mozgósítás befejezése annak érdekében, hogy preventív csapást lehessen mérni a német haderőre.

Időpont	1940. 06.	07.	08.	09.	10.	11.	12.	1941. 01.	02.	03.	04.	05.	06.
Dokumentumok /jelentések száma	7	19	13	9	4	5	7	12	13	28	51	43	60

16. táblázat: Sztálin számára átadott német vonatkozású hírszerzői jelentések/dokumentumok száma 1941. június 22-ig.⁶⁷³

Volt természetesen néhány olyan körülmény is, amely ellentmondott annak a feltételezésnek, hogy Németország támadni akar. Szovjet szempontból például fontos indikátornak számított a német hadsereg felkészítése a téli hadműveletekre, s ezért a szovjet titkosszolgálat kiemelt figyelmet fordított az európai báránypőr- és bundapiacra.⁶⁷⁴ A szovjet hírszerzés nem tudott elképzelni olyan felelőtlenséget, hogy egy ellenséges hadsereg téli felszerelés nélkül támadná meg a Szovjetuniót. Hitler azonban szokásos vabank módszereinek megfelelően semmilyen téli előkészületet nem tett, abból kiindulva, hogy a hadjáratot hat hét alatt megnyerik.

⁶⁷¹ Besymenski: Stalin und Hitler... 424–431.

⁶⁷² Besymenski: Stalin und Hitler... 432.

⁶⁷³ Besymenski: Stalin und Hitler... 415.

⁶⁷⁴ Roewer: Skrupellos... 649.

1941 után szükséges volt minden eszközzel a békeszerető Szovjetunió áldozatiságának kidomborítása. Volt ebben valami konzekvens, ha figyelembe vesszük azokat az előzményeket, mint például az 1936-ban terjesztett Sztálin-atyácska kép, amelyen a pipáját szorongató Joszif bácsi hatéves Gelja Markizovát veszi karjaiba, és az ezt megörökítő szobrot a „Köszönjük, Sztálin, boldog gyermekkorunkat” mondat díszítette. Moszkvában százezrek nézhették ezeket az életnagyságú képeket a metró aluljáróiban a Nagy Terror idején. Kivéve magukat az érintetteket: Markizova apját, mint a „nép ellenségét” ugyanis nem sokkal később agyonlőtték, anyját meggyilkolták, a jelenetet megörökítő szobrást pedig 17 évre különböző táborokba zárták. Mivel a fényképek eltüntetése bonyolult lett volna, ezért az egész országban terjesztett plakátokról megállapították, hogy azon nem is Markizova látható Sztálinnal, hanem a tádzsik Mamlakat Nahangova, az ország legfiatalabb sztahanovistája.

Azt, hogy Sztálin ténylegesen mit is gondolt, leginkább a tetteiből tudjuk rekonstruálni. Abból, hogy 1941. június 22-ig a szovjet hadsereg zöme felvonult a nyugati határra, csakis arra következtethetünk, hogy Sztálin 1941 nyarán szintén támadni akart. Ötmillió katonát ugyanis nem lehet huzamosabb ideig előkészületi állásokban állomásoztatni. Nem csak azért, mert ez igencsak költséges művelet, hanem azért is, mert ezzel a meglepetés esélye óhatatlanul füstbe megy, hosszú távon ugyanis ennyi katona és technikai eszköz álcázása teljesen lehetetlen. Már az I. világháború előtt is egyértelmű volt minden katonai szakértő számára, hogy a mozgósítás egy bizonyos ponton elkerülhetetlenül háborút jelent.

Sztálin ugyan reménykedhetett egy ideig abban, hogy a kölcsönös mozgósítások egyfajta pókerjátzsma részei. 1940 novemberétől azonban német részről gyakorlatilag minden olyan gesztus elmaradt, ami a tárgyalások érdemi folytatásának lett volna nevezhető. Másrészt érdemes végiggondolni, hogy Sztálin milyen német követelésekre számíthatott? Az, hogy a Szovjetunió növelje nyersanyagszállításait, nem okozott volna gondot, nem beszélve arról, hogy a leszállított mennyiségek is nagyjából elegendőek voltak a német hadigazdaság igényeinek kielégítésére. Az, hogy addig megszerzett területeiből bármit is átengedjen, nem merülhetett fel benne, hiszen egy ilyen gesztus csak kiszolgáltatottabbá tette volna a Szovjetuniót. Legfeljebb arról lehetett volna szó, hogy újratárgyalják a befolyási övezeteket, és a Szovjetunió lemond Finnországról vagy Törökországról. Utóbbinak annyiból lett volna értelme, hogy elvileg lehetővé tette volna Hitler számára azt, hogy török területen keresztül támadja meg Nagy-Britannia közel-keleti érdekeltségeit – más kérdés, hogy Törökország egy ilyen német szándékhoz nem járult volna hozzá. Arra kell tehát következtetnünk, hogy az idő előrehaladtával a szovjet vezetésnek egyre valószínűtlenebbnek tűnhetett az, hogy a német felvonulás csak egy nyomásgyakorlási akció része. Ahogyan előbb is említettem, semmi nyoma nincs annak, hogy Sztálin bármilyen kompromisszumot fontolóra vett volna, miközben ha az események mögött nyomásgyakorlást vélelmez, akkor valamilyen alkuból kellett kiindulnia.

A nevető harmadik és a Hess-misszió

Mindent összevetve úgy tűnik, hogy a szovjet vezetés pontosan tisztában volt a német fenyegetéssel, csupán a német mozgósítás sebességét nem tudta pontosan eltalálni. Furcsa talán, de reálpolitikusként Sztálin nem zárhatta ki azt a forgatókönyvet sem, hogy Hitler, tárgyalni akar, és ehhez nyomásgyakorlásként használja a határra felvonultatott – egyébként 1941 májusáig nem túl nagy számú – hadseregét.

Sztálin eleve mély gyanakvással viszonyult Churchillhez és a brit külpolitikához, s ezt csak erősítették azok a folyamatos és részben már korábban is említett brit próbálkozások, amelyek arra irányultak, hogy a Szovjetunió is legyen részese a konfliktusnak. Nem kellett nagy fantázia annak felismeréséhez, hogy a német és a szovjet érdekek előbb-utóbb amúgy is ütköznek majd, és a briteknek az állt érdekében, hogy ez minél hamarabb megtörténjék. Épp ez volt az, amit Sztálin mindenáron el akart kerülni, hiszen – hogy 1939 márciusi beszédét idézzük – esze ágában sem volt kikaparni a brit imperialisták számára a gesztenyét a parázsból. Ezért aztán teljesen hihető anekdota, hogy Sztálin Churchill korábbi levelét, amelyben a közelgő német támadásra figyelmeztetett, így kommentálta Zsukovnak: „Nézze csak meg ezt! Bennünket Németországgal fenyegetnek, Németországot meg a Szovjetunióval: egymásra uszítanak bennünket. Rafinált politikai játék ez.”⁶⁷⁵

Ez a politikai számítás fordítva is működött, amennyiben a brit politika tartott attól, hogy a Nagy-Britanniával szemben elakadt német stratégiát a szovjetek bevonása segítheti ki, annak a javaslatnak szellemében, amelyet Ribbentrop és Hitler is tett 1940 novemberében Molotovnak. Maga Churchill sem volt sokáig teljesen biztos abban, hogy a német stratégia a Szovjetunióval szemben támadási szándékot vagy csak nyomásgyakorlást jelent.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Montefiore: Stalin... 397.

⁶⁷⁶ Gorodetsky: Die grosse Täuschung... 364.

A brit félelmek ugyan teljesen alaptalanok voltak, ám létezhetek olyan forgatókönyvek is, amelyekben egy új szintre emelt német–szovjet együttműködés súlyos hatású lehetett volna. Példa erre az a britek által feltételezett scenárió, amelyben a Szovjetunió hozzájárul német csapatok átvonulásához Irak és Irán felé.⁶⁷⁷

Sztálin külpolitikai számításait azonban teljesen keresztülhúzta Hitler helyettese, Rudolf Hess Nagy-Britanniába repülése. Hess 1941. május 10-i útja az angol politikának úgy jött, mint valamilyen karácsonyi ajándék, hiszen kibillentette vele Sztálint a „nevető harmadik” szerepéből – s ebbe a szerepbe immár Churchill került. Azt, hogy a szovjeteket rendkívül izgatja a kérdés, Cripps már egy nappal az ügy kirobbanása után jelentette Londonba, jelezve, hogy ez egy kincset érő lehetőség a szovjetek félelmeinek felkeltésére. A brit diplomácia az ügyet ugyanis arra használhatta fel, hogy érzékeltesse: amennyiben a Szovjetunió továbbra is semleges marad, akkor Anglia esetleg békét köthet Németországgal, a németek nyugati tehermentesítésének viszont szükségszerű következménye lesz, hogy erőiket a Szovjetunióval szemben fogja alkalmazni, hiszen csak ott szerezhetik meg az áhított életteret. Hogy ilyen tervek léteztek, azt Sztálin pontosan tudta; másrészt azonban meggyőződése volt, hogy Hitler nem vállalja fel a kétfrontos háború kockázatát – ahogyan ezt már a brezsnyevi korszak szovjet hadtörténetírása is elismerte, a hadviselő Anglia ebből a szempontból számára saját békéje biztosítékának látszott.⁶⁷⁸

A brit döntéshozók először arra jutottak, hogy a Hess-kártyát nem szabad kijátszani, mert csak pánikot kelthet Sztálinban, és ennek következtében megnő az esélye annak, hogy kapitulál a német követelések előtt. Nem sokkal később azonban az illetékesek álláspontja megváltozott. Ez azzal függött össze, hogy a brit hírszerzés is rosszul mérte fel a német mozgósítás mértékét, és úgy ítélte meg, hogy a Szovjetunió elleni támadás még nem eldöntött tény. Cadogan államtitkár így fogalmazta meg a dilemmát: nem tehetünk semmit, „hacsak nincs lehetőségünk (a) fenyegetni vagy (b) megvesztegetni. Oroszország (a) nem fél tőlünk és (b) nem tudunk semmit sem ajánlani neki.”⁶⁷⁹ Nagy-Britanniától ugyan valóban nem kellett félnie Oroszországnak, ám egy brit–német békekötéstől annál inkább, még akkor is, ha a britek tudták, hogy ennek semmi realitása.

Az angol számítás nem volt alaptalan. Egyrészt Hessnek csak ez lehetett a célja – ezt az érzést erősítette a németek ügyetlen és semmitmondó magyarázkodása, mellyel bagatellizálni igyekeztek a szovjet fél előtt Hess útjának okait. Másrészt Sztálint beteges gyanakvása vevőnek tette meg erre a hírre, és rossz sejtelméit csak fokozta Strafford Cripps moszkvai brit követ látogatása: az angol diplomata – egyébként kormánya jóváhagyása nélkül – memorandumban közölte Molotovval, hogy amennyiben a háború elhúzódik, „Nagy-Britannia (de különösképpen bizonyos nagy-britanniai körök) kénytelenek lehetnek valamilyen megoldást találni a háború befejezésére”.⁶⁸⁰ Crippsnek ráadásul nem ez volt az első olyan akciója, amikor arra utalt, hogy a szovjet félnek katonai akcióba kellene lépnie Németországgal szemben: 1941. május 11-én is ilyen értelmű levelet írt Andrej Visinszkij külügyminiszter-helyettesnek. Május 21-én pedig Churchill személyesen figyelmeztette Sztálint a német támadás veszélyeire – korábban egyébként már két nyilvános beszédében is beszélt ugyanerről.

Ezeket a jelzéseket Sztálin természetesen sokáig úgy kezelhette, mint a britek „kétségbeesett” próbálkozásait arra, hogy kibillentésék őt a nevető harmadik pozíciójából. Hess angliai feltűnése azonban annyira egyértelmű bizonyítéknak tűnt, hogy nem hagyott neki más választási lehetőséget. Annál is inkább, mivel számára axióma volt, hogy Németország csak akkor támadja meg a Szovjetuniót, ha Angliával előzőleg valamilyen megegyezésre jut – ezt egyébként már Churchillnek is megírta 1940. június 25-i levelében. Hess útja ráadásul nem az egyetlen jele volt annak, hogy készül valami. Mint említettem, a szovjet katonai felderítés meglehetősen pontos információkkal rendelkezett a Barbarossa terv elrendeléséről és a végrehajtás különböző részleteiről; mindezt egyébként más adatok is alátámasztották. Az SD jelentései szerint 1941 márciusától már a német lakosság jelentős része is arról beszélt, hogy a szovjetekkel való összecsapás küszöbön áll; a nemzetközi sajtó pedig 1941 áprilisában már nyíltan írt arról, hogy a japán–szovjet megnemtámadási szerződés célja Sztálin hátszágának biztosítása egy német támadás esetére.

Megemlítendő, hogy a brit hadsereg 1941 április–májusában súlyos kudarokat szenvedett el Görögországban, Kréta szigetén és Afrikában. Mindez alátámasztotta azt a szovjet feltételezést, hogy ezek hatására Nagy-Britanniában nő a hajlandóság egy Németországgal kötendő kompromisszumos békére.

Nem lehetett véletlen, hogy ebben az időszakban a szovjet nyersanyagszállítások még a korábbiakhoz képest is felgyorsultak. Krutikov szovjet külkereskedelmi népbiztos Berlinben panaszt is tett azért, mert a német fél nem bocsájtott rendelkezésére kellő mennyiségű szállítási kapacitást, és ezért a határon komolyabb mennyiségű áru torlódott fel.⁶⁸¹ A következő hetekben Schulenburg folyamatosan arról jelentett Berlinbe, hogy a szovjet fél mindent megtesz a Németországgal való kapcsolatok javítása érdekében. Ebbe a sorba illeszkedett, hogy 1941.

⁶⁷⁷ Gorodetsky: Die grosse Täuschung... 368.

⁶⁷⁸ Жилин: Как фашистская Германия... 219.

⁶⁷⁹ Gorodetsky: Die grosse Täuschung... 341.

⁶⁸⁰ A brit–szovjet tárgyalásokat idézi Gorodetsky: Stalin und Hitlers Angriff... 352., valamint uő: Die große Täuschung... 225–230.

⁶⁸¹ Brügel: Stalin... 373. sz. dokumentum, 302.

május 9-én a Szovjetunió megvonta a belga, norvég és jugoszláv képviselők diplomáciai jogosítványait. Másrészt viszont a mézesmadzag és a korbács használatának nevezhető az a május 8-i TASSZ-kommuniké, melynek lényege szerint a „beteges fantázia” terméke az a japán sajtóban felbukkant hír, hogy a szibériai vasútvonalon a nyugati irányba indított katonai szerelvények miatt beszüntették a civil forgalmat. A TASSZ arra hivatkozott, hogy csak egyetlen szovjet lövészadosztályt csoportosítottak át Irkutszból Novoszibirszkbe – miközben valójában ebben az időszakban két hadtesttörzs, két hadosztály, két dandár és számos egyéb egység rakodott be. A kommuniké nyilvánvalóan épp a szöges ellentétét jelentette a tartalmának, és a szovjetek ezzel is fel akarták hívni a németek figyelmét arra, hogy igencsak felkészültek.

A szovjetek gyanakvását egyáltalán nem csökkentette, hogy Nagy-Britannia 1941. június 6-án konzultációra hazarendelte Crippset. Majszkij Londonban hiába érdeklődött a visszahívás okai felől, csak semmitmondó válaszokat kapott. Ehhez képest viszont az angol követ anélkül, hogy erre fel lett volna hatalmazva, elutazása előtt tárgyalta Visinszkijjal, a külügyi népbiztos helyettesével, és jelezte neki, hogy nem biztos, hogy távozása nem végleges, így amennyiben Molotov vagy Sztálin óhajtja, akkor még van lehetőségük megbeszélésre. Mivel ráadásul Cripps nem egyedül utazott el, hanem családtagjai és a követségi alkalmazottak egy részének kíséretében, kézenfekvőnek tűnt az a szovjet értelmezés, hogy emögött egy készülő brit–német kiegyezés áll. Mindeközben egyébiránt a brit kormány épp ennek fordítottját, azaz egy új német–szovjet egyezkedést feltételezett. A diplomáciai viszonyok bonyolultságát mutatja, hogy Crippshez és Churchillhez hasonlóan az USA külügyminisztere, Cordell Hull is fontolóra vette, hogy figyelmezteti szovjet partnereit Németország háborús készülődésére. Hull ezt annál is inkább megtehetné volna, mert a briteknél is jobb titkosszolgálati kapcsolatokkal rendelkezett Berlinben. Laurence Steinhardt moszkvai nagykövet azonban a pro és kontra érvek mérlegelése után azt javasolta, hogy ez a figyelmeztetés maradjon el, mert egy ilyen lépést az oroszok „sem őszintének, sem önállóan nem fognak értékelni”.⁶⁸²

A diplomáciai pókerjátszmához az is hozzátartozik, hogy a félelem a német félre ugyancsak átragadt. Cripps hazarendeléséből arra következtek, hogy esetleg egy brit–szovjet megegyezés előkészítése áll az akció hátterében – ám ez a német terveken már nem változtatott.

1941. június 14-én a TASSZ egy újabb kommunikét adott ki arról, hogy az állítólagos szovjet–német háborúval kapcsolatos híresztelések teljesen alaptalanok, Németország nem támasztott semmilyen követelést a Szovjetunióval szemben, és mindkét fél maximálisan eleget tesz egymással szembeni szerződéses kötelezettségeinek. A Szovjetunió a béke pártján áll, a tartalékosok épp folyamatban lévő behívása csak a szokásos rutin intézkedés. Ez a dokumentum, amelyet Molotov még megjelenése előtt megosztott a német követtel, különösen figyelemreméltó. A szovjet tájékoztatási politika ismeretében teljes mértékben kizárható, hogy a kommunikét ne Sztálin közvetlen utasítására adták volna ki (valószínűleg a szöveget is ő maga írta). Nyilvánvaló, hogy a kommuniké valójában megint pont az ellenkezőjéről szólt, mint amit a szövege állított. Nem is lehetett másképp értelmezni, mint úgy, hogy a Szovjetunió tudatában van a német katonai fenyegetésnek, és várja Németország javaslatait – tehát tárgyalni akar. Más értelmezés nemigen lehetséges annak tükrében, hogy a kommuniké kiadása az égvilágon semmit sem módosított a szovjet katonai felkészülésen – az éppúgy folyt, mint korábban. Tagadhatatlan, hogy a brit sajtóban ekkortájt már folyamatosan jelentek meg olyan újságcikkek, amelyek a közelgő német–szovjet összecsapásról szóltak, ez azonban nem indokolta volna a TASSZ-hírügynökség cáfolatát. Más kérdés, hogy Sztálin és a szovjet diplomácia a hazai viszonyokból kiindulva azt feltételezte, hogy a brit sajtó cikkeit a kormányzat rendeli meg – amiről szó sem volt. Churchill mindenesetre majdnem pontosan ugyanabba a pozícióba került, mint amiben Sztálin érezhette magát 1939 augusztusában: az őt kérdező brit újságíróknak még 1941. június 7-én is azt mondta, hogy „legjobb hagyni a dolgok természetes folyását. A német–szovjet konfliktus elkerülhetetlen. A német csapatok koncentrációja a határok mellett fokozott sebességgel halad előre. Meg kell várnunk, amíg eljön a mi időnk.”⁶⁸³

A TASSZ-kommuniké tehát nem érte el a célját: Berlinben nem is foglalkoztak vele, Londonban pedig azt a teljesen téves következtetést vonták le belőle, hogy Sztálin gyengének érzi magát, és kapitulál Németország előtt, mert a kommuniké hangvétele „inkább egy balkáni országra, mint egy nagyhatalomra jellemző”.⁶⁸⁴ Mindettől függetlenül Churchill mégis úgy döntött, hogy kijátssza legfontosabb adui egyikét – ugyanis tettett nyugalmával ellentétben valójában tükön ült. Mivel a brit hírszerzés meg tudta fejteni a német Enigma-üzeneteket, abszolút pontos képpel rendelkezett a mozgósítás mértékéről. Június 16-án Cadogan államtitkáron keresztül részletesen tájékoztatta az Enigmából nyert adatokról Majszkijt, aki ily módon maga is meggyőződött arról, hogy a német támadás küszöbön áll, és erről jelentett is Sztálinnak. Ezeket az adatokat épp a mennyiségük hitelesítette leginkább, és Churchill részéről komoly gesztust jelentett annak elismerése, hogy a brit hírszerzés képes a német táviratok megfejtésére.

⁶⁸² Gorodetsky: Die große Täuschung... 233.

⁶⁸³ Gorodetsky: Die grosse Täuschung... 374.

⁶⁸⁴ A Foreign Office illetékesének véleményét idézi Gorodetsky: Die grosse Täuschung... 375.

Az aggasztó jelek olyannyira szaporodtak, hogy Sztálin végül cselekvésre szánta el magát. Június 21-én Schulenburghoz küldte Molotovot, aki konkrétan élére állította a kérdést, amennyiben kijelentette, „a Szovjetunió nem érti a német elégedetlenség okát” – miközben hivatalosan a német fél semmilyen elégedetlenséget nem jelzett szovjet partnere felé. Schulenburg azonban erre mindössze annyit tudott reagálni, hogy ígéretet tett az üzenet továbbítására.

Aznap este 19 órától Sztálin és bizalmasai a Kremlben ülészetek. Zsukov továbbította a kijevi különleges katonai körzet parancsnokának, Purkajev altábornagynak a jelentését, amely szerint egy átállt német őrmester arról számolt be, hogy a támadás másnap hajnalban kezdődik. Nem sokkal később Berija az NKVD 1933 óta dolgozó ügynökének, Gerhard Kegelnnek, a követségi kereskedelmi osztályvezető helyettesének jelentése alapján arról tájékoztatta, hogy a moszkvai német követség épületében dokumentumokat égetnek el. A füst egyébként messziről is látható volt, és a szovjetek először azt hitték, hogy tűz ütött ki az épületben. Miután a parancsokat kiadta, 22-én hajnali egykor a diktátor kuncevoi dácájában aludni tért.

Sztálin nem tudta elképzelni azt a vabank játékot, ami ekkorra már Hitler szenvedélyévé vált. Erre utal az, amit a támadás napján reggel hét órakor felhaborodva Dimitrovnak mondott: „Megtámadtak bennünket, anélkül, hogy bármilyen követelést is támasztottak volna, anélkül, hogy bármilyen tárgyalásokat követeltek volna, aljas módon lerohantak, mint a rablók.”⁶⁸⁵ Ezek szerint tehát arra számított, hogy a német fél alkudozni kíván – miközben fordított esetben, amikor ő zsarolt meg másokat, sohasem jutott eszébe az, hogy a megszaroltakkal bármiről is alkudozzon.

Az említett sztálini idézet egyébként pszichológiai elemzés után kiált. Úgy tűnhet ugyanis, mintha Sztálin „becsapva” érezte volna magát, holott erre igazából semmilyen oka nem volt: hiszen számtalan forrásból pontosan tudta, hogy a német hadsereg felvonult a határra. Mivel a háború a politika folytatása más eszközökkel, módszertani szempontból csupán részletkérdés, hogy egy gigantikus zsarolással vagy egy katonai támadással kellett szembenéznie. Egyébként érdemes elgondolkodni azon is, hogy ha megszarolták volna, akkor Sztálin engedhetett volna-e a zsarolásnak? Javított volna-e bármit helyzetén, ha lemond például Ukrajna egy részéről? Ellenkezőleg, egy ilyen húzás csak további német zsarolásoknak ágyazott volna meg, jelentősen csökkentve országa védelmi képességeit. 1941. június 22-én Sztálin saját vágyvezérelt gondolkodásának áldozata lett; de az áldozat korántsem volt ártatlan, sőt elsősorban ő maga tehetett arról, hogy ilyen helyzetbe került, hiszen ő volt az, aki elősegítette a náci Németország korábbi hadjáratait. Hitler a szovjet segítség nélkül ezeket nem, vagy csak jóval nagyobb veszteségek árán tudta volna megnyerni.

Sztálin mentségére szól, hogy a tömegesen beérkező riasztások mindig újabb és újabb időpontokra szóltak. 1940 decemberében márciusi támadást valószínűsítettek, majd áprilisi és májusi dátumok következtek. Ezt a „június 15. előtt” majd a „június 15.”, végül a „június 15–20. között” követte, és a június 22-i dátumot június 16-án hallotta először. Annál gyorsabban, mint ahogyan saját hadseregét a nyugati határra felvonultatta, nemigen járhatott volna el, hiszen így is sokkal hamarabb kezdte el a mozgósítást, mint az ellenség. Fontos leszögezni, hogy 1941 júniusára Sztálinnak nemigen maradt választási lehetőségei. Ez akkor is így van, ha a „békeszerető Szovjetunió” meséjének érdekében a háború utáni szovjet történetírás és memoárirodalom előszeretettel hivatkozott arra, hogy miközben a katonák lépéseket sürgettek, Sztálin tétlen maradt. Valójában ennek ellenkezőjéről van szó, éspedig két okból. Egyrészt Sztálint és tábornokait egyaránt determinálta az, hogy a szovjet hadsereget csak támadó hadműveletekre készítették fel, és a saját mozgósítás befejezése előtt ezt a támadást nem lehetett megindítani. Másrészt politikailag botor dolognak tűnt úgy elindítani egy ilyen akciót, hogy előtte nem tisztázódik Nagy-Britannia háborúval kapcsolatos álláspontja – vagy másképp fogalmazva, az esetleges brit különbéke kérdése. Itt is fontos kiemelni, hogy téves eredményekre vezet, ha csak a megtörtént eseményekből rekonstruáljuk az érintettek döntési helyzetét. Sztálin és tábornokai 1941. június 22. előtt nem tudhatták, legfeljebb sejtették, hogy hadseregük valójában nem annyira erős, mint azt a számok mutatják. Ám a számok alapján elvileg semmiféle okuk sem lett volna aggodalomra. Az, hogy a szovjet hadsereg 1941 folyamán saját adatai szerint is 3,1 millió halottat és hadifoglyot, valamint 1,3 millió sebesültet veszített,⁶⁸⁶ nem a gyengesége, hanem a rossz vezetői döntések eredménye volt.

Így nem maradt más hátra, mint abban reménykedni, hogy saját csapatainak teljes felvonulása (ami július közepére volt várható) még a német támadás előtt befejeződik. Nem lehet kétségünk abban, hogy ebben az esetben ő indított volna egy preventív akciót Németország ellen. Ami viszont biztos, az az, hogy felkészületlenségről szó sem lehet. Ahogyan a moszkvai svéd követ 1941. június 21-én külügyminisztériumához intézett táviratában fogalmazott: „Az egyetlen biztos dolog az, hogy vagy egy globális méretű háborúval szembesülünk a Harmadik Birodalom és a Szovjet Birodalom között, vagy a világtörténelem legnagyobb zsarolásával.”⁶⁸⁷ Sztálin ezzel annyira tisztában volt, hogy a június 21-én 17 órakor döntés született a teljes

⁶⁸⁵ Bayerlein (szerk.): Dimitroff... 1. kötet, 392.

⁶⁸⁶ Гриф Секретности Снят... 143.

⁶⁸⁷ Idézi Kotkin: Stalin... 886.

harckészültség elrendeléséről, 20 óra 10 perckor pedig a Sztavka (a Legfelsőbb Parancsnokság Főhadiszállása) 1. számú direktívája elrendelte a teljes harckészültséget, anélkül, hogy támadásra adott volna parancsot. A Balti Flotta és más egységek azonban már június 20-a óta másodfokú hadművelleti készülségben voltak, a parancsnoki harcálláspontok háborús helyzetbe települtek.⁶⁸⁸

Az igazi kérdés azonban nem az, hogy 1941-ben ki támadott meg kit. Különböző okokból mind Sztálin, mind Hitler kényszerhelyzetben volt, és egyikük sem tudta volna másképp feloldani azt a stratégiai dilemmát, amelybe saját magát korábbi döntéseivel belelavírozta. Az 1941 júniusában zsákutcává szűkülő kényszerpálya kiindulópontja a II. világháború 1939. szeptemberi kirobbantása, amiért viszont mindkét fél azonos mértékben felelős. Az lehetséges ugyan, hogy Hitler Sztálin segítségével nélkül is megtámadta volna Lengyelországot, az viszont biztos, hogy ezt a támadást egymástól függetlenül is tervezték.

Hess missziójának több tanulságos utóöngéje is volt; ezekből kettőt érdemes kiemelni. Az egyik a Brit Kommunista Párt 1941. június 22. reggeli kommunikéje, amely Churchill szándékait teljesen félreértve azt állította, hogy Hitler támadása „a Hess-misszió kulisszái mögötti titkos akciók következménye”.⁶⁸⁹ Makszim Litvinov maga is bevallotta később, hogy „mindnyájan azt hittük, hogy a brit flotta már az Északi-tengeren halad, azért, hogy Hitlerrel együtt támadja meg Leningrádot és Kronstadot”.⁶⁹⁰ Az, hogy a Hess-misszió Sztálinnak igencsak „beakadt”, abból is látszik, hogy még Churchill 1944-es moszkvai látogatásakor is visszatért rá. Miután a korábbi Hitler-Sztálin-paktumhoz hasonlóan érdekszférákra osztották fel Kelet-Európát, Sztálin tósztot mondott a brit titkosszolgálatra, amely Hesst hamis üzenetekkel Nagy-Britanniába csalta. Churchill felháborodva cáfolta ezt a vádat, de nem győzte meg Sztálint, aki azzal ütötte el a dolgot, hogy a szovjet hírszerzés „sem tájékoztatja mindig a szovjet kormányt a szándékairól, és csak akkor mondja meg az igazat, amikor az ügy már befejeződött”. Ismerve a kommunista titkosszolgálatok totális pártirányítását, tudjuk, hogy ennek az állításnak pontosan az ellenkezője igaz.

Értékelés

Munkám összefoglalója előtt mindenképp szükséges egy módszertani megjegyzés. Az általam írtakkal szemben felvethető, hogy más értelmezések is lehetségesek, annál is inkább, mert a szovjet döntéshozatali iratanyag teljes körben máig nem kutatható. Ez természetesen így van, de épp a szovjet iratok kutatásának mindmáig tartó korlátozása a legerősebb bizonyíték állításaim mellett. Az orosz államnak elemi érdeke minden olyan dokumentum közzététele, amely csökkenti Oroszország második világháborús felelősségét. Ennek megfelelően folyamatosan jelennek meg különböző forráskötetek, és például a hadművelési iratok zöme az interneten hozzáférhető. Arra azonban egyetlen kutatónak sincs lehetősége, hogy ellenőrizze, a forráskötetek válogatása reprezentatív-e, miként arra sem, hogy a legfelsőbb döntéshozatal iratait szabadon átnézhesse. Ez súlyos érv amellest, hogy az orosz állam konzekvensen rejteget olyan bizonyítékokat, amelyek a „Nagy Honvédő Háború” mítoszát romba dönthetnék.

Churchill és nyomában sokan mások is végzetesen becsapott csalónak állították be Sztálint, aki tehetetlenül várta a Wehrmacht csapásait. Valójában azonban ez igazságtalan vád, hiszen a Vörös Hadsereg maximálisan fel lett készítve egy háborús bevetésre – csak épp nem abban a formában, ahogy az praktikus lett volna. Saját szempontjából a szovjet diktátor azonban racionálisan cselekedett. Azt, hogy egy német–brit megegyezés leginkább a britek hajthatatlansága miatt teljesen kizárt, nem tudhatta, ezzel szemben mindkét oldalról kapott olyan információkat, amelyek egy ilyen forgatókönyvet éppenséggel lehetségesnek tartottak. Ha ő lép előbb, azt kockáztatta volna, hogy a megtámadott németek még inkább hajlanak az Angliával való megegyezésre. Fordítva viszont mindez már nem igaz: egy britekkel nem egyeztetett, Szovjetunió elleni német támadás biztossá tette azt is, hogy Nagy-Britannia állítólagos kiegyezési hajlandósága Németországgal jelentősen csökkenni fog.

Elsősorban ez, valamint saját csapatai felvonulásának befejezetlensége lehetett az oka annak, hogy Sztálin az utolsó pillanatig ragaszkodott ahhoz, hogy ne indítson preventív támadást Németország ellen. Kockázatvállalás szempontjából Hitler tökéletes ellentéte volt. Elvileg ugyan megtehetette volna azt is, hogy az információk birtokában még június 22. előtt egy meglepetésszerű offenzívát indít, de ezt sem az említett politikai, sem a nyilvánvaló katonai kockázat – hiszen saját csapatai még nem vonultak fel teljesen a határra – miatt nem merte vállalni.

Ahogy 1939 augusztusában Hitler, úgy 1941 júniusában Sztálin volt az, aki kényszerhelyzetbe került, mert objektív okokból elfogytak a választható opciói. Hatalmas különbség azonban, hogy míg Hitler már két évvel korábban minden kártyáját kijátszotta, Sztálinnak 1941 júniusában még mindig volt pár adu a kezében. Egyrészt

⁶⁸⁸ Kuznyecov: A háború előestéjén... 364–366.

⁶⁸⁹ Daily Express 1941. 06. 22.

⁶⁹⁰ Gorodetsky: Die große Täuschung... 402.

számíthatott hadserege túlerejére, aminek hatását a Szovjetunió hatalmas, tizenegy időzónára kiterjedő területe is fokozta, másrészt pedig, amint kiderült, hogy Nagy-Britannia nem egyezik ki Németországgal, azt is tudhatta, hogy az emelőrúd hosszabbik oldalán ő, és nem Hitler áll.

Annak, hogy az 1941. június 22-én hajnali fél 1-kor kiadott 1. számú direktíva a csapatok egy részét nem érte el, a bekövetkezett katasztrófában alig volt szerepe. A Vörös Hadsereg legszörnyűbb veszteségeit nem a háború első hetében, hanem ezt követően szenvedte el, nem mellesleg részben Sztálin értelmetlen, visszavonulást megtiltó parancsai miatt. Az viszont igaz, hogy az ugyancsak 22-én kiadott 3. számú direktíva, amely a határkiszögellésekben felvonult gépesített hadtesteket azonnal ellentámadásra utasította, jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet gépesített csapatok már a háború első hetében súlyos és értelmetlen veszteségeket szenvedtek. Ezzel a paranccsal ugyanis csak meggyorsították a bekerítésüket. 1941. július 10-ig a Vörös Hadsereg 850 000 halottat, sebesültet és eltűntet, 3500 repülőgépet, 6000 harcokocsi és 5224 löveget veszített. Az anyagi veszteség nagyjából megfelelt a támadó német és szövetséges csapatok teljes erejének. Azonban még ezt követően is jóval nagyobb erők álltak rendelkezésükre, mint amivel a németek és szövetségeseik ekkor rendelkeztek. Magyarán: ha Sztálin nem szólt volna bele állandóan a hadműveletek irányításába, és nem követett volna el sorozatba súlyos hibákat, a német előrenyomulást jóval Moszkva előtt is megállíthatta volna.

Az ekkor még nem a legbelső körhöz tartozó Hruscsov emlékirataiban mások elbeszélése alapján azt terjesztette el, hogy Sztálin a német támadás után depresszióba esett.⁶⁹¹ Határidőnaplójának elemzése azonban más képet mutat.⁶⁹² A szovjet diktátor az első napokban nagyon is aktív maradt. Feszült volt ugyan, de 22-én már 18 órakor elment a Kremlből a dácájába aludni, és csak 23-án reggel háromkor tért vissza. Folyamatos megbeszéléseket folytatott munkatársaival, egyeztetett Zsukovval, aki visszaemlékezésében panaszkodott is arra, hogy Sztálin állandó hívásai ellehetetlenítették a munkáját. Egyúttal a Komintern is új utasításokat kapott, amelyek gyökeresen eltértek a korábbiaktól. 1941. június 22. előtt a szovjet propaganda nem tagadta meg a forradalom exportjára vonatkozó szólalmait, ezt követően ezeket törölték a használatból. Emögött két kényszerű felismerés is állt. Egyrészt az, hogy a náci propaganda épp ezzel, azaz egy Európa elleni bolsevista merénnyel vádolta a Szovjetuniót, és ennek hitelességét csak erősítette volna a régi jelszavak használata. Legalább ennyire fontos volt azonban az is, hogy közös bázist kellett találni Nagy-Britanniával és az USA-val, ami nem lett volna lehetséges akkor, ha a Szovjetunió meghirdeti a proletár-világforradalmat.

A szovjet diktátor egészen június végéig azt hitte, hogy a Vörös Hadsereg hatalmas erői képesek lesznek az ellencsapásra, vagy legalábbis az ellenség támadásainak felfogására. A Délnyugati Front politikai parancsnokaként tevékenykedő Hruscsov szintén bizakodó volt, mert jelentős tartalékokkal rendelkezve épp egy ellencsapás tervezésén törte fejét. Ebből azonban semmi sem lett, mert Sztálin kapkodni kezdett, és visszafordította Konyev altábornagy épp kirakódó 19. hadseregét. Azzal, hogy a háború első szakaszában minden taktikai kérdésbe beleszólt, hibák sorozatát követte el. Ennél azonban sokkal nagyobb volt a háború kirobbanásával kapcsolatos stratégiai tévedése, amit csak június 29-én ismert fel. Mikojan visszaemlékezése szerint aznap drámai megbeszélésre került sor a Honvédelmi Népbiztosság épületében. „Sztálin nagyon nyomott volt. Amikor kijöttünk a népbiztosság épületéből, a következőket mondta: »Lenin nagy örökséget hagyott ránk, és mi – az örökösei – mindezt elszúrtuk.«”⁶⁹³ Hruscsov Berija elbeszélése alapján ugyanígy emlékezett erre, azzal a különbséggel, hogy Sztálin Berija szerint az mondta, hogy „Lenin ránk hagyta a proletárállamot, és mi szarba tiportuk”.⁶⁹⁴

Ezt követően kuncsevói dácájába vonult vissza, ahol azonban másnap felkereste a magára maradt és ezért legalább annyira kétségbeesett Politikai Bizottság. Hruscsov állítása szerint Sztálin azt hitte, le fogják tartóztatni. Mikojan a találkozóra így emlékezett vissza: „Kérdően nézett ránk, és azt kérdezte: »Miért jöttetek?« Békésnek látszott, de mégis kicsit furcsának, ugyanannyira, mint a kérdése volt. Hiszen alapvetően neki kellett volna minket összehívnia. Molotov mindnyájunk nevében azt mondta neki, hogy a gyors döntéshozatal és az ország talpra állítása érdekében koncentrálni kell a hatalmat. Egy ilyen testület vezetőjének Sztálinnak kell lennie. Sztálin meglepve nézett, nem tett ellenvetéseket. »Jó«, mondta. Majd Berija következett, azzal, hogy meg kellene nevezni az Állami Védelmi Bizottság öt tagját. »Őn, Sztálin elvtárs, lesz a vezető, a tagjai pedig Molotov, Vorosilov, Malenkov és én.«”⁶⁹⁵

Sztálin július 2-án, tizenegy nappal a háború kitörése után szólalt meg életében először a teljes nyilvánosság előtt. Korábban soha nem mondott rádióbeszédet. Mondandójának legfontosabb pontja a hazaszeretetre történő apellálás és a „Nagy Honvédő Háború” meghirdetése volt. De legalább ennyire fontosnak tartotta megvédeni

⁶⁹¹ Hruscsov: Szemben a zsarnokkal... 74.

⁶⁹² A részletekre lásd Медведев: Сталин в первые дни...

⁶⁹³ Montefiore: Stalin... 423–424.

⁶⁹⁴ Hruscsov: Szemben a zsarnokkal... 74.

⁶⁹⁵ Bayerlein: „Der Verräter Stalin bist Du!”... 381.

saját korábbi politikáját. Magát a világ leginkább békeszerető politikusának nevezte, szemben az „emberevő szörnycégekkel”, Hitlerrel és Ribbentroppal; a paktum megkötését pedig azzal indokolta, hogy ezzel „időt tudott nyerni” a felkészülésre. Ezzel a hazugságával ő is beállt abba a sorba, amelynek elején Chamberlain és a hozzá hasonló politikusok álltak. Nagy különbség azonban, hogy utóbbi legalább el is hitte azt, amit mondott, míg Sztálin pontosan tudta, hogy alapvetően ő volt az, aki lehetővé tette Hitler korábbi sikeres háborúit.

A nyugati hatalmakkal szemben is ezt a politikát követte. Ahhoz képest, hogy Churchill azonnal egyértelmű üzenetet küldött, amikor június 22-i rádióbeszédében kifejtette, hogy csak egyetlen célt ismer, Hitler megsemmisítését, és ha Hitler megtámadná a poklot, akkor a alsóházban még az ördögről is pozitívan nyilatkozna, Sztálin sokáig hallgatott. Első válaszát Churchillnek 1941. július 19-én, majdnem egy hónappal a háború kitörése után küldte el. Jellemző rá, hogy már ebben megágyazott azoknak a hazugságoknak, amelyek a „békeszerető Szovjetunió” és a „szerződészegő, alattomos német támadás” meséjéről szóltak. Majd ugyanazzal a lendülettel leszögezte azt is, hogy mennyivel kedvezőbb a Szovjetunió helyzete annak köszönhetően, hogy nem az 1938-as határoknál kell védekeznie – ezzel pedig jelezte azt is, hogy minden együttműködés alapja érdekszférái elismerése. Egyúttal pedig azonnal követelte egy második front megnyitását, holott pontosan tudhatta, hogy erre a nyugati szövetségesek objektív okokból képtelenek. Épp ez volt az oka annak, hogy Sztálin állandóan elővette ezt a kérdést: ezzel biztosította ugyanis azt a pszichológiai hangulatot, amellyel saját magát áldozatnak, szövetségeseit pedig az adósainak állíthatta be. Emellett persze azt a stratégiai előnyt is elérte a téma erőltetésével, hogy a németek kénytelenek voltak csapatokat elvonni keletről a nyugati front biztosítására. Ehhez képest viszont, amikor Sztálin nyithatott volna egy második frontot Japánnal szemben, sokáig nem tette ezt meg, hanem kivárt. Az 1945. februári jaltai konferencián azt is elérte, hogy bár ezt a katonai körülmények nem indokolták, szövetségesei elfogadják: csak három hónappal Németország kapitulációja után kell megindulnia. Sztálin ennek ellenére, ameddig csak tehetette, kivárt, és csupán a határidő lejártakor és az első atombomba ledobása után indította el csapatait, amelyek gyorsan szét is verték a japán Kvantung-hadsereget. Ugyanez a kivárási taktika állapítható meg a varsói felkelés leverésénél is, amit a szovjet csapatok ölbe tett kézzel néztek végig.

Sokatmondó, hogy a nyugati szövetségesekben fel sem merült az, ami Sztálin 1939–1941 közötti koncepciójának alapja volt. Pedig megtehették volna ők is, hogy egy olyan háborúra tesznek tétet, amelyben Németország és a Szovjetunió kölcsönösen felőrlik egymást, és ők maradnak a nevető harmadik. Ahogyan a háború után Erich von Manstein is rámutatott: ők is dozírozhatták volna segítségnyújtásukat úgy, mint ahogyan ezt korábban Sztálin tette Németországgal szemben.⁶⁹⁶ Nem ezt tették, mert cselekedeteiket nem kizárólag rövidlátó és nyers hatalmi szempontok vezérelték. Döntésüket egyébként az eltelt évtizedek igazolták, és ezt épp Hitler és Sztálin összehasonlítása magyarázza meg leginkább. Hitlerrel teljes kiszámíthatatlansága és korlátlan kockázatvállalási hajlandósága miatt nem lehetett volna hosszú távon együtt élni – az egyébként sokkal több ember halálát okozó, de kiszámíthatóbb Sztálinnal viszont igen.

Mindennek azonban nem kellene a sztálini háborús propagandaszólamok átvételét jelentenie, bár a végeredmény teljes mértékben Sztálint igazolta. A művelt Nyugat nyolcvan éven át többé-kevésbé lenyelte az általa kreált élethazugságot. Sztálinnak sikerült fenntartania azt a mesét, hogy az egyedüli agresszor Adolf Hitler. Német nyelvterületen azok, akik a szovjet politika kétszínűségére és belső ellentmondásaira rávilágítottak, azt kockáztatták, hogy a volt nácik mellé sorolják őket.

Az appeasementpolitikával, a Hitler–Sztálin-paktummal és a Barbarossa hadművelettel kapcsolatos történeti vita

Mint minden történeti vita esetén, itt is elmondható, hogy az eltérő vélemények háttérében eltérő politikai koncepciók állnak. Ennek megfelelően a kérdéssel kapcsolatos irodalom is sokáig a hidegháború frontvonalainak megfelelően strukturálódott. Ez nem meglepő, hiszen a témával foglalkozó történészek igen sokáig maguk is az események résztvevői voltak, keleten és nyugaton egyaránt. A 2007-ben elhunyt Lev Bezimenzkij orosz történész, a kérdéskör doyenje például 1943-ban fiatal főhadnagyként a Sztálingrádban fogságba esett Friedrich Paulus tábornagy kihallgatója volt, és utolsó munkáját 2002-ben jelentette meg. Az orosz külföldi hírszerzés 2022-ben öngyilkosságot elkövető volt vezetője, Lev Szockov nemcsak forrásköteteket adott ki a német és a szovjet titkosszolgálatok kapcsolatáról, hanem annak az Alexandr Korotkovnak a beosztottja is volt, aki az 1930-as években a külföldi politikai gyilkosságok szervezéséért felelt.

A vitát az is megnehezítette, hogy Sztálin felelősségének hangoztatása sokak számára a náci bűncselekmények bagatellizálásának tűnhetett. Az, hogy a szocialista táborban erről a kérdéstről nem alakult ki semmilyen diskurzus, nem meglepő, az viszont figyelemre méltó, hogy sokáig Nyugat-Európában is meghatározóak voltak

⁶⁹⁶ Manstein: Verlorene Siege... 156.

azok a vélemények, amelyek szerint ugyan a paktum (különösen annak titkos záradéka) kapcsán Sztálin felelőssége vitathatatlan, de a nyugati hatalmaknak jelentős szerepük volt abban, hogy a Szovjetunió végül Németországgal „kényszerült” megegyezni. Ebben az értelmezésben a Szovjetunió alapvetően a háború elkerüléséért tevékenykedő hatalomként jelenik meg, míg a nyugati hatalmak (Nagy-Britannia és Franciaország) azok, amelyek Németországot és a Szovjetuniót egymással szembe kívánták állítani, abban reménykedve, hogy ők kimaradhatnak a konfliktusból.⁶⁹⁷

Az sem tette a kérdés tárgyalását könnyűvé, hogy a náci propaganda 1941. június 22. után végig arra hivatkozott, hogy egy kommunista inváziót akadályozott meg. Goebbels az ezzel kapcsolatos propagandaszólamokat úgy adta ki, hogy a Szovjetunió tényleges helyzetéről tulajdonképpen fogalma sem volt. A német propaganda azonban néhány dologra akaratlanul is ráhibázott, és ezt követően nem habozott használni ezeket az ügyeket, amelyek azonban épp ezért sokáig kompromittálódtak a történeti kutatás szempontjából.

Már az is sokatmondó, hogy Németország kivételével mindenhol a Molotov–Ribbentrop-paktum elnevezés terjedt el, holott a megállapodás Hitler és Sztálin döntése volt, külügyminisztereik csupán asszisztáltak ahhoz. Hitler nevének Sztálinnal együtt történő szerepeltetése azonban politikailag „inkorrekt” megoldásnak tűnhetett, ezzel szemben a külügyminiszterek neve hozzájárulhatott a paktum és következményei bagatellizálásához. Máshonnan nézve pedig azért is jó megoldásnak tűnt ez, mert a külügyminiszterek említése még nem sugallja a két rendszer hasonlóságát, amit viszont a nyugati baloldal egy része által elutasított totalitarizmuselmélet igencsak fontosnak tartott.

Hasonló háritási mechanizmusnak nevezhető az a német nyelvterületen az 1980-as évektől egyre inkább kanonizálódó gyakorlat, amely a Barbarossa hadműveletet az „Überfall” kifejezéssel írja le. Utóbbi jelentése szerint rajtaütést vagy rablótámadást jelent – miközben a hadművelet semmilyen szempontból nem volt váratlanul nevezhető.

A vita kapcsán mindenképp szükséges megemlíteni a kérdés forrásainak kutathatóságát. A nyugati hatalmak messzemenően érdekeltek voltak abban, hogy a háborús agresszió dokumentumai nyilvánosságra kerüljenek. Ez vezetett 1948-ban a *Nazi-Soviet Relations* című dokumentumkötet megjelentetéséhez, amely alapvetően a német Külügyi Hivatal dokumentumaiból közölt válogatást. Válaszul nem sokkal később a Szovjetunió is kiadott egy nyolcvan dokumentumot tartalmazó kötetet, azonban egyiknek sem volt köze a német–szovjet kapcsolatokhoz. Helyes értelmezésükről az ugyanabban az évben kiadott *Történelemhamisítók* című füzet gondoskodott, amelyet maga Sztálin szerkesztett.⁶⁹⁸ Az itt ábrázolt „békeszerető Szovjetunió” legendája mindmáig az orosz közoktatás alapvető tézisei közé tartozik.

Szemben a nyugat-európai országokkal, amelyek saját diplomáciai irataikat már az 1960-as évektől teljes körben kutathatóvá tették, sőt ezeket a dokumentumokat számos kiadásban meg is jelentették, szovjet oldalról egészen 1990-ig a forráshelyzet katasztrofálisnak volt mondható: hiába jelent meg számos forráskötet, ezek egyrészt alig tartalmaztak dokumentumokat a német–szovjet viszonyról, másrészt sokszor kihagyásokkal közölték a forrásokat; ráadásul rendszeresen már korábban publikált iratokat is újraközöltek. Egyedüli kivétel az Alexandr Nyekrics által 1965-ben, a hruscsovi „olvadás” végén publikált *1941. június 22.* című kötet volt. Annak ellenére, hogy ebben a szerző alapvetően csak a sztálini „tisztogatásokkal” és Sztálin 1941-es döntéseinek egy részével foglalkozott, a kötet hatalmas botrányt kavart. A művet betiltották, sőt a könyvtárakból is eltávolították, szerzőjét pedig kizárták a pártból. 1969-ben Nyekrics kötete Petro Hrihorenko (orosz átirásban Grigorenko) vezérőrnagy munkájával kiegészítve Franciaországban és Németországban is megjelent.⁶⁹⁹ A bosszú nem is maradt el: az egyik első ukrán emberjogi aktivistaként is ismert Hrihorenkót már korábban lefokozták, kitüntetésétől megfosztották, elmeógyógyintézetbe zárták, és különböző „kezeléseknek” vetették alá; azt az orvost pedig, aki nem volt hajlandó őt elmebetegnek nyilvánítani, hét év munkatáborra és három év száműzésre ítélték. Végül Nyekrics és Hrihorenko is emigrációba kényszerült – utóbbi volt egyébként az első szovjet szerző, aki ugyan sok dokumentumot még nem ismerhetett, így is e sorok írójához hasonló véleményre jutott Sztálin szándékait illetően. Mindez természetesen a Szovjetunióban semmilyen formában sem jelenhetett meg, hiszen a hivatalos álláspont szerint a második világháború fő felelőse a náci Németország és az őt állítólag felfegyverző USA [sic!] volt. Emellett azonban az 1960-as évektől megjelenő katonai visszaemlékezések egységesen elismerték, hogy a Szovjetuniót a háború egyáltalán nem érte váratlanul.⁷⁰⁰

Az oroszországi helyzet 1990–2008 között gyökeresen megváltozott: egyfajta „levéltári forradalomnak” köszönhetően tömegével jelentek meg dokumentumok, azonban a publikálás még ekkor sem terjedhetett ki mindenre. Például a Hitler–Sztálin-paktumot kiegészítő titkos záradék fogalmazványi példányát (amelyen Sztálin javításai és javaslati is láthatóak lennének) mind a mai napig nem tették közzé a kutatás számára. Az a titkos

⁶⁹⁷ Fleischhauer: *Die sowjetische Außenpolitik...* 1939.

⁶⁹⁸ Eredeti címe: *Фальсификаторы истории...*

⁶⁹⁹ Lásd Nekrics–Grigorenko: *Genickschuß...*

⁷⁰⁰ A kérdés szovjet-orosz szakirodalmáról Gyóni Gábor tanulmánya (1941 az orosz historiográfiában...) nyújt kiváló áttekintést.

irattár, melyet Sztálin már életében berendezett – jellemző módon a Kremlben korábban használt lakásában – sohasem volt teljes mértékben kutatható. Ráadásul a forráspublikációk esetében sem lehetett ellenőrizni a válogatás szempontjait, így legfeljebb egyfajta „célzott” nyilvánosságról beszélhetünk. A putyini hatalomátvétel után a forráskiadás körülményei lassan, de folyamatosan ellehetetlenültek, és 2022 óta Oroszország egyre erőteljesebben tér vissza az 1989 előtti sztálinista narratívához. Ez odáig fajult, hogy 2020-ban a nyugat-európai országok orosz követségei azzal küldték meg Vlagyimir Putyin 16 oldalas neosztálinista miniesszéjét a világháborúval foglalkozó egyetemi tanároknak, hogy ennek alapján szíveskedjenek újragondolni álláspontjukat.⁷⁰¹ Az, aki Oroszországban a hivatalos, Sztálint rehabilitáló történetírástól el merészel térni, akár börtönbe kerülhet. Az első, ezzel kapcsolatos, 2014-es törvény értelmében azok, akik a „nácizmus rehabilitálása” bűncselekményt elkövetik, öt év börtönnel, illetve egymillió rubel pénzbüntetéssel sújthatók. Ebbe a kategóriába esik minden olyan cselekmény is, amely alkalmas a „Győzelem Napja”, illetve „Oroszország dicsősége” fogalmainak kétségbe vonására. 2021-ben az orosz föderáció újabb törvényt hozott azok ellen, akik a náci és a kommunista bűncselekmények között bármilyen szempontból párhuzamot vonnak. Putyin nyíltan ki is fejtette, hogy mindezt az Európai Unió 2019-es határozata indokolja, amely a Szovjetuniót is felelőssé tette a háború kirobbanásáért. A törvényt alkalmazzák is, és évente 30-50 ügyben születik elmarasztaló ítélet. Ennek eredménye az, hogy ma már Oroszországban a lakosság 55% százaléka úgy gondolja, hogy Sztálin mindent helyesen tett, és a 27 millió szovjet halott nem volt nagy ár a győzelemért.

Az angolszász történeti irodalomban sokáig az a nézet uralkodott, hogy a paktum jelentős részben a szövetséges diplomácia baklövésai és Sztálin „ostobasága” miatt született meg. Ennek a véleménynek Winston Churchill ágyazott meg, amikor azt írta, hogy Sztálin és komisszárjai stratégia, politika, előrelátás és hozzáértés szempontjából „a második világháború legtokéletebben félrevezetett kontárainak mutatkoztak”.⁷⁰² Ezt a nézetet képviselték olyan meghatározó történészek is, mint A. J. P. Taylor.⁷⁰³ Ezzel szemben Robert C. Tucker 1990-ben teljesen más véleményre jutott. Szerinte Sztálin előre megfontolt programot követett, aminek célja a versailles-i rendszer széthúzása volt, és a kollektív biztonság elve pusztán álcázásként szolgált. Ugyanerre jutott 2024-ben Stephen Kotkin is, aki monumentális Sztálin-biográfiája 2. kötetének a találó *Waiting for Hitler* címet adta.

Figyelemre méltó, hogy a sztálinizmus legfontosabb forrásai még meg sem jelentek, de George F. Kennan már 1961-ben úgy értékelte, hogy „Sztálin nemcsak a megfelelő pillanatnak, hanem annak is mestere volt, hogy lépésről lépésre tegyen dolgokat, és minden helyzetben pontosan felmérje azt, hogy mennyit engedhet meg magának. De elsősorban abban volt mesteri, ahogyan embereket és erőket saját hasznára kijátszott egymással szemben. Valójában ő nem késsel rontott áldozatára: rendelkezett eszközökkel ahhoz, hogy ezt a munkát másokkal végeztesse el. Ő maga távolról nézte csak végig, néha még fel is háborodott.”⁷⁰⁴ Kennan véleményét azért tartottam fontosnak idézni, mert azt bizonyítja, hogy a történet lényegét még abból a csekély számú mozaikkockából is viszonylag pontosan lehetett rekonstruálni, ami a levéltári nyitás előtt rendelkezésre állt.

Az appeasementpolitika értékelése terén Nyugat-Európában nem volt különösebb vita, az eltérő álláspontok nem ennek helyességét vagy helytelenségét érintették, hanem csak bizonyos részkérdéseket tárgyaltak. A nyugati és a szovjet-orosz értékelés egy része között azonban mindmáig hatalmas szakadék húzódik, sőt ez a szakadék az utóbbi évtizedekben tovább mélyült. Míg a nyugati történetírás az appeasementpolitika hibáit a tudatlanságra és határozatlanságra vezeti vissza, addig a sztálinista interpretációban a történetek a Nyugat Szovjetunió elleni szándékos összeesküvéséből fakadtak, amelynek az volt a célja, hogy Hitlert Sztálin ellen uszítsák.

A Szovjetunióval kapcsolatos történeti vita alapvetően két részre osztható. Az első az a kérdés, hogy miért is kötötte meg Sztálin a paktumot Hitlerrel, a második pedig az, hogy minek nevezhető a Barbarossa hadművelet.

Ami Hitler motivációit illeti, az elvileg könnyen kutatható lett volna, hiszen szemben Sztálin részben ma sem kutatható irataival, a harmadik birodalom iratanyaga az 1960-as évektől mindenki számára hozzáférhető volt. Ennek ellenére Hitler politikai céljainak értékelésében a mainstream kutatás máig sem teljesen egységes. A pragmatikus vagy más néven funkcionalista iskola szerint Hitler tetteit alapvetően összetett és egymást is radikalizáló körülmények és döntések határozták meg. Ezzel szemben az intencionalista, más néven programatikus történetírói iskola az eseményeket döntően Hitler világnézeti beállítottságára vezette vissza. Ebből a kétfajta megközelítésből különböző hangsúlyú magyarázatok születtek arra, hogy Hitler miért támadta meg a Szovjetuniót.

Teljesen más volt a helyzet Sztálin motivációit illetően, aminek vizsgálatához sokáig az alapvető források zöme sem volt hozzáférhető. A nyugati kutatók többsége az 1990-es évekig úgy gondolta, hogy a Szovjetunió a

⁷⁰¹ <https://www.kremlin.ru/events/president/news/63527>. A szöveg angol és német nyelven is megjelent.

⁷⁰² Churchill: *The Second World War*. 3. kötet, 316. Magyarul némileg eltérő fordításban Churchill: *A második világháború...* 1. kötet, 513.

⁷⁰³ Taylor: *The Origins of the Second World War...*

⁷⁰⁴ Kennan: *Russia and the West...* 248.

kollektív biztonság politikájának kudarca miatt kényszerült szövetséget kötni a németekkel.⁷⁰⁵ Azt a szemléletet, amely szerint Sztálint Európa bolsevizálásának igénye vezette, leginkább a szélsőjobbhoz köthető személyek képviselték. Azonban még a preventív háború tézisének fontos és jobboldalisággal egyáltalán nem vádolható kritikusa, Bianka Pietrow-Ennker is elismeri, hogy a kollektív biztonság elvének hangoztatása mellett Sztálin folyamatosan nyitva akarta tartani a németekkel történő kooperáció ajtaját is.⁷⁰⁶ A gyakran hangoztatott „biztonsági igény” kifejezés, amellyel Sztálin védelmezői érvelni szoktak, meglehetősen sajátos színezetet nyer, ha figyelembe vesszük, hogy a világ legnagyobb kiterjedésű országáról van szó, amely nem kevesebb mint tizenegy időzónára tagolódik, és amelyet még soha senki nem tudott katonai erővel elfoglalni. Sztálin motivációit Philipp W. Fabry és Sven Allard 1971-ben, illetve 1980-ban megjelent monográfiái alapvetően diplomáciai iratokra támaszkodva mutatták be, és egyértelműen elvetették a „békeszerető Szovjetunió” tézisének. Álláspontjuk azonban ekkor még kisebbségben maradt. A „kollektív biztonság öre” és az Európa „bolsevizálója” koncepció közötti számos árnyalat mind megjelent a Sztálinnal kapcsolatos irodalomban. A leggyakoribb értékelés az volt – ezt képviselte pl. Alan Bullock is –, hogy Sztálin azzal szerződött, aki többet ígért neki. Azt, hogy itt ennél jóval többről volt szó, mert Sztálin nemcsak licitet rendezett, hanem előre eldöntötte azt is, hogy kié lesz a nyertes licit, a kutatás ekkor még nem ismerte fel.

A Barbarossa hadművelettel kapcsolatos vita alapvetően német (és 1990 után orosz) nyelvterületen zajlott, és eleinte csupán néhány német szerzőt érintett. A két hadsereg felvonulását tanulmányozó Erich Helmdach vezérkari ezredes volt az első, aki 1976-ban kiadott könyvében arra a felismerésre jutott, hogy az 1941-es német támadás akaratlanul ugyan, de egy szovjet offenzívát akadályozott meg. Ám 1983-tól ez a vita kétszeresen is felélénkült. Abban az évben jelent ugyanis meg a *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* című sorozat 4., a Szovjetunió megtámadásával foglalkozó kötete. Már a megjelenést is munkahelyi botrány előzte meg: bár a kötet szerzői nyíltan nem írtak le egymással ellentétes állításokat, eltérő fókuszuk így is tapintható volt. Ráadásul az egyik eredetileg felkért szerzőnek, Hartmut Schustereitnek a tanulmányát az MGFA vezetése visszadobta – a munka így nem sokkal később másutt jelent meg.⁷⁰⁷ A tanulmánykötet szerzői közül elsősorban Joachim Hoffmann volt az, aki a Szovjetunió aktív háborús szerepét és felelősségét boncolgatta. Az általa leírt tényeket ugyan senki sem tudta cáfolni, azonban Wilhelm Deist, Hoffmann munkahelyi vezetője úgy vélte, hogy az ezzel kapcsolatos részek rövidítésre szorulnak. Hoffmann erre a nyilvánosság előtt azzal vádolta meg Deistet, hogy az cenzúrázni akarta művét, mire Deist a jó hírnév megsértésére hivatkozva perelt – de vesztett, mivel a bíróság kijelentette, hogy tudományos kérdésekben kizárólag a tudomány képviselői illetékesek, és azt a kérdést, hogy Deist szerkesztői javaslatai mennyiben megalapozottak, a bíróság nem tudja eldönteni. Végül Hoffmann szövege a kért változtatások nélkül jelent meg, viszont a nyilvánosság előtt konzervatív körökben azzal vádolták meg az MGFA-t, hogy az ott dolgozók egy része szovjetbarát történetírást művel. Nem sokkal később egy angol szaklapban látott napvilágot a Viktor Szuovorov szerzői nevet használó volt szovjet hírszerző első írása, amely szovjet visszaemlékezések alapján mutatta be azt, hogy a Vörös Hadsereg egyáltalán nem volt felkészületlen, sőt saját doktrínája csak a támadó hadműveleteket ismerte. Szuovorov interpretálásában a második világháború első számú felelőse Sztálin, aki egy bolsevizálási programot kívánt megvalósítani. Téziseit később több kötetben is előadta, azonban pontatlanságai miatt munkái nem kerültek be a tudományos vérkeringésbe. Annyiból viszont hasznosnak bizonyultak, hogy szélesebb körben is ráirányították a kutatók figyelmét arra, hogy a hivatalos szovjet történetírás és a nyugati baloldali történészek által egyaránt terjesztett „békeszerető Szovjetunió” tézis felülvizsgálatra érdemes.

A preventív háború tézisének új lökést adott a Szovjetunió szétesése és ezzel összefüggésben az orosz levéltárak részleges megnyitása, valamint az a nagy hullámokat vető német történészvita, amely alapvetően a náci és a kommunista rendszerek összehasonlíthatóságáról szólt, és amelyet Ernst Nolte Auschwitzot és a Gulagot összehasonlító cikke robbantott ki, majd a *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945* (Európai polgárháború 1917–1945) című kötete emelt tudományos szintre. Bizonyos szempontból a preventív háborúval kapcsolatos diskurzus ennek a német vitának az alvitája lett, ám itt az addig alapvetően német szerzőkre korlátozódó vita kilépett Németország határai közül. A preventív háború ellen érvelők Sztálin politikáját a Szovjetunió biztonsági igényeivel magyarázták, és fontosnak tartották kiemelni, hogy a sztálini terror mennyire gyengítette a Vörös Hadsereget. Emellett pedig azzal érveltek, hogy Hitler, illetve a Wehrmacht vezetése esetében viszont nem mutatható ki az, hogy ők tartottak volna egy szovjet lerohanástól, és ezért úgymond kényszerből indították volna el a Barbarossa hadműveletet.

⁷⁰⁵ Lásd a Pietrow-Ennker által írt bevezetőt.

https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Nichtangriffsvertrag_zwischen_Deutschland_und_der_Sowjetunion

⁷⁰⁶ Pietrow-Ennker: *Stalinismus, Sicherheit, Offensive...* 298.

⁷⁰⁷ Lásd Schustereit: *Vabanque...*

Utóbbi megállapítás tudományos konszenzust képez. Azok, akik ezt nem fogadták el, egyértelműen a szélsőjobb szubkultúra részei lettek. Más kérdés, hogy a kutatás azt is megállapította, hogy Hitlernek erre a hadjáratra teljesen funkcionális okai is voltak.

Németországhoz hasonlóan 1990 után Oroszországban is heves vita bontakozott ki a Barbarossa hadműveletről és a paktumról, amely azonban kizárólag Sztálinnal volt kapcsolatos. A Szovjetunió offenzív szándékai elvben tagadhatatlanok voltak, de arról a kérdéstről, hogy a konkrét esetben mik is lehettek Sztálin tervei, itt is alapvetően az 1990 előtti világhoz való viszonyulás határozta meg az álláspontokat. Mindenképp figyelemre méltó, hogy a szűkülő kutatási lehetőségek dacára Mihail Meltyuhov, Vlagyimir Nyevezsin, Mark Szolonyin és társaik eredeti forrásokkal bőségesen alátámasztott komoly műveket jelentettek meg a szovjet háborús tervekről és előkészületekről. Lev Bezimenszkij, aki 1989 előtt még a titkos záradék létezését is tagadta, újabb munkáiban tulajdonképpen már szinte mindent elismert abból, amit ez a kötet is tartalmaz. Jurij Afanaszjev, az Orosz Állami Bölcsészettudományi Egyetem rektora 1996-ban Sztálin agresszív tervei kapcsán ugyanarra a véleményre jutott, mint a már többször idézett Ernst Topitsch. Putyin hatalomátvétele után azonban a kérdés kutatása fokozatosan teljesen ellehetetlenült.

A „preventív háború” kifejezés ugyanis, amellyel az ezzel kapcsolatos vitát címkézni szokták, több szempontból sem szerencsés. Nemcsak azért félrevezető, mert elsikkasztja azt a kérdést, hogy Hitler motiváltságában mekkora szerepe volt annak a szempontnak, hogy a Szovjetunió leverésével kiüsse Anglia kezéből annak „szárazföldi kardját”, vagy hogy végrehajtsa a *Mein Kampf*ban is említett életér elfoglalását. A német és a szovjet diktátor egymástól teljesen függetlenül is hozhatott döntéseket, így érdemes megkülönböztetni egymástól a szubjektív és az objektív preventív háborút. Emellett pedig az is igaz, hogy ha egy potenciális katonai fenyegetést hosszabb időtávban vizsgálunk, akkor minden háború preventívnek nevezhető. Ahogyan Stephen Kotkin is megfogalmazta: attól, hogy Hitler és a német főparancsnokság úgy gondolta, hogy a Szovjetunió nem készül támadásra, a Barbarossa hadművelet az ő „logikájuk szerint mégis megelőző háborúnak számított, mivel a Szovjetunió egyre erősebbé vált, és esetleg akkor támadhatott volna, amikor azt előnyösebbnek ítéli meg”.⁷⁰⁸

Legalább annyira fontos Sztálin motivációinak vizsgálata, mint Hitleré, amit azonban az alapvetően Hitlerre fókuszáló német és angol nyelvű kutatás sokáig meglehetősen elhanyagolt. Az extrém germanocentrikus nézetekre példa Heiko Maas német külügyminiszter és Andreas Wirsching (a müncheni Institut für Zeitgeschichte igazgatója) 2020. május 8-án írt cikke, amelyben a szerzők leszögezték, hogy „kizárólag Németország felelős a második világháborúért és a holokausztért, és aki ezt kétségbe vonja, és más népeket [sic!] a tettes szerepébe kényszerít, igazságtalan az áldozatokkal”.⁷⁰⁹

Túl azon, hogy a mondat burkolt elismerése a kollektív bűnösség tézisének, és túl azon, hogy ezek szerint csak Németországnak kellett volna a holokauszt áldozatai számára kártérítést fizetnie, a mondat azért is elképesztő, mert szerzői történészi és politikai tekintélyükkel a történettudománytól teljesen idegen monokauzális szemléletet kívánnak előírni mások számára, ami egyfajta szellemi gyarmatosítást is jelent.

A Hitler–Sztálin-paktummal kapcsolatos vitairódalom mára szinte teljesen áttekinthetetlen. Csak a német nyelven a preventív háború tézise ellen írott kötetek száma legalább ötvenre rúg. Ennek ellenére – vagy talán éppen ezért – az eltérő álláspontok az utóbbi évtizedekben jóval közelebb kerültek egymáshoz, mint korábban. A kérdés ellentmondásait jól példázzák Gorodetsky munkái. Miközben ő a „preventív háború” tézisének harcos ellenfele, munkái épp arra adnak bizonyítékot, hogy a Hess-repülés miatt Sztálinnak valójában nem is maradt más választása, mint egy preventív akció.

Fontos azonban leszögezni, hogy a vizsgálati eredmény a választott fókuszról is függ: óhatatlanul torz lesz az a kép, amely a Hitler–Sztálin-paktumot és a Szovjetunió megtámadását pusztán az 1939 és 1941 közötti időszak eseményein keresztül próbálja megérteni. Egy ilyen vizsgálat ugyanis akarva-akaratlanul felnagyít bizonyos körülményeket, míg másokat kirekeszt, holott Sztálin cselekedetei kapcsán ezek nagyon is alapvetőek.

Mindez leginkább abból látható, ha a háborús felelősség kérdését vizsgáljuk. Lehet természetesen elmarasztalni a nyugati szövetségeseket, de a II. világháború mégsem elsősorban az ő mulasztásaik miatt tört ki, hanem azért, mert mind Németország, mind a Szovjetunió egymástól teljesen független okokból fel akarta borítani a versailles-i békerendszert azért, hogy saját rendszerét terjeszthesse el Európában vagy legalábbis annak nagyobb részében. Lehet ezt persze életérnek vagy biztonsági zónának is nevezni, de a dolog lényege szempontjából ez teljesen mindegy. Ebből a szempontból viszont az a kérdés, hogy 1941-ben ki is támadt kire, és ki akarta megtámadni a másikat korábban, már lényegtelen. A háborús felelősség, ahogyan azt az utóbbi idők feldolgozásai egyértelműen feltárták, mindkét felet terheli, **és pedig egyenlő mértékben**. Minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy az egyik felet jobban tekintse felelősnek, akarva-akaratlanul elfedi annak a történelmi folyamatnak a lényegét, amely a második világháborúhoz vezetett.

⁷⁰⁸ Kotkin: Stalin... 904.

⁷⁰⁹ Maas–Wirsching: 75 Jahre Kriegsende...

Reményeim szerint az egymáshoz egyre közelebb kerülő álláspontok legjobb bizonyítéka éppen ez a kötet, amelynek hivatkozásai között a korábbi viták egymással szemben álló szereplői egyaránt szerepelnek, ráadásul legtöbbször úgy, hogy kutatási eredményeik erősítik egymást. Meggyőződésem, hogy a sztálini szociálfasizmus-doktrína és a Komintern politikája nélkül a német–szovjet viszony sem értelmezhető. Ugyanígy téves az az elsősorban a preventív háború tézisének hangoztatók körében népszerű hozzáállás is, amely Sztálint elsősorban a bolsevik világforradalom tervezőjeként kívánja beállítani. Valójában épp Hitlerrel összehasonlítva tűnik ki, hogy Sztálin sokkal inkább reálpolitikus volt, aki fontosnak tartotta hatalma kiterjesztését, ezért a legnagyobb erkölcselenséget is elfogadhatónak tartotta, ám ezt a lehető legkevesebbet kockáztatva akarta elérni. Valahogy úgy, ahogyan azt az előbb idézett George F. Kennan is megfogalmazta.

Végül érdemes megemlíteni a kérdéskör meglehetősen szerény magyar irodalmát is. A magyar történetírásban mind a mai napig fellelhető az a nézet, hogy a szerződésre a Szovjetunió a nyugati nagyhatalmak kétkulacos magatartása miatt kényszerült. Ránki György 1982-ben azt írta, hogy a Szovjetunió „korábban az antifasiszta harc gondolatától vezetve kizárólag a nyugati hatalmakkal való szövetség építésén fáradozott, 1939 tavaszától óvatosabb politikát folytatott, nehogy a nyugati hatalmak egyedül kényszerítsék bele a Németország elleni háborúba. Miután a nyugati hatalmak az 1939-es nyári tárgyalásokon sem mutattak hajlandóságot érdemleges katonai szerződésre, a szovjet kormány elfogadta Németország ajánlatát a megneemtámadási egyezmény megkötésére.”⁷¹⁰

Noha Ránki véleménye egyre kevesebb követőre talál, sajnos a magyar történetírásban máig tetten érhető. A kérdéskör átpolitizáltsága és a témával foglalkozó történetírók egy részének 1990 előtti pártállami involváltsága minden bizonnyal e téren sem könnyítette meg az ezzel kapcsolatos kutatásokat. Jó példa erre Székely Gábor *Hitler–Sztálin–Chamberlain. Az elkerülhetetlen II. világháború* című, 2019-ben megjelent monográfiája, amely akár 1968-ban is íródhatott volna. Imponáló terjedelme dacára szinte teljes egészében említés nélkül hagyja azokat a dokumentumokat, amelyek a „békeszerető Szovjetunió” tézisével ellentétesek. Hasonló esetnek tekinthető az is, amikor egy folyóirat 2005-ben minden vita nélkül jelentette meg Jurij Nyikiforov írását, amely Oroszországban abban az időben még neosztálinistának minősült.

Szerencsére a magyar tudományosságban nemcsak ezek a hangok hallhatóak. Teljesen másképp közelítette meg ezt a kérdéskört Kolontári Attila, akinek tanulmányai e könyv megírásához is nagy segítséget nyújtottak.

Utószó – Guilty Men

Németország leverését követően a nyugati világ jelentős része is csatlakozott ahhoz az antifasiszta konszenzushoz, amely egyfajta elnézést tanúsított a sztálinizmus bűneivel szemben. Ezen a hidegháború sem változtatott érdemben: Katyn ügye és számos más kérdés a szőnyeg alá söprődött, még akkor is, ha egyébként lehetséges volt a sztálinizmus bűneinek tárgyalása. A nyugati világ emlékezetpolitikája számára az 1970-es évektől egyértelműen a náci Németország vált a gonosz megtestesülésévé, összefüggésben azzal, hogy a holokauszt mint bűncselekménysorozat „szingulárisnak”, azaz egyedinek minősült, és egy képzeletbeli bűncselekménylista első helyére került.

Ez a szemlélet annak az iszonyatos szenvedésnek a tükrében, amelyet a náci népiirtás okozott, emberileg teljesen érthető – különösen akkor, ha figyelembe vesszük a tettesek nyílt hadüzenetét az Európa lényegét jelentő zsidó-keresztény kultúrával szemben. A megismerést azonban ez a szingularitás-tézis sajnálatos módon inkább gátolta, mint segítette. Elsősorban azért, mert tabukat hozott létre: aki ezt az „első helyet” megkérdőjelezte, motívumaitól függetlenül kiközösítésre számíthatott. Ráadásul ennek a tabusításnak az eredményei a történettudomány más területeire is átszivárogtak. Ebből adódott az, hogy a Sztálinnal kapcsolatos kutatói optika is torzult. Azok, akik a szovjet despota felelősségét feszegették, gyanússá váltak, hogy valójában Hitlert akarják rehabilitálni – és csakugyan voltak nem is kevesen, akik antikommunista motivációja ezzel függött össze.

Bár mások is utaltak korábban erre, de a történettudományon kívülről érkező pszichológus és szociológus, Ernst Topitsch volt az első olyan kutató, aki részletesen is kifejtette azt, hogy a kirobbantott konfliktusban Hitler valójában Sztálin eszköze volt. Könyvének végén azt írta, hogy „régebben az élő Hitlert katonai eszközként lehetett használni, ma a halott Hitlert pszichostratégiai eszközként szolgál arra, hogy egy állítólagos fasiszta veszélyt illusztráljanak vele”.⁷¹¹ 1986-ban, amikor könyve megjelent, ezzel a célzásával azokra a baloldaliakra utalt, akik ekkor mainstreammá válnak mindenkit, aki tőlük csak kicsit is jobbra állt, megpróbálták kirekeszteni a demokratikus diskurzusból – miközben ebben az időszakban Nyugat-Európában a szélsőjobboldali pártok korántsem jelentettek akkora veszélyt, mint manapság.

⁷¹⁰ Ránki: A második világháború története... 7.

⁷¹¹ Topitsch: Stalins Krieg... 155.

Ez a baloldali mainstream ideológia csakugyan uralkodóvá vált, és egészen az évszázad végéig meghatározta a kérdés nyugat-európai diskurzusát. Az orosz levéltárak megnyílásával és a nácizmustól számítható idő jelentős múlásával abban lehetett reménykedni, hogy a kérdés egyre kevesebb indulatot és gyanakvást kelt, és ezzel lassan nyugvópontra is jut.

Am ennek épp az ellenkezője következett be. 2008 óta Oroszországban a sztálinizmus mutáns változatban új életre kelt. A diktátor mint „modern menedzser” jelenik meg az állami emlékezetpolitikában, és az áldozatokat a fasizmus feletti győzelem legitimálja, miközben másutt épp Hitler az, akit az orosz propaganda jobb fényben tüntet fel. A Hitler–Sztálin-paktum nemcsak hogy rehabilitálódik, hanem majdhogynem Hitler népirtó szándékainak tagadásába is fordul, amennyiben „További Hitler” címszó alatt fikciós művek tömege tárgyalja azt a pozitívnak ítélt forgatókönyvet, amelyben Hitler Sztálinnal fog össze a bűnös Nyugattal történő leszámolás érdekében. Mindez állami segédlettel történik, amit legjobban talán azok a „forráskötetek” illusztrálnak, amelyek Hitlerhez hasonlóan Lengyelországot teszik felelőssé a II. világháború kirobantásáért.⁷¹² A két szélsőség, a nácizmus és a kommunizmus így a kommunisták jogutódjai által közös nevezőre kerül.

Oroszország messze legfontosabb állami ünnepe ma már a „Győzelem Napja”, miközben ennek jelentősége a háború utáni évtizedekben még nem volt túl nagy – 1965-ig május 9-e munkanapnak számított. A díszszemlék is csak 2005 óta kerülnek minden évben megrendezésre. Mostanra azonban a „Nagy Honvédő Háború” és a „Győzelem Napja” olyan mítoszokká váltak, amelyek gyakorlatilag mindennek a legitimálására alkalmasak, amit a rendszer el akar követni saját állampolgárai ellen (is). Oroszország lakosainak mára ezek az ünnepek az újévvel egybefolyó pravoszláv karácsonynál is fontosabbak – miközben ez a két kifejezés nem más, mint sztálinista élethazugság, ami csak arra szolgál, hogy elfedje azt a felelősséget, amelyet a Szovjetunióknak kellene viselnie Európa Hitlerrel közösen elkövetett feldúlásáért és részben saját állampolgárai legyilkolásáért. Pontosabb az a megfogalmazás, amely Mark Szolonyinnak köszönhető: „Sztálin elvtárs részvétele a háborúban olyasmi, mint amikor egy részeg csavargó leissza magát, részegen felgyújtja a házat, majd felébred, és nekilát eloltani. Odarohannak a szomszédok, nagyon komolyan segítenek neki. És végül sikerül is az oltás. Figyelem, a kérdés: vajon ennek a csavargónak adni kellene-e egy kitüntetést, vezértábornagyi címet, díjat, medált – nem is tudom, mit –, csak azért, mert végül is, a szomszédok segítségével, hangsúlyozom, eloltott egy olyan tüzet, amit ő maga okozott?”⁷¹³

Mindeközben az orosz politika is visszatért oda, ahonnan a proletár-világforradalom elvét az érdekszférák uralására cserélő Sztálin indult. Szomszédjait „közel külföld” jelzővel különleges övezetnek deklarálva, ahol csak tehetett, „biztonsági érdekeire” hivatkozva bábkormányokat juttatott hatalomba, attól sem visszariadva, hogy a neki nem tetsző politikusokat, mint pl. Viktor Jucsenkót 2004-ben megmérgezze. Az orosz hadsereg Ukrajna elleni invázióját a „felszabadító” Vörös Hadsereg zászlóinak replikáival indította el. A második világháború befejezésének 78. évfordulóján a Vörös téren tartott beszédében Putyin azzal vádolta a nyugati országokat, hogy „valódi nácikultuszt” hoznak létre, és megpróbálják „eltörölni a második világháború eredményeit”. Kijelentette, hogy a Nyugat az „amely „háborút indított hazánk ellen”. Putyin orosz elnök bizonyára nem olvasta Topitsch kötetét, de amikor a Nyugat egészét a „fasiszta” jelzővel illeti, pontosan azt teszi, mint amire Topitsch is utalt. Az viszont jelentős különbség, hogy míg az 1980-as években az ezt hirdetőik maguk legalább politikai értelemben antifasiszták voltak, addig a putyini rendszer belső lényege és működése alapján sokkal közelebb áll a náci, mint a kommunista rezsimhez; ám annak egy modernizált változatát képviseli. Felsőbbrendűnek nevezett ortodox értékekre hivatkozva a „kereszténység” letéteményesének nevezi magát, miközben megveti a nyugati kereszténységet. Vérrokonságra hivatkozva életteret követel magának, miközben azt a tizenegy időzónát sem tudja megtölteni emberekkel, amelyet ural.

De nem csupán Oroszország tért vissza korábbi hagyományaihoz. Bizonyos mértékig ez a Nyugatról is elmondható, amely másfél évtizeden keresztül elvtelen kompromisszumok sorozatával hagyta nagyra nőni az agresszort, és csak az utolsó pillanatban tudta elszánni magát az erélyesebb fellépésre. Mindeközben a kérdés mostanáig nem eldöntött, mert még ma is sokan vannak, akik azt gondolják, hogy a kollektív biztonság és az egyetemes emberi jogok helyett minden hatalomnak az a feladata, hogy saját szuverenitásának minden morzsáját védve, a „konnektivitás” alapján mindenkivel egyaránt fenntartson kapcsolatokat. Furcsa módon nem veszik észre azt, hogy sokkal csekélyebb árat jelent átengedni a szuverenitás egy részét nemzetközi szövetségi rendszereknek, mint amennyibe az kerül majd az érintettnek, amikor egyedül áll szemben az agresszorral.

Ez a történet száz évvel ezelőtt kezdődött. Az a destruktív potenciál, amely a kommunista Oroszországot jellemezte, nem szűnt meg, csak átalakult. Ahogyan Sztálin, úgy Putyin sem valamilyen ideológiával kívánja „megmenteni az emberiséget”. Mindketten valamilyen ideológiát alkalmaztak reálpolitikai céljaik eléréséhez, s mindketten olyan mesternarratívákat hoztak létre, amelyekkel sikerült elleplezniük aljas politikai céljaikat.

⁷¹² Jellemző módon az egyik ilyen kötet kiadója nem más, mint Oroszország hírszerző szolgálatának parancsnoka. Lásd Соцков: Агрессия...

⁷¹³ <https://www.svoboda.org/a/16797967.html>

Ezeknek az összefüggéseknek a megértésében szeretne segíteni ez a kötet is.

ADAP=Akten zur deutschen Auswärtigen Politik
BA-MA=Bundesarchiv-Militärarchiv
DBFP=Documents of British Foreign Policy
DDP=Documents diplomatiques français 1932-1939
DuS=Deutschland und die Sowjetunion
DRZW=Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg (könyvsorozat)
MGZ=Militärgeschichtliche Zeitschrift
TNA=The National Archive (London)
VfZ=Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte

Irodalomjegyzék⁷¹⁴

Folyóiratok

„Játék a tüzzel”, in: *Pravda* Nr. 261, 1938.09.21.

Ahmann, Rolf: Der Hitler-Stalin Pakt. Eine Bewertung der Interpretationen sowjetischer Außenpolitik mit neuen Fragen und neue Forschungen. In: Michalka, Wolfgang: *Der zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz*. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes. München 1990 Piper, 93-107.

Alexander, Martin S.: *The Republic in Danger. General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence 1933-1940*. Cambridge 1992 Cambridge University Press.

Allard, Sven: *Stalin und Hitler. Die sowjetrussische Aussenpolitik 1930-1941*. Bern, 1974 Francke.

Barros, Andrew-Imlay, Talbot C.-Resnick Evan-Norrin M. Ripsman-Jack S. Levy: Debating British Decisionmaking toward Nazi Germany in the 1930s. *International Security* 34. kötet (2009), 1. szám.

Барсуков, Анатолий Иванович (szerk.): *Накануне войны: Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г.* Русский архив. Великая Отечественная. Т. 12(1).

Baumont, Maurice: The Rhineland Crisis, 7 March 1936. In: Waites, Neville (szerk): *Troubled Neighbours. Franco-British Relations in the Twentieth Century*. Weidenfeld, London, 1971.

Bayerlein, Bernhard (szerk.): *Dimitroff, Georgi: Tagebücher 1933–1943*. I-II. kötet. Aufbau, Berlin, 2000.

Bayerlein, Bernhard: „Der Verräter, Stalin, bist Du!“. *Vom Ende der linken Solidarität 1939–1941*. Mit einem Beitrag von Wolfgang Leonhard. Aufbau, Berlin, 2008.

Bayerlein, Bernhard: Das geheime Winogradow-Treffen. Die Sowjetunion und die Machtübernahme Hitlers. *INDES*, 2017/1, 172–182.

Beupoil, Auguste-Félix-Charles de, comte de Saint-Aulaire: *Confessions d'un vieux diplomate*. Flammarion, Paris, 1953.

Below, Nicolaus von: *Als Hitlers Adjutant 1937-45*. V. Hase & Koehler, Mainz 1980.

---

⁷¹⁴ Az irodalomjegyzékben szereplő művek egy része több nyelven is megjelent. Több esetben nem az eredeti kiadást, hanem annak német vagy angol fordítását használtam. Ennek megfelelően a szerzők nevét az általam használt mű alapján vettem fel az irodalomjegyzékbe, ami adott esetben eltér az eredeti írásmódjától. Német nyelvterületen a cirill betűk átírására két verzió is létezik, ezeket egyszerűsítettem. Az orosz publikációk jelentős része az interneten is megtalálható. Az orosz szerzők neveit munkám főszövegében magyar átírással szerepeltetem.

- Белоусова, З. С.: *СССР в контексте международных отношений в 1930-х годах. Советская внешняя политика 1917–1945*. Москва, 1992.
- Ben-Arie, Katriel: Czechoslovakia at the Time of 'Munich'. The Military Situation. *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, No. 4 (Oct. 1990), 431–446.
- Bernhardt, Walter: *Die deutsche Aufrüstung 1934–1939. Militärische und politische Konzeptionen und ihre Einschätzung durch die Alliierten*. Bernard & Graefe, Frankfurt am Main, 1969.
- Besymenski, Lew: *Stalin und Hitler. Das Pokerspiel der Diktatoren*. Aufbau, Berlin, 2002.
- Bindoff Butterworth, Susan: Daladier and the Munchen Crisis. A Reappraisal. *Journal of Contemporary History*, 1974, 191–216
- Bloch, Marc: *Die seltsame Niederlage. Frankreich 1940. Der Historiker als Zeuge*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 1992.
- Бобылев, Павел Николаевич: К какой войне готовился Генеральный штаб РККА в 1941 году? *Отечественная история*, 1995, № 5, 3–20.
- Бобылев, Павел Николаевич: Репетиция катастрофы. *Военно-исторический журнал*, № 7, 8, 1993 (1993/8).
- Bond, Brian: *British Military Policy Between the Two World Wars*. Clarendon Press, Oxford, 1980.
- Bonnet, Georges: *Vor der Katastrophe. Erinnerungen des französischen Außenministers 1938–1939*. Greven, Köln, 1951.
- Bonwetsch, Bernd: Die Repressionen des Militärs und die Einsatzfähigkeit der Roten Armee im „Großen Vaterländischen Krieg“. In: Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“*. Piper, München, 1991.
- Boog, Horst-Förster et al. (szerk.): *Der Angriff auf die Sowjetunion*. [Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 4. kötet.] DVA, Stuttgart, 1983.
- Bouverie, Tim: *Mit Hitler reden. Der Weg von Appeasement zum Zweiten Weltkrieg*. Rowohlt, Hamburg, 2021.
- Brandes, Detlef: „Besinnungsloser Taumel und maßlose Einschüchterung“. Die Sudetendeutschen im Jahre 1938. In: *Jahrbuch der Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf, 2004*. Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf, 2005, 221–239.
- Braubach, Max: *Der Einmarsch deutscher Truppen in die entmilitarisierte Zone am Rhein im März 1936. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges*. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Heft 54. Opladen/Westdeutscher, Köln, 1956.
- Brindley, John F.: *French Fighters of World War Two*. Hylton Lacy, London 1971.
- Brügel, Johann Wolfgang: *Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa*. Europa, Wien, 1973.
- Buber-Neumann, Margarete: *Von Potsdam nach Moskau. Stationen eines Irrweges*. Ullstein, München, 2002.
- Budrass, Lutz: *Flugzeugindustrie und Luftrüstung in Deutschland 1918–1945*. Droste, Düsseldorf, 1998.
- Bullock, Alan: *Hitler und Stalin. Parallele Leben*. Siedler, Berlin, 1991.

Chlewnjuk, Oleg W.: *Das Politbüro. Mechanismen der Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre.* Hamburger Edition, Hamburg, 1998.

Churchill, Winston Spencer: *A második világháború.* Európa, Budapest, 1999.

Churchill, Winston Spencer: *The Second World War*

Clausewitz, Károly: *A háborúról.* Magyarra fordította, észrevételekkel és magyarázatokkal ellátta báró Hazai Samu cs. és kir. vezérezredes. 2. kiadás. Athenaeum, Budapest, 1917.

Crane, Richard Francis: *A French Conscience in Prague. Louis Eugène Faucher and the abandonment of Czechoslovakia.* Columbia University Press, New York, 1996.

Crozier, Brian: *De Gaulle. The Warrior.* Eyre Methuen, London, 1973.

Csonka Rózsa – Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai.* Fordította Hollós Alfréd, Urai Lászlóné, Zalai Edvin. Kossuth, Budapest, 1975.

Чуюев, Феликс: *Сто сорок бесед с Молотовым.* Терра, Москва, 1991.

Dallin, Alexander – Firsov, Fridrih I. (szerk.): *Dimitrov and Stalin, 1934–1943. Letters from the Soviet Archives.* Yale, New Haven–London, 2000.

Danilov, Walerij: *Hat der Generalstab der Roten Armee einen Präventivschlag gegen Deutschland vorbereitet? Österreichische Militärische Zeitschrift* [31], 1993/1, 41–51.

Deist, Wilhelm et al (szerk): *Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik.* [Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 1. kötet.] DVA, Stuttgart, 1979.

Deutsches Weißbuch. Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges. Nr. 2. Szerk.: Auswärtiges Amt. Auswärtiges Amt, Berlin, 1939.

Dilks, David (szerk.): *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938–1945.* Cassell, London, 1971.

Dimitrov, Georgi: *A háború és a kapitalista országok munkásosztálya.* Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1939.

Doepfner, Andreas: *Finnlands Winterkrieg 1939/40. Dokumentation aus neutraler Sicht.* NZZ, Zürich, 1989.

Domarus, Max: *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen.* Löwit, Wiesbaden, 1973.

Doughty, Robert Allan: *The Seeds of Disaster. The Development of French Army Doctrine 1919–1939.* Archon Books, Hamden (CT), 1985.

Dömötörfi Tibor: *A KPD a weimari állam és társadalom válságának időszakában (1928-1933). Egy sztálinista párt stratégiája és taktikája a „szociálfasizmus”-tézis jegyében.* *Világtörténet*, 1995/2, 50–62.

Другая война: 1939–1945 / под ред. **Афанасьев, Юрий Николаевич** .. РГГУ, Москва, 1996.

Duda, Gerhard: *Jenő Varga und die Geschichte des Instituts für Weltwirtschaft und Weltpolitik in Moskau 1921–1970.* Akademie Verlag, Berlin, 1994.

Duroselle, Jean-Baptiste: *France and the Nazi Threat. The Collapse of French Diplomacy 1932–1939.* Enigma Books, New York, 2004.

Duroselle, Jean-Baptiste: *La Décadence 1932-1939. Politique Étrangère de la France*. Imprimerie Nationale, Paris, 1979.

Ellis, John: *World War II. A Statistical Survey*. Facts on File., New York, 1995.

Ellis, Lionel Frederic: *The War in France and Flanders 1939–1940*. Her Majesty's Stationery Office, London, 1953.

Emmerson, James Thomas: *The Rhineland Crisis. 7. March 1936. A Study in Multilateral Diplomacy*. Maurice Temple Smith, London, 1977.

Fabry, Philipp W.: *Die Sowjetunion und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen von 1933 bis 1941*. Prolegomena von Ernst Deuerlein. Seewald, Stuttgart, 1971.

Фальсификаторы истории. Историческая справка. Госполитиздат, Москва, 1948.

Feiling, Keith: *The Life of Neville Chamberlain*. Archon Books, London, 1964.

Fest, Joachim C.: *Hitler. Eine Biographie*. Ullstein, Frankfurt/M., 1992.

Fest, Joachim C.: *Staatsstreich. Der lange Weg zum 20. Juli*. Siedler, Berlin, 1994.

Фирсов, Фридрих Игоревич : *Архив Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг. Новая и новейшая история*, 1993, 64–99.

Fleischhauer, Ingeborg: *Der deutsch-sowjetische Grenz- und Freundschaftsvertrag 1939*. *VfZ*, 1991/3, 447–470.

Fleischhauer, Ingeborg: *Die Chance des Sonderfriedens. Deutsch-sowjetische Geheimgespräche 1941–1945*. Siedler, Berlin, 1986.

Fleischhauer, Ingeborg: *Die sowjetische Außenpolitik und die Genese des Hitler-Stalin-Paktes*. In: Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“*. Piper, München, 1991, 19–39.

Frank, Hans: *Im Angesicht des Galgens. Deutung Hitlers seiner Zeit auf Grund eigener Erlebnisse und Erkenntnisse*. 2. kiadás. Magánkiadás, Neuhaus, 1955.

Frieser, Karl-Heinz: *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940*. De Gruyter Oldenbourg, 2021.

Fröhlich, Elke (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte und mit Unterstützung des staatlichen Archivdienstes Rußlands*. Teil I. *Aufzeichnungen 1923–1941*. Bd. 7: *Juli 1939 – März 1940*. K. G. Saur, München, 1998.

Gafencu, Grigore: *Vorspiel zum Krieg im Osten. Vom Moskauer Abkommen (21. August 1939) bis zum Ausbruch der Feindseligkeiten in Russland (22. Juni 1941)*. Amstutz Herdeg & Co, Zürich, 1944.

Gauché, Maurice-Henri: *Le deuxième bureau au travail, 1935–1940*. Amiot-Dumont, Paris, 1953.

Гаврилов, **Виктор Александрович** : *Военная разведка информирует*. [Россия XX век. Документу.] МФД, Москва, Фридрих Игоревич 2008.

Gibbs, Norman Henry: *Grand Strategy*. Volume I. *Rearmament Policy*. Her Majesty's Stationery Office, London, 1961.

Gilbert, Martin: *Winston S. Churchill*. Volume V. *The Prophet of Truth 1922–1939*. Hillside College Press, London, 1979.

Giro, Helmut-Dieter: *Die Remilitarisierung des Rheinlands 1936. Hitlers Weg in den Krieg?* Klartext, Göttingen, 2006.

Goddard, Stacie E.: *When Right Makes Might. Rising Powers and World Order.* Cornell University Press, Ithaca, 2018.

Gorodetsky, Gabriel: Stalin und Hitlers Angriff auf die Sowjetunion. In: Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“.* Piper, München, 1991, 347–366.

Gorodetsky, Gabriel: *Die Maiski-Tagebücher. Ein Diplomat im Kampf gegen Hitler 1932–1943.* C. H. Beck, München 2016.

Горьков, **Юрий Александрович** : НАКАНУНЕ 22 ИЮНЯ 1941 г. Неопубликованное интервью Маршала Советского Союза А. М. Василевского. *Новая и новейшая история*, 1992/6.

Гречко, Андрей Антонович: 25 лет тому назад. (К годовщине нападения фашистской Германии на Советский Союз). 1966/6, 8.

Гриф Секретности Снят. Потери вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование. Szerk.: Г. Ф. Кривошеев. Военное издательство, Москва, 1993, 143.

Groehler, Olaf: *Selbstmörderische Allianz. Deutsch-russische Militärbeziehungen 1920–1941.* Vision, Berlin, 1992.

Gross, Babette: *Willi Münzenberg. Eine politische Biographie.* Mit einem Vorwort von Arthur Koestler. DVA, Stuttgart, 1969.

Gross, Jan T.: Die Sowjetisierung Ostpolens 1939–1941. In: Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“.* Piper, München, 1991, 347–366.

Gunsburg, Jeffrey A.: The Battle of the Belgian Plain, 12–14 May 1940. The First Great Tank Battle. *The Journal of Military History*, Vol. 56, No. 2 (Apr., 1992).

Gunsburg, Jeffrey A.: The Battle of Gembloux, 14–15 May 1940. The „Blitzkrieg” Checked. *The Journal of Military History*. Vol. 64 No.1, Jan., 2000. 97–140.

Gyóni Gábor: 1941 az orosz historiográfiában. Értelmezések, ellentmondások, politika. *Világtörténet*, 2020/2, 271–296.

H. Haraszi Éva: Békéltetők. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4.

Hahn, Fritz: *Waffen und Geheimwaffen des deutschen Heeres 1933–1945. Infanterie-, Pionier- und Artilleriewaffen, Pulver, Spreng- und Kampfstoffe, Panzer- und Sonderfahrzeuge, „Wunderwaffen”, Verbrauch und Verluste.* Bernard & Graefe, Bonn, 1986.

Halder, Franz: *Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939–1942.* Hrsg. vom Arbeitskreis für Wehrforschung, bearbeitet von Hans-Adolf Jacobsen. 3 Bände. Kohlhammer, Stuttgart, 1962–1964.

Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései.* Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1983.

Harsányi Iván: A második világháború kirobbanásáról folyó vitákhoz. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves.* ELTE Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010, 229–244.

Hartmann, Christian – Slutsch, Sergej: Franz Halder und die Kriegsvorbereitungen in Frühjahr 1939. *VfZ*, 1997/3, 467–495.

Harvey, Arnold D.: The French Armée de l'Air in May-June 1940. A failure of conception. *Journal of Contemporary History* 25:4 (Oct 1990) 447–465.

Herbst, Ludolf: *Der Totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft. Die Kriegswirtschaft im Spannungsfeld von Politik, Ideologie und Propaganda 1939–1945*. DVA, Stuttgart, 1982. [Studien zur Zeitgeschichte, Band 21.]

Herwarth, Hans von: *Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931–1945*. Propyläen, Berlin, 1982.

Hilger, Gustav: *Wir und der Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen 1918–1941*. Metzner, Frankfurt am Main/Berlin, 1956.

Hill, Leonidas E. (szerk.): *Die Weizsäcker-Papiere 1933–1950*. Propyläen, Berlin/Frankfurt am Main/Wien, 1974.

Hillgruber, Andreas: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940-1941*- Bernhard & Gräfe, Bonn 1993.

Hinsley, Francis Harryet. al.: *British Intelligence in the Second World War. Its influence on strategy and operations*. [History of the Second World War.] Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

Hitler, Adolf: *Harcom*. 8. kiadás. Stádium, Budapest, 1943, 453.

Hoensch, Jörg K.: *Geschichte Polens*. Ulmer, Stuttgart, 1990.

Hofer, Walther: *Die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges. Eine Studie über die internationale Beziehungen im Sommer 1939. Mit Dokumenten*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 1960.

Hoffmann, Joachim: Die Angriffsvorbereitungen der Sowjetunion 1941. In: Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“*. Piper, München, 1991, 267–388.

Hoffmann, Joachim: *Stalins Vernichtungskrieg 1941-1945*. 3. kiadás. Verlag für Wehrwissenschaften, München 1996.

Horne, Alistair: *Der Frankreichfeldzug 1940*. Molden, Wien, 1976.

Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Gondolat, Budapest, 1987.

Христофоров Василий Степанович : *Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны*. Российская политическая энциклопедия. РОССПЭН, Москва, 2010.

Hruscsov, Nyikita Szergejevics: *Szemben a zsarnokkal. Hruscsov emlékezik*. Fordította Gellért György. Leopárd, Budapest, 1990.

https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Nichtangriffsvertrag_zwischen_Deutschland_und_der_Sowjetunion

<https://www.ns-archiv.de/krieg/1937/hossbach/>

<https://www.ns-archiv.de/krieg/1941/halder-tagebuch.php>

Hubatsch, Walther (szerk.): *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*. DTV, Stuttgart, 1965, 96–101.

Irving, David: *Die Tragödie der deutschen Luftwaffe. Aus den Akten und Erinnerungen des Generalfeldmarschall Erhard Milch*. Ullstein, Berlin, 1979.

Irving, David: *Göring*. Knaus, München, 1986,

Jackson, Peter: *France and the Nazi Menace. Intelligence and Policy Making 1933–1939*. Oxford University Press, New York, 2000.

Jacobsen, Hans-Adolf: *Der Weg zur Teilung der Welt. Politik und Strategie 1939–1945*. Wehr und Wissen, Koblenz/Bonn, 1977.

„Játék a tűzzel”. *Pravda*, Nr. 261, 1938. 09. 21.

Jeffery, Keith: *MI6. The History of the Secret Intelligence Service 1909–1949*. Bloomsbury, London, 2010.

Kavalerchik, Boris: Once Again About the T–34. *The Journal of Slavic Military Studies*, 2015/3, 186–214.

Kennan, George F.: *Russia and the West under Lenin and Stalin*. Little Brown, Boston, 1961.

Kershaw, Ian: *Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich*. DVA, Stuttgart, 1980.

Kershaw, Ian: *Hitler 1889–1936*. DVA, Stuttgart, 1998.

Kirkland, Faris R.: French Air Strength in May 1940. *Air Power History*, Vol. 40, No. 1 (Spring 1993), 22–34.

Kleist, Peter: *The European Tragedy*. Times Press, Isle of Man, 1965.

Kleist, Peter: *Zwischen Hitler und Stalin 1939–1945*. Athäneum, Bonn, 1950.

Kolontári Attila: A paktum szürke robotosa. Georgij Alekszandrovics Asztahov. In: Búr Gábor – Pál István – Székely Gábor (szerk.): *Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves*. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2019, 409–431.

Kolontári Attila: Adalékok az 1939-es szovjet–német meg nem támadási szerződés megszületésének körülményeihez. *Acta Scientiarum Socialium*, 42, 2014, 43–64.

Kolontári Attila: Magyarország és az 1935-ös csehszlovák–szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződés. In: *Kutatási Füzetek 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára*. Szerk. Fischer Ferenc et. al. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005, 211.

Kolontári Attila: Sztálin beszéde a katonai akadémiák végzős hallgatói előtt 1941. május 5-én. In: Majoros István (szerk.): *Öt kontinens. Az Új és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*. Budapest, 2004, 153–154.

Kolontári Attila: Tizenkét perc Alekszej Fjodorovics Merekalov életéből. *Közép-Európai Közlemények*, XIII. évf. 2020/1. No. 48. 267–278.

Kordt, Erich: Nicht aus den Akten... *Die Wilhelmstraße in Frieden und Krieg. Erlebnisse, Begegnungen und Eindrücke 1928–1945*. Union, Stuttgart, 1950.

Kornat, Marek: Die politische Krise des Jahres 1939 in Europa und die Möglichkeiten der polnischen Aussenpolitik. In Möller, Horst – Cubar'jan, Aleksandr O. (szerk.): *Die Tragödie Europas. Von der Krise des Jahres 1939 bis zur Angriff auf die UDSSR*. Oldenbourg, München, 2013, 129–143. 129–143.

Kornat, Marek: Sehenden Auges. Polens Außenpolitik vor dem Hitler-Stalin-Pakt. *Osteuropa* 59, 2009/7–8, 47–74.

Kornat, Marek: Sommer 1939. Die Aussenpolitik Polens. In: Koch, Christoph (szerk.): *Gab es einen Stalin-Hitler-Pakt? Charakter, Bedeutung und Deutung des deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrages vom 23. August 1939*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2015. 223-256.

Koselleck, Reinhart: „Erfahrungsraum“ und „Erwartungshorizont“ zwei historische kategorien. In uő: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Suhrkamp, Berlin, 2010.

Kotkin, Stephen: *Stalin*. Vol. 2. *Waiting for Hitler 1929–1941*. Penguin, New York, 2017.

Kotze, Hildegard von (szerk.): *Heeresadjutant bei Hitler 1938–1943. Aufzeichnungen des Majors Engel*. DVA, Stuttgart, 1982. [Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Nr. 29.]

Krämer, Andreas: Hitlers Kriegskurs, Appeasement und die „Maikrise“ 1938. Entscheidungsstunde im Vorfeld von „Münchener Abkommen“ und Zweitem Weltkrieg. De Gruyter Oldenbourg, München, 2014.

Krausz Tamás: Jaj a győzőnek? A nagy honvédő háború hatvanöt éve. *Népszabadság*, 2010. május 8., 14.

Krivitsky, Walter G.: *Ich war Stalins Agent*. Mit zeitgenössischen Dokumenten und einem Nachwort neu herausgegeben von Hellmut G. Haasis. Trotzdem, Graffenau-Döffingen, 1990.

Kroener, Bernhard R. (et. al.): Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Erster Halbband. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939-1941. [Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 5/1. kötet.] DVA, Stuttgart, 1988.

Kudrjašov, Sergej Valer'evic: Warum entschied sich Stalin für Hitler? In: Koch, Christoph (szerk.): *Gab es einen Stalin-Hitler-Pakt? Charakter, Bedeutung und Deutung des deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrages vom 23. August 1939*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2015. 107-118.

Kuznyecov, G. N.: *A háború előestéjén*. Fordította Nyírő József. Zrínyi, Budapest, 1975.

2004.

Lamb, Richard: *The Ghosts of Peace 1935–1945*. Wilton-Russell, Salisbury, 1987.

Lassner, Alexander N.: The Invasion of Austria in March 1938. Blitzkrieg or Putsch? In: Günter Bischof – Anton Pelinka (szerk.): *The Marshall Plan in Austria. Contemporary Austrian Studies vol. 8*. Transaction Publications, Piscataway (NJ), 2000, 447–487.

Lenin, Vlagyimir Iljics: *Lenin művei*. 31. kötet. *1920. április–december*. Szikra, Budapest, 1951.

Leonhard, Jörn: *Der überforderte Frieden. Versailles und die Welt 1918–1923*. C. H. Beck, München, 2018.

Lepage, Jean-Dennis G. G.: *Aircraft of the Luftwaffe, 1935–1945. An illustrated guide*. McFarland & Company, Jefferson, (NC), 2009.

Lukes, Igor: The Czechoslovak Partial Mobilization in May 1938. A Mystery (almost) Solved. *Journal of Contemporary History* 31, Heft 4 (1996) 699–720.

Luks, Leonid: *Entstehung der kommunistischen Faschismustheorie. Die Auseinandersetzung der Komintern mit Faschismus und Nationalsozialismus 1921–1935*. DVA, Stuttgart, 1985.

Maas, Heiko – Wirsching, Andreas: 75 Jahre Kriegsende. Keine Politik ohne Geschichte. *Der Spiegel*, 8. Mai 2020.

Magenheimer, Heinz: Neue Erkenntnisse zur Entfesselung des Zweiten Weltkrieges und zum deutsch-sowjetischen Krieg 1941. *Geschichte und Gegenwart*, 2000/2, 67–77.

Maier, Klaus A. et al. (szerk.): Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent. [Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 2. kötet.] DVA, Stuttgart, 1979.

Mann, Heinrich: *Zur Zeit von Winston Churchill*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 2006.

Manstein, Erich von: *Verlorene Siege*. Athenäum, Bonn, 1955.

Maser, Werner: *Der Wortbruch. Hitler, Stalin und der Zweite Weltkrieg*. Olzog, München, 1994.

Медведев, Рой Александрович: Сталин в первые дни Великой Отечественной Войны. *Новая и новейшая история*, 1992/2, 118–136.

Mezei Bálint: Georgij Konsztantyinovics Zsukov. In: *Orosz hősök és antihősök. Tanulmányok a 25/30 évfordulóra*. Russica Pannonicana, Budapest, 2020. [Ruszisztikai Könyvek XLVIII.]

Meyer, Georg (szerk.): *Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb, Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen*. DVA, Stuttgart, 1976.

Minc, Mihail: A szovjet vezetés katonai-doktrinális irányvonala és a szovjet stratégiai tervek az 1941–1942-es években. In: *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. Russica Pannonicana, Budapest, 2011, 71–85. [Ruszisztikai Könyvek XXXII.]

Miskolczy Ambrus: „A Führer olvas”. *Tallózás Hitler könyvtárában*. Napvilág, Budapest, 2000. [Politikatörténeti Füzetek XV.]

Montefiore, Simon Sebag: *Stalin. Am Hof des roten Zaren*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 2005.

Moravec, Frantisek: *Master of Spies. The Memoirs of General Moravec*. Doubleday, Garden City (NY), 1975.

Murray, Williamson: *Strategy for Defeat. The Luftwaffe 1933–1945*. Air University Press, Maxwell Air Force Base, Montgomery (AL), 1983.

Murray, Williamson: Munich and its Alternative. The Case for Resistance. *Finest Hour* 162, 16–18. International Churchill Society, 2014.

Murray, Williamson: *The Change in the European Balance of Power, 1938–1939. The Path to Ruin*. Princeton University Press, New York, 1984.

Musial, Bogdan: *Kampfplatz Deutschland. Stalins Kriegspläne gegen den Westen*. List, Berlin, 2010.

Müller, Rolf-Dieter: „Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg”. Konzeption und Erfahrungen eines wissenschaftlichen Großprojekts. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, (56) 2008/4, 301–326.

Müller, Rolf-Dieter: *Der letzte deutsche Krieg 1939–1945*. Klett-Cotta, Stuttgart, 2005.

Myllyniemi, Seppo: *Die baltische Krise 1938–1941*. DVA, Stuttgart, 1979.

Nekritsch, Alexander – Grigorenko, Pjotr: *Genickschuß. Die Rote Armee am 22. Juni 1941*. Europa, Wien, 1969.

Nicolson, Harold: *Tagebücher und Briefe 1930–1941*. S. Fischer, Frankfurt/Main, 1971.

Nolte, Ernst: *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Propyläen, Frankfurt/M., 1989.

Nyikiforov, Jurij Alexandrovics.: A második világháború és a Szovjetunió elleni német támadás okai a legújabb orosz történetírásban. *Múltunk*, 2005/1, 4–32.

Nyikiforov, Jurij Alexandrovics.: A preventív háború mítosza. K. G. Zsukov 1941. május 15-i terve. Az értelmezés problémái. *Eszmélet*, 66., 2005. nyár, 121–133.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Т. 1. Кн. 2. Накануне. 1 января-21 июня 1941 г. / Федер. служба контрразведки РФ, Академия федер. службы контрразведки РФ; Рук. группы сост. В.П. Ямпольский. – М.: Книга и бизнес, 1995.

O’Sullivan, Donal: *Stalins „Cordon sanitaire”*. *Die sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktionen des Westens 1939–1949*. Schöningh, Paderborn, 2003.

Overy, Richard J.: *The Road to War*. Penguin, London, 1998.

Overy, Richard J.: *The Air War 1939-1945*. Europa, London 1980.

Ölvedi Ignác: A történész bizonyítson és ne politizáljon! Ungváry Krisztián „Sztálin és a háború” című írásához. *Hadtörténeti Közlemények*, 1997/2, 388–393.

Parker, Robert A. C.: The first Capitulation. France and the Rhineland Crisis 1936. *World Politics*, Vol. 8, Issue 3, April 1956, 355–373.

Parker, Robert: *The Shadow of the Bomber. Maurice Gamelin, Air Power and the Fall of France*. PhD-értekezés, Concordia University, 2022.

Parssinen, Terry M.: *Die vergessene Verschwörung. Hans Oster und der militärische Widerstand gegen Hitler*. Siedler, München, 2008.

Perrett, Bryan: *German Light Panzers*. Osprey, Oxford, 1983.

Pfaff, Ivan: *Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei. Versuch der Revision einer Legende*. Böhlau, Köln/Weimar/Wien, 1996.

Pfaff, Ivan: Stalins Strategie der Sowjetisierung Mitteleuropas 1935–1938. Das Beispiel Tschechoslowakei. *VfZ*, 1990 (38) 4., 543–587.

Pfaff: Die Modalitäten der Verteidigung der Tschechoslowakei ohne Verbündete. *MGZ*, 1998. 06., Vol. 57, Issue 1, (1), 23–77.

Pietrow-Ennker, Bianka: *Stalinismus, Sicherheit, Offensive. Das Dritte Reich in der Konzeption der sowjetischen Außenpolitik 1933 bis 1941*. Schwartz, Melsungen, 1983.

Pietrow-Ennker, Bianka: Stalinistische Außenpolitik 1939–1941. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des deutschen Angriffs auf die Sowjetunion am 22. Juni 1941. In: Meyer, Klaus – Wippermann, Wolfgang (szerk.): *Gegen das Vergessen. Der Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion 1941–1945*. Haag + Herchen, Frankfurt am Main, 1992, 21–32.

Pirker, Theodor: *Utopie und Mythos der Weltrevolution. Zur Geschichte der Komintern 1920–1940*. DTV, München, 1964.

Posen, Barry R.: *The Sources of Military Doctrine. France, Britain, and Germany between the World Wars*. Cornell University Press, Ithaca/London 1984.

Possony, Stefan T.: *Jahrhundert des Aufbruchs. Die kommunistische Technik der Weltrevolution*. Isar, München, 1956.

Post, Walter: *Unternehmen Barbarossa. Deutsche und sowjetische Angriffspläne 1940/1941*. Mittler & Sohn, Hamburg, 1995.

- Prien, Jochen et al.: *Der „Sitzkrieg“ 1. 9. 1939 bis 9. 4. 1940*. [Die Jagdfliegerverbände der deutschen Luftwaffe 1934 bis 1945. Teil 2.] Rogge GmbH, [Eutin], 2001.
- Quigley, Carroll: *Appeasement. Die britische Mitschuld am Zweiten Weltkrieg*. Kai Homilius, Berlin, 2010.
- Quigley, Carroll: *Tragedy and Hope. A History of the World in Our Time*. Macmillan, New York, 1966.
- Raack, Richard C.: Stalin's Role in the Coming of World War II. The International Debate Goes On. *World Affairs* 159 (Fall 1996), Nr. 2. 47–54.
- Ránki György: *A második világháború története*. 3. kiadás. Gondolat, Budapest 1982.
- Rauch, Georg von: Stalin und die Machtergreifung Hitlers. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 10/1964.
- Rauschning, Hermann: *Gespräche mit Hitler*. Europa, Zürich, 2005.
- Ribbentrop, Joachim von: *Zwischen London und Moskau. Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen*. Aus dem Nachlaß hg. von Annelies von Ribbentrop. Druffel, Leoni am Starnberger See, 1961.
- Richards, Denis – Saunders, Hilary St George: *The Royal Air Force 1939–1945*. Her Majesty's Stationery Office, London, 1974.
- Roberts, Geoffrey: Stalin, Spain and the Making of Warlord. The Sources of Soviet Intervention in the Spanish Civil War. *Socialist History Journal*, 63 (2023) 43.
- Roewer, Helmut: *Skrupellos. Die Machenschaften der Geheimdienste in Russland und Deutschland 1914 – 1941*. Faber und Faber, Leipzig, 2004.
- Roos, Hans: *Polen zwischen den Weltkriegen*. [Osteuropa – Handbuch. Namens der Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung, herausgegeben von Werner Markert. Polen, Sonderdruck.] Böhlau, Köln/Graz, 1959.
- Rürup, Reinhard (szerk.): *Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941–1945. Eine Dokumentation*. Argon, Berlin, 1991.
- Schattenberg, Susanne: Diplomatie der Diktatoren. Eine Kulturgeschichte des Hitler-Stalin-Pakts. *Osteuropa*, 2009/7-8, 7–33.
- Schechter, Jerrold L. (szerk.) et. al.: *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes*. Little, Brown & Company, Boston–Toronto–London, 1990.
- Schickel, Alfred: *1939. Deutsches Schicksalsjahr. Personen, Ereignisse, Daten*. MUT, Asendorf, 1989.
- Schlabrendorff, Fabian von: *Offiziere gegen Hitler*. Javított, bővített kiadás. Siedler, Berlin 1984.
- Schmidt, Paul: *Statist auf diplomatischen Bühne 1923-1945. Erlebnisse des Chefdolmetschers im Auswärtigen Amt mit Staatsmännern Europas. Von Stresemann und Briand bis Hitler, Chamberlain und Molotow*. Athäneum, Bonn, 1949.
- Schramm, Gottfried: Grundmuster deutscher Ostpolitik 1918–1939. In: Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“*. Piper, München, 1991, 3–19.
- Schramm, Percy Ernst (főszerk.): *Geschichte des Zweiten Weltkrieges*. 1–2. kötet. 2., bővített kiadás. A. G. Ploetz, Würzburg, 1960.

Schustereit, Hartmut: *Vabanque. Hitlers Angriff auf die Sowjetunion 1941 als Versuch, durch den Sieg im Osten den Westen zu bezwingen*. Mittler, Bonn, 1988.

Schwendemann, Heinrich: *Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion von 1939 bis 1941. Alternative zu Hitlers Ostprogramm?* Akademie, Berlin, 1993.

Schwendemann: Stalins Fehlkalkül. Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion 1939-1941. In: Christoph Koch (szerk.): *Gab es ein Stalin-Hitler-Pakt?* Peter Lang, Berlin, 2015, 293–312.

Selected Speeches of His Imperial Majesty Haile Selassie I, 1918–1967. K. n., Addis-Abeba, 1967.

Self, Robert (szerk.): *The Neville Chamberlain Diary Letters*. Volume 4. *The Downing Street Years 1934–1940*. Ashgate, Aldershot, 2005.

Self, Robert: *Neville Chamberlain. A Biography*. Routledge, London, 2006.

Sharp, Alan: A Missed Opportunity? Britain and the Negotiations for an Anglo-French Alliance in 1921–1922. *OpenEdition Journals*, <https://doi.org/10.4000/rfcb.8507>

Shirer, William L.: *Aufstieg und Fall des Dritten Reiches*. Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1961.

Shirer, William L.: *Der Zusammenbruch Frankreichs. Aufstieg und Fall der Dritten Republik*. Droemer Knaur, München, 1970.

Slutsch, Sergej: Der Weg in die Sackgasse. *Osteuropa*, 2009/7–8, 75–96.

Slutsch, Sergej: Stalins „Kriegsszenario 1939“. Eine Rede die es nie gab. Die Geschichte einer Fälschung. *VfZ*, 2004/4, 597–635.

Slutsch, Sergej: Stalin und Hitler 1933–1941. Kalküle und Fehlkalkulationen des Kreml. In: Zarusky, Jürgen (szerk.): *Stalin und die Deutschen. Neue Beiträge der Forschung*. Oldenbourg, München, 2006, 59–88.

Smirnov, Vladislav: Das münchener Abkommen und der sowjetisch-deutscher Nichtangriffspakt in den Debatten russischer Historiker. In: Möller, Horst – Cubar'jan, Aleksandr O. (szerk.): *Die Tragödie Europas. Von der Krise des Jahres 1939 bis zum Angriff des nationalsozialistischen Deutschland auf die Sowjetunion* (Mitteilungen der gemeinsamen Kommission für die Erforschung der deutsch-russischen Beziehungen. Band 5.). Oldenbourg, München, 2013.18-37.

Soutou, Georges-Henri: Die Politik Frankreichs am Vorabend des Zweiten Weltkriegs. In: Möller, Horst – Cubar'jan, Aleksandr O. (szerk.): *Die Tragödie Europas. Von der Krise des Jahres 1939 bis zur Angriff auf die UDSSR*. Oldenbourg, München, 2013, 68-78.

Spears, Edward, Sir: *Assignment to Catastrophe*. Volume 1. William Heinemann, London, 1954.

Special Bulletin no. 20, „General Requin's Lessons and Conclusions from Operations of French Fourth Army“ [Egyesült Államok Hadügyminisztériumának Katonai Hírszerzési Osztálya], Washington, 1940.

Speer, Albert: *Spandauer Tagebücher*. Propyläen, Frankfurt am Main/Berlin/Wien, 1975.

Steiner, Zara: *The Triumph of the Dark. European International History 1933–1939*. Oxford University Press, Oxford, 2011.

Strang, William, Lord: *Home and Abroad*. André Deutsch, London, 1956.

Strauss, Wolfgang: *Unternehmen Barbarossa und der russische Historikerstreit. Mit Dokumenten*. Herbig, München, 1998.

Svéd László: Kulich Gyula és társai politikai pere (1940–1941). *Múltunk*, 2001/1., 172–207.
Szövegközlésünkben az eredeti dokumentumra támaszkodtunk.

Самуэльсон, Леннард: *Красный Колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР. 1921–1941*. АИРО-XX, Москва 2001.

Székely Gábor: *A komintern és a fasizmus, 1921–1929*. Kossuth, Budapest, 1980.

Székely Gábor: Egy vita margójára. *Élet és Irodalom*, 2009. október 22., 14.

Székely Gábor: Hitler, Sztálin Chamberlain. Volos, Budapest 2019.

Соцков, Лев Филиппович: *Агрессия. Рассекреченные документы Службы внешней разведки Российской Федерации 1939–1941*. [РИПОЛ классик](#), Москва, 2015.

Солонин, Марк Семёнович: *Июнь 41-го. Окончательный диагноз*. Яуза : Эксмо, Москва 2013.

A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam. Szerk.: A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságának komissziója. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1939.

Sztálin művei. 10. kötet. Szikra, Budapest, 1952.

Sztálin művei. 13. kötet. Szikra, Budapest, 1952.

Sztálin: A Havas ügynökség hazug jelentéséről. *Pravda*, 1938. 11. 30., 3.

Sztálin: *A leninizmus kérdései*. 6. kiadás. Szikra, Budapest, 1952.

Taylor, Alan John Percivale: *The Origins of the Second World War*. Penguin, London, 2001.

Taylor, Telford: *Munich. The Price of Peace*. Hodder & Stoughton, London, 1979.

Thadden, Adolf von: *Stalins Falle. Er wollte den Krieg*. DVG, Rosenheim, 1996.

Thomas, Georg: *Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft (1918-1943/45)*. Szerk. v. Birkenfeld, Wolfgang. [Schriften des Bundesarchivs.] Mittler und Sohn, Boppard am Rhein, 1966.

Toland, John: *Adolf Hitler. Biographie 1889–1945*. Weltbild, Augsburg, 1976.

Tomaszewski, Jerzy: The Aims of Polish Foreign Policy. In: Taubert, Fritz (szerk.): *Mythos München*. [Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 98.] Oldenbourg, München, 2002. R..

Topitsch, Ernst: *Stalins Krieg. Die sowjetische Langzeitstrategie gegen den Westen als rationale Machtpolitik*. Olzog, München, 1986.

Tucker, Robert G.: *Stalin as Revolutionary, 1879–1929. A Study in History and Personality*. W. W. Norton & Company, New York, 1973.

Ulam, Adam B.: *Stalin. The Man and His Era*. Viking, London, 1973.

Ungváry Krisztián: 1939. augusztus 19. – egy beszéd és ami mögötte van. *Kritika*, 1999/8, 29–32.

Ungváry Krisztián: Mit vétettem én, ki gyalázta Sztálint? Válasz Ölvedi Ignácnak. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1997/3, 639–644.

Ungváry Krisztián: Sztálin és a háború. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1996/2, 128–132.

Варга, Евгений [Varga Jenő]: Новый этап второй империалистической войны. *Мировое хозяйство и мировая политика*, 1939/9, 21–26.

Vogelsang, Thilo: Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr 1930-1933. Aufzeichnungen des Generals Liebmann. *VfZ*, (2), 1954/4, 397–436.

Wallace, Max: *The American Axis. Henry Ford, Charles Lindbergh, and the Rise of the Third Reich*. St. Martins Press, New York, 2003.

Wark, Wesley K.: *The Ultimate Enemy. British Intelligence and Nazi Germany 1933–1939*. Cornell University Press, London, 1985.

Wark, Wesley K.: Three military attachés in Berlin in the 1930's. Soldier-Statesmen and the Limits of Ambiguity. *The International History Review*, Vol. 9, 4. November 1987, 586–611.

Wassilewski, Alexander Michailowitsch: *Sache des ganzen Lebens*. Militärverlag, Berlin (Ost), 1977.

Watson, Derek: Molotov's Apprenticeship in Foreign Policy. The Triple Alliance Negotiations in 1939. *Europe-Asia Studies*, Vol. 52, No. 4 (Jun., 2000), 695–722.

Watt, Donald Cameron: *Personalities and Policies. Studies in the Formulation of British Foreign Policy in the Twentieth Century*. Longmans, London, 1965.

Weber, Claudia: *A paktum. Hitler és Sztálin gyilkos szövetsége*. Fordította Györi László. Magistra, Budapest, 2020.

Weber, Hermann, Drubkin, Jakov, Bayerlein Bernhard H. (szerk.): *Deutschland, Russland, Komintern*. 1–2. *Nach der Archivrevolution: Neuerschlossene Quellen zu der Geschichte der KPD und den Deutsch-Sowjetischen Beziehungen*. De Gruyter, Berlin, 2014.

Weber, Hermann: *Hauptfeind Sozialdemokratie. Strategie und Taktik der KPD 1929–1933*. Droste, Düsseldorf, 1982.

Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“*. Piper, München, 1991.

Wegner, Bernd: Weltkrieg 1938? *MGZ*, 76 Sonderbeilage (2017), 138–139.

Wegner-Korfes, Sigrid: Botschafter Friedrich Werner Graf von der Schulenburg und die Vorbereitung von „Barbarossa“. In: Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“*. Piper, München, 1991, 193.

Weinberg, Gerhard L.: *A World at Arms. A Global History of World War II*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Wellington Units of Bomber Command by Michael Napier. Osprey Publishing, 2020, <https://www.ospreypublishing.com/us/osprey-blog/2020/Wellington-Units-of-Bomber-Command>.

Wieland, Volker: *Zur Problematik der französischen Militärpolitik und Militärdoktrin in der Zeit zwischen den Weltkriegen*. Harald Boldt, Boppard am Rhein, 1973.

Wirsching, Andreas: „Man kann nur Boden germanisieren“. Eine neue Quelle zu Hitlers Rede vor den Spitzen der Reichswehr am 3. Februar 1933. *VfZ* (49) 2001/3, 517–550.

Wolkogonow, Dimitri: *Stalin. Triumph und Tragödie. Ein politisches Porträt*. Claassen, Düsseldorf, 1989.

Woolton, Earl of: *The Memoirs of the right Honourable the Earl of Woolton*. Cassell, London, 1959.

Wuescht, Johann: *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen 1933 bis 1945*. Seewald, Stuttgart, 1969.

XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). *Большевик*, 1940/15–16, 28–42.

Young, Robert: *La guerre du longue durée. Some Reflections on French Strategy and Diplomacy in the 1930's*. In Adrian Preston (szerk.): *General Staffs and Diplomacy before the Second World War*. Routledge, London, 1978, 41–64.

Zaloga, Steven J.: *French Tanks of World War II. (2). Cavalry Tanks and AFVs*. Osprey, Oxford, 2014.

Zeidler, Manfred: *Deutsch-sowjetische Wirtschaftsbeziehungen im Zeichen des Hitler-Stalin-Paktes*. In: Wegner, Bernd (szerk.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa“*. Piper, München, 1991, 93–110.

Ziegler, Philip: *King Edward VIII. The official biography*. Alfred A. Knopf, New York, 1991.

Жилин, Павел А.: *Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз*. Москва, 1966.

Zsukov, Georgij: *Emlékek, gondolatok. 3., változatlan kiadás*. Fordította Kádas Géza, Galsai Pongrácné, dr. Auer Kálmán, Kozák Miklós. Kossuth–Zrínyi, Budapest, 1970.

///Elsődleges cím

Levéltári források

Német Szövetségi Katonai Levéltár (Bundesarchiv-Militärarchiv, BA-MA), Freiburg

RH 21–2/v 646 (1941. június 25.),

RH 24–24/335 (1941. július 10.),

RH 24–28/10 (1941. július 16.).

RH 24-54/177, 19. 7. 1941,

RL 7/164, Der Kommandierende General and Befehlshaber der Luftwaffengruppe 3., 1. 12. 1938.,
„Erfahrungsbericht über die Spannungszeit” 1938. Teil II.

Politikatörténeti Intézet Levéltára

698. fond, 203. őrzési egység, 16–27.

Imperial War Museum London

Milch Collection Reel 55, vol. 57, Der Chef des Nachschubamts, Nr. 3365/38, 3 November 1938.

The National Archive London

AIR 40/2043, Air Intelligence 3(b) estimates, 3 June 1937., Air 40/2043; DP(P) 12, 1937. október 27., Cab 16/182.

CAB 2/6, CID 261st Meeting, 9 November 1933.

CAB 23/93, Cabinet 15 (38), 22 March 1938.

CAB 23/98, Cab. 13 (39).

CAB 53/40, Chiefs of Staff Committee, document no. 747, 25 July 1938.

CAB 53/45, Chiefs of Staff Committee, document no. 843, 20 February 1939.

CAB 53/45, COS 843, ‘European Appreciation 1939–40’, 20 February 1939. (Air staff memo, 6 July 1937, C5604/185/18, FO 371/20734; COS 843, ‘European Appreciation 1939-40.’ 20 Feb. 1939, Cab 53/45.

FO 371/21710, Goddard (AI3) to Cressewell (FO), 23 September 1938.

FO 371.Goddard (AI3) to Cressewell (FO), 23 September 1938, C10025/1425/18,

FO 371/21710.

Birminghami Egyetem Könyvtára

Neville Chamberlain iratai, Különgyűjtemények, Birmingham, Egyesült Királyság, NC 18/1/1068.

Forráskötetek

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. D sorozat, I., VIII. és XII/A kötetek (interneten is elérhető)

Documents on British Foreign Policy 1919–1939. 2. sorozat 16. kötet, 3. sorozat 2., 4., 5., 7., 8. kötet. Szerk.: Woodward, E. L. et al. London. Her Majesty's Stationery Office, 1954. (Részben interneten is elérhető.)

Slutsch, Sergej – Tischler, Carola (szerk.): *Deutschland und die Sowjetunion 1933–1934. Dokumente aus russischen und deutschen Archiven.* Band 1., Teilband 1. De Gruyter, München/Wien, 2014.

Slutsch, Sergej – Tischler, Carola (szerk.): *Deutschland und die Sowjetunion 1935–1937. Dokumente aus russischen und deutschen Archiven.* Band 2., Teilband 1. München, 2019.

Slutsch, Sergej – Tischler, Carola (szerk.): *Deutschland und die Sowjetunion 1937–1939. Dokumente aus russischen und deutschen Archiven.* Band 3. München, 2023.

Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. Eine Urkunden- und Dokumentensammlung zur Zeitgeschichte herausgegeben und bearbeitet von Herbert Michaelis und Ernst Schraepler unter Mitwirkung von Günter Scheel, 10. Bd.: Das Dritte Reich. Die Errichtung des Führerstaates. Die Abwendung von dem System der kollektiven Sicherheit. Sonderausgabe für die Staats- und Kommunalbehörden sowie für Schulen und Bibliotheken, Berlin 1965.